

ARCHIVUM PHILOLOGICUM
LXIV

EGYETEMES
PHILOLOGIAI
KÖZLÖNY

64. ÉVF.

SZERKESZTI

HUSZTI JÓZSEF és ECKHARDT SÁNDOR

1940

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG KIADÁSA

A Budapesti Philologiai Társaság 1940-ben.

Tiszteletbeli tagok:

Amandos Konstantin egyet. tanár, Athén.
Balogh Jenő b. t. t., ny. miniszter, Budapest.
Bees A. Nikos egyet. tanár, Athén.
Chatzidakis N. György ny. egyet. tanár, Athén.
† *Császár Elemér* egyet. tanár, Bpest.
Csengery János ny. egyet. tanár, Bp.
† *Dörpfeld Vilmos* ny. egyet. tanár, München.
Gyomlay Gyula ny. egyet. tan. Pécs.
Hóman Bálint m. kir. vallás- és közokt. miniszter.
Kukules Phaidon, egyet. tanár, Athén.
Kornis Gyula áll.-titk. egy. tan., Bpest.
Melich János egyet. tanár, Budapest.
Petz Gedeon ny. egyet. tanár, Bpest.
† *Pintér Jenő* ny. tanker. kir. főigazgató, Budapest.
Sir Stein Aurél, archaeologiai felügyelő, London.
Szász Károly volt képviselőházi elnök, Budapest.
Szinnyei József ny. egyet. tan. a Magy. Tud. Akad. főkönyvtárosa, Bpest.
† *Vári Rezső* ny. egyet. tanár, Bpest
Wilhelm Adolf egyet. tanár, Bécs

A Társaság tisztviselői:

Elnök: *Láng Nándor* Első titkár: *Pukánszky B.* Pénztáros: *Leles István.*
 Alelnökök: *Eckhardt S.* Másodtitkár: *Jirka Alajos.* Ellenőr: *Finály Gábor.*
 és *Husztli József.*

Számvizsg. biz.: *Bariska Mihály,* Szerkesztők: *Eckhardt Sándor*
Nagy Ferenc, Travnik Jenő. és *Husztli József.*

Választmányi tagok:

Alföldi A.	Garda Samu	Kristóf György	Schwartz Elemér
Alszegehy Zsolt	Gulyás József	Lám Frigyes	Staud Géza
Antal Imre	György Lajos	Magaryné Techert M.	Szabó Miklós
Balogh József	Gyulai Agost	Marót Károly	Szidarovszky János
Bárczi Géza	Hankiss János	v. Mészáros Ede	Szinnyei Ferenc
Belohorszky F.	Heinlein István	Módi Mihály	Tamás Lajos
Birkás Géza	Horváth Endre	Molnos Lipót	Thienemann T.
Császár Ernő	Horváth János	Moravcsik Gyula	Tomasz Jenő
Egry Gyula	Ivánka Endre	Pap Károly	Vayer Lajos
Fest Sándor	Kardos Tibor	Papp Ferenc	Victorisz József
Förster Aurél	Karsai Géza	Prácser Albert	Wagner József
Friml Aladár	Kemenes Illés	Pröhle Vilmos	Waldapfel József
Gábel Asztrik	Koltay-Kastner J.	Pukánszky Kádár J.	Zlinszky Aladár
Gáldi László	Koszó János	Rados Tamás	Zolnai Béla
Gálos Rezső	Kövendi Dénes	Schmidt Henrik	Zsigmond Ferenc

Az Egyetemes Philologiai Közlöny dolgozótársai 1940-ben:

Alszegehy Zsolt	Finály Gábor	Jancsó Elemér	Sándor István
Angyal Endre	Gábel Asztrik	ifj. Jánossy István	Semjén Gyula
Balogh Károly	Galamb Sándor	Jirka Alajos	Staud Géza
Bonomi Jenő	Gáldi László	Koltay-Kastner J.	Szabó Árpád
Borzsák István	Gulyás József	Madzsar Imre	Szalay Jeromos
Bödey József	Hajnóczy Iván	Marót Károly	Szász Béla
Csapláros István	Hankiss János	Módi Mihály	Sziklay László
Csengery János	Happ József	Nagy Ferenc	Tamás Lajos
Csipkay Sándor	ifj. Horváth János	Rácz István	Ullmann István
Derényi Mária	Husztli József	Réz Henrik	Váczy Péter
Eckhardt S.	Ivánka Endre	Salánki József	Waldapfel József

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

	Oldal
<i>Balogh Károly</i> : Martialis és a régi Róma topografiája	138
Marziale e la topografia di Roma antica	166
<i>Bonomi Jenő</i> : A budakörnyéki helységnevek népies magyarázata	43
Die Ortsnamen des Ofner Berglandes und die Volksetymologie ..	53
<i>Borzsák István</i> : Veterum norma. Az augustusi reformkor hagyomány- kultusza	167
<i>Csengery János</i> : In memoriam Aemilii Thewrew de Ponor	137
<i>Gáldi László</i> : Az újjörög verstörténet mai állása és az újjörög-olasz kapcsolatok	53
Où en sont les études de versification néohellénique? (Les rela- tions italo-grecques)	64
<i>Gáldi László</i> : Mussolini és a modern olasz stílus	181
Mussolini e lo stile italiano odierno	197
<i>Husztli József</i> : Némethy Géza emlékezete	1
Erinnerung an Géza Némethy	20
<i>Staud Géza</i> : Színháztudományi alapkérdések	33
Grundfragen der Theaterwissenschaft	43
<i>Waldapfel József</i> : Magyarország sorsának XVI. századi lengyel vissz- hangjához. Bielski Joachim epicediuma Balassi apjának halálára ..	197
L'écho des événements de Hongrie dans la littérature humaniste polonaise	211

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

<i>Alszeghy Zsolt</i> : Egy régi magyar verstörédék	134
<i>Angyal Endre</i> : Nicolaus Avancinus és Nádasdy Ferenc	93
Nicolaus Avancinus und Franz von Nádasdy	95
<i>Bödey József</i> : Rilai Szent Iván legendájának magyar vonatkozásai	217
Die ungarischen Beziehungen der Legende des hlg. Ivan von Rila	220
<i>Csapláros István</i> : Tótnyelvű magyar szépirodalom	82
La littérature hongroise chez les Slovaques	91
<i>Derényi Mária</i> : A Zrínyiász Alderánja	235
L'Aldéran de Zrínyi	242
<i>Gulyás József</i> : Popovics R. pataki diákságáról	134
<i>Gulyás József</i> : Az Árgirus-mese német említése	135
<i>Hajnóczy Iván</i> : A legrégibb hazai Horatius-emlék	76
<i>Hankiss János</i> : Az irodalmi műfajok. Beszámoló a III. irodalomtörténeti kongresszusról	291
<i>Josef Happ</i> : Der ungarische Wortschatz in den Nachschlagwerken von Theodor Siebs	242

<i>Ivánka Endre</i> : Görög hatások a XII. századbeli Nyugat szellemi életére	211
Griechische Einflüsse im westlichen Geistesleben des XII. Jahrhunderts	216
<i>Jancsó Elemér</i> : Egy régi magyar szabadkőműves-émlék	91
Un souvenir ancien de la franc-maçonnerie hongroise	93
<i>Madzsar Imre</i> : Missitalius és missitalia	222
<i>Madzsar Imre</i> : Régi magyar Horatius-idézetek	294
<i>Marót Károly</i> : ΔΙΟΣ EN KOINΩI. Gondolatok Fedics Mihály meséiről	224
ΔΙΟΣ EN KOINΩI. (Gedanken über die Märchenerzählung von Michael Fedics)	233
<i>Nagy Ferenc</i> : Mirtus	76
Myrtle	77
<i>Nagy Ferenc</i> : Az Aeneis és a Kalevala világa	77
The world of Aeneis and Kalevala	78
<i>Rác István</i> : Újabb megjegyzések a várnai csatáról szóló görög költeményhez	73
Νεώτεραι σημειώσεις εις τὸ περὶ τῆς μάχης τῆς Βάρνης ἑλληνικὸν ποίημα	76
<i>Salánki József</i> : Egy római feliratos gyűjtemény	221
<i>Szabó Árpád</i> : Az olympiai Hórák	65
Die Horen van Olympia	73
<i>Ullmann István</i> : Egy XVIII. századvégi magyartárgyú angol regény	78
William Godwin's „St. Leon“	82
<i>Ullmann István</i> : Morus Tamás Dialógusa a magyar-török háborúról	255
Sir Thomas More's dialogue on the Turco-Hungarian wars	259
<i>Váczy Péter</i> : Jean Bodin a középkori magyar királyság és a pápaság viszonyáról	250
Jean Bodin sur le rapport des rois de Hongrie et du Saint-Siège	255

HAZAI IRODALOM.

<i>Gyula Alpár</i> : Streit der Alten und Modernen in der deutschen Literatur bis um 1750. (Semjén Gyula)	102
<i>Aquincum irodalma</i> . Bibliographia Aquincensis. (Finály Gábor)	97
<i>Baumgarten Sándor</i> : Marucelli és Magyarország. (Gáldi László)	101
<i>Bibliographia Pannonica V.</i> (Finály Gábor)	97
<i>Fekete Antal</i> : Gróf Széchenyi István vallásossága. (Sándor István)	269
<i>Fest Sándor</i> : Skóciai Szent Margit magyar származása. (Gábel Asztrik)	267
<i>Ladislás Gáldi</i> : Les mots d'origine néo-grecque en roumain à l'époque des Phanariotes. (Tamás Lajos)	264
<i>A görög bukolikusok</i> (Theokritos, Moschos, Bion) költeményei. Fordította Vértessy Dezső. Magyarázta Módi Mihály. I. kötet. (Borzsák István)	259
<i>Kardos Tibor</i> : Deákműveltség és magyar renaissance. (Gáldi László)	262
<i>Magyar-görög bibliográfia</i> . Írta Horváth Endre. (Hajnóczy Iván)	261
<i>Soltész János</i> : Tanulmányok a görög tragédia hellenisztikus műelméletéhez. (Jirka Alajos)	96
<i>Staud Géza</i> : Magyar színészeti bibliográfia. (Galamb Sándor)	99
<i>Szilády Jenő</i> : A magyarországi tót protestáns egyházi irodalom. 1517—1711. (Sziklay László)	100

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Oldal

G. Bertoni—Fr. A. Ugolini: Prontuario di pronunzia e di ortografia. (Gáldi László)	286
Ettore Bignone: Teocrito. (Módi Mihály)	273
A. Brink: De demokratie bij Demosthenes. (Csipkay Sándor)	106
Delio Cantimori: Eretici Italiani del Cinquecento. (Koltay-Kastner Jenő)	125
Cercetări Literare, publicat de N. Cartojan. (Gáldi László)	122
W. A. Dekker: Van Godsdienst en Vaderland. Hoofdlijnen uit de Geschiedenis der Hongaarsche Letterkunde. (Eckhardt Sándor) ..	124
Giacomo Devoto: Storia della lingua di Roma. (Gáldi László)	280
E. Drerup: Aus versunkenen Tagen. (Marót Károly)	108
Forschungen zur deutschen Sprache und Dichtung. Heft 7—9. (Angyal Endre)	108
Kurt Hildebrandt: Hölderlin. (Semjén Gyula)	110
Eduard Norden: Aus altrömischen Priesterbüchern. (Marót Károly) ..	276
The Oxford Companion to Classical Literature. (Jirka Alajos)	103
E. Denison Ross: This English Language. (Ullmann István)	120
P. Lothar Schläpfer: Untersuchungen zu den attischen Staatsurkunden und den Amphiktyonenbeschlüssen der demosthenischen Kranzrede. (Borzsák István)	104
Südostdeutsche Forschungen. III. (Réz Henrik)	112
Fritz Taeger: Das Altertum. Geschichte und Gestalt. (Szász Béla) ..	278
Antonio Viscardi: Le origini. (Koltay-Kastner Jenő)	283
K. J. Vourveris: Platon und die Barbaren. (Ifj. Jánossy István)	270
Kurt Wais: Mallarmé. (Semjén Gyula)	118
Szalay Jeromos: Válasz Gáldi László bírálatára	126
Gáldi László: Viszonválasz Szalay Jeromosnak	130
Angyal Endre: Magyar barokk	132
Társasági ügyek	287
Beküldött könyvek	135, 295
Helyreigazítás	136

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

- Abel Jenő 1, 24
 Adami, L. 182
 Aeneas Sylvius 27
 Ágoston, Szt. 212
 Agrippa 153
 Albinovanus, Peto 141
 Alcaeus 20
 Alcher Clarevallensis 212
 Alfieri 63
 Alföldi András 97, 98
 Alpár Gyula 102
 Alszegehy Zsolt 134
 Amphiktioniak 104
 Anakreon 20
 Andresen, Karl Gustaw 44
 Angol regény 78
 Angol-magyar kapcsolatok 267—68
 Angyal E. 95, 110, 134
 Antonius 172, 175
 Apostopylos 55
 Aquincum irodalma 98
 Avancinus, Nicolaus 93
 Arany János 84
 Ardaul G. 182
 Argirus-mese 135
 Argyropulos G. 73
 Aristoteles 24, 40, 97
 Ariosto 235
 Attikai oklevelek 104
 Augustus 171—73, 176, 179
 Augustus mausoleuma 145
 Aull Ottó 113
 Austen, Jane 80
 Bacsányi J. 83
 Bajza József 33
 Balassi András 205
 Balassi Bálint 210
 Balassi János 202, 203—05
 Balogh Károly 166, 167
 Balzac 80
 Barna Ignác 22, 26
 Báróczy Sándor 80
 Baros Gyula 33
 Baróti Dezső 134
 Bartal Antal 223
 Báthory István 201—203, 205, 221
 Baud Bovy S. 59
 Baumgarten Sándor 101
 Bayer József 33
 Béla, III. 219
 Belizár-monda 73
 Bella Petr. 85
 Beloch 106
 Ben Johnson 79
 Benedek Marcell 124
 Benedek pápa, XII. 250
 Beniczky Ferenc 100
 Berard F. Benő 8
 Berczik A. 86
 Bernát, Szt. 212
 Bernolák A. 83
 Bertoni G. 286
 Bianchi L. 182
 Bibliographia Pannonica 97
 Bibliographia Aquincensis 98
 Bielski Joachim 197—211 pass.
 Bignone E. 273
 Bion 259 KK.
 Bisztray Gyula 135
 Bitay Árpád 76
 Bodensohn Heinz 108, 109
 Bodin Jean 250—55
 Boethius 255
 Bonfini 203
 Bonomi Jenő 46, 53, 113, 115, 135
 Borovszky Samu 45
 Borzsák István 105, 139, 180, 181, 261
 Bödey József 220, 221
 Bremond H. 256
 Brink A. 106
 Brodarics 199, 203
 Brown F. K. 81
 Bukolikusok, görög 259—61
 Bulwer 80
 Burckard Werner 115

- Burgundio 214, 215, 216
 Buttykay Akos 87
 Byron 82
 Caesar, Julius 27, 171—174
 Caesar, Julius, siremléke 145
 Callimachus Experiens 200
 Camillus 169, 175
 Campeggi 258
 Carducci 194
 Cartojan N. 122
 Castaldo 80
 Cato 22, 24, 26, 77, 179
 Cato bölcs mondásai 21, 23
 Cerbanus 215 sk.
 Christopulos 53, 54, 61
 Cicero 13, 22, 23, 24—27 pass., 96,
 103, 162, 170, 176, 185
 Claudel Paul 212
 Clementi 147, 153
 Cohen G. 291
 Contreras Francisco 58
 Cornelius Labeo 23
 Cottazé M. 294
 Cremieux Benjamin 194, 196
 Cricins-Krzycki András 198
 Croce Benedetto 291
 Croiset 106
 Csánki Dezső 46, 47
 Csapláros István 91
 Császár Elemér 32, 116
 Csengery János 1, 31, 66, 138, 139
 Csipkay Sándor 107
 Csűry Bálint 33
 Czambel Samu 89
 Czebe Gyula 74
 Czoernig, Karl 50
 Czuczor Gergely 84
 Czwittinger Dávid 83
 Cyzarz Herbert 133, 293
 Eckhardt Sándor 91, 124
 Egressy Béni 42
 Egyházi irodalom, tót 100
 Elek István 53
 Elekes Lajos 123
 Ellwanger Hermann 182
 Ennius 21, 173
 Eötvös József 88
 Eötvös Lőránd 10
 Erasmus 198, 199
 Ermatinger 133
 Etruszk szvak a latinban 282
 Euanthius 96
 Euhemerus 11, 22
 Euripides 23, 77
 Daciai feliratok 221—22
 Damascenus Ioh. 214—16
 D'Annunzio 186, 194
 Dantiscus 198
 Déchanet J. M. 212
 Dekker W. A. 124
 Demeter 72
 Demokrácia Demosthenesnél 106
 Demosthenes 104
 Densusianu 123
 Derényi Mária 242
 Devoto Giacomo 280 kk.
 Dézsi Lajos 33
 Diderot 40
 Diehls 5
 Dieterich A. 225
 Dio Cassius 170
 Dionysius Areopagita 211, 213
 Dionysios Halik. 168, 169
 Dionysios Thrax 96
 Dissertationes Pannonicae 97
 Dobó József 91
 Dölger F. 75
 Dudith András 27
 Drerup E. 105, 108
 Droszt Olga 136
 Droysen 105
 Fábíán István 132
 Faindl György 83
 Farkas Emőd 88
 Farkas Gyula 91
 Fedics Mihály meséi 224 kk.
 Fekete Antal 269
 Ferenczy Z. 42
 Ferrero 171
 Fest Sándor 82, 267
 Festus Pompeius 138
 Fiók Károly 7
 Firmicus Maternus 22, 31
 Fittbogen Gottfried 114
 Flaubert 183
 Flemming, Willi 95
 Folmar, Triefensteini 215
 Foscolo 63
 Földes Éva 182
 Gaál György 224
 Gábríel Asztrik 135, 268
 Galamb Sándor 100
 Gáldi L. 64, 102, 123, 126, 132, 135,
 197, 264, 283, 287

- Galgóczy Károly 53
 Gárdonyi G. 88
 Gaspar 88
 Gerevich T. 231
 Gergely pápa, IX. 254
 Gerhoh 214—16
 Gentilis bíboros 252
 Giesecke 98
 Glotz 106
 Goethe 19, 80, 225, 226, 228
 Gombocz Z. 31, 46, 101
 Gombos Albin 217
 Górka András 201
 Göllnerova, Alzbeta 88
 Görög bukolikusok 259—261
 Görög irodalom 273 kk.
 Görög költ. a várnai csatáról 73—75
 Görög-magyar bibliographia 261—62
 Görög szavak a latinban 264—67
 Görög tragédiaelmélet 96 k.
 Gracchusok 171
 Grimm, Hans 115
 Grimm-testvérek 224, 231
 Grott, De A. W. 56
 Grudas 218 k.
 Guarinus 26
 Guilelmus, a S. Theodorico 212
 Gulyás József 134, 135
 Gulyás Pál 81
 Günther 93
 Gustarelli, A. 182
 Gyóni Mátyás 217
 Gyulai Pál 14
 Gyuratz Ferenc 87
- Hankiss J. 294
 Hajnóczy Iván 76, 262, 294
 Happ József 249
 Harvey Paul 103
 Hegedüs István 10, 30, 259
 Hegel 224
 Heinrich Gusztáv 1
 Helységnevek, budakörnyéki 43 kk.
 Henrik, VIII. 255, 257
 Herczeg Ferenc 88
 Herodotos 271—72, 25
 Herold, Ioh. 203
 Hesiodos 21, 67, 68
 Hesychius 21
 Hildebrandt, Kurt 110
 Hodza 84
 Hoffmann Edith 114
 Hoffmann E. T. A. 80
 Hóman Bálint 135
- Homeros 20, 21, 23, 25, 77, 103, 232
 Honigmann 104
 Hórok, olimpiai 65—73
 Horatius 13, 20, 21, 30, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 294
 Horger Antal 31
 Hornyánszky Gyula 25
 Horváth Cyrill 32
 Horváth Endre 63, 261
 Horváth János 31, 38, 124
 Hölderlin 110
 Hugh Walpole 80
 Hugo, Victor 185
 Hurban 84
 Hurban-Vajansky Svetozár 95
 Huss Richárd 114
 Huszti András 221 kk.
 Huszti József 19, 32
 Hviezdoslav 85, 87, 90
- Irodalomtörténeti kongresszus 291—94
 Ince pápa, VIII. 200
 Iván, Szt. legenda 217—21
 Ivánka Endre 216, 217
 Izaac, H. J. 144
- Jacoby Felix 15
 Jakab Ödön 32
 Jámor Gy. 53
 Jancsó Elemér 93.
 Janicki Kelemen (Clemens Janicius) 197
 Jankovics Efrém 123
 Jánossy István, ifj. 272, 273
 Janus, Pannonius 26, 138
 Jas, M. 88
 Jenő pápa, III. 214
 Jirka Alajos 97, 104
 Joel, Karl 132, 133
 Jókai Mór 84
 Jolles 70
 Jovius, Paulus 203
 Juvenalis 23
- Kahrstedt 104
 Kalevala 77
 Kangro, Bernard 58
 Kardos Tibor 235, 262, 264
 Károly Róbert 252, 254
 Kassai Gusztáv 1
 Keglevich Miklós 133
 Kéky Lajos 32
 Kelényi B. Ottó 99

- Kemény Zsigmond 293
 Kemmer E. 191
 Kilényi M. 82
 Kinnamos 218
 Kisch Gusztáv 114
 Kiss Ferenc 41
 Klebel Ernő 113
 Klein-Tesnokalsky Béla 85
 Klemm Antal 33
 Kmoskó Mihály 31
 Kodolányi János 89
 Kohler, Pierre 291
 Kollár 84
 Koltay-Kastner Jenő 126, 285
 Koskoe, M. 294
 Kostic, Mita 116
 Koszó János 134
 Kozocsa Sándor 135
 Kölcsy Ferenc 87
 Középkori irod. 211—217, 284 k.
 Középkori magy. királyság 250 kk.
 Krcméry Stefán 88
 Krüger Gottlieb János 91
 Ktesias 271—72
 Kukucin Márton 90
 Kunnert Henrik 115
 Kyriakidis St. P. 55

 Lactantius 21
 Lafourcade, G. 294
 Laskaratos 55
 Laski Jeromos 198, 199
 Latin nyelvtört. 280 kk.
 László, IV. 250, 251
 Latkóczy Mihály 25
 Lebègue Raymond 293
 Lengyel-magyar irod. kapcsolatok
 197—211
 Lerner, Luise 108, 109
 Lessing 227
 Lipszky Joannes 47
 Liszt Ferenc 138
 Liutprand 284
 Livius 21, 176
 Loschdorfer Anna 52
 Lucanus 24
 Lucianus 26
 Lugli 143—45 pass. 153
 Lukáč Emil 88, 89
 Luther M. 204
 Lygdamus 25

 Maas, P. 60
 Macartney C. 2. 136

 Macchiavelli 195
 Madách Imre 84
 Madzsar Imre 223, 295
 Magos Béla 47
 Magnus, Philip 81
 Magyar barokk 132
 Magyar királyság a középkorban
 250 kk.
 Magyar könyvészet 136
 Magyar renaissance 262 kk.
 Magyar szavak a németben 242 kk.
 Magyar szépirodalom, tót nyelven 82
 Magyar tárgyú angol regény 78
 Magyar-török háborúk 255—59
 Magyar régi verstörédék 134
 Malaschofsky Alfréd 116
 Mallarmé 118
 Malmosi Károly 1
 Margocsy József 89
 Mann, Thomas 228
 Manzoni 63
 Máray Sándor 89
 Marcus, Aurelius 23
 Marino 235, 239
 Marius 142 170, 175
 Marót Károly 108, 233, 235, 278
 Marouzeau J. 188
 Martialis 138—167 pass.
 Martini E. 108
 Marucelli 101
 Mayr Aurél 6
 Maywald József 1
 Megdanis Ch. s. 54
 Melich János 31, 46, 268
 Messala 30
 Metastasio, Demetrio 62, 63
 Miklós pápa, III. 251
 Miklós pápa, IV 250
 Mikszáth Kálmán 84
 Mimnermos 103
 Minucius, Felix 22
 Mirtus 76
 Missitalius 222—23
 Misztika 212 kk.
 Módi Mihály 259, 275
 Mokcsay Júlia 136
 Mommsen 18, 178, 221
 Moravcsik Gyula 96, 259, 261, 262,
 264
 Morus Tamás 255—58
 Mos maiorum 167—81 pass.
 Moschos 259 skk.
 Müller, Joh. 93
 Müller, B. 88

- Müller, K. V. 116
 Müller Langenthal Frigyes 114
 Mueller Lucian 11
 Muretus 20
 Mussolini 181—197 pass.

 Nagy Ferenc 77, 78
 Naumann H. 225, 226 N.
 Navarra József 51
 Niebuhr 178
 Nilsson 72
 Niznansky 88
 Négyesy László 31
 Németh Antal 42
 Németh Gyula 32
 Némethy Géza 1—33 pass.
 Népmese 224—33
 Népvándorlás új irodalma 97
 Nero-féle thermák 160
 Nestle W. 71
 Norden E. 171, 276 sk.
 Nyssai, Szt. Gergely 213

 Octavianus 175
 Odry Árpád 41
 Olasz irodalom 283 skk. 286
 Olasz stílus 181—197
 Orichovius Szaniszló 199
 Origenes 212, 213
 Ortiz R. 62
 Ortutay Gyula 224, 229, 230, 234
 Orzechowsky 200, 201, 210
 Ovidius 16, 21, 24, 29, 30, 31

 Pais Dezső 136
 Palaiologos, Joh. 74
 Paminger, Sophonias 204, 205, 209
 Paraspondylos, Zotikos 25, 73, 74
 Pauler Gyula 217
 Paulus, Diaconus 284
 Pausanias 77
 Piganiol 98
 Pindaros 25, 65—73 pass.
 Pindemonte 63
 Pintér Jenő 33
 Pirchala Imre 1
 Piso, Calpurnius 140
 Pecz Vilmos 21, 32
 Petőfi S. 84, 87
 Perikles 24
 Persius 13, 28
 Pesthy Frigyes 45—50 pass.
 Petrus Lombardus 214, 215
 Platon 214, 270—72

 Plavetzky József 86
 Plinius 77
 Plinius villája 141
 Plutarchos 76, 168
 Podhradsky E. 85, 89
 Pohlenz M. 169
 Pöhlmann 106
 Politis L. 53, 58
 Polybios 96, 105
 Pompeius M. 170, 175
 Pompeius építményei 155
 Ponican 88
 Poppe Ede 124
 Pósa Lajos 87
 Poseidonium 155
 Poseidonios 177, 178
 Priestley 81
 Proculus Julius 148, 151, 168
 Propertius 15, 28
 Protestáns egyházi irodalom 100
 Pukánszky Béla 288, 291
 Pukánszky Kádár Jolán 42
 Pythagoras 24

 Quintilianus 185

 Rác István 75
 Radcliffe 80
 Rákosi Jenő 88
 Ramus P. 78
 Rázus Márton 85
 Renaissance, magyar 262
 Réső Ensel Sándor 45
 Reviczky Gyula 84
 Réz Henrik 117
 Ribbeck O. 5.
 Riccius 203
 Riedl Frigyes 124
 Rimay János 100, 133
 Római feliratok 221—22
 Román nyelvek 285
 Román nyelv 264—67
 Róma topográfiája 138—167
 Romuli casa 165
 Romulus 169, 170, 171, 176
 Romulus monda 168
 Roussel Louis 55
 Roussin H. 81
 Russo D. 123

 Safarik 84
 Saitzeff H. 78
 Salánky József 222
 Sallustius 174

Sándor István 270
 Saralis I. 57
 Sarracenus, Joh. 211
 Sattler Vilmos. 113
 Sboronos 74
 Schläpfer P. 104
 Schmid W. 105
 Schwartz E. 44, 108
 Schöpflin Géza 90
 Scipiók 175
 Scoppa Antonio 56
 Scott Walter 80
 Scotus Erigena 214
 Semjén Gyula 102, 112, 120
 Semsey György 200
 Seneca 171
 Servet, M. 125
 Shelley 78
 Siebs Th. 242 kk.
 Simon H. 78
 Simonescu D. 123
 Simsay Lajos 23
 Sitte A. 93
 Skutsch 14
 Skylitzes 218
 Solomos 60, 62, 63
 Soltész J. 96
 Solymosy S. 31
 Somolicky 85
 Sophokles 23
 Spamer A. 226
 Spatalas G. 58
 Statius 148
 Staud G. 43, 99
 Stavros Th. 56
 Stella. Isaac de 212, 214
 Steier L. 91
 Steinacker Ö. 117
 Stur 84
 Strabon 96
 Sulla 188, 170
 Suetonius 173
 Szabó Árpád 73, 288
 Szabó Dezső 88
 Szabó Károly 222, 223
 Szalay Jeromos 130
 Szánoki Gergely 198
 Szász Béla 99, 280
 Szász Károly 87
 Széchenyi István 269
 Székely István 203
 Szekfű Gy. 91
 Szerb Antal 124
 Szerdahelyi Alajos 40

Szigligeti Ede 40
 Sziklay László 91, 101
 Szilády Jenő 100
 Színészeti bibliográfia 99
 Színháztudomány 33
 Szinnyei Ferenc 33
 Szkárosy György 205
 Szolimán 200, 201
 Szollás Elza 136
 Tacitus 23, 25, 27, 171
 Taeger, Fritz 278 kk.
 Takács József 93
 Tamás Lajos 267
 Tasso 235
 Télly Iván 3
 Terentius 23, 103
 Theokritos 20, 273—75, 259 kk.
 Themistios 27
 Thewrewk Emil, Ponori 1, 137—38
 Thibaudet Albert 118
 Thienemann T. 134, 294
 Tiberius 173
 Tibullus 15, 26, 28
 Tieghem, Van Paul 293
 Titus diadalíve 151
 Tolnai Gábor 133
 Tompa Mihály 84
 Török Bálint 201
 Török háborúk 197—211, 255—59
 Törzs Jenő 41
 Tót irodalom 82, 100
 Tóth Béla 51
 Tóth Ede 84
 Tóth Kálmán 87
 Travnik Jenő 288
 Turóczi-Trostler József 93, 136, 231
 Turdemann E. 123
 Ugolini F. A. 286
 Uhlar Rudolf 88
 Ulászló, II. 256
 Ullmann István 82, 122, 259
 Ulrich G. 81
 Váczy Péter 255
 Vahlen 5
 Vahot Imre 84
 Váli Béla 42
 Valjavec, Fritz 116 112
 Vargha Damján 31
 Vargha Gyula 32
 Vári Rezső 11, 33
 Várkonyi Nándor 136
 Várnai csata a költészetben 73—75

XII

- Vegetius 21, 22
 Verstörténet, úgörög 53
 Verhaeren 136
 Velleius Paterculus 25
 Vencel cseh kir. 254
 Vergilius 21, 22, 23, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 76, 172, 178, 179, 194, 260
 Vértesy Dezső 259
 Vértesy Jenő 93
 Verrius Flaccus 173
 Villon 258, 263
 Viscardi, Antonio 282
 Vitéz János 198
 Vojtech Markó 88
 Völlich Brunó 113
 Volpicelli L. 182
 Vörösmarty M. 87
 Vourveris 270
 Vutieridis, I. P. 55

 Wachsmuth 5
 Wais Kurt 118
 Waldapfel József 211

 Wallaszky Pál 83
 Wass Albert 88
 Weinelt Herbert 114
 Weinreich O. 139
 Weisbach 133
 Wilamowitz-Moellendorff 65, 66, 68
 Wöl 97, 108, 259, 260, 271
 Wölflin 133

 Zakynthinos 58
 Zápolyai 198
 Zarnov 88
 Zell, Ludwig 85
 Zeyer Raduz 85
 Zilahy Lajos 89
 Zlinszky Aladár 12
 Zolnai Béla 133, 134, 293, 294
 Zrínyi M. 202, 205, 207—8
 Zrínyiász 235—42
 Zsigmond Ferenc 32, 124
 Zsigmond lengyel kir. 199, 200

 Xenophon 23

NÉMETHY GÉZA EMLÉKEZETE.

(1865—1937.)

(A Budapesti Philológiai Társaság 1938. jan. 19-i közgyűlésén
elmondott emlékezés.)

1884 március 5-én a BpPhT választmánya ülést tartott. Az ülésen látszólag semmi nevezetes nem történt: a szokásos folyó ügyeket intézték el. Ha a résztvevők életben lennének, aligha jegyezték volna meg valami különösebb okból ezt a dátumot. Az egyetlen még élő akkori választmányi tag, Csengery János, aki a Gondviselés különös kegyelméből ma is sorainkban dolgozik, mint kegyelettel tisztelt összekötőkapocs a már történelemnek érzett múlt és a jelen munkájával előkészített jövő között, talán maga sem gondolt soha arra, hogy éppen ezen a napon valami nevezetes történt volna a társaság életében. Maga a társaság már kezdett kinőni a gyermekcipőkből s folyóirata, az EphK, VIII. évfolyamában járt. Az elnöki székben az alapítás körül nagy érdemeket szerzett P. Thewrewk Emil ült, kinek fejében körülbelül egy évtizeddel azelőtt a Berliner Gesellschaft für das Studium der neueren Sprachen ülésén, ahol vendégként volt jelen, megvillant az a gondolat, hogy itthon is valami hasonló társaságot kellene alapítani. A németeknek ezidőben az volt a nézetük, hogy hazánk filológia dolgában „merő sivatag”. Thewrewk nagy merészen elhatározta, hogy ezt a sivatagot termőföldre fogja átváltoztatni. Erre legjobb megoldásnak tartotta, ha az egy célra törekvők tömörülnek. A gondolatból néhány lelkes társ segítségével valóság lett: társaságunk megalakult s hamarosan felvirágozott. Ma már hat évtizednél hosszabb idő távlatából tudjuk lemérni, mit hozott a BpPhT és különösen annak folyóirata a magyar tudománynak. Az érdemben sokan osztoznak, az oroszlanrész mégis azé a Thewrewk Emilé marad, aki egyik legfőbb munkatársának, Heinrich Gusztávnak jellemzése szerint nem elégedett meg az elindulással, hanem sikerült neki alapos tudományosságával s még inkább tiszta, önzetlen jellemével és nemes jó szívével a társaságot alkotó különböző elemeket továbbra is összetartani. Heinrich Gusztáv azt a javaslatot tette az ülésen, hogy ajánlására vegye fel a választmány rendkívüli tagnak Némethy Géza bölcsészethallgatót. A jelenlevők, az említetteken kívül Pecz Vilmos, aki a jegyzőkönyvet vezette, továbbá Ábel Jenő, Kassai Gusztáv, Malmosi Károly, Maywald József, Pirchala Imre az indítványt

természetszerűleg elfogadták s utána a jól végzett munka tudatában oszlottak szét. Akkor aligha gondoltak arra, hogy milyen nagyjelentőségű határozatot hoztak a társaság további élete szempontjából is. Most, ötvennégy évvel később ezen az ünnepi ülésünkön azért jöttünk össze, hogy kegyeletes hálával adózunk a hajdani rk. tag emlékének s ráeszmélni próbáljunk, mit veszített társaságunk, a magyar tudományos élet és a nemzetközi tudomány Némethy Géza elmúlásával.

Társaságunk soha sem zárkózott el a fiatalok elől, sőt mindig azt tartotta egyik legfontosabb feladatának, hogy a fiatal erők meg nem szűnő munkába állításával messziről elkerülje a szellemi érclenyesedés tüneteit. De aligha túlzok, ha megállapítom, hogy még ebben a korszakban is, amikor olyan fontos helyeknek nagy tömegét foglalták le a fellendülő korszak iramát kitűnően bíró, sokszor ezt az iramot egyenesen diktáló fiatalok, nehezen volt sok zsebébb korú tagja tudományos társaságoknak, mint a friss rk. tag. Némethy, aki 1865-ben született, még nem volt tizenkilenc éves, amikor sorainkba lépett. A nagyváradai premontrei gimnáziumból nemrégiben került a budapesti egyetem bölcsészeti karára s éppen hogy befejezte az első félévét. De már valaki volt! Egyik idősebb, magasabb évfolyamú hallgatótársa, Székely István négy évtized múlva is eleven képet rajzol a csodagyermek-számba menő ifjúnak az egyetemen való feltűnéséről: „inter novicios notabatur unus, qui pro adulescentulo duodeviginti annorum praeclara quadam doctrina atque eruditione instructus animos et magistrorum et discipulorum ita in se convertit, ut iam tunc cunctos de se optime sperare iuberet“.

A tanárok, akik az ifjú tudományos jövőjét illetőleg olyan szép reményeket tápláltak, a magyar filológia hősi korszakának jellegzetes nagyságai. Közülük az első hely kétségtelenül azt a Thewrewk Emilt illeti meg, aki arra vállalkozott, hogy a filológiai sivatagból termőföldet csinál. Ekkor volt virágkorában. Ezt azok számára kell hangsúlyoznom, akik később ismerték meg őt s nem vették azt a fáradságot, hogy Thewrewk tudományos pályafutását synopsisban szemléljék. A tudós közvélemény Némethy általában Thewrewk „vérbeli tanítványának“ könyvelte el: ezzel a megjelöléssel ajánlotta pl. őt később Thewrewk nyugalomba vonulása alkalmával Hedegüs István is a budapesti egyetemen a kiérdemesült tudós utódjául. Kétségtelen, hogy Némethy nagyon sokat tanult Thewrewk-től, de elsősorban mégis azt a felszabadító elvet kapta tőle legszebb örökségül, hogy a tudós ember alakítsa ki a maga tudományos egyéniségét önállóan s a maga problémáival foglalkozzék. Thewrewk mellett a legnagyobb hatással lehetett rá az a csodálatos filológiai üstökös, akit a könyörtelen halál harminckét éves korában elragadott tőlünk. Ha tovább életben maradt volna — hiszen még csak ebben az évben lenne nyolcvanadik évfordulója születésének —, a filológiai tanulmányok sorsa hazánk-

ban kétségtelenül másként alakul. Amikor a tizennyolc éves Némethy hallgatója lett, maga a tanár huszonhatodik életévében volt. Abel Jenőről beszélek, kinek munkái halálakor köteteket töltöttek meg s ezek között voltak olyanok, amiknek jelentőségét, nagy értékét a félszázados eltávolodás sem tudta kikezdeni. Az ifjú Némethyre nagy hatással lehettek a fiatal professzor fejtegetései: főleg az első időbe eső, a görög epikával foglalkozó dolgozatok mutatják azt a mélyenszántó hatást, amit Abel ösztönzésére kell visszavezetnünk.

A két európai színvonalú és hírnevű tudós mellett az egyetemen tanított még a veterán-számba menő Télfy, a lelkes hellénista. Télfy még 1847-ben került a budapesti egyetemre, mint a görög nyelv helyettes tanítója. Előzőleg teológus volt, majd ügyvéd lett s arra is maradt ideje, hogy közéleti problémákkal foglalkozzék. Mielőtt a görög tanulmányoknál kikötött volna, az egyetem legkülönbözőbb tanszékeire pályázott, így az oklevéltanra és a mezőgazdaságra is. Feladata hosszú ideig az volt, hogy magát a nyelvet tanítsa. Ezt a munkát nagy buzgósággal s önmagától is több ízben megállapított sikerrel látta el. Bár állandóan tanult, irodalmilag nagyon sokat dolgozott, sőt komoly tudományos feladatokra is vállalkozott, soha nem lett belőle önmagát fegyelmezni tudó, módszeres kutató. Egyetemi tanítói munkájában később sem — amikor a viszonyok már jelentősen megváltoztak — tudott teljesen szakítani a nyelv-mesteri munkára való beidegzettséggel, amiben része lehetett annak is, hogy fanatikus híve volt az új-görög kiejtésnek s nem lehetett eltántorítani attól a meggyőződéstől, hogy a görög nyelvet gyakorlati célkitűzéssel kell a középiskolában is tanítani. Komolyan vallotta, hogy az iskolában a görög nyelvre fordított heti óraszám aránylag nagyon sok: az ő módszerével — szerinte — heti két órában sokkal nagyobb sikert lehetne biztosítani. Ennek azonban első feltétele lenne az egyedül üdvözítő új-görög kiejtés elfogadása. A jelek arra mutatnak, hogy egyetemi tanítványait, legalább egyeseket, valóban sikerült összebarátkoztatnia a görög nyelvvel. Valószínű, hogy ilyen értelemben Némethy is tanult tőle. Télfy később, egy kínos polémia során megemlékezik Némethyről, mint aki őt 1884–86 között az egyetemen hallgatta s akinek érdekeit tőle telhetőleg előmozdította.

A polémia, amely 1891-ben zajlott le az EPhK hasábjain Télfy és volt tanítványa, Némethy között, annyira jellemző az akkori tudományos viszonyokra, hogy röviden foglalkoznunk kell vele. De érintenünk kell azért is, mert rávilágít némileg azokra a hatásokra is, amelyeknek az egyetemi hallgató Némethy ki volt téve.

Előljáróban meg kell említenem, hogy Télfy alapjában véve igen jólelkű ember volt, de ha sértve érezte magát, vagy ha köreit egyébként zavarták, igen kellemetlen és erőszakos is tudott lenni. Jóságúságát mutatja, hogy a gondokkal küzdő

Abel Jenő javára önszántából, készséggel lemondott egy igen jelentős mellékjövödelméről, sőt — ami ritka eset lehet az egyetemi tanszékek történetében — nyugdíjazását is azért kérte, hogy a rk. tanszéken ülő Abelből rendes tanár lehessen. Viszont amikor Abelre megharagudott, nem átalta röviddel a szerencsétlen fiatal tudós halála után annak segítséget és pártfogást kérő leveleit *in extenso* az EPhK-ben közzétenni, hogy őt annál nyomatékosabban vádolhassa meg hálátlansággal. Sokkal burkoltabban, de félreérthetetlenül Némethyről is hasonlót állapított meg. S mindezt azért, mert sem Abel, sem Némethy nem voltak hajlandók az „egyedül üdvözítő“ új-görög kiejtést elfogadni s az öreg professzor konokságát támadták, vagy legalább is csipkedték.

Télffy feltette rá az élete nyugalmit, hogy az erasmusi kiejtést, ezt a szerinte „ingatag kombinációkon alapuló kóficot“ az oktatásból kiirtsa. A cél elérését biztosító eszközökben nem nagyon válogatott. Ha az érvek rövideknek bizonyultak, szükség esetén megtoldotta őket olyan lépésekkel, amelyek elgondolása szerint, a kellő módon megdolgozott hatalmasok pártfogását biztosíthatták ügyének. Nagyon alapos pl. a gyanú, hogy Télffy keze benne volt abban a mozgalomban, amelyet a görögországi németek indítottak: ezek memorandummal akartak a német császárhoz fordulni, hogy rendelje el a német gimnáziumokban az új-görög kiejtés szerint való oktatást, bölcsen tudván, hogy ez esetben az egész világ majd a vezető német filológia után indul. Hasonló taktikai elgondolással biztatta fel Haris Pál budapesti görög konzult, hogy forduljon előterjesztéssel Csáky Albin közoktatásügyi miniszterhez ugyancsak az új-görög kiejtésnek az iskolákba való bevezetése érdekében. Felfogására jellemző, hogy magában az EPhK-ben eldicsekedett Erzsébet királyné rokonszenvével is, ami egyáltalán nem valószínűtlen, hiszen tudjuk, hogy a királyné a buzgón tanulmányozott görög nyelvet új-görög kiejtés szerint sajátította el. Télffynek „biztos tudomása“ volt arról, hogy a királyné, amikor az ő egyik munkáját olvasta, „jóízűen nevetett az erasmianismus bolondságain“. Ennél sokkal súlyosabb, hogy egyes tanítványait — az igaz, hogy a tanári diploma megszerzése után — rávette arra, hogy becsületszóra írásbeli fogadalmat tegyenek az új-görög kiejtés szerint való tanításra. Ilyen nyilatkozatot tett például szerinte valamikor Thewrewk is! S azokat a volt hallgatóit, akik nem voltak hajlandók vele egy úton járni, alkalomadtán kipellengérezte. Így Abel Jenőről megírta, hogy hallgató korában hosszú értekezésben bizonyította az erasmusi kiejtés tarthatatlanságát — bizonyosan valami szeminaryumi dolgozatra céloz —, később azonban hűtlen lett ehhez a felfogáshoz. S a később az erasmianismushoz pártolt Némethy is — amint ezt Télffy szintén megírta — az ő egyetemi óráin lelkesülten bólogatott mindannyiszor, ahányszor csak a professzor az erasmusi kiejtés tarthatatlanságát bizonyította. A jelek arra mu-

tatnak, hogy Némethynek sokat kellett bólogatnia, mert Télyf írásban és szóban csökönyösen nem szűnt meg hirdetni rögeszmévé merevedett tételének érvényét. Nem is tagadta, hogy alkalom adtán hatalmi szóval is hajlandó lenne az ügyet diadalra juttatni, mert „az iskolát nem szabad az élettől eltávolítani, hanem meg kell kívánni tőle, hogy az étellel karöltve járjon; s ha ezt nem teszi, kormányhatalommal kell ráparancsolni, hogy észére térjen“.

Thewrewknek, aki a problémát tudományos kérdésként kívánta kezelni, sok szempontból kényelmetlen lehetett Télyf magatartása s talán nem tévedek, ha a Télyf—Némethy között lezajlott polémia hátterébe oda képzelem Thewrewköt. Amikor Télyf egyik friss művében (Újabb hellén munkák és a hellén nyelvtanítás. Akad. értekez., 1890) a kérdést ismét felmelegítette s célzást tett azokra is, akik „becsületszavok megszegésével“ hűtlenek lettek a neki tett fogadalomhoz, Némethy az EPhK-ben (1891) keményen elítéli az „új-görög erőszakoskodást“, de főleg a volt tanítványokkal szemben alkalmazott „jogosulatlan pressziót“. A mélyen megsértett professzor személyeskedéssel válaszolt: Némethy fiatal korára és tapasztalatlanságára való célzások kíséretében felületesnek, gyenge felfogóképességűnek s főleg hálátlannak minősítette, amiből nyilvánvaló, hogy diktatórikus felfogásának megfelelően nem volt hajlandó ez alkalommal sem a kérdést tudományosan is megvitatható problémának tekinteni. Némethy — nagyon helyesen — a vitát nem folytatta. Ebből az epizódból, amely nem sokkal az egyetemi évek befejezése után játszódott le, nyilvánvaló, hogy Némethy egyetemi tanárai elsősorban Thewrewk és Abel voltak: mellettük Télyfnek vajmi kis szerep juthatott. Erre mutat az is, hogy a tanárt és tanítványt összekötő kegyeleti viszony közöttük egyáltalán nem alakult ki.

A doktorátus megszerzése után (1887) Némethy állami ösztöndíjjal egy évre Németországba ment, Lipcsébe és Berlinbe. Tanárai közül később is nagy hálával emlékezett meg Wachsmuthról, Dielsről, Vahlenről és Ribbeckről. A német tudomány iránt is mindig hálát érzett, még akkor is, amikor egyes német tudósokkal erőshangú vitába keveredett. Németországi tanulmányainak legérettebb gyümölcsét, az Euhemerus-kiadást, valamivel később publikálta. Mielőtt erre rátérnék, szükségesnek tartom a budapesti egyetemen tanuló Némethy fiatalkori munkáinak rövid ismertetését. Az adatok mozaik-darabjaiból szemképrázta tudós pályakezdet bontakozik ki előttünk: az ifjút budapesti tanárai alaposan felkészítették a németországi útra.

Hangsúlyoznom kell, hogy a most felsorolandó dolgozatok egytől-egyig 1884—88 közé esnek, Némethy 19—23 éves korába. Ha ezt nem vesszük figyelembe, akkor értékelésükhöz nem kaptuk meg a kellő nézőpontot. Az a várakozás, amellyel tanulótársai és tanárai az egyetemen felbukkanó Némethy tuda-

mányos jövője elé néztek, ezeknek az adatoknak világánál kapja meg igazi háttérét.

Első értekezése, még 1884-ből, *Horatius és Alcaeus c.* az EPhK-ben jelent meg. Ahhoz képest, hogy egy tanulmányai kezdetén álló egyetemi hallgató írta, félelmetesen érett munka: a fiatal szerző kitűnően ismeri a maga Horatiusát, jól ismeri a görög lírikusokat, tájékozott a szakirodalomban, józanul argumentál és formásan ír. Egy évvel később megjelent közlönybeli dolgozata, *Horatius és Anakreon*, módszerben és formában teljesen hasonló kivitelű. Meglepetésszámba mehet azoknak, akik szeretik Némethyben a kizárólagos latinistát látni, hogy ugyan ebben az évben az EPhK még egy tisztán görög tárgyú dolgozatot is közölt tőle: *Α ψυχή szó értelme Homerosnál*. Két évvel később, 1887-ben ismét egy görög tárgyú — ez alkalommal meglehetősen terjedelmes — cikket írt, most már latin nyelven: *Quaestiones criticae de Hesiodi Theogonia*. Mindenesetre nagyon érdekes, hogy Némethy első szövegkritikai cikke görög tárgyú, amit csak Abel hatásával tudok megmagyarázni. A cikk latinsága a szerző korához képest egészen elsőrangú! A felsorolás hiányos lenne, ha meg nem említeném, hogy a BPhT 1885 május 15-i ülésén, az elnök megbízásából, a még huszadik életében innen lévő Némethy tartott megemlékezést Muretusról, a nagy latinistáról. A beszédet a közlönyben ma is bámulattal olvashatjuk: Némethy már kiforrt bölcseséggel nyilatkozik benne a latin stilizálás elvi problémáiról. Részben már Németországban fejezhette be azt a három cikket, amelyek az EPhK 1888-i évfolyamában jelentek meg: *Az Aeneis, mint nemzeti epos.* — *Ad Ennii Annales.* — *Ad Lactantii div. inst. lib. I. c. 11.* A két utolsó cikk mintegy jelzi, hogy Némethy már belefogott Euhemerus-ába s szokása szerint, amelyhez mindvégig hű maradt, előbb a vállalt munkaterületen mutatkozó megoldatlan problémákat próbálja eltakarítani.

Nem resteltem ezeket az ifjúkori dolgozatokat szűk keretre méretezett megemlékezésemben sem felsorolni, mert fogalmat kívántam adni arról a páratlan lendületről, amely ilyen korán csak elhivatottakban robbanhat ki ekkora erővel. S még egyáltalán nem jutottam el az egyetemi hallgató Némethy szellemi portréjának befejezéséhez. Az önálló tanulmányok mellett nagyon fontosak azok a kritikái is, amelyek tollából a közlönyben megjelentek. Az új folyóiratban a kritikai rovat talán még fontosabb volt, mint a többi: a legnehezebb volt a kritikusokat tárgyilagos állásfoglalásra, a megbíráltakat pedig a kritika elviselésére rászoktatni. A közlöny régi évfolyamainak hasábjain irtózatosszerű összecsapások zajlottak le. A hősi vagdalkozások során osztott és kapott sebekből néha csakúgy patakzott a vér. A nem ritka személyeskedések külön zamatot adhattak egy-egy szám tartalmának. De végül is elmaradtak a gyermekbetegségek s megmaradt az a megnyugtató tudat, hogy a magyar tudománynak a filológia terén van egy pártatlan orgánuma, amely az érde-

met örömmel ismeri el, a tudományos szélhámossgot pedig kegyetlen leleplezéssel bünteti. A kritikai összecsapások során tisztult a tudományos munka feladatairól való, azelőtt annyira zavaros felfogás. Hogy a filológiai sivatagban mindig nagyobb és nagyobb oázisok, végül pedig összefüggőknek tekinthető oázis-sorok keletkeztek, abban az érdem elsősorban a közlőny kritikai rovatáé. Ebből a fontos munkából az egyetemi hallgató-sorban lévő Némethy szinte az első pillanattól kezdve kivette a maga részét. S csak csodálni lehet tudását, eszméinek érettségét, kitűnő formaérzékét s nem utolsó sorban erkölcsi bátorságát.

Mindjárt első megjelent kritikája, a közlőny 1885-i évfolyamában, nagy feltűnést keltett. A zsendülő magyar filológiai irodalomban, a közlőny hasábjain is gyakran, talán túlságosan gyakran is szerepelt Krausz Jakab tanár, aki 1884-ben *Tanulmányok* címmel egy közel ötszázoldalas kötetet adott ki fölötté változatos tartalommal. A legfeltűnőbb az volt, hogy a tanulmányok, heterogén tárgyaik ellenére, egyáltalán nem voltak rosszak. Noha a szerző munkássága — amint magát Némethy kifejezte — „minden fogalmat túlhaladott“, mind tartalmi, mind formai tekintetben élvezetes olvasmányt tudott nyújtani. A baj csak az volt, hogy mindezt a szépséget Krausz Jakab a legvakmerőbben plagizálta. A leleplezésre a huszadik életévén még innen levő Némethy vállalkozott s tisztét nagy alapossággal, szellemes iróniával töltötte be. Van valami megkapó fiatalos naivitás abban a nekikészülődésben, ahogyan szinte rituális fontoskodással a művelethez hozzáfog. „Rég óta kísérem már figyelemmel — írja a húszesztendős cenzor — Krausz úr működését s csakhamar arra a meggyőződésre jutottam, hogy ignotos fallit, notis est derisui. De vártam — írja tovább hűsz esztendejének üdeségével —, hogy végre is akad valaki, aki őt meg fogja leckéztetni s szavának nagyobb súlyt kölcsönözhet, mint én. Várakozásomban csalódtam s így elérkezettnek láttam az időt arra, hogy magam lépjek fel ellene s beszéltessem a lapszámokat.“ S valóban elkezdj beszéltetni a lapszámokat, amelyek olyan elképesztő plágiumról számolnak be, amilyent alig tudunk felfogni. Némethy irgalmatlan pontossággal mutatja ki a kölcsönzéseket s gyilkos iróniával közli a sikerülteknek látszó részletek kulisszatitkait: „Majd kissé nehézkes — írja —, de magvas és tömör *mommseni* körmondatok juttatják eszünkbe a német alaposságot, majd kedves, apró mondatocskák, fűszerezve a legfinomabb aperçukkel, emlékeztetnek a *legjobb francia írók* modorára.“ Az egész kötetet nem tűzi gombostűhegyre, de biztosítja a boldogtalan szerzőt, hogy erre is készen áll. Mondanunk sem kell, hogy Némethy bírálata „a minden fogalmat túlhaladó“ tevékenységnek egyszeriben véget vetett.

Más szempontból értékes Némethynek az a bírálata, amely az 1866-i közlőnyben Fiók Károly Nala és Damajanti-fordításáról jelent meg. Eddig annyit tudtunk, hogy az ifjú Némethy

alapos latin és görög nyelvtudásán kívül ismeri a legfontosabb modern nyelveket is: a bírálatból kiderül, hogy a csodálatos tudós-jelölt alaposan megtanulta a szanszkrit nyelvet is. Mestere valószínűleg Mayr Aurél lehetett, aki — amint ez a bölcsészeti iratokból kiderül — később is igen jó véleménnyel volt róla s törekvéseit támogatta.

Némethy a fordítást teljes egészében összehasonlította az eredetivel s megállapítja a tartalmi hűséget. Kifogásai főleg a forma ellen irányulnak.

Nagy szerepet játszottak a filológiai termelésben ezidőtájt a gimnáziumi programmértékezések. A közlőny kritikai részében külön rovat volt ezek számára. Némethy egyetemi hallgató korában buzgón és nagy szigorral bírálta a klasszika filológia tárgykörébe eső értekezések egy részét. Talált köztük jót is: nagyobbbrészt azonban dühöngött bennük a dilettantizmus. Ezeknek az ifjú Némethy valóságos malleusa. Egyik ilyen bírálatával kapcsolatban esett át a polémia tűzkeresztségén még 1886-ban. Benő J. Berárd szerzetes-tanár terjedelmes értekezést írt *A római család belélete, különös tekintettel jogi és erkölcsi viszonyaira* címen. A szerző bizonyára nagyon tudományosnak tekintette a maga művét, mert sikerült az összekompilált szöveget teletűzdelni jeles szerzőkből vett nagyszámú idézettel. Némethynek fájt, hogy az a jelentős terület, amelyet a német gimnáziumi tanárok oly sok kiváló tudományos értekezés kiadására tudnak hasznosítani, nálunk szinte teljes egészében veszendőbe megy. A megjelent értekezések nagyobb része sem nem tudományos, sem nem népszerűsítő jellegű — hanem a kettőnek rosszul sikerült vegyülete. A megbírált tanár tiltakozik a szerinte „alaptalan, ide-oda kapkodós” bírálat megállapításai ellen. Utal nagy olvasottságára, amelyet szerinte csak vidéken lehet megszerezni; Pesten, a „Parnassus tövében” az inspiratio dühöng, vidéken inkább az olvasás járja. A derék szerzetes-tanár már évek óta a közlőny számtalan cikke alatt olvashatta Némethy nevét s bizonyára azt hitte, hogy bírálója egyike a „pesti nagyfejűeknek”. Talán sejtelve sem volt róla, hogy egy huszonegy éves egyetemi hallgatóval áll szemben. A válasz rövid volt és lesújtó: Némethy elvi magaslatról foglalja össze, milyen lehetőségek vannak a programmértékezések terén s rámutat, hogy a szóbanforgó értekezés ezek közül egyiket sem használta ki.

A németországi tanulmányútról visszatért Némethy már egyik legfontosabb személye a magyar filológusok kis táborának. Tudományos munkái sűrű sorban követték egymást, az elismerés szinte záporozott feléje itthon és külföldön egyaránt. Mielőtt azonban tudós munkáit ismertetném, vázolnom kell azt a keretet, amely tudományos munkáinak mintegy a külső vázát alkotta. Beszélmem kell arról a helyzetről, amelyet Némethy társaságunkban, a Magyar Tudományos Akadémiában elfoglalt s ismertetnem kell pályafutásának egyes állomásait.

Társaságunkban az 1887. november 14-i ülésen választották meg Thewrewk ajánlására rendes taggá, még pedig 1888-tól számítandó érvénnyel. Jellemző, hogy már az 1888-i közgyűlésen három szavazat esett rá, mint választmányi tagra: voltak tehát olyanok, akik a társaságban való érvényesülésének tempóját lassúnak találták. Az 1890-i közgyűlésen már 11-re növekedett azoknak a száma, akik őt a választmányban kívánták volna látni. A buzgóság azonban fölöslegesnek bizonyult: a közgyűlés jegyzőkönyve megjegyzi, hogy Némethy, mint szerkesztő, hivatalból ügyis tagja a választmányoknak, nincs tehát szükség külön választásra. Közben ugyanis az egyik szerkesztő, Ábel Jenő tragikus koraisággal elhunyt s 1890 januárjától kezdve Thewrewk és Heinrich mellett a még huszonötödik életévén innen álló Némethy lett a közlöny egyik szerkesztője.

Ezt a hivatalt 12 éven át viselte. Lemondása után, 1902. január 18-án elfogadta az első titkárságot. Három év múlva, 1905. január 14-én azonban erről a tisztről is lemondott. Lemondásában utal arra a körülményre, hogy tizenöt éven keresztül volt a társaság tiszttviselője s már koncentrálni szeretné erejét egyéb munkássága számára. Utána hosszú időn keresztül a választmányból irányította tekintélyével az ügyeket, Heinrich halála után azonban, 1923. április 11-én kénytelen volt elfoglalni, visszavonultsága ellenére is, az elárvult elnöki széket. Mint elnök érte meg havanadik születésnapját, mely alkalmából 1926 márciusában meleg ünneplésben részesült.

A Magyar Tudományos Akadémia mellett társaságunk mellett a másik tudományos testület, amely elősegítette Némethy tudományos terveinek megvalósítását. Ismeretes, hogy munkáinak túlnyomó része a közlöny mellett az Akadémia kiadásában jelent meg. Még nem volt huszonnyolc éves, amikor 1893-ban levelező tag lett. Rendes taggá 1910-ben választották. Nagy kiüntetés volt a klasszika filológia számára is, hogy az Akadémia I. osztálya három cikluson keresztül (1919, 1922, 1925) osztályelnöknek választotta. Ezt a fényes tisztséget Némethy egészen rendkívüli rátermettséggel látta el. Mindnyájunk számára emlékeztetek azok a remekbe faragott avató beszédek, amelyekkel az új tagokat az akadémiai közösségbe beiktatta. Itt említjük meg, hogy a Kisfaludi-Társaság 1922-ben rendes taggá választotta. A tudós Némethynek láthatólag jól esett, hogy az irodalmi társaság választása elismerte tudós munkáinak formai jelességeit. S talán ez a választás is hozzájárult ahhoz, hogy élete utolsó szakaszában kibontakozott lelkéből a költő.

Tanári pályafutása is elég kedvezően alakult. Hazatérése után rögtön az egyik legkitűnőbb budapesti gimnáziumnak, az V. ker. kir. kat., később állami gimnáziumnak lett a tanára. Ebben az állásában maradt 1888—1902 között: mindenestre kissé hosszú ideig. Némethy annyira tudós és csak tudós volt, hogy pedagógiai babérokra még egyetemi tanári munkája kapcsán sem törekedett. A budapesti egyetem tanárai, köztük első-

sorban Thewrewk, mindent megtettek, hogy munkaköre tudományos hajlamainak megfelelően alakuljon: 1890-ben, huszonöt éves korában, már magántanár, 1896-ban, miután kétizben kapott második helyen jelölést egyetemi tanszékre, a budapesti egyetem bölcsészeti kara felterjesztette őt rk. tanári kinevezésre, de a felterjesztés csak a c. ny. rk. tanárságot eredményezte. Ilyen helyzetben igen nagyjelentőségű esemény volt számára, hogy 1902-ben kineveztetett a Bárány Eötvös József-Kollégium szakvezető tanárává s ilyen minőségben működött hét éven keresztül. Kijelentései azt mutatják, hogy ez az állás felelt meg tudományos hajlamainak legjobban. Hálájának hosszú évek elmúltával (1921-ben) egyik akadémiai tagavató beszédében adott gyönyörű szavakban kifejezést: „Ami engemet illet — mondotta —, nyiltan vallom, hogy férfikorom legszebb és legtermékenyebb hét esztendejét, mint válogatott ifjúság boldog tanítója, ennél az intézetnél töltöttem el s azt, hogy tudományos működésem éppen a kellő időpontban nagyobb lendülettel indulhatott meg, ennek a tudós munkásságot annyira megkönynyító állásnak, ennek a hét szerencsés esztendőnek köszönhetem.“ Ugyanezen alkalommal hódol a kollégiumot a kuratori székből irányító Eötvös Lóránd emléke előtt, kit ama nemes lelkek közé sorol, „akiknek közelébe jutva, magunkat is jobbaknak, nemesebbeknek érezzük, akikkel való minden érintkezésünk felemelő hatással van ránk s lelki épülésünkre szolgál“. Innen került 1909-ben a kolozsvári egyetemre r. tanárnak. Hogy a kolozsvári évek nagy hatással voltak rá s hogy Erdélyt mennyire megszerette, azt ismét egy tagavató beszédében árulta el, már Erdély elvesztése után, megrendítő szavakban. Innen hívta meg a budapesti bölcsészeti kar 1911 novemberében Thewrewk megüresült tanszékeire. A referens, Hegedüs István őt tartja meghívásra elsősorban érdemesnek, mint a nyugalomba vonuló jeles professzor igaz tanítványát, aki Thewrewk „oldala mellett több mint három lusztrumon át segítőtársa, a tudományos munkásság terén pedig a filológiai módszernek oly irányú szerencsés alkalmazója, minőt maga a lelépő veterán tudós képviselt“. Ettől fogva húsz évnél tovább, az 1933. augusztus 31-én történt nyugalomba vonulásáig Némethy az ország első egyetemének klasszikus filológusa volt.

A pályafutás kereteit tudományos munkássága töltötte ki tartalommal. Most az elé a feladat elé kerültem, hogy a kezdet lendületének részletes, mert annyira jellemző ismertetése után a beérkezett Némethy munkásságáról számoljak be. Bevallom, hogy lehetetlen feladat előtt állok: ahhoz, hogy e sokfelé szétágazó, mégis annyira koncentrált irodalmi tevékenységet csak felsoroljam is, sokkal tágabb keretre lenne szükségem, mint amilyen most rendelkezésemre áll. Igazi hű képet ennek a munkásságnak arányairól majd az a bibliográfiai összeállítás fog adni, amivel társaságunk nagy elnökének tartozik s aminek elkészítéséről gondoskodni fogok. Most csak arra szorítkozhatom,

hogy a főbb irányvonalakat megjelöljem s a mérföldjelző kövek-nél egy-egy pillanatra megálljak.

Első megállónk az Euhemerus-kiadás, az akadémiai értekezések között 1889-ben megjelent *Euhemeri reliquiae*. A munka, amelyhez később több pótlást közölt, sőt szándékában volt egy második kiadásnak sajtó alá rendezése is, még a németországi tanulói alatt keletkezett. A hatvanéves Némethy évtizedek múlva is nagy szeretettel nyilatkozott e munkájáról s a mű keletkezési körülményeiről: „Euhemerusnak — írja — a görög mitológia racionalista magyarázójának kritikai töredékgyűjteménye volt az én első, önállóan megjelent tudományos munkám, amelyet még lipcsei és berlini diákkoromban nagy tanárain, Ribbeck, Wachsmuth, Vahlen és Diels hatása alatt készítettem el; és maga Diels volt az, aki a könyvet a Deutsche Literaturzeitung-ban kedvezően ismertetvén, engemet először mutatott be az internacionális tudományos világnak“. Az Euhemerus-kiadás más oldalról is nagyon elismerő kritikát kapott s eredményeit a tudós közvélemény elfogadta. Kétségtelen, hogy ez a fiatalkori munka Némethy legmaradandóbb alkotásai közé tartozik: ma is nélkülözhetetlen mindazok számára, akik ezzel az érdekes íróval bármilyen szempontból foglalkozni kívánnak. Egyébként a történeti filológia szellemében készült kiadás Némethy tudományos pályáján inkább kitérés, mint irányjelölés: további munkáinak szelleme inkább azt a humanista-racionalista tudóstípust revelálja, amilyennek Némethy lelke igazi hajlamai szerint lenni akart s volt is.

Egy másik csoportot alkotnak munkái között a Dicta Catonis-ra vonatkozó kutatások. A szöveget Némethy a Vári Rezsőtől kollacionált veronai kézirat figyelembevételével állapította meg és ismételten lenyomatta. A mérvadó kiadás az Akadémia költségén 1895-ben látott napvilágot. A szöveget magyarra is lefordította s az egyik kiadáshoz írt bevezetésben a szöveg magyarországi sorsára vonatkozó adatokat is gondosan összeállítja. A kritikai kiadás külföldön is nagy sikert aratott. Érdekes, hogy e munkájában Némethy igen konzervatív szövegkritikusnak bizonyult s egyik bírálója (az igaz, hogy e bíráló Lucian Mueller) azon sajnálkozott, hogy a szövegmegállapításnál a coniecturális kritikai eljárás nem érvényesült annyira, amennyire ezt szerinte az adott körülmények megkívánták volna. Szinte egyértelmű volt mégis az a megállapítás, hogy Némethy adta ennek a fontos és érdekes munkának első megbízható kiadását.

Egy másik kört alkotnak Firmicus Maternus-tanulmányai, amelyek közel három évtizedre terjedő időköztt fognak át: első tanulmánya még 1889-ben jelent meg, majd — több javítási kísérlet után — az utolsó összefoglalás 1918-ban. Nagyon valószínű, hogy Némethyt először az Euhemerus-tanulmányok vezették el ehhez az elhanyagolt asztrológiai íróhoz, kinek műve a renaissance-korban tartalma miatt nagyon népszerű volt, később azonban annyira feledésbe merült, hogy Némethy idevonatkozó

első dolgozatának megjelenése alkalmával a „legfrissebb” kiadás évszázadokkal azelőtt, 1551-ben jelent meg. Bizonyos, hogy Némethyt az elhanyagolt szöveg javításának feladata izgatta elsősorban, bár foglalkozott forrástanulmányokkal is. A szöveg olyan állapotban volt, hogy szinte mágnesként vonzotta a divinációval dolgozó konjekturális kritikust. Megismétlődő szövegjavítási próbálkozásaiából több javaslata maradandó alkatrésze lett az auktorral kapcsolatos szöveg-rekonstrukcióknak.

Ezekkel a tanulmányokkal kapcsolatban igen érdekes összeütközése támadt Némethynek. A polémiát röviden már csak azért is érintenem kell, mert olyan elvi kérdéseket vetett fel, amelyek körül még ma sem alakult ki egységesnek mondható közvélemény. A ma is aktuális kérdés felvetését Némethy azzal a megjegyzésével provokálta, hogy a témahiányról panaszkodó fiatal magyar filológusoknak nyomatékosan figyelmébe ajánlotta Firmicus Maternus problémakörének egyes kidolgozására váró mozzanatait. Erre Zlinszky Aladár a Magyar Nyelvőr-be szatírárt írt Némethy ellen *A klasszika filológia aranykora* címmel. Cikkének értelme az volt, hogy kár az erőt ilyen tőlünk távoleső témákra pazarolni akkor, amikor annyi hazai vonatkozású megoldatlan probléma várná a friss munkaerőket. Nincs megírva a magyar humanizmus története, nincs feldolgozva a középkori magyarországi latinság, nincsenek megfelelő szótáraink és görög-római irodalomtörténeteink, nincs megfelelő latin nyelvtanunk, nincsenek lefordítva a legnevezetesebb ókori klasszikusok, nincs tisztázva a magyar irodalom kapcsolata az antik irodalmakkal, s akkor előáll valaki azzal, hogy a legsürgősebb feladatok egyike lenne a „nagy Firmicus Maternus” feldolgozása. A támadásra Némethy a Közlöny 1890-i évfolyamában méltósággal válaszolt: amikor ezt a témakört ajánlotta a fiatalság figyelmébe (NB. maga is huszonöt éves volt, de addigi munkái alapján joggal beszélhetett így), a tulajdonképeni klasszika filológiára gondolt, nem pedig azokra a feladatokra, amelyekben a magyarországi klasszikus filológus a magyar filológiai kutatásnak segítségére lehet. Némethynek a maga szempontjából kétségtelenül igaza volt. Igaza volt abban a mérsékletben is, hogy noha ő maga az ókor területén mozgott, egyáltalán nem jutott eszébe annak a tagadása, hogy a klasszikus filológusnak az ókor területén kívül is lehetnek feladatai, amelyeket csak az ő tudománya oldhat meg. Távol állt átfogó gondolatvilágától az az orthodoxia, amely csak az ókor területére bezárt klasszikus filológust volt hajlandó „fémjelzett”-nek elismerni. De igaza volt s még ma is — sajnos — igaza van Zlinszky Aladárnak is. Azóta elmúlt majdnem egy félévszázad s az a sok „nincs”, ami Zlinszky cikkében szerepel, jórészt még ma is aktuális. Nem most van arra az alkalom, hogy az okokat nyomozzuk. Kétségtelen, hogy a tudománypolitikai organizatórikus rész sohasem volt erős oldala a magyarországi klasszika filológiának: a kezdet óta mindig hajlottunk egy kicsit az egyéni programalkotásra. Nagyobb,

szerencsésebb nemzeteknél, a nagy számok törvénye alapján, ilyen esetekben is minden területre jut bőven munkaerő: nálunk, ha a hiányokat be akarjuk tölteni, számba kell venni az erőket s amennyire lehetséges, racionálisabb szellemi termelést kell kezdeményeznünk.

Meg kell emlékeznünk a Cicero-tanulmányokról is, amelyeknek legmaradandóbb emléke az 1901-ben magyar bevezetéssel, fordítással és jegyzetekkel ellátott *De finibus*-kiadás. A Cicero-tanulmányok kiinduló pontja az a megbízás lehetett, amelynek alapján Némethy még 1890-ben, a Thewrewk-féle iskolai szövegkiadások sorozatában, a *De finibus*-t közrebocsátotta. Ugyanebben a vállalatban, amelynek kifejezett célja volt a Teubner-szövegeknek a magyar iskolákból való kiszorítása, jelent meg még előbb (1889) Némethy Aeneis-kiadása, majd később (1893) Tacitus Annales-einek első hat könyve. A Némethy-féle ú. n. „iskolai” kiadások olyan színvonalon álltak, hogy a külföldi tudományos kritika is állást foglalt velük kapcsolatban. A *De finibus* több ízben foglalkoztatta még: utoljára 1927-ben. Érdemesnek tartom megemlíteni, hogy a *De finibus* iránti vonzódása csiholta ki Némethyből az elég mélyen rejtőző gimnáziumi pedagógust is. Ezzel kapcsolatban jelent meg iskolájának 1890/91. évi értesítőjében *Cicero de finibus c. munkája az iskolában c.* pedagógiai értekezése. A helyzet az volt, hogy a tanterv a *De finibus*-t előírta ugyan, de a tanárok nem nagyon olvastatták, mert a megfelelő könyv és irányítás is hiányzott. Az értekezésben Némethy utal a saját kiadásának megjelenésére s egyben bejelenti, hogy a mű fordítása bevezetéssel és magyarázatokkal máris készen áll. A továbbiakban szabályszerű pedagógiai elmélyedéssel, a tantervi célkitűzésre hivatkozva világítja meg a *De finibus*-nak, mint iskolai olvasmánynak előnyeit. Kijelöli a tárgyalásra legalkalmasabbaknak gondolt fejezeteket, kikalkulálja a szükséges óraszámot, sőt utal a tantervi koncentráció sok lehetőségére, a *De finibus*-nak Horatiusszal és a filozófiai tanulmányokkal való kapcsolhatóságára.

Nagy elismerést szerzett Némethynek az 1903-ban megjelent Persius-kiadás és kommentár, mely az Akadémia áldozatkészségéből láthatott napvilágot. Némethy ereje teljében mintha kereste volna a legnagyobb nehézségeket, amikor ennek a homályos auktornak magyarázatához fogott. A munkát aránylag nagyon gyorsan befejezte: az előtanulmányok a közlöny 1902-i évfolyamában kezdenek feltűnedezni s a következő évben a kiadás már meg is jelent. A könyv főleg az olasz, francia és angol filológiai kritikában kapott meleg elismerést; a németek hidegbben viselkedtek s például Friedländer a magyarázatnak csak azt az értékét volt hajlandó elismerni, hogy kezdők számára nagyon használható bevezetés Persius tanulmányozásába. Két évtized után, 1924-ben, Némethy még egyszer visszatért Persius-hoz *Symbolae exegeticae ad Persii satiras c.* értekezésében, amely a kiadáshoz néhány további pótlékot adott.

Némethy munkásságában a legnagyobb csoportot a Vergiliusra vonatkozó dolgozatok alkotják. Már az eddigiekben is láttuk, hogy Vergilius szinte kezdettől fogva foglalkoztatta. 1888-tól kezdve a közlőny hasábjain és gimnáziumának értesítőjében is több idevonatkozó dolgozata jelent meg, amelyek mintegy előkészítették az 1903-ban az Akadémia könyvkiadóvállalatának kötetei során közreadott összefoglaló Vergilius-monográfiát: *Vergilius élete és művei*. Ez volt az első nagyobb, irodalmi igényekkel is fellépő monográfiája, melyről a hazai kritika meglepetéssel állapította meg, hogy a kutató tudós a formának is mestere s a népszerűsítő műfaj kellékeinek is meg tud felelni. Az „összefoglaló mű” szinte csak bevezetésnek tűnik fel, ha az utána következő nagyszámú Vergilius-cikket számbavesszük. Ezek között a legfontosabbak a hatodik eclogára, továbbá az Appendix Vergiliana egyes darabjaira, főleg a Ciris-re vonatkozó tanulmányok és magyarázatok. A Ciris-kérdésben került összeütközésbe Skutsch-csal, akit egy latinnyelvű felolvasásában „more equitum medii aevi” ládzsatoró párviadalra (ut lanceam frangam) provokált, hogy megvédje Skutsch kutatásainak eredményeivel szemben Vergilius költői becsületét. Skutsch elméletével szemben felállítja a magáét, amely szerint a Ciris-t Tiberius korában egy hamisító írta anyagi érdekből azzal a célzattal, hogy Vergilius állítólagos új munkájának felfedezésével előnyökhöz jusson. Elméletével nem volt nagy szerencséje sem itthon, sem külföldön. Az egész epizódban nem is az a fontos, hogy a kérdéshez hozzászólók nagy seregében kinek volt igaza, hiszen a Ciris-probléma ma is probléma, hanem inkább az a hév érdelem figyelmet, amellyel Némethy Vergilius veszélyeztetettnak látott költői becsületéért síkraszáll. A tudós filológusból itt bújik ki a humanista s az már csak stílszerű, hogy latinnyelvű vitairatainak hangja is emlékeztet a renaissance-kori humanista-invektívák furor-jára. A történeti filológus a botanikus közömösségével analizálja az antik költészet legszebb virágait is, a humanista pedig inkább a kertészhez hasonlítható, aki a virág számára gyengédséget és szeretetet követel. A humanista Némethy a Vergilius-kegyeletet szerinte megtépázó kutató eredményeit, mint a legszemélyesebb sértést utasítja vissza. A Vergilius-tanulmányok egyébként elhúzódnak egészen 1911-ig. Az említetteken kívül kiemelhetjük közülük az 1908-ban megjelent, előzőleg az Akadémián bemutatott értekezést: *De epodo Horatii Cataleptis Vergilii inserto*. Maga a bizonyításra kismélt tétel annyira vakmerően hipotetikus, hogy vele szemben a kritika általában a tagadás álláspontjára helyezkedett. Az értekezés, különösen a bemutató előadás, mégis sokáig emlékezetes maradt. A betegségéből felépült tudós ragyogó képességei lenyűgözték a nagyszámú hallgatóságot. Pár évvel később Hegedüs István a jelenetet „feledhetetlennek” mondja. Különösen nagy sikert aratott a felolvasásba beleszótt költemény, Gyulai Pál, Horatius olvasásakor c. ódájának remek latin verses fordítása,

mely Némethy latin stílus-művészetét új oldalról mutatja be. S ha szabad ez ünnepélyes alkalommal személyes élményeket is belevegyítenem: mint elsőéves egyetemi hallgató én is belopóztam a félistenek gyülekezetébe s számomra is a legtalálóbb a *fededhetetlen* jelző, amellyel Hegedüs a maga benyomásait összefoglalta.

A másik nagy monográfiája Némethynek a római költészet aranykoráról, „A római elégia” címmel, 1905-ben jelent meg, ugyancsak a könyvkiadóvállalatban. Az eredeti programm szerint, melynek részleteiről a Vergilius-monográfia előszava számolt be, ennek a kötetnek csak Tibullusról kellett volna szólnia. Időközben azonban a római elégia-írókkal való tüzetesebb foglalkozás azt a meggyőződést érte meg a szerzőben, hogy minden szempontból helyesebb, főleg ökonómikusabb lesz, már csak az ismételések elkerülése céljából is Tibullust és Propertium egy kötetben tárgyalni. Érti ugyan, hogy részben Ovidius munkássága is idetartoznék, de Ovidius költői tevékenységének sokoldalúsága és terjedelme mégis arra bírják, hogy Ovidiusszal éppúgy, mint Horatiusszal, majd külön kötetben foglalkozzék. Ismeretes, hogy a programnak ez az utóbbi része nem valósult meg.

Az első nyom arra, hogy Némethy a római elégikusokkal behatóbban foglalkozik, már a közlöny 1894-i évfolyamában felfedezhető, amikor *Lygdamus méltatásához* c. tanulmányát publikálta. Ez után hosszabb szünet következett, melyet más irányú munkák, főleg a Vergilius-tanulmányok töltöttek ki. A Vergilius-monográfia befejezése után Némethy viharos tempóban fogott hozzá az újabb feladathoz. Mindjárt 1903-ban megjelent egyik legsikerültebb irodalomtörténeti értekezése: *A római elégia viszonya a göröghöz*. A felfedezésszámba menő eredmény mutatja, hogy Némethy már az egész terület szuverén ura: megállapítja, hogy a római elégia, melynek megalapítójául Gallust kell tekintenünk, nem közvetlen folytatása az alexandriai elégia-nak, amelynek termékei lényegileg epikus jellegűek voltak, hanem önálló jellegű lírai műfaj. A magyarnyelvű akadémiai értekezés eredményeit a külföldi referátumok elég részletesen ismertetik. Ennek ellenére Felix Jacoby két év múlva a Rheinisches Museum egyik cikkében, Némethyre való hivatkozás nélkül, újból felfedezi a problémát és megoldást is. Némethy energikusan védelmezi a maga eredményének prioritását s Jacoby kénytelen — „dentibus frendens”, ahogy Némethy magát később kifejezte — a magyar tudós elsőbbségét elismerni. Az erélyes fellépés kétségtelenül hozzájárult ahhoz, hogy a Ciris-vita hangja innen is, túl is a szokottnál hevesebb legyen.

1903-tól kezdve a további előmunkálatok a közlöny hasábjain megsűrűsödnek. 1905-ben azután, az Akadémia bőkezűségéből, megjelent a legfontosabb előmunkálat, Tibullusnak latinnyelvű magyarázatokkal kísért kiadása. Az utolsó magyarázatos kiadás Dissen-től még 1835-ben jelent meg s már akkor sem volt

megfelelő. Némethy valóban joggal tartotta ezt a hiányt „szégyenletes“-nek. A kritika a jeles munkát általában nagy elismeréssel fogadta, főleg az excursusok értékét emelte ki. Jacoby azonban nem tudta elfelejteni a prioritás-vitát, amelyet Némethy az egyik függelékben most már latin nyelven ismertetett. A megsértett német tudós bírálatában, nem éppen lovagiasan, arról biztosítja kartársait, hogy az értéktelen kiadást teljesen fölösleges lenne akárcsak beszerezni is.

A további munkálatok e tárgykörből a monográfia megjelenése után is folytatódtak: 1906-ban Némethy kiadja Lygdamust, 1909-ben új emendatiókat javasol Tibullus szövegéhez, 1926-ban pedig kiegészíti a huszonegy év előtt megjelent kommentárt. Közben Némethy hosszabb időre kikötött tudós életének Vergilius mellett második nagy szerelménél, Ovidiusnál.

Az Ovidius-iránti érdeklődés is igen messzire nyúlik vissza: első értekezése, amely az Amoresszel foglalkozik, még 1892-ben jelent meg. További, most nem részletezhető dolgozatok tanuskodnak róla, hogy érdeklődése nem lankadt, legföljebb más munkák miatt Ovidius kénytelen volt egy időre háttérbe vonulni. 1907-ben azután az Akadémia kiadásában megjelent latin nyelven az Amores-kommentár, kétségtelenül Némethynek ebben a nemben a legjobb műve. A hazai és a külföldi kritika egyaránt nagy elismeréssel üdvözölte a jeles munkát, melynek fejtegetései során — ahogyan magát az egyik kritikus kifejezte — „Ovidius költői feldolgozása mintegy az elődök műveibe ereszti gyökerét és bomlik virággá“. Némethy itt közelíti meg legjobban a modern interpretáció követelményeinek teljesítését. Ő maga is később „virágzó férfikora“ igazi művének s egész exegetikus munkássága reprezentánsának tartotta ezt a könyvét. A további publikációk közül megemlíthetjük, a kisebb terjedelmű cikkek mellőzésével, a Tristia-kommentárt (1913) és az Epistulae ex Ponto-hoz írt commentarius exegeticus-t (1915). A sorozatot 1921-ben a Remedia Amoris magyarázata fejezte be. Utána már csak egy rövid pótlást adott az Amores, Tristia és Epistulae magyarázataihoz (1922).

A vázlatos áttekintés csak gyenge fogalmat adhat arról a munkáról, amit Némethy végzett. Még kevésbé gondolhatunk arra, hogy akárcsak a fontosabb alkotásoknak is az értékét lemérjük. Összefoglalóan mégis néhány értékelő jellegű megállapítást tartozunk tenni.

Nézzük először a szövegkritikust. Sokszor megállapították vele kapcsolatban, hogy ú. n. konjekturális szövegkritikus volt. Ez így pörén talán nem egészen helyes megállapítás. Némethy tudott nagyon konzervatív is lenni. Figyeljük meg például azt a szinte áhitatos tiszteletet, amellyel Vergilius megszentelt szövegét kezelte. Itt sem tér ki a konjektúrák elől, de soha sem hajlandó a jónak tartott kézírati hagyományt feladni, ha azt védeni és alátámasztani tudja. Viszont azt tartotta, hogy a *hagyomány minősége* szerint kell a szövegkritikusnak konzervatív vagy

konjekturális kritika álláspontjára helyezkedni. Helytelen eljárás lenne tehát akár a konzervatív, akár a divinatórius hajlamlanak engedni a szöveg hagyomány jó, vagy rossz állapotának figyelembevétel nélkül. Vergilius szövegkritikusa legyen konzervatív, Firmicus Maternusé alakuljon át, mert itt arra van szükség, szinte alkotó, szövegkonstruáló művésszé. Az igazság az, hogy Némethy, a szövegkritikus, akkor érezte magát elemében, ha ilyen nehezebb esetekkel került szembe, melyeknek kibogozásánál érvényesülhetett éleselméjűséggel párosult rendkívüli latin tudása. Ez a hajlama azután néha elragadta s akkor is utánaköltötte a szöveget, amikor a lelkileg konzervatív kritikus beérte volna a hagyománnyal. Ez a lelki alkata kiütöközik irodalomtörténeti munkáiból is. Van néhány remek értekezése, melyeknek eredményeihez az idő sem tud hozzányúlni. Vannak azután a merész hipotézisek, melyeknek bizonyításában a divinatio-nak jut a főszerep. Éleselméjűsége, szellemessége ezekben sziporkázik talán a legcsillogóbban, de azért a hipotézis csak hipotézis marad. A 17. epodosról, a VI. eclogáról, a Cirisről felállított tételek alapjában véve irodalomtörténeti konjektúrák, amelyek nem ritkán jórészt szövegkonjektúrákra vannak felépítve. A torony művészi kivitelű, de az alap ingatag. Mégsem juthat senkinek eszébe, hogy Némethy nagyságát ezek miatt kétségbe vonja: a racionalista-humanista filológus olyan nagy tudós, annyira kimagaslik a maga területén, hogy a külön utakon való járásra is jogot szerzett.

Szemére szokták azt is vetni, hogy rendesen csak verbális interpretációt adott nagyszámú magyarázatos kiadásában. Ez így általánosságban ismét nem helyes. Az Amores-magyarázat szerető elmélyedése, kitűnő tárgyi fejtegetései pl. ezt az állítást minden további szószaporítás nélkül cáfolják. Viszont kétségtelenül igaz, hogy a legtöbb magyarázata verbális jellegű. Ennek azonban megvan a maga oka. Némethy vonzódott az elhanyagolt szövegekhez: főleg ezeket szerette magyarázni. S kritikussainak kifogásai nem tudták őt megrendíteni abban a meggyőződésében, hogy az ilyen esetekben először az alapot kell megadni a továbbiakhoz. Az alap pedig a verbális interpretáció. Ezen a körülhatárolt területen az esetek túlnyomó részében nem *akart* túlmenni. Készakarva levágta a szárnyait, hogy a földön való járása annál biztosabb legyen. Viszont az, amit ezen belül adott, a maga nemében szinte páratlan volt. Az a kivételes tájékozottság és otthonosság, amellyel Némethy a maga auktorának nyelvhasználatát megvilágító, az értelem legfinomabb árnyalatait is tekintetbe vevő párhuzamos helyeket a bővéből összeválogatta, valóságos bűvészi produkcióként hatott még azokra is, akik nem tudták, hogy Némethy — mint én több ízben a saját szememmel láttam — az anyag egy részét csodálatos emlékezőtehetségéből merítette s az úgynevezett segédeszközöket a rendesnél jóval kisebb mértékben vette igénybe. Némethy ereje a költői frazeológiának gazdag összeállításában és az értel-

mezésnek rokonhelyekkel való támogatásában van. Ez után jöhet azután a műalkotás lélektani elemzése, a retorika hatásának kutatása, a stilisztikai sajátosságok megvilágítása stb., stb. — csupa olyan terület, ahová Némethy *nem* akart menni. Könnyű kimondani, hogy ez a magyarázó eljárás a XX. században már nem felelt meg a „höhere Kritik“ követelményeinek, de nehéz lett volna még egy másik tudóst találni, aki a Némethytől vállalt feladatot olyan magas színvonalon tudta volna abszolválni.

Még ez a vázlatos kép sem lenne viszonylagosan teljes, ha nem emlékeznénk meg külön a latin stilisztáról. Láttuk, hogy már 1885-ben a Muretusról mondott emlékbeszédben nyilatkozott a latin stilizálásban követendő elvekről s hogy már egyetemi hallgató korában kitűnő latinsággal írt. Némethy munkáinak, főleg a magyarázatos kiadásoknak nyelve nagyjából latin volt. Mélyen hatott rá Mommsen-nek kissé dölyfös megállapítása a CIL pannóniai kötetében: „Ita fit — írja Mommsen — ut Hungari extra litterarum commercium permaneant et cum barbari non sint, barbari tamen quodam modo videantur“. Némethy számára a latin nyelv a magyar filológiai kutatás eredményeinek külföldre való közvetítése szempontjából nélkülözhetetlen eszköz. Amikor Skutsch-csal vitába keveredett, odavágta ellenfelének, hogy a latin nyelv segítségével akár az egész világhoz tud szólni: „Habemus enim linguam Latinam, quae patribus nostris erat altera paene vernacula, scimus loqui, ut totus audiat terrarum orbis“. Még 1889-ben indítványt nyújtott be a BPhT választmányához, amelyben nagyon érdekes megokolással azt javasolta, hogy a holland Mnemosyne mintájára a társaság indítson egy kizárólag klasszika-filológiai jellegű latin nyelvű folyóiratot. A választmány úgy határozott, hogy az indítványt egyelőre tudomásul veszi. Többet azután nem is tudunk sorsáról. A választmányban még benne ülő alapítók bizonyára megmagyarázták a lelkes ifjúnak, hogy az „egyetemes“ közlőnyt is milyen nehéz volt megalapítani, de főleg fenntartani és továbbfejleszteni. Némethy ezek után a maga számára vonta csak le azt a következtetést, hogy munkáinak jó részét latinul írta. Latinsága bámulatosan egyszerű, korrekt, világos, mégis művészi: a külföldi kritikusok nem győzik jelességeit kiemelni. Valóban világviszonylatban is egyike ő a legnagyobb latin nyelv-művészeknek s e tekintetben is méltó folytatója a humanista szellemi ősök hagyományainak.

Feladatomon kívülállónak gondolom, hogy Némethyről, a költőről is részletesebben szóljak. Annyit azonban hangsúlyozhatunk, hogy a filológus és a költő egy és ugyanaz: nála ez a kettő a legmélyebben összefonódott. El kell fogadnunk, amit egyik költeményében ő maga mond:

Nem kínoz engem a két részre bomlás.
Nem ismerem Faust gyötrődését én:
Nincs e kebelben semmi meghasonlás...

Prózában tett vallomása még pontosabb: „...új korszakot jelent működésemben — mondta — Kisfaludy-társasági székfoglalóm, ez a művelődéstörténeti essai (Helena és Faust), a hellénizmusnak, az emberi művelődés leghathatósabb fermentumának rajongó panegirikusa, melynek befejező részében már érintve van az a különleges, mondhatnám szubjektív viszony, amely engem a klasszikus ókorhoz fűz. Ebből a szubjektív viszonyból fakadt végre az én költészetem, mely a tudománynak, elsősorban a klasszikus ókor tudományának költői kivirágzása kíván lenni s amelynek főcélja az, hogy az antik műveltség nagy értékeit minél szélesebb körben ismertesse”. A nyilatkozat nagyon szerény: Némethy költészete jóval több, mint tudományos eredményeknek szélesebb körben való népszerűsítése. Ez a költészet a holt leányzónak, a hervadhatatlannak, a klasszikus világ örökifjú szellemének életre bővülése Minerva igazi papjától, aki szédült aggyal annyira megjárta a tudás mélységeit s onnan hozott élményt most, maga is szinte borzongva a változáson, ami őt öreg korára érte, zengő versekben ünnepli. Az Ész tragédiája (1925, majd 1927), továbbá Az ember és az Isten (1929) című köteteinek jóformán minden egyes darabja forró vallomás a hellén szellemhez, az ókorhoz s egyúttal nagyon sok esetben mélységes hálaadás az átálmodott vita contemplativa csendes boldogságáért. Vannak azután költeményei, amelyekben a szintén hellén örökségként kapott szellemi felszabadulás pogány öröme tombol, mikor a gondolat minden bilincset széttörve „akadálytalanul szökken fel a legszédítőbb magasságokba olyan vakmerőn, olyan vidáman, olyan szabadon, mint Goethe-nél Helena és Faust frigyének nemes gyümölcse, az ég felé szálló Euphorion”. A tettek szörnyű világának szökevénye, a csendes tudós ezekben a költeményekben a maga történetfilozófiájának, szinte már új vallásának ormairól szánakozva tekint le a mindennapi élet emberére, e „törpe s árva mikrokozmoszra” s újjongva élvezi a saját, minden köteléktől megszabadult világszemléletét.

Azután az utolsó évek szomorú magányosságában elhallgatott a költészet is, miután már előbb kilobbantak a tudományos törekvések. Némethy visszavonult katedrájától, ritkán kereste fel az embereket s csendes otthonában készült az útra — unde negant, redire quemquam. Az elmúlt évben frissen hantolt sírjánál még egyszer összegyülekeztek barátai, tisztelői, tanítványai, hogy búcsút vegyenek a legnagyobb magyar latinistától. A sírnál elhangzott az a szokványosnak vehető fogadalom, hogy emlékéket őrizni s munkáját folytatni fogjuk. Ha tovább élni akarunk, akkor ez a fogadalom nem lehet pusztá szóvirág. Elsősorban ennek a társaságnak lesz kötelessége, hogy ezt a fogadalmat valóra váltsa, hiszen itt bontogatta az elköltözött valamikor szárnyait, itt fejlődött ki a tudós szellem egyik legnemeesebb lovagjává, munkásságának javát a mi céljainknak szentelte s a külföldön szerzett dicsőséget is ide, hozzánk hozta. Némethy mindig elsősorban a miénk marad.

Huszt József.

Erinnerung an Géza Némethy.

Géza Némethy wurde 1865 geboren, studierte an der Universität Budapest, wo Emil Ponori Thewrewk und Jenő Abel seine Lehrer waren; dann besuchte er in Leipzig und Berlin die Vorlesungen Wachsmuths, Diels, Vahlens und Ribbecks. Bereits als Student trat er mit bemerkenswerten Arbeiten hervor. Seine Doktoratsarbeit, in der er die Fragmente Euhemerus' sammelte, ist auch heute noch brauchbar. Später wandte er sich namentlich der Literatur des goldenen Zeitalters zu: bedeutend sind seine Monographien über Vergil und die römischen Elegiker, seine Ausgaben und Erläuterungen der Werke Persius' und Tibulls, ferner einzelner Stücke der Appendix Vergiliana, sowie mehrerer Werke Ovids. In Anerkennung seiner Verdienste erhielt er zuerst in Kolozsvár, dann in Budapest einen Lehrstuhl. Seine wissenschaftlichen Ergebnisse fanden auch im Ausland Beachtung: lange Jahre hindurch galt Némethy im Ausland als Hauptvertreter der klassischen Philologie in Ungarn. Er starb 1937 als o. ö. Professor a. D. der Universität Budapest. Besonders lebhaften Anteil hatte er an der Tätigkeit der Budapester Philologischen Gesellschaft, die das Andenken ihres verdienstvollen Vorsitzenden stets treu bewahren wird.

J. Huszti.

NÉMETHY GÉZA TUDOMÁNYOS MUNKÁSAJÁNAK BIBLIOGRAFIÁJA.

1884.

Némethy Géza: Horatius és Alcaeus. E. Ph. K. VIII. 1884. p. 921—929.

1885.

Némethy Géza: Muretus emlékezete. E. Ph. K. IX. 1885. p. 665—674. (Felolv. a Philologiai Társ. 1885. május 15-én tartott ülésén.)

Némethy Géza: Α ψυχής szó értelme Homerosnál E. Ph. K. IX. 1885. p. 516—533.

Krausz Jakab: Tanulmányok. Bp. 1884. Ism. Némethy Géza E. Ph. K. IX. 1885. p. 52—59.

Fináczy Ernő: A régi görög gyermekjátékok. (Budapesti VII. ker. állami gimn. ért. 1884/85.) Ism. Némethy Géza E. Ph. K. IX. 1885. p. 358—359.

1886.

Némethy Géza: Horatius és Anakreon. E. Ph. K. X. 1886. p. 1—10., 156—166.

Némethy Géza: Észrevételek Reményi Theokritos nyelvjárásáról írt tanulmányára. E. Ph. K. X. 1886. p. 577—583. (Felolv. a Philologiai Társaság 1886. március 3-i ülésén.)

Fiók K.: Nala és Damajanti. (Kisfaludy Társ. kiadv. 1885.) Ism. Némethy Géza E. Ph. K. X. 1886. p. 331—338.

Benő Berard: A római család belélete, különös tekintettel jogi és erkölcsi viszonyaira. (A minorita-rendiek nagybányai főgimn. ért. 1884/85.) Ism. Némethy Géza E. Ph. K. X. 1886. p. 359—361.

Benő I.: Válasz Némethy Géza úr bírálatára. E. Ph. K. X. 1886. p. 588—591.

Némethy Géza: Ellenválasz. E. Ph. K. X. 1886. p. 591—592.

Dávid István: Görög nyelvtan. Bp. 1887. Ism. Némethy Géza E. Ph. K. X. 1886. p. 995—996.

1887.

Némethy Géza: Az Aeneis mint nemzeti eposz. Bp. Franklin, 1887. 53. l.

Némethy Géza: Quaestiones criticae de Hesiodi Theogonia. E. Ph. K. XI. 1887. p. 1—14., 147—62.; 232—245.

Bászeli A.: Platon jelentősége korunkra. (A fehértemplomi áll. főgimn. ért. 1885/6.) Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XI. 1887. p. 79—82.

Ferenczi Gy.: Homeros philosophiája. Bp. 1887. Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XI. 1887. p. 360—366.

Szerellemhegyi Tivadar: A római irodalom története. Bp. 1886. Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XI. 1887. p. 500—502.

Capes W.: Livius élete és munkássága. Ford. Finácz E. Bp. 1886. Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XI. 1887. p. 578—580.

Danielovics K.: Homeros világa két eposza alapján. (Ungvári főgimn. ért. 1885/6.) Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XI. 1887. p. 624—625.

1888.

Némethy Géza: Az Aeneis mint nemzeti eposz. E. Ph. K. XII. 1888. p. 1—53.

Némethy Géza: Ad Ennii Annales. E. Ph. K. XII. 1888. p. 493—494.

Némethy Géza: Ad Lactantii Div. Inst. 1. I. 11. E. Ph. K. XII. 1888. p. 534—535.

Némethy Géza: Ad Arnobii Adv. Nat. IV. 24. E. Ph. K. XII. 1888. p. 731—732.

Némethy Géza: Ad Hesychii Alexandrini glossam ΠΑΓΧΑΡΟΣ. E. Ph. K. XII. 1888. p. 766—768.

Kotanovics S.: Az elősdiék a görögöknél és a rómaiaknál. (Nagyvárad kath. főgimn. ért. 1887.) Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XII. 1888. p. 440.

Grósz Ernő: Miképen lett Q. Horatius Flaccus költő Augustus császár egyeduralmának megszilárdítója? (Késmárki ev. lyceum ért. 1887.) Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XII. 1888. p. 440—442.

Mocskónyi József: P. Ovidius Naso élete és munkái. (Szarvasi ev. főgimn. ért. 1887.) Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XII. 1888. p. 442—443.

Pruzsinszky Pál: Vergilius hasonlatairól. (Tatai kegyesrendi algyimn. ért. 1887.) Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XII. 1888. p. 443—444.

Szijgyártó Izidor: A római nép életéből. (Kézdivásárhely-cantoi algyimn. ért. 1886.) Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XII. 1888. p. 669—670.

Szabó I. Elek: A csodajelek Liviusnál. (Trencsényi kir. kath. főgimn. ért. 1887.) Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XII. 1888. p. 670—671.

1889.

Némethy Géza: Cato párverseinek magyarországi kiadásai és fordításai. E. Ph. K. XIII. 1889. p. 97—110., 202—217.

Némethy Géza: Ad Vegetii Epit. rei milit. 1. I. E. Ph. K. XIII. 1889. p. 506.

Némethy Géza: P. Vergilii Maronis Aeneis. Budapestini, Lampel MDCCCLXXXIX. p. 306. (Biblioth. Script. Graec. et Romanorum in usum scholarum edita curante Aemilio Thewrewk de Ponor.) (Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XIII. 1889. p. 738—740. [Önismertetés]; Deu-

ticke: Wochenschr. f. Klass. Phil. 1889. p. 1204.; — E. Ph. K. XIV. 1890. p. 135—136.)

Némethy Géza: Ad vs. 4. 1. III. distichorum Catonianorum. E. Ph. K. XIII. 1889. p. 769—770.

Némethy Géza: Quaestiones de Firmico Materno astrologo. Commentatio. (Ex annalibus Gymnasii Regii Catholici Regionis V. Budapestiensis seorsim expressa.) Bp. MDCCCLXXXIX. p. 33. (Önismertetés: E. Ph. K. XIV. 1890. p. 240—244.)

Némethy Géza: Euhemeri reliquiae. Collegit, prolegomenis et adnotationibus instruxit... (Ért. a nyelv- és széptud. köréből, XIV. köt. XI. sz.) Bp. Akad. 1889. 102 l. (Ism. E. Ph. K. XIV. 1890. p. 49—53, [Önismertetés]; Gansz József: Wochenschrift f. Klass. Phil. 1890. E. Ph. K. XIV. 1890. p. 443—444.; — Breysig A.: Berliner Phil. Wochenschr. 1891. p. 421—426.; — E. Ph. K. XV. 1891. p. 814.; — Diels: Deutsche Literaturzeitung, 1892. p. 400.; — E. Ph. K. XVI. 1892. p. 696.)

Némethy Géza: Spicilegium criticum in distichis Catonis. E. Ph. K. I. pótkötet. 1889. p. 128—144.

Fodor Gyula: M. Minucius Felix Octaviusa. Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XIII. 1889. p. 83—84.

Klincsek József: A hellének testgyakorlatairól. Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XIII. 1889. p. 159—160.

Joh. Urban Jarnik: Neuer vollständiger Index zu Diez' etymologischen Wörterbuche der romanischen Sprachen, mit Berücksichtigung von Schellers Anhang zu fünften Ausgabe. Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XIII. 1889. p. 807—809.

1890.

Némethy Géza: Coniecturae in libros Ciceronis de Finibus. E. Ph. K. XIV. 1890. p. 1—7.

Némethy Géza: A római költészet korszakairól. (1890 január 18-án tartott magántanári próbaelőadás.) E. Ph. K. II. pótkötet, 1890. p. 1—14. (és különnyomat is).

Némethy Géza: Ad Vegetii Epit. rei milit. 1. I. c. 20. E. Ph. K. II. pótkötet, 1890. p. 274.

Publius Vergilius Maro Aeneise latinul és magyarul, ford. Barna Ignác, bevezetéssel ellátta Némethy Géza. Bp. Akad. 1890. Bevezetés p. VII—XCVIII. Ism. Csengeri J. E. Ph. K. XIV. 1890. p. 529—535.

Némethy Géza: M. Tullii Ciceronis: De finibus bonorum et malorum 11. V. ed. (Bibliotheca Scriptorum Graec. et Rom. in usum scholarum edita curante Aem. Thewrewk de Ponor.) Bp. MDCCCXC, Lampel, 180 lap. — Ism. E. Ph. K. XV. 1891. p. 100.; — Holstein Hugo: Wochenschrift f. Klass. Phil. 1890. p. 1175—1178.; — E. Ph. K. XV. 1891. p. 340—341.; — Gustafsson: Neue Philol. Rundschau, 1891. p. 35.; — Önismertetés: E. Ph. K. XIV. 1890. p. 523—527.

Némethy Géza: Ad Firmici Materni Matheseos 1. VIII. c. 17. E. Ph. K. II. pótkötet, 1890. p. 334.

Némethy Géza: Cato distichonjainak egybevetése. E. Ph. K. XIV. 1890. p. 794—796.

Némethy Géza: A Magyar Nyelvőr, mint a classica philologia öre. E. Ph. K. XIV. 1890. p. 455—456.

Némethy Géza: Vergilius élete és költészete. Egyet. előadás után kiadta Máthé Lajos és Illyefalvi Vitéz Aladár. Bp. 1890. p. 366.

Bóhm János: Rabszolgaság az ókorban. Eger, 1889. Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XIV. 1890. p. 734.

- Csengeri János: Sophokles Antigonéja. Bp. 1890. Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XIV. 1890. p. 403—405.
- Danielovics Kálmán: Vergilius Aeneisének I. és II. könyve. Bp. 1890. (ford.) Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XIV. 1890. p. 711—713.
- Steph. Dávid: M. Tullii Ciceronis orationes selectae. ed. Bp. 1890. Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XIV. 1890. p. 713—715.
- Dávid István: Latin synonymika és a latin helyesírásnak rövid vázlata. Bp. 1889. Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XIV. 1890. p. 402—403.
- Dávid István—Fodor Gyula: Xenophon Memorabiliáinak teljes szótára. Bp. 1889. Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XIV. 1890. p. 571.
- Dávid István—Fodor Gyula: Vergilius Aeneisének teljes szótára. Bp. 1890. Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XIV. 1890. p. 614—615.
- Hoffmann Max: Der Codex Mediceus des Vergilius. Berl. Weidmann. 1889. Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XIV. 1890. p. 444.
- Zimmermann Max: De Tacito Senecae philosophi imitatore. (Philol. Abhandl. V. 1. Breslau, 1889.) Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XIV. 1890. p. 444.
- Kahl: Cornelius Labeo, ein Beitrag zur spätrömischen Litteraturgeschichte. (Philologus V. 1889. pótkötet.) Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XIV. 1890. p. 445.
- Vajda Károly: Marcus Aurelius. Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XIV. 1890. p. 63—64.
- Abday Astrik: Az imádság és átok a görögöknél és rómaiaknál. Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XIV. 1890. p. 129—130.
- Cserei József: Sophokles Oedipus királyról. Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XIV. 1890. p. 130.
- Edelmann Ottó: Róma topographiája. Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XIV. 1890. p. 261.
- Simsay Lajos: De tropis et figuris apud Terentium. Kolozsvár, 1889. Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XIV. 1890. p. 345—346.
- Némethy Géza: Viszontválasz Simsay Lajos úrnak. E. Ph. K. XIV. 1890. p. 576.
- Nosz Gusztáv: A görög drámáról. Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XIV. 1890. p. 567—569.
- Nauck: Tragicorum Graecorum fragmenta. Lips. 1889². Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XIV. 1890. p. 570.
- Müller Iwan: Handbuch der Klass. Altertumswissenschaft. Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XIV. 1890. p. 571.
- Csengeri János: Homeros. (Egyetemes Könyvtár. Szerk. Ferenczy József.) Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XIV. 1890. p. 571—572.
- Boros Gábor: Euripides. (Egyetemes Könyvtár. Szerk. Ferenczy József.) Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XIV. 1890. p. 571—572.
- Irmei Ferenc: Juvenal. (Egyetemes Könyvtár. Szerk. Ferenczy József.) Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XIV. 1890. p. 571—572.
- Schäfer Arnold: Abriss der Quellenkunde der griechischen und römischen Geschichte. Leipz. Teubner. 1889⁴. Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XIV. 1890. p. 572.
- Bódiss Jusztin: Hat év Cicero életéből. Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XIV. 1890. p. 723—724.

1891.

- Némethy Géza: Cato Bölcs Mondásai latinul és magyarul. Bp. Akad. 1891. (Görög és latin remekírók.) p. 132. (Ism. ifj. Reményi Ede E. Ph. K. XVI. 1892. p. 510—514.)

Némethy Géza: Cato distichonjainak Planudes-féle fordításáról. E. Ph. K. XV. 1891. p. 1067—1074.

Némethy Géza: A Cato-féle distichonok új kiadása. (Kiv. az Akad. 1891. jan. 5-én tartott előad.-ból.) Akad. Értes. 1891. p. 91—92.

Némethy Géza legújabb munkáját: „Cato Bölcs Mondásai” a M. T. Akadémián bemutatta, E. Ph. K. XV. 1891. p. 342.

Borsos István: Az areopag eredete és szerepe az athenaei államban Perikles koráig. Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XV. 1891. p. 1003.

Balogh Szilárd: A rómaiak kegyes házi istenei. Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XV. 1891. p. 582.

Joh. Csengeri: M. Tullii Ciceronis de officiis libri tres. ed. Bp. 1891. Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XV. 1891. p. 550—551.

Geréb József: Aristoteles poeticája. (ford.) Bp. O. K. 1891. Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XV. 1891. p. 773—775.

Incze Béla: A római curiák szervezete. Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XV. 1891. p. 438—439.

Kincs Gyula: A görög nyelv kérdése. Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XV. 1891. p. 580—582.

Pecz Vilmos: Emlékbeszéd Tóth Frigyes Agoston külső tagról. Bp. Akad. 1890. Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XV. 1891. p. 548—550.

Richter László: M. Annacus Lucanus élete és művei. Nyitra, 1890. Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XV. 1891. p. 59—60.

Télfi Iván: Újabb hellén munkák és a hellén nyelvtanítás. (Ért. a nyelv- és széptud. köréből. Bp. Akad. 1890.) Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XV. 1891. p. 184—188.

Varju János: Az ó-classicai irodalmak művelődéstörténeti hatása és szerepe a középiskolában. Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XV. 1891. p. 1002—1003.

Zlamál Ágost: Pythagoras és szövetkezete. Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XV. 1891. p. 1001—1002.

1892.

Némethy Géza: Dicta Catonis quae vulgo inscribuntur Catonis disticha de moribus. ed. (Budapesti V. ker. kir. kath. gymn. ért. 1891/92. és különnyomat.) (Is. Vári Rezső E. Ph. K. XVII. 1893. p. 609—610.; — Mueller: Berl. Phil. Wochenschrift, 1893. p. 12—17.; — E. Ph. K. XVII. 1893. p. 231.; — K. Weymann: Wochenschrift f. klass. Phil. 1892. — E. Ph. K. XVII. 1893. p. 74.)

Némethy Géza: Ovidius szerelmei. (Felolv. a M. T. Akad. 1892 május 23-i ülésén.) E. Ph. K. XVI. 1892. p. 625—631. és 705—717.

Némethy Géza: Ovidius szerelmei. (Kiv. az Akad. 1892 május 23-án tartott előadásból.) Akad. Értes. 1892. p. 584—590.

Cserép József: Némethy Géza Cicero de finibus c. munkája az iskolában. 1890/91. E. Ph. K. XVI. 1892. p. 269—272.

Abel Jenő: Irodalomtörténeti Emlékek II. Olaszországi XV. sz. íróknak Mátyás királyt dicsőítő művei. Bp. 1890. Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XVI. 1892. p. 244—246.

Eug. Abel—Rud. Vári: Scholia vetera in Nicandri Alexipharmaca. Bp. Akad. 1891. Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XVI. 1892. p. 669—670.

Cserép József: Cicero egy vitás helyéhez. Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XVI. 1892. p. 767—768.

Steph. Dávid: T. Livii ab urbe condita libri. ed. Vol. II. libros XXVI—XXX. continens. Bp. 1892. Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XVI. 1892. p. 668—669.

Hornyánszky Gyula: Pindaros. Bp. 1891. *Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XVI. 1892. p. 341—342.*

Latkóczy Mihály: A humanizmus egy elfeledett nőalakja, Elisabetha Iohanna Westonia. *Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XVI. 1892. p. 766—767.*

Carolus Pozder: Qu. Horatii Flacci carmina ed. Bp. 1891. *Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XVI. 1892. p. 153—154.*

1893.

Némethy Géza: Addenda Reliquiis Euhemeri E. Ph. K. XVII. 1893. p. 1—14.

Némethy Géza: P. Cornelii Taciti Ab excessu divi Augusti (Annalium) libri I—VI. ed. Bp. 1893. (*Ism. E. Ph. K. XVII. 1893. p. 702; — Andresen G.: Wochenschrift f. klass. Phil. 1893. p. 712—713; — Zeitschrift für das Gymnasialwesen mellékletében: Jahresberichte d. phil. Vereins 1893. p. 240—242; — Vári Rezső: E. Ph. K. XVIII. 1894. p. 52—54.*)

Némethy Géza és Pozder Károly: Latin nyelvtan középiskolák és magántanulók használatára. Bp. 1893. *Ism. Pecz Vilmos E. Ph. K. XVII. 1893. p. 575—580.*

Danielovics Kálmán: Homeros és Vergilius alvilága. *Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XVII. 1893. p. 217—219.*

Péterfy Jenő: Platon válogatott művei I. Gorgias, Philebos (ford.). Bp. 1893. *Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XVII. 1893. p. 675—677.*

Schrauf Károly: Magyarországi tanulók külföldön. II. Magyarországi tanulók Bécsben. Bp. Akad. 1892. *Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XVII. 1893. p. 128—129.*

Szölgyény Ferenc: C. Velleius Paterculus és M. Vinicius consulhoz Róma történetéről írt két könyve. *Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XVII. 1893. p. 216—217.*

Tóth Lőrinc: Szabó István. *Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XVII. 1893. p. 215—216.*

1894.

Némethy Géza: Lygdamus méltatásához. E. Ph. K. XVIII. 1894. p. 8—12.

Némethy Géza: Szövegkritikai adalékok Firmicus Maternus astrologiájához. (Kiv. az 1894. november 5-én tartott székfoglalóból.) Akad. Ért. 1894. p. 706—712.

Némethy Géza: A szerelem iskolája. (Vers. Felolv. a Kisf. Társ. 1893. dec. 13-án tartott ülésén.) Bp. Szemle 1894. 78. köt. 112.

Némethy Géza: A legnagyobb bűn. (Vers. Felolv. a Kisf. Társ. 1893. dec. 13-án tartott ülésén.) Vasárnapi Ujság, 1894. 17. sz.

Némethy Géza: A kóbor énekes. (Vers.) Ország-Világ, 1894. 24. sz.

Némethy Géza: Egy csók története. (Vers.) Ország-Világ, 1894. 5. sz.

Némethy Géza: Könyveim. (Vers.) Élet, 1894. 1. sz.

Geréb József: Herodotos történeti könyvei görögül és magyarul. Második köt. IV—VI. könyv. Bp. 1893. Harmadik köt. VII—IX. könyv. Bp. 1894. *Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XVIII. 1894. p. 412—413.*

Pecz Vilmos: Paraspondylos Zotikus költeménye a várnai csatáról. (Ért. a nyelv- és széptud. köréből, XVI. köt. 4. sz.) Bp. 1894. *Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XVIII. 1894. p. 413—414.*

Schrauf Károly: Magyarországi tanulók külföldön III. A krakói magyar tanulókháza lakóinak jegyzéke. Bp. Akad. 1893. Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XVIII. 1894. p. 521—523.

S. Szabó József: Vergilius túlvilági képzetek a későbbi költőknél. (Rimaszomb. gimn. ért. 1892/93.) Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XVIII. 1894. p. 529—530.

1895.

Némethy Géza: Dicta Catonis quae vulgo inscribuntur Catonis disticha de moribus. Iterum ed. Bp. Akad. 1895. (Is. Szabó Sándor: E. Ph. K. XIX. 1895. p. 826—827.; — Haeberlin: Deutsche Literaturzeitung, 1895. p. 1420—1422.; — E. Ph. K. XX. 1896. p. 188.)

Némethy Géza: Novae emendationes in Firmicum Maternum astrologum. E. Ph. K. XIX. 1895. p. 1—15. és 353—366.

Hittrich Ödön: Megjegyzések Lucianushoz. (Bpesti ág. hitv. ev. gimn. ért. 1893/94.) Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XIX. 1895. p. 505—506.

Krauze Ervin: Az istenek és a fátum Vergilius költészetében. (Jászóvári prem. kanonokrend kassai főgimn. ért. 1893/94.) Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XIX. 1895. p. 506—507.

Máthé György: De carmine LXIV. Catulliano. (Lugosi áll. gimn. ért. 1893/94.) Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XIX. 1895. p. 419—420.

Rimeg Ödön: A rómaiak lantos költészete a legrégibb időkől Horatiusig. (Marosvásárhelyi r. kat. gimn. ért. 1893/94.) Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XIX. 1895. p. 420—422.

Soós József: Albius Tibullus költészete. (Kecskeméti ev. ref. gimn. ért. 1893/94.) Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XIX. 1895. p. 344—345.

Victorisz József: Vergilius költeménye az aranykorról. (Nyiregyházi ág. ev. gimn. ért. 1893/94.) Ism. Némethy Géza XIX. 1895. p. 345—346.

1896.

Némethy Géza: Vergilius Didója. (Felolv. a M. T. Akad. 1895 december 2-i ülésén.) E. Ph. K. XX. 1896. p. 1—18.

Némethy Géza: Cicerónak a legfőbb jóról és rosszról írott munkája. (Bpesti V. ker. kir. kat. főgimn. ért. 1896/97.) (Is. Bódiss Jusztin E. Ph. K. XXII. 1898. p. 940—944.)

Némethy Géza: Vergilius Didója. (Kiv. az 1895. december 2-án tartott akad. előadásból.) Akad. Értes. 1896. p. 70—79.

Némethy Géza: Jelentés a Farkas—Raskó pályázatról. (Előadta 1896 március 19-én.) Akad. Értes. 1896. p. 188—191.

1897.

Némethy Géza: De vestigiis doctrinae Euhemerae in oraculis Sibyllinis. E. Ph. K. XXI. 1897. p. 1—6. (Is. C. Haeberlin: Wochenschrift f. klass. Phil. 1897. p. 1253.; — E. Ph. K. XXII. 1898. p. 92.)

Némethy Géza: Barna Ignác emlékezete. (Felolv. a M. T. Akad. 1896 dec. 21-i ülésén.) E. Ph. K. XXI. 1897. p. 97—111.

Hegedűs István: Guarinus és Ianus Pannonius. (Ért. a nyelv- és széptud. köréből, XVI. köt. 8. sz.) Bp. Akad. 1896. Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XXI. 1897. p. 576.

Köpesdi Sándor: A görög irodalomtörténet synchronistikus táblája. Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XXI. 1897. p. 776.

1898.

Némethy Géza: De libris amorum Ovidianis. Bp. Lampel. 1898. p. 27. (Is. Bódiss Jusztin E. Ph. K. XXIII. 1899. p. 455—459.; —

R. Ehwald: Berl. Phil. Wochenschrift, 1899. p. 556—557.; — H. Winther: Wochenschr. f. klass. Phil. 1899. p. 604—605.; — E. Ph. K. XXIII. 1899. p. 186. és 767.)

Némethy Géza: Spicilegium criticum in Firmico Materno astrologo. E. Ph. K. XXII. 1898. p. 1—19. (Ism. W. Kroll: Wochenschr. f. klass. Phil. 1898. p. 1374.; — E. Ph. K. XXIII. 1899. p. 93.)

1900.

Némethy Géza: Quaestiones Euhemerae. E. Ph. K. XXIV. 1900. p. 125—128.

Némethy Géza: Adversaria critica ad Taciti Agricolam, Annales, Historias. E. Ph. K. XXIV. 1900. p. 347—367. és 507—526.

Némethy Géza: Ad Ciceronis de finibus I. I. 7. 23. E. Ph. K. XXIV. 1900. p. 779—786.

Némethy Géza: Taciti Historiarum libri I—V. ed. Bp. 1900. Ism. Veress Ignác E. Ph. K. XXIV. 1900. p. 819—822.

Némethy Géza: Cicero a legfőbb jóról és rosszról írott munkájának III. könyve. (Bpesti V. ker. áll. főgimn. 1899/1900. ért.) (Ism. Bódis Jusztn E. Ph. K. XXV. 1901. p. 854—856.)

Hittrich Ödön: Szemelvények C. Julius Caesar Commentarii de bello Gallico c. művéből. Bp. Franklin. 1900. Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XXIV. 1900. p. 320—321.

Mitrovics Gyula: Aeneas Sylvius Piccolomini, Historia de Euralio et Lucretia se amantibus. (Sárospataki ev. ref. főisk. ért. 1899/1900.) Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XXIV. 1900. p. 418—419.

1901.

Némethy Géza: M. Tullius Cicero: A legfőbb jóról és rosszról latinul és magyarul. (Görög és latin remekírók, kiadja a M. T. Akadémia Class. Phil. Bizottsága.) Bp. Franklin, 1901. p. XXXI + 467. (Ism. Hegedüs István E. Ph. K. XXVI. 1902. p. 524—526.)

Némethy Géza: Cicero a legfőbb jóról és rosszról. (Felolv. a M. T. Akad. 1900. jún 5-i ülésén.) E. Ph. K. XXV. 1901. p. 1—20.

Némethy Géza: Vergilius negyedik eclogája. (Budapesti V. ker. áll. főgimn. 1900/1. ért.) (Ism. Bódis Jusztn E. Ph. K. XXVI. 1902. p. 731—734.)

Némethy Géza: Ad Vergilii Ecl. IV. 47. E. Ph. K. XXV. 1901. p. 337—342.

Némethy Géza: Vergilius ifjúsága. (Felolv. a M. T. Akad. 1901. jan. 7-i ülésén.) E. Ph. K. XXV. 1901. p. 177—197. [Különnyomat is.]

Némethy Géza: Vergilius ifjúsága. (Részlet az Akad. 1901. jan. 7-én tart. felolv.-ból.) Akad. Értes. 1901. p. 58—66.

Némethy Géza: Ad sextam Vergilii eclogam. E. Ph. K. XXV. 1901. p. 689—698.

Hegedüs István: Themistios és Dudith András. Bp. 1901. Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XXV. 1901. p. 744—746.

1902.

Némethy Géza: Vergilius mint bukolikus költő. E. Ph. K. XXVI. 1902. p. 1—15.

Némethy Géza: Vergilius élete és művei. Bp. Akad. 1902. p. VI + 472. (Ism. Hegedüs István E. Ph. K. XXVII. 1903. p. 781—787.)

Némethy Géza: Vergilius élete és művei. (Részlet az Akad. 1902 december 2-án tartott felolv.-ból.) Akad. Értes. 1902. p. 55—64.

Némethy Géza: Persius első satirájához. E. Ph. K. XXVI. 1902. p. 161—174.

Némethy Géza: Persius második satirájához. E. Ph. K. XXVI. 1902. p. 353—365.

Némethy Géza: Persius harmadik satirájához. E. Ph. K. XXVI. 1902. p. 753—769.

Némethy Géza: Persius szatiráinak új kiadásáról. (Kiv. az Akad. 1902 május 5-én tartott felolv.-ból.) Akad. Értes. 1902. p. 501—504.

Némethy Géza: A róka és az oroszlán meséje Horatiusnál. E. Ph. K. XXVI. 1902. p. 741—743.

Némethy Géza: A római elégia viszonya a göröghöz. (Kiv. az Akad. 1902 október 6-án tartott felolv.-ból.) Akad. Értes. 1902. p. 624—630.

1903.

Némethy Géza: Persii Flacci Satirae, ed. adnotationibus exegeticis et indice verborum instruxit. Bp. Akad. 1903. p. 392. (Ism. L. Valmagg: Bollet. di fil. classica. 1904. p. 6—7.; — E. Ph. K. XXIX. 1905. p. 349.; — Friedländer: Deutsche Literaturzeitung. 1903. p. 1713.; — C. W—n: Literarisches Zentralblatt. 1903. p. 1546.; — Hosius: Berl. Phil. Wochenschr. 1903. p. 1485.; — E. Ph. K. XXVIII. 1904. p. 865—866.)

Némethy Géza: Persius negyedik satirájához. E. Ph. K. XXVII. 1903. p. 97—112.

Némethy Géza: Persius ötödik satirájához. E. Ph. K. XXVII. 1903. p. 273—291.

Némethy Géza: Persius hatodik satirájához. E. Ph. K. XXVII. 1903. p. 449—463.

Némethy Géza: Parerga Tibulliana. E. Ph. K. XXVII. 1903. p. 641—652. és 721—734.

Némethy Géza: A római elégia viszonya a göröghöz. (Ért. a nyelv- és széptud. köréből, XVIII. köt. 3. sz.) Bp. 1903. (Ism. Prusinszky János E. Ph. K. XXVII. 1903. p. 869—873.; — I. Kont: Revue critique d'hist. et de littérature. 1903. p. 357.; — Wochenschr. f. klass. Phil. 1903. p. 930.)

Némethy Géza: Titkári jelentés a Bpesti Phil. Társ. XXVIII. közgyűléséről, 1903 jan. 14. E. Ph. K. XXVII. 1903. p. 176—177.

1904.

Némethy Géza: Tibullus ifjúsága. E. Ph. K. XXVIII. 1904. p. 185—198.

Némethy Géza: Parerga Propertiana. E. Ph. K. XXVIII. 1904. p. 625—651.

Némethy Géza: Új könyv a római elégiáról. (Az Akad. 1904 júl. 6-án tartott felolv.) Akad. Értes. 1904. p. 385—390.

Némethy Géza: Titkári jelentés a Bpesti Phil. Társ. XXIX. közgyűléséről 1904 jan. 13. E. Ph. K. XXVIII. 1904. p. 168—170.

1905.

Némethy Géza: Propertius ifjúsága. E. Ph. K. XXIX. 1905. p. 185—200.

Némethy Géza: Javítások Tibullus szövegében. E. Ph. K. XXIX. 1905. p. 441—453.

Némethy Géza: *Albii Tibulli Carmina. Accedunt Sulpiciae elegia. ed. adnotationibus exegeticis et criticis instruit.* Bp. Akad. 1905. p. 347. (Ism. Hegedüs István E. Ph. K. XXIX. 1905. p. 796—802.; — F. P. Waltzing: *Bulletin bibliogr. et péd. du Musée Belge.* 1905. p. 330—331.; — Schulze: *Wochenschr. f. klass. Phil.* 1905. p. 1346.; — E. Ph. K. XXX. 1906. p. 81.; — Lazic: *Gymnasium* 1906.; — *Literarisches Zentralblatt.* 1906. p. 178.; — Plessis: *Bulletin crit.* 1906. p. 347.; — Jakoby: *Berl. Phil. Wochenschr.* 1906. Allen Samuel: *Classical Review.* 1906. p. 449—450.; — E. Ph. K. XXXI. 1907. p. 77—78. és 540—541.)

Némethy Géza: *A Pseudo-Tibullianus-költemények új kiadásáról.* (Kivonat.) Akad. Értes. 1905. p. 537—539.

Némethy Géza: *Tibullus új kiadásáról.* (Kiv. az Akad. 1905 febr. 20-án tart. felolv.-ból.) Akad. Értes. 1905. p. 112—117.

Némethy Géza: *A római elégia eredetének kérdéséhez.* E. Ph. K. XXIX. 1905. p. 521—523.

Némethy Géza: *A római elégia.* Bp. Akad. 1905. p. XVI + 422. (Ism. Reményi Ede E. Ph. K. XXX. 1906. p. 223—228.)

Némethy Géza: *Titkári jelentés a Bpesti Philol. Társ. XXX. közgyűlésén 1905 január 14.* E. Ph. K. XXIX. 1905. p. 172—174.

1906.

Némethy Géza: *Lygdami carmina. Accedit Panegyricus in Messallam.* ed. Bp. Akad. 1906. (Ism. Hegedüs István: E. Ph. K. XXX. 1906. p. 614—615.; — Ferrara: *Bolletino di filol. classica.* 1906. p. 106.; — Schulze: *Wochenschr. f. klass. Phil.* 1906. p. 1230.; — Skutsch: *Deutsche Literaturzeitung.* 1906. p. 2884.; — E. Ph. K. XXXI. 1907. p. 540—541.; — Allen Samuel: *Classical Review.* 1906. p. 449—450.)

Némethy Géza: *De auctore panegyrici in Messallam.* (Felolv. a M. T. Akad. 1905. okt. 9-i ülésén.) E. Ph. K. XXX. 1906. p. 6—11.

Némethy Géza: *Ovidius Szerelmeinek új kiadása.* (Az Akad. 1906. okt. 8-án tart. felolv.) Akad. Értes. 1906. p. 583—588.

1907.

Némethy Géza: *Szövegjavítások Ovidius Szerelmeihez.* E. Ph. K. XXXI. 1907. p. 1—9.

Némethy Géza: *P. Ovidii Nasonis Amores. ed. adnotationibus exegeticis et criticis instruit.* Bp. Akad. 1907. p. 296. (Ism. Hegedüs István E. Ph. K. XXXI. 1907. p. 857—866.; — Henderson: *Classical Review.* 1907. p. 456.; — Fred. Plessis: *Bullet. critique.* 1907. p. 456.; — L. Valmaggí: *Bolletino di filol. class.* 1907. p. 129.; — I. W. Bierma: *Museum.* 1908. p. 365.; — *Literarisches Zentralblatt.* 1908. p. 65.; — Oskar John: *Neue Philol. Rundschau.* 1908. p. 439.; — E. Ph. K. XXXII. 1908. p. 248. és 778—779.)

1908.

Némethy Géza: *Ovidius és Lygdamus.* (Ért. a nyelv és széptud. köréből. XX. k. 5. sz.) (Felolv. a M. T. Akad. 1908. jan. 7-i ülésén.) Bp. Akad. 1908. p. 38. (Ism. Hegedüs István E. Ph. K. XXXIII. 1909. p. 433—436.)

Némethy Géza: *Ovidius és Lygdamus.* (Kiv. az Akad. 1908. jan. 7-i előadásából.) Akad. Értes. 1908. p. 65—75.

Némethy Géza: *Vergilius dormitans.* E. Ph. K. XXXII. 1908. p. 169—181.

Némethy Géza: De epodo Horatii Cataleptis Vergilii inserto. (Ért. a nyelv- és széptud. kör. XX. köt. 6. sz.) Bp. 1908. (Ism. Pruzsinszky János E. Ph. K. XXXII. 1908. p. 755—759.)

Némethy Géza: Horatius tizennyolcadik epodusa. (Kiv. az Akad. 1908. márc. 2-i előadásból.) Akad. Értes. 1908. p. 161—177.

Némethy Géza: A Messallához írt elégia szerzőjéről. (Kiv. az Akad. 1908. nov. 2-i felolv.-ból.) Akad. Értes. 1908. p. 593—602.

1909.

Némethy Géza: De Ovidio elegiae in Messallam auctore. (Ért. a nyelv- és széptud. köréből, XXI. köt. 1. sz.) Bp. 1909. p. 24. (Ism. Fodor Gyula E. Ph. K. XXXIV. 1910. p. 409—410.)

Némethy Géza: Emendationes Tibullianae. E. Ph. K. XXXIII. 1909. p. 81—104.

Némethy Géza: Ciris. Epyllion Pseudovergilianum. Bp. Franklin. 1909. p. 159. (Ism. Hegedüs István. E. Ph. K. XXXIII. 1909. p. 612—620.)

Némethy Géza: De sexta Vergilii ecloga. (Felolv. a M. T. Akad. 1909. márc. 22-i ülésén.) (Ért. a nyelv. és széptud. köréből, XXI. köt. 4. sz.) Bp. 1909. p. 16. (Ism. Hegedüs István E. Ph. K. XXXIV. 1910. p. 41—47.)

Némethy Géza: Vergilius hatodik eclogája. (Kiv. az Akad. 1909. márc. 22-i felolv.-ból.) Akad. Értes. 1909. p. 375—387.

1910.

Némethy Géza: Ad quintum Vergilii Catalepton. E. Ph. K. XXXIV. 1910. p. 241—244.

1911.

Némethy Géza: P. Vergilii Maronis Catalepton ed. (Felolv. a M. T. Akad. 1911. jan. 2-i ülésén.) (Ért. a nyelv. és széptud. köréből, XXI. köt. 9. sz.) Bp. Akad. 1911. p. 34. Ism. Hegedüs István E. Ph. K. XXXV. 1911. p. 748—753.)

Némethy Géza: Vergilius epigrammái. (Kivonat az Akad. 1911. január 2-án tartott székfogl.-ból.) Akad. Értes. 1911. p. 77—85.

Némethy Géza: Ovidiana. E. Ph. K. XXXV. 1911. p. 161—167.

1912.

Némethy Géza: Ovidius számkivetésének oka. E. Ph. K. XXXVI. 1912. p. 1—9.

1913.

Némethy Géza: Commentarius exegeticus ad Ovidii Tristia. Bp. Akad. 1913. p. 138. (Ism. Hegedüs István E. Ph. K. XXXVII. 1913. p. 600—605.)

Némethy Géza: Új commentar Ovidius Tristiajához. (Kiv. az Akad. 1913. február 3-án tart. felolv.-ból.) Akad. Értes. 1913. p. 157—159.

Lindsay W. M.: Sextus Pompeius Festus: De verborum significatione. ed. Leipz. Teubn. 1913. p. XXVIII + 574. Ism. Némethy Géza E. Ph. K. XXXVII. 1913. p. 687—688.

1914.

Némethy Géza: Új commentar Ovidius Leveleihez. (Kiv. az Akad. 1914. március 23-án tartott felolv.-ból.) Akad. Értes. 1914. p. 208—211.

1915.

Némethy Géza: *Commentarius exegeticus ad Ovidii epistulas ex Ponto*. Bp. Akad. 1915. p. 86. (Ism. Hegedüs István E. Ph. K. XXXIX. 1915. p. 646—649.)

1917.

Némethy Géza: Újabb szövegjavítások Firmicus Maternus astrologiájához. (Kiv. az Akad. 1917. április 16-án tartott felolv.-ból.) Akad. Értes. 1917. p. 345—354.

1918.

Némethy Géza: *Coniecturae ad emendandum Firmicum Maternum astrologum*. (Felolv. a M. T. Akad. 1917. április 16-i ülésén.) (Ért. a nyelv- és széptud. köréből, XXIII. köt. 8. sz.) Bp. Akad. 1918. p. 80. (Ism. Révay József E. Ph. K. XLIII. 1919. p. 130—135.)

1919.

Némethy Géza: Magyarázó jegyzetek Ovidius Remediájához. (Kiv. az Akad. 1919. november 3-án tart. felolv.-ból.) Akad. Értes. 1919. p. 248—252.

1921.

Némethy Géza: *P. Ovidii Nasonis Remedia Amoris*. (Ért. a nyelv- és széptud. köréből, XXIV. köt. 2. sz.) Bp. 1921. (Ism. Huszti József E. Ph. K. XLVII. 1923. p. 90—91.)

Némethy Géza osztályelnök üdvözlő beszédei az I. oszt.-ban tartott székfoglalók alkalmával. Akad. Értes. 1921. p. 52—61. I. Solymossy Sándor I. taghoz 1920. január 5. p. 52—53. II. Négyessy László r. taghoz 1920. március 1. p. 53—54. III. Vargha Damján I. taghoz 1920. mácius 22. p. 54—55. IV. Csengeri János r. taghoz 1920. május 17. p. 55—56. V. Horváth János I. taghoz 1920. június 14. p. 56—58. VI. Melich János r. taghoz 1920. november 15. p. 58—59. VII. Horger Antal I. taghoz 1921. január 3. p. 59—61.

1922.

Némethy Géza: *Supplementum Commentariorum ad Ovidii Amores, Tristia et Epistulas ex Ponto*. (Ért. a nyelv- és széptud. köréből, XXIV. köt. 3. sz.) Bp. Akad. 1922. (Ism. Huszti József E. Ph. K. XLVII. 1923. p. 216—218.)

Némethy Géza: Újabb adalékok Ovidius magyarázatához. (Kiv. az Akad. 1921. november 7-én tartott felolv.-ból.) Akad. Értes. 1922. p. 22—23.

Némethy Géza: *Helena és Faust*. Bp. Szemle. DXLIX. sz. 1922. p. 109. (A Kisf. Társ.-ban 1922. október 4-én tartott székfoglaló.) — (Hornvánszky Gyula: *Helena és Faust*. Visszhang Némethy Gézának a Kisfaludy Társ.-ban tartott székfoglaló értekezésére. Bp. Szemle, DLIV. sz. 1923. p. 46—55.)

1923.

Némethy Géza: Elnöki megnyitó beszéd a Bpesti Phil. Társ. XLVIII. közgyűlésén, E. Ph. K. XLVII. 1923. p. 237—238.

Némethy Géza osztályelnök üdvözlő beszédei az I. osztályban tartott székfoglalók alkalmával. Akad. Értes. 1923. p. 128—135. I. Gom-bocz Zoltán r. taghoz 1922. december 4. p. 128—129. II. Kmoskó Mihály

I. taghoz 1923. január 8. p. 129—130. III. Császár Elemér r. taghoz 1923. február 5. p. 131—132. IV. Huszti József I. taghoz 1923. március 5. p. 132—133. V. Németh Gyula I. taghoz 1923. április 16. p. 133—135.

Némethy Géza: Beszéd Pecz Vilmos ravatalánál. Akad. Értes. 1923. p. 213.

Némethy Géza: Könyveim. (Vers.) Bpesti Szemle, 1923. 156. köt. 148. l.

1924.

Némethy Géza: Symbolae exegeticae ad Persii Satiras. (Ért. a nyelv- és széptud. köréből, XXIV. köt. 6. sz.) Bp. Akad. 1924. (Ism. Huszti József E. Ph. K. XLIX. 1925. p. 40—41.)

Némethy Géza: Helena und Faust. Das humanistische Gymnasium, 1924. p. 4—10.

Némethy Géza osztályelnök üdvözlő beszédei az I. osztályban tartott székfoglalók alkalmával. Akad. Értes. 1924. p. 194—202. I. Zlinszky Aladár I. taghoz 1923. október 8. p. 194—195. II. Szász Károly I. taghoz 1923. november 5. p. 195—196. III. Vojnovich Géza r. taghoz 1924. február 4. p. 196—198. IV. Schmidt Henrik I. taghoz 1924. március 3. p. 199. V. Thienemann Tivadar I. taghoz 1924. március 31. p. 200—201. VI. Zolnai Gyula r. taghoz 1924. június 2. p. 201—202.

1925.

Némethy Géza: Addenda commentariis ad carmina Tibulliana. (Ért. a nyelv- és széptud. köréből, XXIV. köt. 7. sz.) Bp. Akad. 1925. (Ism. Huszti József E. Ph. K. L. 1926. p. 223—225.)

Némethy Géza osztályelnök üdvözlő beszédei az I. osztályban tartott székfoglalók alkalmával. Akad. Értes. 1925. p. 223—227. I. Jakab Ödön I. taghoz 1924. október 13. p. 223—224. II. Dézsi Lajos r. taghoz 1924. november 10. p. 224—225. III. Kéky Lajos I. taghoz 1925. február 9. p. 225—226. IV. Vargha Gyula t. taghoz 1925. március 9. p. 226—227.

Némethy Géza: Az ész tragédiája. (Versek.) Bp. Kisf. Társ. 1925.

1926.

Némethy Géza: Zárószavak. E. Ph. K. L. 1926. p. 84—87.

Székely István: G. Némethy LX. aetatis annum implevit. (A Bpesti Phil. Társ. 1925. november 25-én tartott ülésén elmondott beszéd.) E. Ph. K. L. 1926. p. 35—40.

Némethy Géza osztályelnök üdvözlő beszédei az I. osztályban tartott székfoglalók alkalmával. Akad. Értes. 1926. p. 194—197. I. Jakubovich Emil I. taghoz 1925. november 9. p. 194—195. II. Zsigmond Ferenc I. taghoz 1925. november 9. p. 195. III. Gr. Zichy István I. taghoz 1926. január 4. p. 196. IV. Horváth Cyrill r. taghoz 1926. április 12. p. 197.

1927.

Némethy Géza: Ad Ciceronis de finibus I. I. 7. 23. et I. III. 12. 40. (Ért. a nyelv- és széptud. köréből, XXIV. köt. 9. sz.) Bp. Akad. 1927. (Felolv. a M. T. Akad. 1926. november 15-i ülésén.) (Ism. Huszti József E. Ph. K. LI. 1927. p. 36—37.)

Némethy Géza: Az ész tragédiája és egyéb versek. Bp. 1927². (Ism. Huszti József E. Ph. K. LII. 1928. p. 23.)

1928.

Némethy Géza osztályelnök üdvözlő beszédei az I. osztályban tartott székfoglalók alkalmával. Akad. Értes. 1928. p. 163—168. I. Vári Rezső r. taghoz 1927. március 8. p. 163—164. II. Klemm Antal l. taghoz 1927. november 14 p. 165—166. III. Bajza József l. taghoz 1928. május 7. p. 166—167. IV. Csűry Bálint l. taghoz 1928. június 11. p. 167—168.

1929.

Némethy Géza: Az ember és az Isten. Bp. 1929. (Ism. Huszti József E. Ph. K. LIV. 1930. p. 35—36.)

Némethy Géza osztályelnök üdvözlő beszédei az I. osztályban tartott székfoglalók alkalmával. Akad. Értes. 1929. p. 180—185. I. Baros Gyula l. taghoz 1928. október 29. p. 180—181. II. Színyci Ferenc r. taghoz 1929. január 7. p. 181—183. III. Pintér Jenő r. taghoz 1929. február 4. p. 183—185.

1932.

Némethy Géza: A régibb római költészet. Kézirat gyanánt kiadta Faludi Szilárd. Bp. 1932. p. 75.

Némethy Géza: Horatius élete és művei. Kézirat gyanánt kiadta Faludi Szilárd. Bp. 1932. *Összeállította: ifj. Horváth János.*

SZÍNHÁZTUDOMÁNYI ALAPKÉRDÉSEK.

A tudományok fejlődése nem ismereti alapvetéssel indul meg, hanem konkrét feladatok megoldásával. Csak a megfejtett kérdések sorára visszatekintve kezd eszmélkedni a kutató, s igyekszik az eredményeket egymással kapcsolatba hozni, rendszerbe foglalni. Ez a felsőbb szempontú szemlélet számbaveszi a már megoldott kérdéseket és átfogó tekintetével megjelöli a kutatás területének határait. Így föltárulnak előtte a hiányok és a megoldásra váró feladatok is. Ahogy Mendelev megállapította az idők folyamán szórványosan és esetlegesen fölfedezett elemek periodikus rendszerét, s ennek alapján rátalált az üres rovatok hiányzó elemeire, ugyanígy minden tudományos kutatás, bizonyos mult után, a kutatási terület alapos számbavételével céltudatosabban világíthat rá az ismeretlen tájakra.

Az eredmények számbavétele és rendszerezése azonban nemcsak a megoldásra váró feladatokra hívja fel a figyelmet, hanem egyúttal módszertani kérdéseket is tisztázhat. Minden tudomány csak anyagának megfelelő, önelvű módszerekkel mutathat föl eredményeket, szükséges tehát, hogy a kutató anyagának egész terjedelmét, szerkezetét és összefüggéseit világosan lássa maga előtt. Aki belevész a részletproblémák vizsgálatába anélkül, hogy a részleteknek az egészhez való összefüggését szem előtt tartaná, föltétlenül módszertani eltévelyedések áldozatául esik, s lassan a fák miatt szem elől téveszti az erdőt.

A magyar színháztudományi kutatás első kiváló és mind-
ezideig legnagyobb képviselője Bayer József volt. Hatalmas

munkái és az „Egyetemes Philologiai Közlöny“-ben közzétett számtalan cikke tanúskodnak arról a szinte emberfölötti küzdelemlről, amelyet anyagával vívott. Egy személyben volt részlet-kutató és rendszerező. A kor emelkedett tudományossága a színészettörténet terén is európai igényeket támasztott és nagy, összefoglaló munkákat várt tőle. Pedig az ő korában a színház-tudomány munkása nem támaszkodhatott semmiféle előmunká-latra. Ő is teljesen töretlen utakon járt. Mégis, hihetetlen akarat-erővel, szorgalommal és szakértelemmel diadalmaskodott a vég-telen parlagon és teremtett a semmiből tudományt. A magyar színészettörténeti kutatás teljes gyökértelensége és rendszer-telensége folytán természetesen szó sem lehetett önelvű színház-tudományi módszerek alkalmazásáról, s így Bayer József egész munkássága irodalomtörténeti és művelődéstörténeti alapokon nyugszik. A legnagyobb igyekezettel sem tudta egységgé szőni a színházzal kapcsolatban előbukkanó problémaszálakat. Hatal-mas munkáiban, hol drámák irodalomtörténeti fejtegetésébe vész bele, hol műsorstatisztikákkal bibelődik, majd színészi alakítások elemzésébe bocsátkozik, vagy a színészett tárgyi emlékeinek (színházépület, díszlet, színlapok stb.) művelődéstörténeti jelentő-ségével foglalkozik. Sokszor még a színházvezetés jelentősebb mozzanatairól is megemlékezik, de szintetikus szempont híjján, amely szelekciót és egységet vinne munkájába, még a tudomá-nyos apparátus építőállványait sem tudja lebontani. Viszont munkásságának igazi értéke mégis a pozitív és okadatolt tények-nek ebben a rendkívüli, bár sokszor rendszertelenül túlsúfolt gazdagságában rejlik. A színházstudományi kutatás olyan tár-házat talál benne, amelyből évtizedekig nyugodtan meríthet.

Bayer József egész tudományos működése rendkívül tanul-ságos számunkra. Anyagával vívott küzdelme, eredményei és tévedései a színházstudomány alapkérdéseire irányíthatják figyel-münket.

Mi a színházstudomány tárgya? Az írott dráma, vagy a szí-nész játéka? A nyomtatott könyv, vagy az előadásonkint vál-tozó szöveg? A színházépület, a díszlet, a színpadi ruhák, vagy a közönség magatartása, amely megbuktat vagy diadalra visz egy-egy darabot? Ha mindegyik fontos, akkor viszont hogyan fűzhetjük egységbe a különnemű elemeket anélkül, hogy tuda-mányos kalandozásokba bocsátkoznánk? Van-e egyáltalán olyan közös alap, amely biztosítja a színházzal kapcsolatos jelenségek egységes szemléletét?

A színházstudomány tárgya az a szellemi tartalom, amely előttünk a *színpadi előadás* formájában jelentkezik. Ez a *meg-jelenített szellemi tartalom a színjáték*. A színjátékot már Aris-toteles meghatározta Poetikájában. Igaz, hogy a híres meghatáro-zás csak a színjáték egyik műfajára, a tragédiára vonatkozik, de a figyelmes olvasó nem maradhat kétségben afelől, hogy Aris-toteles sohasem az írott drámáról, hanem az előadott műről, tehát színjátékról beszél. „Minthogy cselekvő személyek esz-

közik az utánzást — mondja a Poetika —, szükségkép, a tragédiának egyik része a sceneria, továbbá az ének és a nyelv, mert ezek által keletkezik az utánzás.“ Vagy más helyen: A tragédiában „nem kis részt foglal el a zene meg a színi látványosság, s ezek a legnyilvánvalóbban nyujtanak élvezetet. Hatásos benne továbbá a fölismerés és a szem előtt lefolyó cselekmény.“ Aristoteles utal ugyan arra, hogy „a tragédia előadás és színészek nélkül is tud hatni“, vagy „a tragédia testmozdulat nélkül is gyakorol hatást, épp úgy, mint az eposz, mert *elolvasva is* ki-vehetjük, hogy milyen“, de egyébként Poetikájában mindig az előadott művet veszi alapul. Ezzel a szemlélettel nemcsak új műfaji meghatározást, hanem új értékkategóriát is kapunk.

Az ismerés alapjául szolgáló tény tehát az előadás, a színjáték, mint bizonyos művészi funkciók *szintetikus* egysége. Ennek a szintézisnek egyes tényezői: az írott, vagy nem írott dráma, a színész játéka, a rendező munkája, a díszletek, a tánc, a zene és a közönség. Önmagában egyik sem elegendő a színjáték megismeréséhez, hanem csak valamennyi egyidejű és egy szempontú szemlélete.

Ez az aristotelesi esztétikából táplálkozó elgondolás merően ellentétben áll a wagneri romantikus Gesamtkunstwerk gondolatával, amely a színpadi alkotást az egyes különálló művészetek egymás mellé rendelésében látja. Wagner az irodalomnak, zenének, színpadnak, festészetnek, táncnak, mint önálló művészeteknek együttműködését kívánja a színpadon, s nem gondol arra, hogy minden művészet önálló és teljes világ, amely nemcsak hogy nem szorul más művészetek támogatására, hanem más művészettel való összepárosítása művésziatlenséghöz vezet. A wagneri operaelmélet szerint az operában teljes értékű irodalmi dráma párosul az önmagában teljes értékű zeneművel, a színpadon pedig ezekhez festőileg önértékű színpadi díszlet járul. Mindegyik művészet a lehető legtökéletesebb teljesítményt nyújtja, s művészi tárházának minden kincsével járul hozzá az ünnepi színjáték emeléséhez. Az önellentmondás nyilvánvaló. Ha valamely műalkotás teljesértékű, úgy nem szorul más művészet kiegészítésére, ha pedig egy másik művészettel való összepárosítása értékgyarapodást jelent, akkor eredetileg nem volt teljesértékű. A wagneri elképzelés nem szintézis, csak mellérendelés. Szerencsére Wagnert a tehetsége megóvta attól, hogy önellentmondó teóriáit a gyakorlatban is megvalósítsa.

A wagneri elmélettel szemben a színjáték szintetikus egységén különböző művészi tevékenységeknek azonos alapélményből kiinduló összehatását értjük. A teatrális alapösztönből táplálkozik a drámaíró, a színész, a rendező, a díszlettervező, a színpadi táncos és muzsikusi tevékenysége egyaránt. Ezért a szintézisben közreműködő tényezőkkel szemben csak egy önelvű szemlélet igazíthat útba. Ez a szempont pedig nem lehet más, mint annak a tényezőnek a kiemelése, amely nélkül előadás, tehát színjáték nem képzelhető el: a *színészi szempont*. A szí-

nész játékában jön létre a szintézis. Színész nélkül nem lehetséges színjáték, viszont a színész nem szorult rá mindig a drámaíró segítségére, hanem sokszor teremtett magának drámát, mint a görög-római mimus, a *commedia dell'arte*, vagy a német Hanswurstiádák idején. Nincs szüksége díszletre sem, mert játékával pótolhatja a dekorációt, mint Shakespeare színpadán, vagy a kínai színjátszásban. A világot jelentő deszkákra valóban egész világot varázsolhat.

Aristoteles a színjáték szintetikus egységében hat tényezőt különböztet meg. „Ezek pedig a mese, a jellemek, a nyelvezet, az értelmiség, a sceneria, a zenei dallam. Két rész vonatkozik az utánzás eszközeire, egy rész arra, hogy miképpen történik az utánzás, három pedig az utánzás tárgyára. Ezeken kívül több nem létezik. Minden drámában egyaránt nyilatkozik a sceneria, a jellem, a mese, a nyelvezet, a dallam és az értelmiség.”

Ez az aristotelesi felosztás kétségtelenül szintetikus szemléleten alapszik. A színjáték történetében mindig ennek a hat tényezőnek egymáshoz való viszonyát kell vizsgálnunk ahhoz, hogy valamely kor színjátékának szintetikus képét rekonstruálhassuk.

A *commedia dell'arte* korában például a mesét vagy népies témákból, vagy írók által vázolt kanavászokból merítették. A kanavászok csak a mese menetét vázolták, de teljesen a színészre bízták a téma dialektikus feldolgozását. A színjáték jellemi megegyeztek a színészi szerepkörökkel, tehát a jellemet teljesen a színész adta hozzá a meséhez. A Pantalónék, Capitanók, Arlecchinók szerepeinek fordulatai, tréfái, játéakai, sokszor még mondatai is, apáról fiúra szálltak a színésznemzetiségekben, s így nemcsak a jellemalkotás, hanem az aristotelesi értelmiség (reflexió), a nyelvezet, sőt még a zenei dallam is teljesen a színész alkotó hatáskörébe tartozott.

Az írott és íratlan színjáték harca a XVIII. század végén zajlott le, s az írott dráma diadalával végződött. A *romantikus színjátékok* már a mese, a jellemalkotás, a nyelvezet és az értelmiség — az aristotelesi terminológia szerint — a színműíró kezébe került, s ezzel a színész hatásköre rendkívül megszűkült. Az író már nemcsak a mesét rögzíti meg, hanem saját szavaival és gondolataival a színjáték dialektikus menetét is papírra veti. Ez a körülmény természetesen a színjáték irodalmi — eszmei — tartalmának és értékének megnövekedésével járt. A jellemek teljes megrögzítése azonban még a mai napig sem sikerült az íróknak. Innen van az, hogy a színészi alakítóképeség ma már kizárólag a jellemalkotás terén tud érvényesülni. A jellem ugyanis nem határolható körül teljesen a drámai dialektika eszközeivel. A színjáték szövege ehhez nem elegendő. Minden körülírás, instrukció, a drámai dialógussal egyetemben csak megközelítheti, de teljesen soha meg nem határozhatja a cselekvő személyek minőségét. A jellem csak a színpadon való

megelevenedés pillanatában válik teljessé, ehhez pedig a színész jelenvalósága szükséges.

A romantikus kor vége felé a színészi feladatkör és a színpad sajátos érdekeinek védelmére egy új szereplő avatkozik be az író munkájába: a *rendező*. A színpadnak ez az új munkása most már az író hatáskörét nyírbálja meg és tevékeny részt vesz a színjáték minden részének, még a mesének és a szövegnek megformálásában is. A rendező megjelenése azonban nemcsak a színész és a színpad védekezését jelenti egy előkelő idegennek, az irodalmár írónak sokszor színpadiatlan és színésztelen egyeduralmával szemben, hanem indokolja megjelenését a korszellem következtében tért hódító történeti műsor is. A rendező ebben a szerepében, mint szellemi közvetítő lép föl elmúlt korok drámái és a közönség között. Ő korszerűsíti a más szellemi igények és más színpadi követelmények részére készült színműveket s ebben a körben átdolgozó és társszerzői munkát végez.

Az érintett példák meggyőzhetnek bennünket arról, hogy milyen veszélyeket rejt magában az az eljárás, ha a színjátékhoz irodalomesztétikai és irodalomtörténeti módszerekkel közelítünk. Ezekkel a módszerekkel igen sok értékes eredményre jutunk az írott dráma szövegére és eszmei tartalmára vonatkozólag, de a színpadtól elszakíthatatlan drámairodalom sajátos értékeit, jellegzetességeit és fejlődéstanát nem fogjuk megérteni. Ugyanolyan zsákutcába jutunk, mintha a színpadi díszleteket öncélú képzőművészeti alkotásokként vizsgálnók.

A színtetikus szemlélet hiánya okozza a színházi szakemberek és irodalomtudósok örökös vitáját a dráma és irodalom viszonyáról. Irodalom-e a dráma vagy sem? Az egyik párt az írott betű szentségén és a szöveg megváltozhatatlanságán kívül a színpadi szempontok másodrendűségét hangsúlyozza, az ellenpárt viszont csak a színpadi hatást látja maga előtt s ennek minden más értékét hajlandó fölláldozni. A megértést megnehezíti a szakmabeli elfogultságon kívül az a körülmény is, hogy az alapfogalmak nincsenek kellőképpen tisztázva. Irodalmon ugyanis lélektanilag igazolt cselekményt és jellemeket, bizonyos erkölcsi és gondolati értékeket, továbbá formai és nyelvi csiszoltságot szoktak érteni. Pedig ezek a határozmányok korántsem merítik ki az irodalom fogalmát. Ezek az értékek ugyanis nemcsak irodalmi formában nyilatkozhatnak meg. Például egy jó színész játékával pszichológiailag tökéletesen indokoltta tudja tenni egy gyenge darabnak lélektanilag hiányos meséjét és jellemeit. Viszont fordítva is: egy kiváló darab lélektani tökéletességét senki úgy el nem tudja titkolni, mint a rossz színész. Még a gondolat szépsége, a költőiség sem feltétlenül elválaszthatatlan az irodalmi kifejezésmódtól. A színésznek egy-egy akciója sokszor olyan költői szépségekkel gyarapíthatja a színjátékot, amelyek a dráma szövegében nincsenek megrögzítve. A legjobb példa erre Duse Eleonóra, aki legnagyobb sikereit éppen közép-szerű darabok költői felfokozásával aratta.

A vita tehát ezen az alapon nem dönthető el, mert az irodalmi értéknek előbb említett meghatározása nagyon tág és általánosságba vesző. De mindjárt élesebben tűnik elénk a kérdés, ha az irodalom sajátos jellegének a meghatározására törekszünk. Ebben az értelemben az irodalmi alkotás lényege nemcsak a lélektanilag igazolt cselekmény és jellem, nemcsak az erkölcsi és gondolati mondanivaló, nemcsak a formai és nyelvi csiszoltság, hanem *a lerögzített, írott szöveg maradandósága és az olvasás útján előálló szemléletesség*. Az irodalomnak ezzel a meghatározásával szemben már világossá válik, hogy a dráma, mint színpadi mű, vagyis, mint színjáték egészen más műfaji kategóriába tartozik. A színjáték értékei ugyanis *nem maradandók*, eltűnnek abban a pillanatban, amikor a színész eltávozik a színpadról, és újra megelevenednek, amikor másnap ismét elkezdődik a játék. Ezeket az értékeket az írott dráma nem tudja megrögzíteni. A színészhez viszonyítva az írásban megrögzített drámai szöveg olyan szerepet játszik, mint egy operai librettó, amelyhez új zenét szerezhet minden század és minden nép zeneszerzője.

Ha Horváth János híres meghatározása szerint az irodalom „írók és olvasók szellemi viszonya írott művek közvetítésével”, akkor a színjáték nem más, mint szerzők és jelenvaló közönség szellemi viszonya színpadi előadás, illetve „cselekvő személyek, nem pedig elbeszélés” (Aristoteles) közvetítésével.

Mégis mi az, amit az írott dráma a színjátékból meg tud rögzíteni? Maradandóvá tudja tenni a mesét, a mese erkölcsi és gondolati tartalmát, a jellemek lélektani vázát és a nyelvi kifejezést. Meg tudja rögzíteni a drámai dialektikának szavakba önthető részét, továbbá körülhatárolja és tagolja a drámai anyagot.

De nincsenek az írott drámának eszközei arra, hogy maradandóvá tegye a színészi alkotás végtelen pszichológiai változatosságát, a színpadi akció költői mozzanatait, a kimondott szó érzelmi gazdagságát és a szavak mögül előtörő mimikai és mozgási értékeket.

Még élesebben elhatárolható a dráma az irodalmi műfajoktól, ha meggondoljuk, hogy a dráma nem olvasásra, hanem előadásra szánt műfaj. A dráma szellemi tartalma nem olvasás, hanem előadás által válik szemléletessé. Szemléleti eszközeit a színésztől és a színpadtól kapja, akkor, amikor a szöveget a színpadon megjelenítik. Az előadáson ugyanis nemcsak a szavakba rögzített eszméi tartalom válik szemléletessé, hanem a szavak mögött és között élő mozgási és gesztustartalom, a beszéd zeneisége, a helyszín képszerűsége és a színész személyes jelenléte következtében a jellemek teljes életvalósága is.

A dráma, illetve helyesebben a színjáték mind a maradandóság, mind pedig a szemléleti eszközök tekintetében elkülöníthető az irodalomtól. Ebből logikusan következik, hogy sem irodalom-esztétikai, sem irodalomtörténeti módszerekkel nem közelít-

hetünk hozzá. Az az irodalmi szemlélet, amely a drámát még ma is mindenáron irodalmi műfajjá igyekszik erőszakolni, a romantikából indult ki. A romantikus dráma olyan korszaka volt a színjáték fejlődésének, amelyben a dráma majdnem teljesen elszakadt termő talajától, a színpadtól, s nem a színpadi hatás, hanem az olvasmány babérait vágyott. Ez az irodalmi infekció különben a zenét és a képzőművészetet sem kímélte meg ebben a korban. Ezeket a művészeteket is letérítette az önelvűség útjáról és irodalmi gondolatok szószólóivá tette. A programzene és a szinte irodalmi illusztrációvá sülyedő történeti festészet jelzik ezeket az állomásokat.

Ugyancsak az irodalmi szemlélet egyoldalúságából magyarázható az irodalomtörténet ellenséges állásfoglalása a drámái szövegek átdolgozásával, vagy akár egyszerű dramaturgiai átalakításával szemben. Néhány évvel ezelőtt is heves viták zajlottak a Bánk bán színpadi átdolgozása körül. Érthető, hogy az irodalomtörténet féltő gonddal örködik a legkiválóbb magyar dráma minden során, de ez a szempont mégis inkább a kritikai kiadások szempontja, nem pedig a színpadi előadásoké. A színház nem múzeum, ahol az archeológiai kincsek ősi változatlan-ságukban pihennek, hanem élő művészet, amely új életre lehel a mult értékes anyagát. Természetesen a dramaturgiai átdolgozásoknak nem a mű meghamisítása a céljuk, hanem a mű szellemi tartalmának minél hívebb és minél eleveőbb tolmácsolása. A mű szellemi tartalmának, alapgondolatának, művészi céljának viszont nem mindig a szavak és a szerkezet a leghívebb őrei. A forma, a nyelv és a drámái szerkezet korhoz kötött, változó eszközei a művészi kifejezésnek s így gyakran akadályai egy későbbi korban a megértésnek, az eredeti szellemi tartalom érvényesülésének.

A szintetikus szemlélet nemcsak a dráma szövegét látja maga előtt, hanem a színpadi szintézis összes tényezőinek egymáshoz való viszonyát is. Ezt a viszonyt állandóan változtatja az idő, tehát ezekkel a megváltozott körülményekkel kell a színháznak állandóan számolnia. A görög dráma alól kihullott a világnézeti alap, Shakespeare drámái szövegei mellől eltűnt a shakespeare-i színpad, a romantika óta megváltozott a színpadi technika. A diszlettelen kínai színpaddal szemben ott találjuk az európai ember látványosságot kereső szemét. Más a közönség ízlése, problémaköre, világnézete, kulturális foka, még a figyelmének a teljesítőképessége is. Amikor tehát a mult értékeit aktuálissá akarom tenni, csakis a mult anyagát idomíthatom a jelenhez, mert a jelen adottságain nem változtathatok semmit.

Azt mindenki természetesnek találja, hogy a történettudomány minden korban átértékeli anyagát a maga szempontjai szerint, és saját arcára szabja a történelmet, de ugyanakkor megtagadják ezt a jogot a színháztól, ha saját történeti anyagával, a drámával ugyanezt meri tenni. Pedig ha szintetikus látással tekintünk vissza a multba, akkor világos, hogy a mult értékeit

csak ilyen átértelmezéssel tudjuk aktuálissá, élő művészetté teremteni. Az átdolgozás módjáról, dramaturgiai eszközeiről természetesen vitatkozhatunk, de az *átdolgozás elvi jelentőségét* éppen a színháték szintetikus szemlélete alapján el kell fogadnunk.

A színháztudomány tárgya tehát a színháték, mint több művészi funkció szintetikus egysége. Ezt a tárgyat a színháztudomány három szempontból vizsgálhatja; *lélektani, esztétikai és történeti szempontból*.

A színháztudomány, mint lélektani tudomány, lehet alkotás-lélektan, amely a színháték keletkezésének, különösen a színészi alkotás megszületésének lélektani menetét vizsgálja. Hogyan készül egy szerep? Mi megy végbe a színész lelkében, amíg a szerep első olvasásától eljut a szerep végső kialakulásáig? Ennek a kutatási iránynak első jelentős állomása Diderot híres értekezése: *Le Paradoxe sur le Comédien*. Az alkotás-lélektani kutatásnak nemcsak elméleti-tudományos jelentősége van, hanem gyakorlati is. Eredményeit különösen a színészképzésben tudjuk értékesíteni. Rendszeres színészkolai tanterv és módszeres színészképzés csak a színészi alkotás lélektani ismerete alapján képzelhető el.

A lélektani kutatás azonban nemcsak a színészre terjedhet ki, hanem a közönségre is. A közönség-lélektani vizsgálódás, sajnos, még külföldön is gyermekcipőben jár, pedig sem az elméleti, sem a gyakorlati dramaturgia nem nélkülözheti támogatását. Hogyan beszéljünk a színészi hatás törvényszerűségeiről, vagy hogyan kezdjünk hozzá egy színmű dramaturgiai átdolgozásához, ha nem ismerjük a fölvevő alanynak, a közönségnek lelki berendezését?

A színháztudomány esztétikai vizsgálódásának célja, hogy kikutassa a színháték sajátos esztétikai határozmányait és ezek alapján megjelölje az egyes művek értéktani helyét. Az ilyen-irányú tanulmányok között mind a mai napig a legjelentősebb és minden szűkszavúsága ellenére is a leggazdagabb: Aristoteles *Poetikája*. Nem hangsúlyozhatjuk eléggé azt a körülményt, hogy egészen a legújabb korig ez az egyetlen rendszeres munka, amely a színháték szintetikus szemléletén alapszik. Örökérvényű megállapításait filozófiailag megalapozott, a színháték törvényszerűségeit egységesen és elfogulatlanul vizsgáló szemléletére vezethetjük vissza. Nem véletlen, hogy Aristoteles körül zajlik le a drámatörténet legtöbb dramaturgiai csatája s a *Poetika* gondolatanyagának újabb és újabb felbukkanásai jelzik a dramaturgiai öntudat történetének legjelentősebb állomásait. Meggyőződésünk, hogy a modern dramaturgia nem képzelhető el az aristotelési *Poetika* eredményeinek ismerete és felhasználása nélkül.

A magyar tudományos irodalomban az első színháztudományi vonatkozású esztétikai munka Szerdahelyi Alajos latinnyelvű műve, a *Poesis dramatica*, viszonylagosan legkiválóbb dramaturgiánk pedig ma is Szigligeti Ede *A dráma és válfajai* című munkája.

Végül a színháztudomány vizsgálhatja a színjáratot történeti szempontból. A színjáték történeti változásainak önelvű vizsgálata tulajdonképpen filológiai munka, de nem az írott szöveg filológiája, hanem előbbi megállapításaink értelmében a megjelölt szellemi tartalom filológiája.

A filológiai rekonstrukció alapját képezheti először a színjáték szövege. Ez természetesen nem azonos az író szövegével, hanem a sűgő- és rendezőpéldánnyal. Valamely drámának nyomtatásban való megjelenése ugyanis még semmit sem mond az előadott műről, annál kevésbbé, mert alig volt még arra példa, hogy egy darabot az író eredeti szövegezésében hoztak volna színre. Ezek az írói szövegtől való eltérések nem a színész, vagy a rendező önkényes változtatásai, hanem részben a drámaíró technikai tévedéseinek kiigazításai, részben pedig a korszellem és korizlés kívánalmái. Amikor tehát a színésztörténész egy színadarab színpadi történetét kutatja, nem egy szöveggel, hanem a szövegek egész sorával áll szemben. A rendező- és sűgőpéldányok szövegváltozásai jelzik a darab életének egyes állomásait, de még nem elegendők a színjáték egész képének rekonstruálásához.

A nyomtatott vagy írott szöveg egyértelműségével szemben ugyanis állandó változást jelent a színjátékban a színészi felfogás is. Minden színész mást emel ki ugyanabból a szerepből, s végeredményben mindig annak van igaza, amelyik a maga művészi felfogását nagyobb tehetséggel és nagyobb szuggesztivitással tudja igazolni. III. Richárdnak a zseniális bűnöző, a démon és az undorító hüllő vonásaiból összegyűrt szerepében Ödrys Árpád az intellektuális gonosztevőt, Kiss Ferenc a démonikus embert, Törzs Jenő pedig a varangyosbékát játszotta meg. Mind a három felfogás egyoldalú, de indokolható a darabból.

De nemcsak a szerep általános felfogása jelent állandó változást a színjáték történetében, hanem a szereppel kapcsolatos minden hangsúly-, hangszín- és tempóváltozás, minden mozgás, arcjáték és akció. Természetesen ezeknek a mozzanatoknak a rekonstruálása igen nehéz, de az egykorú kritikák, levelezések, színészi önéletrajzok és önvallomások, színészek szerepeiről és maszkjáról készült rajzok sok értékes adattal szolgálnak.

Rendkívül fontos a színjáték látványos anyagának feltárása. A díszletek, ruhatervek és az egykorú színpad mechanizmusa nemcsak az előadás képszerű elemeiről tájékoztatnak bennünket, hanem legtöbbször a színpadi járások és egyéb mozgások is leolvashatók róluk. Az előadás stílusa és hangulati beállítása pedig csakis a képszerű elemek ismerete alapján határozható meg.

Természetesen sokkal nehezebb a filológiai rekonstrukció az olyan színjátéknál, ahol nem áll szöveg rendelkezésünkre. A színésztörténet ugyanis — ellentétben az irodalomtörténeti szempontú kutatással — fölvette vizsgálódásai körébe azokat a korokat is, amelyeket a drámatörténet — szövegek hiányában — kihagyott. Így fordult többek között az érdeklődés a *commedia dell'arte* felé, annál is inkább, mert romantikaellenes korunk

ebben a műfajban látja az idegen befolyásoktól mentes színjáték legérdekesebb példáját.

Végül nem kerülhetik ki a színészettörténeti kutató figyelmét a színházvezetés, a műsorpolitika és a közönség magatartásának történeti tényei sem. De a sikerek és bukások történetét nem szabad egyoldalúan a darabok irodalmi szemléletéből kiindulva megítélni. Magas színvonalú műsor még nem jelent magas színvonalú színházat — mondja egyik kiváló színészettörténészünk. Hozzátehetjük, hogy a közönségnek mindig igaza van, ha nem is az íróval, de az előadással és a színésszel szemben. A közönség mindig az előadás alapján ítél, tehát a történetíró a közönség magatartását is csak az előadással való kapcsolatában vizsgálhatja meg.

A színházi filológiai kutatás külföldön már rendkívül gazdag eredményeket mutatott föl. Nálunk azonban néhány kiváló munkán kívül (Bayer József: Shakespeare és Schiller drámái hazánkban, Punkánszky Kádár Jolán: A pesti és budai német színészet története, Németh Antal: A Bánk bán és Az Ember tragédiája a színpadon), alig találkozzunk ezen a téren jelentősebb munkálatokkal. Néhány kivételes jelenséget leszámítva, a magyar színháztudományi kutatás negyven év óta alig jutott előre. A színházi filológia, a színházttörténet, a dramaturgia munkamódszerét ma is ugyanaz a szervezetlenség, ötletszerűség, rendszertelenség és megalapozatlanság jellemzi, mint Bayer József idejében. Bayer József, Ferenczy Zoltán, Váli Béla ott kezdtek, ahová a tudomány csak hosszú előkészítés után juthat el: az összefoglalásnál és rendszerezésnél. A hiányzó előmunkálatokat azóta sem végezték el. Ahhoz, hogy a kutató eredményesen dolgozhassék, gazdag adatgyűjteményekre volna szükség. Rakodczay Egressyjéhez hasonló színészetrajzok, színházi iratgyűjtemények, bibliográfiák, műsoranyagok, kritikai gyűjtemények, színésznaplók és díszlettervek közzétételét kellene előmozdítani, mert a pozitív anyag ismerete nélkül csak a sötétben tapogatódzunk. Természetesen ezek az adatgyűjtemények is csak abban az esetben jelentenek értéket, ha a kutató nem téveszti szem elől a színjáték szintétikus egységét, s a részletvizsgálatokat nem öncélúan, hanem az egész szem előtt tartásával végzi.

A pozitív tények ismerete és módszeres feldolgozása azonban még mindig nem elegendő a színháztudomány végső feladatainak megoldásához. Az adatok egymás mellé helyezése és kapcsolataiknak kimutatása még nem szintézis, csak a szintézis előfeltétele. Ahhoz, hogy az egyes tényezőket szintétikus egységben lássuk, *átélésre és alkotóerőre* van szükségünk, mely a holt anyagot életre lehel. És itt, az alkotásnak, a teremtő és újjá-teremtő ihletnek mindent egységben látó mozzanatában találkozik össze a színháztudomány a színpad művészeivel: az íróval, a rendezővel és a színésszel.

Staud Géza.

Grundfragen der Theaterwissenschaft.

Das Zusammenfassen und Ordnen der bisherigen Ergebnisse der Theaterwissenschaft dient einerseits zur Aufdeckung der vorhandenen Mängel, anderseits zur Klärung methodischer Fragen. In der Vergangenheit bediente sich die Theaterwissenschaft literatur- und kulturgeschichtlicher Methoden. Hauptvertreter dieser Richtung in Ungarn war Josef Bayer. Die neueren Bestrebungen verkünden die Eigenständigkeit der Theaterwissenschaft und erblicken den Gegenstand der Untersuchungen gegenüber der literarischen Betrachtungsweise in der durch die Form der Bühnenvorstellung gegebenen Synthese. Die von dem gleichen Grunderlebnis ausgehenden Teilfunktionen der Theatermänner (Dichter, Schauspieler, Spielleiter, Bühnenbildner, Komponist) schliessen sich auf der Bühne im Spiel des Schauspielers zu einer synthetischen Einheit zusammen. Diese synthetische Betrachtungsweise ist bereits in der Poetik des Aristoteles vorhanden. Aristoteles spricht nicht von der geschriebenen Tragödie, sondern von dem dargestellten Werke, und dieses dient ihm auch zum Ausgangspunkt seiner Feststellungen. Auf Grund dieser Betrachtungsweise erstreckt sich die wissenschaftliche Forschung bereits nicht nur auf den geschriebenen Text des Dramas, sondern auf sämtliche Bestände der synthetischen Einheit des Schauspiels, auf den bei jeder Vorstellung sich wandelnden Text, das Spiel des Schauspielers, die Tätigkeit des Spielleiters und Dramaturgen, auf das Bühnenbild sowie das Architektonische und Technische der Bühne, die Musik, das Publikum und ihre Zusammenhänge. Diese gegenständliche Einheit kann von der Theaterwissenschaft von psychologischem, ästhetischem und geschichtlichem Blickpunkt aus untersucht werden. Die psychologische Forschung kann die seelischen Vorgänge des Schaffenden und des Publikums, das Kunstschaffen und den Kunstgenuß betreffen. Ziel der ästhetischen Forschung ist die ästhetischen Bestände des Schauspiels zu erschliessen und die Stellung der einzelnen Werke innerhalb des Wertsystems zu bestimmen. Diese Disziplin wird in Mitteleuropa im allgemeinen Dramaturgie genannt. Schliesslich kann die Wissenschaft das Schauspiel auch von geschichtlichem Blickpunkt aus untersuchen. Dies ist Aufgabe der Theaterphilologie, doch nicht einer Philologie des geschriebenen Dramas, sondern der des auf der Bühne zur Darstellung gelangten geistigen Gehaltes. Allein zur geschichtlichen Rekonstruktion des Schauspiels bedarf es ausser dem geschriebenen Text des Dramas noch zahlreicher Angaben. Einen Anhaltspunkt bieten hier alte Spiel- und Souffleurbücher, Dekorationsentwürfe, Kritiken, Erinnerungen, Biographien von Schauspielen u. a. m. Das Nebeneinanderstellen der Angaben genügt jedoch nicht, zur synthetischen Betrachtung bedarf der Forscher der Fähigkeit der Einfühlung und des Nachschaffens, um die verschiedenen Bestände in dem organischen Ineinander der Einheit des Schauspiels zu erkennen.

Géza Staud.

A BUDAKÖRNYÉKI HELYSÉGNEVEK NÉPIES MAGYARÁZATA.

Egyszerű embereket is foglalkoztat az a kérdés, hogyan jutott egy-egy helység a nevéhez. Mivel sem történelmi, sem nyelvészeti ismereteik nincsenek, csak fantáziájukra építhet-

nek. A magyarázatokban nagy szerepe lehet a véletlennek, az alkalomnak vagy akár a pusztá szeszélynek.¹

Ha még oly valószínűtlennek látszik is egyik-másik helynév-fejtés, a nép mégis ragaszkodik hozzájuk, legalább addig, amíg jobbat nem talál. Nem is igen boncolgatja őket, hiszen az ész világánál szertefoszlanak vélekedései. Az a fontos, hogy a helység-név ne legyen csupán üres, értelmetlen szó.

Mai magyar helységneveink egy-kettő kivételével már a középkorban megvoltak. Néhány helységnek a török hódoltság után odatelepített németiség és szlávtság a maga nyelvén is adott nevet.

Népies helynévmagyarázataink rendesen a név jelentésén alapszanak. Ha a magyar szót nem értik, német, szláv vagy nyelv-járási alakját veszik elő, aszerint, hogy melyikhez tudják már meglévő ismereteiket könnyebben kapcsolni. Értelmetlen hely-neveknél — ha ugyan egyáltalán magyarázzák — rendszerint fel-tételeznek egy ilyen nevű urat vagy községalapítót. Ezzel aztán be is érik.

Néhány etimológiai mondában a török idők szerepelnek. Ami „régén” volt, azt a nép szívesen helyezi ebbe a korba. Ez egyúttal a korlátlan lehetőségek kora is.

Békásmegyer, németül *Krottendorf*, nyelvjárási alakja *Krou(d)n-toef*.²

Too, keegə Csillaghegy, is no in di viəzichə Joəən ə Sumpf kweest. Tuət hot mə zə Wäinoochtn Fisch faungə khäinnə. Krou(t)n hots tuət ə Massa käi(b)m. Noçər is souə fäintseelichə Inschiniə khumə unt hot tuət kinschiniət. Friiə hot ti Kimäindi Kroontoəf (Krondorf) khaasn, wäils tə Kroonhäəschoft khäət hot. Noçə təə Inschiniə hot holt kschriiə(b)m əf ti Khoətn, wäil schtoək vüü(l) Krou(t)n tuət woən, Krottendorf. Săit tăăərə Zăit haast unsə Toəf Krottendorf. Ti Lăit haum schpeetə kschimpft, wa-rum tas mə hot tăis au(n)kee(n) losn, tasə souə Naumə hot auf-proocht. (*Békásmegyer*, 1935. VI. 10.)

Csillaghegy felé még a negyvenes években mocsár volt. Karácsony-kor halat lehetett ott fogni. Béka is akadt ott bőven. Egyszer csak jött egy gonosz mérnök s ott mér-nökösködött. Falunkat addig Kron-dorfnak hívták, azért, mert a ko-ronauradalomhoz tartozott. A mér-nök azonban — mivel annyi békát látott mindenfelé — Krondorf he-lyett Krottendorft írt a térképébe. Azóta Krottendorfnak hívják a köz-séget. Bezzeg haragudtak érte az emberek. Hogy is engedhették meg, mondták később, hogy ilyen nevet adjon a falunak.

Tény, hogy a község határának Csillaghegy felé eső része a mult század derekán még mocsaras volt (Marost, zsombékos

¹ Andresen, Karl Gustav, Ueber deutsche Volksetymologie. Leip-zig, 1899. 2. l.

² A nyelvjárási szöveg írásához vö. Schwartz, Elmar, Lautschrift für deutsche Mundarttexte in Ungarn: Deutsch-ungarische Heimats-blätter 2 (1930), 243 ll. Technikai okokból a veláris ng-t nem jelöltem külön jellel.

dülő). Annyi volt a béka, hogy kuruttyolásuk a szomszéd községekbe is elhallatszott.³ A község 1848-ig valóban az óbudai koronauradalomhoz tartozott.⁴ Tehát erre is joggal hivatkoznak. A Krondorf-magyarázatra egyébként a Kroun- (Krone = korona) szó vitte őket.

Unsə Toəf sul Krondorf khaasn
ho(b)m, wäil too ti Krou(n) in di
Süü(l) wəpəəgn vəschtäikt woə. Ta-
rum khāən jo miä zə də korona-
uradalom. (Békásmegyer, 1936. XI.
29.)

Falunkat állítólag Krondorfnak
hívták, mert a koronát az ezüst-
hegyen rejtették el. Azért tartozunk
a koronauradalomhoz.

A királyi korona történetében, amint tudjuk, Békásmegyer nem szerepel.

Mindkét helyértelmezés általánosan ismert. Hogy mégis inkább a Krondorf-magyarázat járja, annak ügylátszik az az oka, hogy a Krottendorf-változatot sértőnek érzik.

Bia, német nyj. Wihäl, Wihäil. Egyesek szerint egy Bia nevű török basától nyerte a nevét, aki állítólag itt székelte. A török basa alakját nyilván a biai ügynevezett „török” templom sugallta (romjai a református temetőben).⁵ Réső Ensel Sándornál ezt olvasuk: „Monda szerint azon időben, hogy őseink Ó-Budát építik, e helyről németekkel hordatták a terméskövet, kik *bivalyokat* fogtak szekereik elé, s erről bivalosoknak, a hely pedig a hol szőlőhegyek alján máig is mutogatják a kivágó helyet, így neveztetett el a sváb odatelepedőktől *Bial*.”⁶

ə poə Wihäilə Wäipspüldə san
əmol Äisn troogn kaungə in Schnitt,
fiə iənəri Läit. Unt tee, wos voəraus
kaungər-is, hot sauri Müüli troogn,
əf aamol hot si si auskschitt.
Nochər-is tii, wou hint trau(n)
khumər-is auskrutscht unt hot
ksokt: „Fiks, täis is ə Hiz unt ə
Häil unt ə Klotäis!“, unt ist aus-
krutscht. Wiə si aufkraplt is, sokt
si: „Wii häil? is täis.“ Nochə haums
täis Toəf sou tauft. (Bia, 1936. II.
10.)

Néhány biai asszony egyszer ara-
tás idején ebédet vitt a mezőn dol-
gozó háznépének, aki legelől járt,
aludtejet vitt. Egyszer csak ki-
ömlött az aludttej. Az utána haladó
asszony elcsúszott a tejtől sikos
úton. Estében felkiáltott: „Terin-
gettét, ez aztán sikos!” Amint nagy
nehezen feltápáskodott, így szólt:
„De sikos ez!” (wie häil = milyen
sikos). Erre Wihäil-nek keresztel-
ték a falut.

Budakalász, n. nyj. Kaalasch. Budakalász valószínűleg Búza-
kalász⁷ volt; a búzából Buda közelléte miatt idővel Buda lett.

³ Pesthy Frigyes, Magyarország helységnévtára, Pest vm. 33. l.

⁴ Borovszky Samu (szerk.), Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye mono-
grafiája: Magyarország vármegyei és városai. Budapest, 1. k. 39. l.

⁵ Borovszky i. m. 1. k. 39. l.

⁶ Réső Ensel Sándor, A helynevek magyarázója. Pest, 1861. 288. l.

⁷ „Hoel (hál, schwäb. hel) = glatt, schlüpfrig: Schmeller Andreas,
Bayrisches Wörterbuch. München, 1872—77. 1. k. 1073. hasáb.

⁸ Pesthy i. m. 192. l.

Budakeszi (régebben Budakesz),⁹ n. nyj. Wuudikees.¹⁰ A helynevet *Budá-ra* és *kéz-re* bontja a nép. Budakesz szerinte Buda keze. A *Wuudi* (rossz, vad)¹¹ szó jelentése arra enged következtetni, mondják némelyek, hogy a falu egykori lakói nem valami jámborak lehettek. Talán azért van -kesz előtt a Wuudi.

Budaörs, n. nyj. Wuudesch. A budaörsi családi krónikákban (Hausbuch) a község nevére vonatkozólag ezt találjuk: „Buda Eörs... hat den Nahmen von einer csárda wo eine schöne Wirthin war mit Nahmen Örsi (Lisel) sie war von Ofen (Buda) weswegen die Herrn von Ofen oft auf Unterhaltung gekommen sind zur Ofner Lisel oder *Buda Eörsi* genant wurde von wo dan das Dorf den Nahmen hat.“¹² Csárdán nyilván a budaörsi határban lévő egykor igen látogatott Csíki-csárdát értik. Az Örszi nevű korcsmárosné alighanem az -örs szóból ered. Néha azt is halljuk, hogy Budaörsöt eredetileg Budaelörs-nek hívták. Erre utalna a község fekvése is (Vorposten von Ofen).¹³

Csobánka, n. nyj. Tschowanka, Čobanka, čobanica' a szerb-ben és horvátban juhásznőt jelent. A falu szláv (szerb, tót) és német népe a szó jelentése alapján azt mondja, hogy itt egykor bizonyára juhokat legeltetett egy čobanka:

Too, wou jãiz tãis Toəf is, woə
əmol ə Schoofholdə unt ə Schoof-
holdərin, ə čobanac unt ə čobanka
mit iənəri Schoof. Və də Schoof-
holdərin is nochə s Toəf Csobánka
tauft woən. (Csobánka, 1935. IX.
30.)

A falu helyén valamikor élt egy
juhász és egy juhásznő juhaival.
A juhásznőről Csobánkának nevez-
ték a falut.

A régi magyar Borony-Boron¹⁴ helyén keletkezett Csobánka szerb lakossága eleinte csakugyan sok juhot és kecskét tenyésztett. 1710-ben 96,¹⁵ 1711-ben már 185¹⁶ juhot és kecskét számláltak. Nyája tehát volt a falunak már a XVIII. század elején is. Ehhez természetesen juhászok, illetve juhásznők is kellenek. Annak eldöntése, hogy Csobánka tényleg szláv szó-e vagy török,¹⁷ nem reánk tartozik.

⁹ Borovszky i. m. I. k. 45. l.

¹⁰ Bajor nyelvjárásokban az idegen szavak szókezdő *b*-je rendszeren *w*-é lesz (tehát: *Bia* > *Wiihal*, *Budaörs* > *Wuudesch*, *Budakeszi* > *Wuudikees* stb.). Vö. Schwäbl, Johann, Nep., *Die altbayrische Mundart*. München, 1903. 1.

¹¹ Der Woudi = garstiger, roher, ungeschlachter, unruhiger, wilder ... Mensch: Schmeller i. m. 2. k. 861 sk. hasáb.

¹² Bonomi Jenő, Az egyházi év Budaörs német község nyelvi és szokásanyagában tekintettel Budaörs környékére. Budapest, 1933. 12. l.

¹³ Pesthy i. m. 52. l.

¹⁴ Csánki Dezső, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Budapest, 1890. I. k. 12. l.

¹⁵, ¹⁶ *Urbaria et Conscriptiones Fasc. 10. No. 36.* (Országos Levéltár).

¹⁷ Gombocz Zoltán—Melich János, Magyar etymológiai szótár. I. k. 789. hasáb.

A következő etimológiai monda inkább falucsúfoló:¹⁸

æs san æmol zwaa Haundwääks-
puæsch n æf tãis Toæf zuæ kaunge,
wos jãiz Tschowanka is, unt haum
si nochæ owæn Toæf, æm Pãæg,
niidsksãizt. Nochtãim hot aænæ
sãi(n) Schuua iæm trukt, no hodæs
auszoogn. No is krood æ aundræ
Haundwääkspuæsch væriiwækaunge
unt hot tãis kseegn, wiæ tær aani
sãi(n) Schuua auszoogn hot. No
hodæ ksokt zu tãin: „Trukt ti tãi(n)
Opanga?“ (Opanak, opanka =
Bundschuh). Sokt tãæ zu sãi(n)
Khumærood: „Hãæst, tãæ sokt, tãis
Toæf to trunt haast Tschobanka.
(Pilisborosjenő, 1935. X. 27.)

Egyszer két vándorlegény a mai
Csobánka felé vette útját. A község
melletti hegyen letelepedtek. Az
egyik rögtön levetette a cipőjét,
mert nagyon fájt a lába. Történe-
tesen erre járt egy másik legény is.
Amint elhaladt mellettük, s látta,
hogy az egyik éppen a cipőjét veti
le, odaszólt: „Ügy-e szorít az opan-
ga? (opanak, opanka = bocskor).
A megszólított az opankát az alat-
tuk fekvő községre vonatkoztatta s
így szólt társához: „Hallod, ez azt
mondja, hogy ezt a falut Csobánká-
nak hívják.“

Diósd (Órás), szerbül és tótul Orać, Oracs,¹⁹ tótul Oresány,²⁰
n. nyj. Oærasch. Pesthynél olvassuk, hogy a község első lakóit,
a tótokat (tudniillik a török kiűzése után!) egy „dióserdő“ he-
lyére telepítették. Innen a falu tót *Orech* (dió) neve. Később néme-
tek költöztek ide, akik az *Orech* szót *Órás*-nak mondták.²¹ Nem
tudom, vajjon volt-e itt valaha „dióserdő“. *Orech*-Órás csak egy-
szerű fordítása-e az egyértelmű régi magyar *Diód*-nak?²²

A diósdí németiség így értelmezi a neki idegen *Orech*-Órás
helységnevet:

S woær æmol in Oærasch æ Mau(n).
Tãæ hot schtoæk kãæn khopt in
Wãi(n). Åæ hot owæ imæ schtoæk
kriægt væ sãi(n) Wãip, waunæ mi-
dæn Rausch haamkhumær-is. Åæ hot
si tarum nimæ haamtraut. Åær is
imæ in ti Koosn umætoægt unt hot
kschriæn: „O Rausch, O Rausch,
tu pist ti Schuld trau(n)!“²³

Volt egyszer Óráson egy ember,
aki nagyon szerette a bort. Vala-
hányszor mámoros fővel tért haza,
feleségével gyűlt meg a baja. Végül
már haza sem merészkedett. Inkább
az utcán kóborolt, s ezt hajtogatta:
„Óh, Rausch (részség), te vagy
az oka mindennek.“

Leányvár, n. nyj. Lãi(n)waar.

¹⁸ Csobánkára vonatkozó falucsúfoló bőven akad. A budai hegy-
vidék falucsúfolóiról szóló cikkem (Ortsneckereien aus den Ofner Ber-
gen: Festschrift für Gideon Petz. Budapest, 1933. 219 ll.) még nem tar-
talmazza őket.

¹⁹ Lipszky, Joannes, Repertorium locorum... Budae 1808. 143, 479. l.

²⁰ Fényes Elek, Magyarország geográfiai szótára. Pest, 1851. 1—2.
k. 261. l.

²¹ Pesthy, Fejér vm. 59. l.

²² Csánki i. m. 1. k. 27. l.

²³ Magos Béla reask. isk. tanár szíves közlése.

Too is ə Kloostə kweest keegə
Csolnok unt wiə tə Kriiəg woər, in
də Tjəksnzäit, is täis vənicht woən.
No is aanə kritn tuət vəpääi, ə
Husaar. Unt pə täin Kloostə is
krood ə Maa(d)l kaungə. No hodə
kschriiə əf täis Maa(d)l: „Leány
vár!“ si sul woətn, äə wül si froogn,
wos täis fiərə Kepääi too is. Və
tuət schtaumt nochə Leányvár op.
(Leányvár, 1936. V. 10.)

Csolnok irányában hajdan kolos-
tor állott, ezt a török háború ide-
jén elpusztították. Egyszer egy hu-
szár lovagolt arra. A kolostor mel-
lett éppen egy leány haladt. Rá-
kiáltott: „leány vár(j)“, azaz vár-
jon, meg akarja kérdezni, milyen
épület ez. Innen származik Leány-
vár neve.

A helység határában egykor valóban apácakolostor állott.²⁴
Romjai állítólag már nem láthatók.

Aanə pən Mülitääə, ə Kainəraal
hot əmol ən Koost khopt in Wäə-
rischwaar oodər in Schaamar. əm
Oo(b)mt sokt tə Koost əf aamol:
„Tuu, kuədə Fräind, ii muəs keen,
a leány már vár!“ „Wou?“ sokt tə
Kainəraal. „Piliscsaba fölött, a he-
gyek közt van egy lapos telep, ott
vár a leány.“ Tuət is nochə schpeetə
Leányvár paut woən. (Pilisvörös-
vár, 1936. III. 10.)

Egy tábornoknak egyszer vendége
volt Vörösvárt, vagy Solymáron.
Este hirtelen így szólt a vendég:
„Kedves barátom, mennem kell, a
leány már vár!“ „Hol?“, kérdi a
tábornok. „Piliscsaba fölött a he-
gyek közt van egy lapos telep, ott
vár a leány.“ Ott épült a mai
Leányvár.

Nagykovács, n. nyj. Kouwatsch.

Ti Oldn haum vəzöült, tas to
woər əmol ə Schmitn, ti woər aan
Khilometə vən jəizign Toəf unt təə
Schmit hot Kovács khaasn. (Nagy-
kovács, 1935. XII. 1.)

Az öregek azt beszélték, hogy a
mai falutól kb. 1 km-nyire egy
kovácsműhely állt. A kovácsot Ko-
vácsnak hívták.

Kouwatsch haast tarum Kou-
watsch, wäil to trunt pə di Aa(n)-
sii(d)l Lukkə, tuət woər əmol ə
Schmitn, ə kovácsmihaj. (Nagy-
kovács, 1935. III.)

Nagykovácsit azért hívják Ko-
vácsinak, mert a Remetehegyi „hét
lyuknál“ egykor kovácsműhely állt.

A „kovácsműhely“ romjait egy ideig még látták.

Nagykovács közelében valóban voltak romok. Az 1711-es
összeírás a következőket említi: „... unweith auszern Dorff seint
die rudera von Einen kleinen Kürchel u. gleich unweith darvon
zwey Thamb so alle bede von guetten zeig undt steinen gemauert
sein von einsmahl gewesten Fisch Teichten... und unweith des
gewesten Kürchels rudera vor der rebellion Ein hiesiger Inwohner
seines Handtwerkhes Ein Pulvermacher ein Pulver Muhl gehabt
hat, so Ihro Excellenz Hl. Baron von Pfeffers Hoffen in der
rebellion haben abbrennen laszen...“²⁵

²⁴ Borovszky, Esztergom—Győr vm. 28. l.

²⁵ Urb. et Conscri. Fasc. 10. No. 36. (Országos Levéltár.)

Páty. A török időkben idevetődött egy *Páty* nevű ember. Mivel nagyon megtetszett neki a környék, letelepedett családjával együtt s gazdálkodni kezdett. Idővel mások is ideköltöztek. *Páty*-ról *Páty*-nak nevezték a falut.²⁶

Pesthidegkút, n. nyj. Hiidikuut.

Too, iwə ti Pruk, əf tə Koosn, is ə Prunnə,²⁷ tää hod ə kholts Wossə. Noch tاین haasts Toəf Kholtnprunn (Kaltenbrunn) əf ungərisch Hidegkút. (*Pesthidegkút*, 1935. XII. 29.)

A hídon túl, az utcán, van egy kút,²⁷ melynek vize igen hideg. Erőlről nevezték a falut Hidegkútnak.

Tə Khäinich Mothias is tohäər eftə khummə əf ti Joocht. Too wə laudə Wold. Unt to woəər ə Prindl — täis sul too in də Kimäindi sāi(n) — täis Wossə woə schtoək kholt. Wauns tohäə haum wöln khumə əf ti Joocht, haums nuə ksokt: „Moəgn käimə zən kholtn Prunn, zən hideg kút əf ti Joocht.“ (*Pesthidegkút*, 1935. XII. 29.)

Mátyás király többször vadászott errefelé. Akkoriban erdő borította ezt a vidéket. Az erdőben egy hideg vizű kút volt, mely állítólag a községben van. Ha ezen a tájon készültek vadászni, csak ennyit mondtak: „Holnap a hideg kútnál vadászunk.“

Pesthy Helységnévtárában: „A nép tradíciója után Mátyás király vadászatra lett volna; Hidegkút tájékán vizet ivott volna. És a vizet igen hidegnek találta, mondván, csak ugyan *hideg kút*, és onnan lenne aztán elnevezve Hidegkút községnek.“²⁸

Nem véletlen, hogy a nép éppen Mátyás királyt szerepelteti. Sokszor hallja ugyanis, hogy a nagy király igen kedvelte ezt a vidéket, vadaskertje itt terült el, a solymári várhegyen vadászkastélya volt, solymári Solymáron laktak stb. A pesthidekúti és solymári mondák alakjai lassanként kicserélődnek. Elmosódott személyek helyére hovatovább Mátyás kerül. Ezt különösen Solymáron figyelhetjük meg, ahol sok a Mátyás-hagyomány.²⁹

Pilisborosjenő, n. Weindorf, nyj. Wäi(n)toəf.

Wäi(n)toəf haast tarum Wäi(n)-toəf, wäil too əmol vüüli Wäi(n)-kaartn woən unt vüü(l) Wäi(n) hot käi(b)m. (*Pilisborosjenő*, 1934. XII.)

Pilisborosjenőt azért hívják Pilisborosjenőnek, mert itt egykor sok szőlő volt és sok bor termett.

Ha ez a magyarázat nem is áll, annyi bizonyos, hogy Budán és környékén (kb. a 80-as évekig) intenzív szőlőművelés folyt.³⁰

²⁶ Pesthy i. m. 304. l.

²⁷ A Kilincs-utca elején; ma már nem használják.

²⁸ Pesthy i. m. 161. l. — Bél Mátyás is, akár csak a nép, egy hideg vizű forrásra vezet vissza a helységnevet („nomen accepit a fonte quodam gelido et salubri“). Vö. Bel Mathias, Notitia Hungariae novae historico geographica... Viennae, 1737. 3. k. 511. l.

²⁹ Bonomi, Eugen, König Matthias und Solymár: Neue Heimatblätter I. (1935—36), 303. l.

³⁰ Dvihalhy Anna Mária, A budai szőlőművelés története. Budapest, 1932.

Pilisborosjenőn, Csobánkán és Ürömön a XIX. század elején évenként átlag 35.000 akó bor termett.³¹ A községnek 1864-ben kereken 142 hold szőleje volt.³² A filoxéra később tönkretette a szőlőkultúrát.³³ A nép a fenti magyarázat helyességében nem kételkedik, hiszen azt, amit a község nevéből kiolvas, véletlenül a valóság is igazolta.

Pilisszentiván, n. nyj. San(k)tiwōn.

Si haum nāt kwist, wiə si suln taufn tās Toəf. Aanə hot ksokt, s Toəf sul Szent haasn — so haum mol ti Oltu wəzōlt — unt ta aundəri hot ksokt, əs sul liwan haasn, wāil tə Hāā, wos too tə Āsčti woō, hot liwan khaasn. Asə, soogns, suls nochə Szent-Iván haasn. (Pilisszentiván, 1936. II. 20.)

Először nem tudták, milyen nevet adjanak a falunak. Az egyik azt mondta, nevezzük Szentnek, a másik azt, nevezzük inkább a község első földesuráról Ivánnak. Végül úgy állapodtak meg, hogy Szentivánnak nevezik.

Pomáz, n. nyj. Paumasch. A község szerbjei, mielőtt napi munkájukhoz látnak, Istenhez fohászkodnak, mondván: „*Bože pomози!* (Isten segíts!)“. Így tettek bizonyára a telepes ősök is, amidőn a pomázi erdők irtásához fogtak. A (Bože) *pomози*-ból később *Pomáz* lett.³⁴ Ezt a magyarázatot más nemzetiségűektől is hallottam. Az erdőirtást azonban nem említik.

In də Tiəksnzāit haum sich ti Raazn tuət wəschtaikt khot in tāin Mazka-Louch in Tschowanka. No wāils kseegn haum, s is Ruuə, sans riiwəkhumə əm Paumaschə (Pomáz-er) Krund. No haums prowiet mit tə Hau, əp tās ə kuədə Krund is. Nochə, wāils kseegn haum, tasə kuəd is, haums ksokt: „e, to je zemlje k(a)o mas(t)!“ (der Boden ist ja so wie Fett!). Nochə haums tās Toəf Komās tauf. ə poə san owə zuruk əf Tschowanka. Nochtāim haum ti Ungən Komās mot-jərisiət unt haum kmoocht: Pomáz. (Pomáz, 1938. V. I.)

A török időkben a szerbek a csobánkai Macka-barlangban rejtőzködtek. Mihelyt látták, hogy már nyugalom van, elhagyták, s a pomázi földekre húzódtak. Itt kapával próbálgatták a földet, hogy jó-e. Mivel látták, hogy jó, így kiáltottak fel: „hiszen ez a föld olyan, mintha tiszta zsír volna!“ Erre megtelepedtek s új lakóhelyüket Komās-nak [k(a)o mas(t) = mint a zsír] nevezték el. Néhányan közülük azonban visszatértek Csobánkára. Később a magyarok Komást Pomáz-ra változtatták.

Nyilvánvaló, hogy Pomáz nem így jutott a nevéhez. A szerbek is csak a török hódoltság után telepedtek meg Pomázon és Csobánkán.³⁵

³¹ Schams, Franz, Ungarns Weinbau in seinem ganzen Umfange... Pesth, 1833. 2. k. 85. l.

³² Pesthy i. m. 51. l.

³³ Borovszky i. m. 2. k. 97—98 l.

³⁴ Pesthy i. m. 338. l.

³⁵ Czoernig, Karl Frh. v., Ethnographie der oesterreichischen Monarchie. Wien, 1857. 3. k. 271., 276. l.

Solymár, n. nyj. Schamar.

ə Hääər is mit säinə Frau kfoən. Tee woən haarp midənaund. Unt wiəs too vepääikfoən san, wou jäiz Solymár is, hot si ksokt: „Szólj már! äə sul rei(d)n.“ Tuəch täis is nochə tää Naumə eintschtaundn. (Solymár, 1915. IX. 8.)

ə Solymárə Mau(n) hot täis vözöült, tas tuət, wou jäiz Solymár is, hot ə Kroof kwaunt unt säi(n) Frau hot roodi Hooə khot. Täis hot owər iərə Mau(n) nāt kwist, wäil sə si kfäəpt hot. Aamol hodə kseegn, tas si roodi Hooə hot, no hodə si käägət unt hot holt mit iərə tischputiät, unt si woə holt äschroukə unt hot holt mät rei(d)n khäinnə. No hot äə ksokt: „Szólj már!, si sul schə rei(d)n.“ Və tuət schtaumt tää Naumə op. (Pesthidegkút, 1935. IX. 8.)

Maria Tereesia woər in Vətrus mit iən Mau(n) unt to sans nochə Schlii(t)n kfoən əm Schamarə Kschlouspääg, in Somə, əm Solz. Unt wiəs tuəchkfoən san tuəch Schamar min Schlii(t)n, hot si ksokt: „Oly jól érzem magam!“ unt äə, hot zə iərə ksokt: „hát édes fiam hozzám is szólj már!“ Täis Toəf hot sölmols nuə poə Häisə khot unt khən Naumə. No hot iərə Mau(n) täis Toəf Solymár tauft. (Pesthidegkút, 1936. I. 20.)

Amikor Mátyás király solymári várában kibékült nejével, így szólt hozzá: „szólj már, s ne légy haragos“. Innen a Solymár név. A Solymár nevet Mátyás király solymáraival vagy a solyómvadászattal is kapcsolatba hozzák.³⁶

Az itt közölt etimológiai mondák szereplőit (úr, gróf, Mária Terézia, Mátyás király) úgy cserélgetik, ahogy tetszik. Leggyakrabban Mátyást emlegetik.

Egyszer egy házaspár utazott errefelé. Haragban voltak. Amint ott jártak, ahol ma Solymár van, így szólt az asszony: „Szólj már, azaz beszélj.“ Így keletkezett a Solymár név.

Egy solymári ember azt beszélte, hogy Solymár mai helyén egy gróf lakott, akinek vöröshajú felesége volt. A nő állandóan festette a haját, s így férje mit sem tudott arról, hogy az vörös. Amikor mégis kiderült, kérdőre vonta feleségét. Az asszony úgy megjegyezte, hogy szóhoz sem jutott. Ekkor ráírvallt a férj: „Szólj már!“ Innen a helység-név.

Mária Terézia haragban volt férjével. Mégis szánkázni ment vele a solymári várhegyre. Mivel ez nyáron volt, hó hiányában sóval kellett behintetni a hegyet. Amint szánkójukkal Solymáron áthaladtak, így szólt Mária Terézia: „Oly jól érzem magam!“ Erre megszólalt a férj is: „Hát, édes fiam, hozzám is szólj már!“ A falu akkoriban csak néhány házból állott. Neve még nem volt. A férj erre Solymárnak nevezte a falut.

³⁶ A solymári népies helynévfejtéscet König Matthias und Solymár című cikkem is tartalmazza. Vö. még: Tóth Béla, A magyar anekdotakincs. Budapest. 1. k. 159 sk. 1., Navarra József, Solymár: Buda és Vidéke 1893. augusztus 13. sz. és Tolnai Világlapja 1909. július 25. sz. 1442. 1.

Torbágy, n. Klein Turwal (Turbal), n. nyj. Klaa(n) Tuəwal.

To woə äinstmols ə Häaschoft, Községünk valamikor Turi Pálé
ə Inhoowə, unt tää hot Turi Pál volt. Innen a mai Turbál név.
khaasn unt və tuət aus is tää
Naumə Turbal eintschaundn. (Tor-
bágy, 1935. II. 2.)

Az állítólagos Turit Pesthy Helységnévtára is említi. Turval, olvassuk itt, annyi, mint *Turivald*, vagyis Turi erdeje. A falu az erdő helyén keletkezhetett.³⁷

Tök. A Helységnévtár szerint a község nevének nincsen népies értelmezése. Ha akkoriban talán még nem volt, ma már van. Egyszer egy nagy tök termett itten, mondják; azért hívják a falut Töknek. Érdekesen magyarázta Karika János biai népköltő a Tökön termett tökkel a szomszédos falvak nevét is:

Itten a Kút völgyön termett egy nagy tök. És aztán azér lett a falu Tök. — Akkor evitték a tököt Pátyra kocsin. Ottan meg leesett, aszonták: „potty“. De Potty nem lehetett, hát lett Páty. — Most aztán mentek egy darabra, egy másik faluba. Most micsinájának a tökkel? Aszonták: „Kezd ki!“ Így lett Keszi. De azt már sok évre tették hozzá, hogy Buda. Pátyon most is aszongyák: „Keszire menek.“ — Aztán akkó elvitték a tököt Tinnyére. Ott azt hitték, hogy dinnye. Így lett Tinnye. De Perbálon aszonták, hogy ez nem dinnye, hanem Tök. Az lett belőle, hogy pörbaj, így lett Perbál. — Akkor aztán visszajöttek Tökre. Ja aztán még evitték a tököt Unyra, az egy mélységes völgyben úgy el van bujva.³⁸

Törökbálint, n. Grosz Turwal (Turbal), n. nyj. Krous Tuəwal.

To woər ə Pascha, ə tiäkischə, Községünk egy Bálint nevű török
ə török Pascha unt tää hot Bálint basától veszi a nevét, aki valami-
khaasn. Tarum haast unsəri Ki- kor itt székelt. A török és a Bálint
mäindi Török-Bálint. Tee Naumə szavakat később összeírták.
haums nochə zaumkschrii(b)m.
(Törökbálint, 1935. XI. 10.)

Hogy Törökbálintot egykori uráról nevezték el, arra csak kevesen gondolnak.³⁹

Üröm, n. nyj. Iem. Iem = erben (örökölni). A helynév megfejtése szinte önként adódik:

Iem haast tarum Iem, wäil ti Ürömöt azért hívják Iem-nek,
Läit oəm san kweest unt nochə mert lakói szegények voltak s örö-
haums wos kiəpt. (Üröm, 1935. IX. költek valamit.
15.)

Zsámbék, n. nyj. Schampek. Zsámbék, mondják, egy *Zsám-bék* nevű török basa vagy egy Jean nevű francia származású török bég nevét viseli. Vannak, akik a helységnevet a határ

³⁷ Pesthy i. m. 215. l.

³⁸ Loschdorfer Anna keresk. isk. tanárnő szíves közlése.

³⁹ Bél i. m. 3. k. 510. l.

zsombékos részeivel hozzák kapcsolatba.⁴⁰ Ma is ezek a magyarázatok járnak. Zsámbék a török világban basaszékhely volt.⁴¹ Zsámbék nevű basa és Jean nevű bég persze csak a nép képzeletében él.

Bizonyos, hogy az itt közölt népies magyarázatok és etimológiai mondák semmivel sem támogatják a tudományos helynévfejtést. Mint a népi fantázia termékei, mindenestre méltók a feljegyzésre, hiszen újabb, kézzel-fogható példák arra, miként keletkeznek mondák naív szómagyarázatokból. *Bonomi Jenő.*

*

Die Ortsnamen des Ofner Berglandes und die Volksetymologie.

Die ungarischen Ortsnamen des Ofner Berglandes sind schon im Mittelalter belegt. Nach der Türkenzeit wurden auf diesem Gebiet vorwiegend Deutsche und Slawen angesiedelt. Die alten ungarischen Ortsnamen blieben. Mit diesen musste sich natürlich auch das deutsche und slawische Volk auseinandersetzen. Ungarn, Deutsche und Slawen brachten im Laufe der Zeit eine Reihe von volkstümlichen Ortsnamendeutungen und Ortsnamensagen hervor, die hier mitgeteilt werden.

Eugen Bonomi.

AZ ÚJGÖRÖG VERSTÖRTÉNET MAI ÁLLÁSA ÉS AZ ÚJGÖRÖG—OLASZ KAPCSOLATOK*

Százharminc éve látott napvilágot Christopoulosnak, a legkiválóbb újgörög anacreontikus költőnek¹ verstani összefoglalása (Στιχουργική, 1811, újabb kiadása pl. Ποιήματα και Βιογραφία Ἀθανασίου Χριστοπούλου τοῦ νέου Ἀνακρέοντος, Athén, 1903, 66. kk. l.), mely fontosságát és úttörő értékét mindmáig megőrizte, hiszen éppúgy egy gazdag formakincsű egyéni verstechnikából szűrődött le, mint nálunk a mi legnagyobb anacreonti költőnknek, Csokonainak verstani rendszerezése.² S amint Csokonai sok tekintetben, például a rímelés kérdésében szabadabb, művészibb elveket vallott, mint a későbbi elméletírók, úgy Christopoulos is egyszerű, de világos és pontos meghatározásaival nem egy mai kézikönyv fölé emelkedik. Szereti a bonyolult kérdéseket leegyszerűsíteni (ez nála lelki alkat kérdése; költészete is színes,

⁴⁰ Pesthy i. m. 575., 576. l.

⁴¹ Gálgóczy Károly, Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye monographiája. Budapest, 1877. 3. k. 68. l.

* Kötelességemnek tartom kifejezni őszinte köszönetemet *L. Politis* úrnak, az athéni Nemzeti Könyvtár tisztviselőjének, aki, mint az újgörög verstan kiváló ismerője, tanácsaival segítségemre volt és ottani könyvtári munkámat nagymértékben megkönnyítette.

¹ Vö. Jámor Gy., Christópulosz és Anakreon, Budapest, 1906.

² Csokonai verselését legújabban Elek István vizsgálta meg: Csokonai versművészete, Budapest, é. n

de nem mély), a verstant a ritmikával azonosítja,³ s a ritmust pedig — az újjörög költői gondolatnak megfelelően — különböző hangsúlyegységek szabályos váltakozásában látja.⁴ Szép és érdekes példákat idéz — saját költészetéből — az egyes vers-típusokra, ami azért fontos, mert így megállapíthatjuk, 1811-ben milyen idegen, főleg olasz eredetű versfajok voltak már elterjedve az újjörög költészetben. Meglepő például, hogy az endecasillabot még nem említi, hanem csak azt a daktilikus lejtésű sort, amely — makaróni-versekben — hamarosan eljutott ekkor a fanarióta kultúra legfőbb virágzási centrumába, Havasalföldre is.⁵ A strófa képleteket röviden intézi el; érdekesen jegyzi meg, hogy az egyforma mértékű sorokat *szimmetria*, a különböző mértékű sorok strofikus elrendezését pedig *harmónia* jellemzi.⁶ A harmónia példájaként a négy és hét szótagú trochaikus soroknak arra a kombinációjára utal, melyet Rigas egyik hazafias verse tett igazán ismertté.⁷

Christopulos verstani műve után nyolc évvel egy kozáni származású pap, Ch. S. Megdanis^{7a} írt újabb tanulmányt (Καλλιόπη παλινωστούσα ή περί ποιητικής μεθόδου, Bécs, 1819), melynek sajátossága, de egyben hibája is az, hogy összes példái a vallásos költészet köréből származnak. Az idézetek alól, sajnos, hiányzik a költők neve, s így csak általánosságban mondhatjuk, hogy 1820 körül, úgy látszik, már az aránylag újkeletű olaszos metrumok közül is több behatolt a konvencionális formakincsben megmerevedett vallásos költészetbe (Megdanis idéz már példákat a martelliano használatára is).⁸ Persze művének szelleméből következik, hogy az olyan versformák, melyek csak kora világi költészetében éltek, nála nincsenek meg. Valószínűleg ezért hiányzik pl. a novenario, az „O falce di luna calante“-típus, melyet már Christopulos számon tartott.⁹

E szerény s egymástól igen eltérő kezdemények után a XIX. század folyamán a fejlődés ha lassan is, de állandóan haladt.

³ „Στιχουργική λέγεται ή τέχνη τών στίχων; στίχος εἶνε λόγος μέ ρυθμόν“. Id. kiadás, 66 l.

⁴ „Ρυθμός εἶνε ἀρρυθμός συλλαβών, τακτικά τονισμένων“. U. o. 67 l.

⁵ Pl. Τρέξατε, μοῦσαι καὶ χάριτες ὄλαι | Δεῖναι Ἀπολὸν δὴν σὸμν σᾶ se scoale. Idézve: Revista Istorică, XX, 377. E makaróni-versek divatja görög eredetű, legalább is az oláh fejedelemségekben (vö. Ή. Π. Βουτιερῖδη, Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, Ἀθήναι, II, 102 l.)

⁶ „Συμμετρίαν ὀνομάζω στιχουργίαν στίχων ὁμοιομέτρων Ἀρμονίαν δέ, στίχων ἀνομοιομέτρων“. Id. kiadás, 76 l.

⁷ Címe Ἡ Ἑλλάς πρὸς τὰ τέκνα. Vö. L. Gáldi, Le origini italo-greche della versificazione rumena, Roma, 1939, 18 l.

^{7a} Megdanis a XVIII. század végén Pesten volt házitánító; 1812-ben Τὸ Ἑλληνικὸν Πάνθεον c. mitológiai műve Pesten jelent meg.

⁸ I. m. 30 l.

⁹ I. m. 71 l.

Laskaratos (1865), Apostopulos (1891) s mások művei után¹⁰ századunk huszas éveiben váratlan kiteljesedéshez érkezett. 1922-ben jelent meg Louis Roussel értekezése A. Kalvos verseléséről,¹¹ 1923-ban foglalkozott St. P. Kyriakidis a híres 15 szótagú sorral¹² s mindeme tanulmányok friss szellemet, modern lendületet vittek bele az újjörög verstan kutatásába. A 20-as évek végétől kezdve aztán aránylag gyors egymásutánban jelent meg több olyan összefoglalás, mely együttvéve jó képet ad az újjörög verstörténet mai állásáról.

Időrendben s értékben is az első I. P. Vutieridisnek nagy, háromszázoldalas tanulmánya (Νεοελληνική Στιχουργική, Athén, 1929), mely nemcsak az újjörög verselés történetét öleli fel, hanem foglalkozik a bizánci korról is, úgyhogy az antik vers-technika lassú átalakulása a modern állapot felé szinte az olvasó szeme előtt játszódik le. Bár az anyag elrendezése nem éppen szerencsés (sok az ismétlés, s az összetartozó tényeket gyakran több helyről kell összekeresgélgni), oly gazdag adattár mindmáig Vutieridis műve, hogy nélküle az újjörög verstan egyetlen kutatója sem juthat komoly eredményekre.

Az elméleti alapvetés kissé rövid és szétszór. Jó a régi és új verstechnika eltéréseinek kifejtése,¹³ de sajnálatos, hogy az alapfogalmak magyarázata a II. részbe szorult, a történeti fejlődés áttekintése¹⁴ után, ami annál érthetlenebb, mert éppen a történeti részben mindezen fogalmak már állandóan szerepeltek. Hibás az is, hogy Vutieridis elméletileg elfogadja a verssorok ilyen meghatározását: proparoxyton, paroxyton, oxyton sorok,¹⁵ noha természetes — és ez az ő gyakorlatából is kiviláglik —, hogy a sorvég csak a ritmusfaj s a szótagszám meghatározásával együtt lehet ismertető kritérium. Érdekes viszont az a fejtegetés, mely *metrum* és *ritmus* viszonyára, erre a minden verstan alapját képező korrelációra vonatkozik. Vutieridis, ha nem is pontos és kielégítően differenciált terminológiával, de ugyarra az eredményre jut, melyet a XIX. század elején már

¹⁰ Mindezen kezdeményekre nézve vö. Ή. Π. Βουτιερίδη, Νεοελληνική Στιχουργική, Athén, 1929. 6 kk. I., Α. Πολίτης. Μετ. Έγκυκλ. XVII, 161 kk. I.

¹¹ L. Roussel, La versification de André Calvos, Athènes, 1922. Roussel elveivel természetesen nem érthetünk mindenben egyet. R. a francia verstan szótagszámlálási elveit erőszakolja rá az újjörög verselésre s azt vallja, hogy a szótagok csak az utolsó hangsúlyos ízig számolandók. Pl. ez az έπτασύλλαβος: φυλάξατε τούς ύμνους R. számára csak „hexasyllabe“! R. az olasz verstan „settenario“-jára még utalni sem tartja érdemesnek, pedig a görög formát csak ez magyarázza meg.

¹² Τά παιδιὰ τοῦ δεκαπεντεσύλλαβου, Ήμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος, 1923, 417—33. I.

¹³ Διαφορὰ ἀρχαίας καὶ νεώτερης μετρικῆς, 11 kk. I.

¹⁴ I. m., 21 kk. I. Ugyancsak történeti beállítottságú verstan tanulmány: Δ. Μοάτσου, Ὁ ἑλληνικὸς στίχος ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ὡς σήμερα. „Ἀναγέννησις“, II—1928. 204—213, 265—73, 303—311 I.

¹⁵ Τονικὴ ὀνομασία στίχου, 117 kk. I.

egy párizsi olasz verstankutató, Scoppa megsejtett¹⁶ s melyet — részben a hollandi De Groot nyomán¹⁷ — magunk is megfogalmaztunk.¹⁸ A *metrum* Vutieridis szerint is állandó zenei keret (σταθερή μουσική μορφή, 118. l.), mely a költő előtt lebeg szabályozó normaként az alkotás pillanatában, a *ritmus* pedig (helyesebben a ritmikái realizáció) ennek a keretnek eleven nyelvi anyaggal való kitöltése olymódon, hogy a verssorra formált nyelvi kifejezés a *metrum* lüktetését érezhetővé, felismerhetővé tegye. Vutieridis nem jut még el a teljesen szigorú s a kevésbé kötött *metrumok* helyes elválasztásáig,¹⁹ de szemléltetően írja le például a 15 szótagú jambikus sor, a híres δεκαπεντεσύλλαβος igen változatos ritmikái lehetőségeit,²⁰ melyek természetesen mind egyazon *metrum*nak felelnek meg.

Vutieridis művének legértékesebb része az egyes versformák beható elemzése. Igen fontos, hogy minden *metrum*ról igyekszik megállapítani, mikor tűnt fel először az újjörög költészetben (e ponton örömmel vesszük észre Vutieridisnek mint irodalomtörténésznek²¹ széleskörű tájékozottságát). Egy-egy megállapítással persze nem érthetünk egyet. Feltűnő például, hogy azokat a sorokat, melyek valamely versképlet megkettőzéséből állanak (mint az olasz *quinario*, *senario* és *settenario doppio*, illetve ezeknek újjörög megfelelői), Vutieridis nagy megvetéssel említi, egyhangúnak, kifejezéstelennek mondja, s nem tudni, milyen hatásra, „fattyúhajtásoknak“, *νόθοι στίχοι*-nak nevezi (239. l.). E téren Christopoulos, aki maga is költő volt s nemcsak elméletíró, sokkal tárgyilagosabb álláspontra helyezkedett,²² s nem tett semmi elvi megkülönböztetést az 5/5, 6/6 stb. tagozódású sorok s a többi *metrum* között. A strófatípusok tárgyalása kevésbé részletes, s ez irányban — mint alább látni fogjuk — még sok a tennivaló.

Kisebb igényű, de világos, értelmes szintézis Thr. Stavros könyve: *Νεοελληνική Μετρική* (Athén, 1930). Kár, hogy az általános fogalmak terén Stavros nem egészen jogos újításokat vezet be

¹⁶ Antonio Scoppa, *Des beautés poétiques de toutes les langues, considérées sous le rapport de l'accent et du rythme*, Paris, 1816, 84. kk. l.

¹⁷ A. W. De Groot, *Der Rhythmus*, Neophilologus, 1932, 92. kk. l.

¹⁸ Gáldi L., *Le mètre et le rythme*, Études Hongroises, 1937 (és kny). K. Knauer bíráló megjegyzései (*Helicon*, I. 280—1. l.) felfogásom lényegét nem érintik s így ahhoz tovább is ragaszkodom, vö. Origini, 5. kk. l.

¹⁹ Érdekes, hogy Scoppa már jelezte a kétféle *metrum* elválasztását: „J'appelle rythme parfait dans les vers celui où les pieds sont constamment uniformes et réguliers sans aucun mélange“ (i. m. 84. l.); „j'appelle rythme imparfait celui où les pieds qui lui donnent une forme, ne sont pas constamment les mêmes: ils sont suppléés par des pieds d'une autre nature“ (u. o.).

²⁰ I. m. 121. l.

²¹ Ld. az 5. jegyzetben idézett kiváló munkáját.

²² I. m. 72, 73. 74. l.

(pl. a metrumot a „láb“ fogalmával azonosítja²³) s éppen ezért az alapvető kérdéseket, mint például *ritmus* és *metrum* fogalmát egyáltalában nem tisztázza. Viszont leíró szempontból hasznos, hogy elődeinél nagyobb figyelmet fordít az összevonás (5 kk. l., 33. kk. l. stb.) és a hangsúlyvesztés (24. kk. l.) kérdéseire. Foglalkozik a költői diaeresis jelenségével is, vagyis azzal a sajátossággal, ha pl. egy költő a διάφασις szót négytagúnak veszi (30. l., jegyzet).²⁴ Viszont Vutieridishez képest visszaesést jelent, hogy az egyes versformák elemzése nem történeti jellegű, hanem azon a fikción alapul, hogy a XIX. századnak jóformán minden újgörög költője ugyanazt a verstechnikát képviseli. A diachronikus távlatnak ez a teljes hiánya igen súlyos optikai csalódásokat eredményez, hiszen könnyű kimutatni — ezt alább magunk is megkíséreljük —, hogy például Christopulos és Solomos verselése közt is lényeges különbségeket lehet felfedezni. Még nagyobb merészség Stavros részéről nép- és műköltészet állandó összekeverése. A könyv egyetlen fontos előnye az, hogy benne a versfajokkal foglalkozó rész már ritmikai szempontból van tagolva (tehát külön-külön tárgyaltnak a jambikus, trochaikus, anapestikus stb. versformák) s nemcsak az egészen különleges szótagszám szerint, mint Vutieridis munkájában. Hasznos a rímelés rövid elemzése is, valamint a hozzá csatolt kis rímstótar (96—98. l.). A strófaeképek leírása, sajnos, itt is elnagyolt s a történeti távlat hiánya megint erősen érződik.

Alaposabb és rendszeresebb J. A. Saralis nemrég megjelent tanulmánya: Νεοελληνική Μετρική (Athén, 1939). Végre egy újgörög verstan, mely az alapfogalmak tisztázásával kezdődik! A metrum fogalma itt ismét helyes értelmezést nyer (Stavros átértékelési kísérlete valóban csak múló epizód volt). Saralisban sok a finom megfigyelő készség s például a δεκαπέντεσύλλαβος lüktetésének „tompítási“ lehetőségeit ügyesen érzékelteti.²⁵ Ritmusmeghatározása kissé szűk;²⁶ a Christopuloséra emlékeztet. A metrumok jellemzésében végre szét vannak választva a kötöttek és szabadabbak.²⁷ Az is helyes megállapítás, hogy tulajdonképpen a ritmusrealizációk változatossága teszi színessé, kifejezővé a metrumot.²⁸ A sorfajok leírása hasonló rendben történik, mint Stavrosnál, de a kísérő megjegyzések részleteseb-

²³ «Ὅσοι γὰρ τὸ „πούς“ προτιμῶ ἀντὶς γι' αὐτὸ τῇ λέξει „μέτρο“ καὶ αὐτὴ χρησιμοποιοῦν σὲ σημασίᾳ ἀνάλογη μ' ἐκείνη πού εἶχε τὸ „πούς“ στὴν ἀρχαία μετρική. Τὸ „μέτρο“ εἶναι λέξη εὐκόλη στὸ μεταχειρίσασθαι, ὁμορφὴ καὶ γεμίζει νόημα, ἐνῶ τὸ „πούς“ καὶ ἄνοστο εἶναι καὶ δυσκολομεταχειρίστο», I. m. 9. l.

²⁴ Hasonló esetek ismeretesek francia és olasz területen is.

²⁵ I. m. 9. l.

²⁶ I. m. 13 l.: „Εἶναι τὸ εὐχάριστο συναίσθημα πού προέρχεται ἀπ' τὸ κανονικὸ πέρασμα τοῦ τόνου“.

²⁷ I. m. 15. l.

²⁸ „Αὐτὴ ἡ ποικιλία τῆς ἁρμονίας τῶν στίχων ἀπάνω στὰ ἴδια μέτρα λέγεται ρυθμός“, u. o.

bek. Érdekes, hogy az amphibrachikus formákat, melyek jórészt újabb keletűek, Saralis μεσοτονικοί στίχοι-nak nevezi (126. kk. l.). Egy-egy verssor metrikai definíciója meghökkentő, sőt egyenesen téves.²⁹ Ami a versszakokat illeti, fontos újítás, hogy Saralis már kitér az egyes strófafajok expresszivitásának tárgyalására is.³⁰

Nem adhatjuk e rövid összefoglalás keretében a kisebb cikkek és tanulmányok teljes jellemzését,^{30a} de néhányal mégis kivételt kell tennünk. Meg kell például említenünk Zakynthinos kítűnő művét a szonett görögországi történetéről,³¹ melyre Saralis nagy elismeréssel hivatkozik.³² Éppoly alapos tanulmány ez, mint a Francesco Contrerasé a szonett európai elterjedéséről,³³ vagy a Bernard Kangroé a szonett észtországi fejlődéséről.³⁴ Ha ezeket a szép és alapos külföldi dolgozatokat lapozzuk, szomorúan kell megállapítanunk, hogy a magyar szonettéről, sajnos, még nincs ilyen részletes, kimerítő szintézisünk. Egyébként kíváncsatos lenne, hogy mindezen munkákról — mint általában az újjörög verselésről — végre az olasz verstörténet bűvárai is tudomást vegyenek, hiszen például a szonett tipikusan mediterrán versforma, s amikor európai kisugárzásáról van szó, ez lényegében nem más, mint az olasz „arte poetica” diadalútja.

Jelentős gyűjtemény az a kis tanulmánykötet is, melyet G. Spatalas adott ki Συμβολή στη μελέτη της νεοελληνικής μετρικής (Athén, 1938) címen. Változatos tartalmából nemcsak a Vutieridis ellen írott polemikus cikket kell kiemelnünk,³⁵ hanem a Solomos verseléséről szóló szép tanulmányt is, melyre alább még visszatérünk.³⁶ Nem egy általános kitekintést is találunk ebben a kötetben: az egyik az újjörög verselés zeneiségét, egy másik pedig a görög népdalok strófa képleteit tárgyalja. Az utóbbiban Spatalas megállapítja a rimes formák nagy elterjedését (ami azért feltűnő, mert az újjörögöknél a rím feltétlenül neolatin

²⁹ Nem „δεκαεξασύλλαβος”, hanem természetesen versus politicus a következő sor: Νὰ κι ὁ Αὐγουστος, πολύκαρπος | δροσᾶτος νυχτερεῖαι (Παλαμᾶς, 107); a μεσοτονικοί στίχοι között hibás ez a ritmizálás: με ζήλεια | ἀσημένια | πελάγη βουνά (Ἀλεξίου; 128); helyesen: με ζήλεια | ἀσημένια |.

³⁰ I. m. 174. l.

^{30a} Néhány más munkáról Politis L. Byz. Neugr. Jahrsbücher, VIII. (1931), 136—204. l.

³¹ Δ. Ζακυνθηνοῦ, Τὸ σονέττο στὴ Νεοελληνικὴ ποίηση, Athén, 1926.

³² I. m. 205. l.

³³ Francisco Contreras, Los Modernos, Paris, 1909, 175. kk. l.

³⁴ B. Kangro: Eesti soneti ajalugu (Historie du sonnet estonien). Tartu, 1938 (Acta et Comment. Univ. Tartuensis, B. Humaniora, XLIV, 1939). Jó bibliográfia: u. o. 123. l.

³⁵ Στιχογραφικά παράδοξα, 61. kk. l. Vutieridistről Staoros és Saralis előszavában, valamint Politis idézett ismertetésében is olvashatunk.

³⁶ Ἡ Στιχογραφία τοῦ Δ. Σολωμοῦ, 17 kk. l.

újítás,³⁷ éppen úgy, mint a germán verselésben), s azt tartja, hogy jóformán csak a párrímes strófák mondhatók igazán népiesnek.³⁸ A félrímes szakok megvilágítása hiányos; Spatalas nem veszi eléggé figyelembe azt a tényt, hogy a félrím rendszerint hosszabb sorok tördelése folytán jön létre.³⁹ Annak sem szentel figyelmet, hogy sokszor szinte csak írásmód kérdése, egy-egy szakot két- vagy négysorosnak fogok-e fel.

Az eddig tárgyalt munkákban mindig találunk több-kevesebb utalást a népköltészet formakincsére is. Bizonyos szükséges distinkciók megtartása mellett igen helyes ez, mert kétségtelen, hogy az újgörög verselés szoros kapcsolatban áll a néppel és a nyelvvel: még ha elemei idegen eredetűek is, akkor is ezek a műköltészetben ugyanazon elvek szerint idomulnak át nemzeti versformákká, mint aminő elvek a népköltészet gazdagodását szabályozzák. Ez az igazság tűnik ki egy svájci professzornak, S. Baud-Bovy-nak kutatásaiból is, aki a Dodekanézosz népdalait monumentális műben dolgozza fel (*La Chanson populaire grecque du Dodecanèse. I. Collection de l'Institut Néo-hellénique de l'Université de Paris, III. Paris, 1936*).⁴⁰ E tanulmány a lelkiismeretes, körültekintő munkamódszernek valóságos iskolapéldája, s nagy értéke az, hogy a szerző benne személyes dalgyűjtésének eredményét a legújabb görög és külföldi kutatások együttes fényében dolgozta fel.

Baud-Bovy munkájának legfontosabb fejezete talán az, melyben a népköltészetben elterjedt újgörög versformákat alapos és időtálló szintézisben foglalta össze (*Origine des vers de la chanson populaire, i. m. 107. kk. l.*). Ezzel a résszel kissé behatóbban kell foglalkoznunk, mert e ponton érkeztünk el az újgörög verstani kutatások legnagyobb horderejű kérdéséhez. A metrumkölcsonzésnek s az idegen hatásoknak sokat vitatott problémájáról van szó, vagyis arról, mit tulajdoníthatunk a mai görög népköltészetben régi görög előzmények továbbfejlesztésének s mi származik idegen forrásból.

Még Politis azt írta a görög Enciklopédiában, hogy az ógörög versformák megőrzése általában igen ritka jelenség.⁴¹ Baud-Bovy ezt a megállapítást szerencsésen módosította s arra az eredményre jutott, hogy az újgörög népies verstechnika alapformái részben görög, részben neolatin, pontosabban olasz eredetűek. Joggal mondhatjuk tehát, hogy a belső nemzeti fejlődésben megőrzött autochton elemeknek s a mediterrán kultúrkapcsolatokkal magyarázható idegen formakölcsonzéseknek jól

³⁷ V. ö. Baud-Bovy alább idézendő műve, I. 114. l.

³⁸ 'Οἱ στροφές στὰ δημοτικά μας τραγούδια, Spatalas, i. m. 83 kk. l.

³⁹ Pl. ez a négysoros szak: „Στὸν Ἀἰὶ δὲ κατέβω | τὸ χάρω γὰρ νὰ βρῶ, νὰ τὸνε πιάσω φίλο | καὶ ἀδελφοποιτό“ (u. o. 87 l.) nyugodtan fel-fogható két δεκαπεντεσύλλαβος-nak is.

⁴⁰ Ugyane mű II. és III. kötete Athénban jelent meg s a dodekanézoszi népdalkincs kottamellékleteit is tartalmazza.

⁴¹ Μεγ. Ἐγκυκλ. XVII, 102 l.

kiegyensúlyozott kompromisszumáról van szó. Tekintettel arra, hogy ez a kompromisszum, ez az egymásmellettség, sőt összefonódás áll nemcsak a nép-, hanem a műköltészetre is, még tovább mehetünk, s megállapíthatjuk, hogy ez a kompromisszum lényegében véve nem más, mint a *hagyományokhoz hű, de mégis haladni kívánó görög szellem megnyilatkozása a versművészet területén.*

Két sorozat állítható tehát össze a mai görög verselés alapformáiból:

A) *Eredeti görög metrumok:* a) a 15 szótagos jambikus sor, mely a népköltészetben mindenkor a legkedveltebb forma volt s mely a műköltészetben is hosszú multra tekinthet vissza;⁴²

b) a trochaikus nyolcas (pl. Τοῦ παπᾶ τῆς θυγατέρας), mely már a X. században feltűnik, de feltétlenül még régebbi;⁴³

c) a jambikus nyolcas, melyet Baud-Bovy csak egy 609-ből fennmaradt epigrammig vezet vissza (i. m. 108. l.), de amely gyökereiben azonos azzal a metrummal, melyet Szt. Ambrus már a IV. században keletről kapott;

d) a jambikus tizenkettes (pl. Σάν τῆς Σουριάς τὸ κάστρο | κάστρο δὲν εἶδα), mely Bizáncban igen elterjedt volt;⁴⁴

e) az öt- és tízszótagos trochaikus vers, melynek előzményei bizánci himnuszokban keresendők.⁴⁵

B) *Olasz eredetű népi metrumok:* a) a jambikus tizenötös (már 602-ben: Εὐρηκε τὴν δαμαλίδα | ἀπαλὴν καὶ τρυφερὰν, mely görög eredetű, de felújítása olasz, sőt talán török mintáknak köszönhető;⁴⁶

b) a jambikus tizenhármass (Ἀπρίλινα λουλούδια | καὶ ρόδα τοῦ Μαγιοῦ), mely feltétlenül északolasz, közelebbről velencei;⁴⁷

c) az olaszos tizesek és tizenegyesek;⁴⁸

d) a daktilikus dalképlettek, mint pl. a Santa Lucia ritmusának görög átköltése (pl. Μὲ πόνον κλάψετε | ὦ λυπημέναις, vö. *Sul mare luccica Astro d'argento*).⁴⁹

⁴² V. ö. a 12. jegyzettel.

⁴³ „Attesté dès le début du xe s. (Λαογρ. III. 641.), mais est sans doute plus ancien encore.” (Baud-Bovy, 108. l.).

⁴⁴ Erről részletesen írt P. Maas, *Der byz. Zwölfsilber*, *Byz. Zeitschr.* 1903, 278—323. l.

⁴⁵ Baud-Bovy, 117. kk. l.

⁴⁶ U. o. 116. l.

⁴⁷ U. o. l. 114. Hasonló formákat talált Baud-Bovy velencei népdalokban (v. ö. Ad. Wolf, *Sitzber. Akad. Wien*, XLVI—1864, 257—379.). A svájci szerzőtől függetlenül mi is ugyanezre az eredményre jutottunk (Origini, 43. l.).

⁴⁸ Baud-Bovy, 116—9. l.

⁴⁹ Ez az olasz eredetű népies forma behatolt Solomos költészetébe is (pl. Ὁ πόρτα ποὺ ἦ εἰσόδος | Νύχτα μονάχους, Ἀπαντα, I. Polyas kiad., Athén, 1936, 72. l.) Solomos ebben a metrumban fordította le Shakespeare Othellojának egyik részletét is (u. o. 226 l.). Nincs kizárva, hogy e forma végső fokon a középkori hangsúlyos asclepiadesi sorból származik.

Az utóbbi csoporthoz hozzáveendő még egy sorozat, t. i.

C) *Olasz eredetű műköltési metrumok*: a) Az ú. n. Sutzos-féle vers, a trochaikus tizenhatos (pl. Ὑνας γέρος στρατιώτης | μέ τὸ ζήτουλα τὸ δίσκο);⁵⁰

b) a martelliano utáinzata (pl. Ἄς γίνουμουν καθρέφτης | νὰ βλέπεισαι σ' ἐμένα);⁵¹

c) a senario doppio megfelelője (pl. Ἀνήσυχη νύχτα | μεγάλο μεγάρι);⁵²

d) az anapestikus decasillabo;⁵³

e) a novenario Ἡ δόξα δεξιά συντροφεύει, vö. *O falce di luna calante*, D'Annunzio);⁵⁴

f) különféle lírai formák.

A legutolsó pont közelebbi megvilágításra szorul. Kétségtelen tény ugyanis, hogy az egyes metrumok vizsgálata s főleg a görög és olasz elemek arányának megállapítása csak akkor válik igazán gyümölcsözővé, ha figyelembe vesszük s összehasonlító kutatásnak vetjük alá mindazon strófaszerkezeteket, melyekben az illető metrumok előfordulnak. Főleg a változatos alakú lírai versek esetében legtöbbször nem egyes sorokat, hanem egész versszakot vesz mintául a költő. Nem túlzás tehát azt állítani, hogy — akárcsak a szó a mondatstruktúrában — a legtöbb metrum is csak egy-egy strófatípus struktúrájában él igazán. Éppen ezért kell a kölcsönhatások kérdését a metrumokon túl a strófafajokra is kiterjeszteni, nemcsak az ottava rima-ra, a terziná-ra s a szonettre vonatkozólag, hanem a finomabb, bonyolultabb egyezésekkel kapcsolatban is. Íme néhány példa előbb Christopulos, majd Solomos verseléséből.

Christopulos egyik jellegzetes formája 7 és 6 szótagú jambikus sorok keverése, aabccb rimelhelyezéssel (a két b-sor oxyton, a többi paroxyton). Ez a forma tökéletesen megvan Chiabréránál:

Ecco riposta selva,
Ove odiosa belva
Spavento altrui non da:
Ecco fresco riviera,
Ove Anitra ciancera
A nuoto mai non va.⁵⁵

Εἰς ἓνα λειβαδάκι
Προχθές, ἓνα παιδάκι
Περίφανο πολλὰ
Μ' ἐφώναζε κοντὰ του,
Νὰ κρίνω τ' ἄρματά του
Ἄν τάχα εἶν' καλὰ⁵⁶

mazik, melyet néha — meglehetősen helytelenül — alexandrinnak is neveznek: *Cunctarum urbium | excellentissima* (W. Meyer, Gesamm. Abhandl. zur Mittellat. Rythmik. 1905, I. 226 kk. l.). Az olaszban a 2. félsor „sdracciolo” végződéséből „piano”-képlet, vagyis trochaikus sorvég lett.

⁵⁰ Βουτιερίδης, Στix. 241—42 l.

⁵¹ U. o. 104—5. l.

⁵² U. o. 240. l.

⁵³ L. alább Solomossal kapcsolatban. Christopulos e formát még nem ismeri.

⁵⁴ V. ö. a 9. jegyzettel.

⁵⁵ G. Chiabrera, Rime, Milano, 1807, II. 53.

⁵⁶ „Ἀγκιδοφόρος”, id. kiadás, 91 l.

Görög metrikusok már eddig is leírták ezt a formát, de pontos eredetét nem állapították meg.⁵⁷

A hasonló típusú 8 és 7 szótagú trochaikus forma is tökéletesen azonosítható olasz eredetijével:

Miser' alma, ecco il periglio,	Ἀνδρῶπε! τί μέ κυττάζεις;
Credi, credi al mio consiglio,	Τί γογγίζεις; τί φωνάζεις;
Miser' alma e non volar;	Χωρίς νὰ ᾿χης ἀφορμή;
Ma se pure a volar prendi,	Δὲν σ'ἀρέσω: μὴ μέ πιάσης!
Creder dei, che un' arte apprendi	Μὴ μέ ἰδῇς! μὴ μέ διαβάσης!
Di bearti con penar. ⁵⁸	Τὶ μοῦ κόφτεις τὴν ὁρμή; ⁵⁹

A komplikáltabb, sok sorból álló strófák esetében Christopulos néha egyszerűsítéseket enged meg magának:

Non così tosto io miro	Τὴ ἀνοιξὶ μία ἡμέρα
Il vostro vago ardore,	Ἐκεῖ ποῦ τραγοῦδουσα,
Che cessa ogni martiro	Ἵψηλά πο τὸν αἰθέρα
Onde m'affligge Amore;	Καταβηκεν ἡ Μοῦσα
Cotanto ha di valore,	Ἢ ψάλτρα Ἐρωτῷ!
Occhi, vostra beltà.	Καὶ λέγ', ἡ Ἀφροδίτη
Uscir dal fianco ardente	Ὅπου τὸν κόσμ' ὀρίζει,
Sospir non ha diletto,	Πιστὸν της σὲ κηρύττει
Nè fa sentir dolente	Καὶ ψάλτην σὲ ψηφίζει
La lingua alcun suo detto,	Σ' τὴν γῆν ὅπου πατῶ. ⁶¹
Nè giù per gli occhi al petto	
Pur lagrima sen va. ⁶⁰	

Mindezen esetekben Chiabrera és tágabb értelemben az Arcadia verstechnikájának hatását figyelhettük meg. Ha mármost Solomoshoz fordulunk, nála valamivel későbbi források befolyását fedezzük fel. Az egyik fő ihlető — úgy látszik — Metastasio, akinek verseiből és drámáiból annyit fordítottak újgörögre.⁶² Metastasio hatásával magyarázható az xaabxccb típusú strófák rendkívül gyakori használata: ez a forma a legjellemzőbb Solomos verselésére.⁶³

Solomos ezt a strófatípust a legkülönbözőbb verssorokkal „végigzongorázza”; elég ezúttal egyetlen példára utalnunk:

Scherza il nocchier talora	Ἀχ! νᾶσουνα μαζί μου,
coll'aura che si desta;	Ἀγάπη μου Μερτούλα,

⁵⁷ Saralis, 184. l.

⁵⁸ Chiabrera, II., 107.

⁵⁹ „Ἀπολογία”, id. kiadás, 88 l.

⁶⁰ Chiabrera, i. h.

⁶¹ „Ψάλτης”, id. kiadás, 89 l.

⁶² V. ö. R. Ortiz, Per la storia della cultura italiana in Rumania, Bukarest, 1916.

⁶³ Maga Solomos is fordított Metastasioból; az xaabxccb formát ekkor vette át (id. kiadás, 228. l.).

ma poi divien tempesta,
che impallidir lo fa.
Non cura il pellegrino
picciola nuvoletta;
ma quando men l'aspetta,
quella tremando va...⁶⁴

Μὲ τοῦτῃ τῇ βαρκοῦλα
Μὲ τᾶσπρὸ τὸ πανί
Ἄχ! νᾶσουνα μαζί μου!
Μὲ σὲ νὰ φύγω ἀπὸ ὄω,
Ποῦ ἡ νιότη μου σὰ ρόδο
Γιὰ σὲ θὰ μαραθῇ.⁶⁵

De mégis kitűnik, hogy Solomos archaizál, mikor Metastasio-t utánozza. Ez a tudós és egészen olasz műveltségű görög, ki Itáliában Monti barátja volt és Alfieri, Foscolo, Pindemonte művészetének csodálója (vö. Horváth E., Szolomosz, Debr. Szemle, IX—1935, 120—128, 219—222 l., és Ὁ Σολωμός, Ἑρευνα, 80. sz. 1935), nem maradt a XVII—XVIII. század formakincsénél, hanem belekapcsolódott kora olasz irodalmi törekvéseibe. Erre mutat többek közt az a tény, hogy Solomos több versében Manzoni híres „Cinque Maggio”-jának s vallásos ódáinak metrumára ismerünk:

Ei fu. Siccome immobile,
Dato il mortal sospiro,
Stette la spoglia immemore
Orba di tanto spiro,
Cosi percossa, attonita
La terra al nunzio sta,
Muta pesando all'ultima
Ora dell'uom fatale;
Nè sa quando una simile
Orma di piè mortale
La sua cruenta polvere
A calpestar verrà.⁶⁶

Τὸ δῶμα τ'ὀλομόναχο
Βροντοῦσε ἀπὸ τραγούδι·
Στὰ χέρια καὶ στὸ μέτωπο
Ἐτρέμαν τὰ λουλούδια
Τῆς κορασιᾶς ὅπ' ἔλαμπε
Σὰν τ' ἄστρο τῆς αὐγῆς.

Εἶναι ἀλαφρὸ τὸ χῶμα σου
Σὰν τῆς ἐλιάς τὸ φύλλο,
Σὰν τῆς δροσιᾶς τὸ στάλαμα·
Ὅσῃ σοῦ βαρύνῃ ἂν χεῖλο
Ἀνθρώπου δύση φίλημα
Στὴν πέτρα, ποῦ κρατεῖς.⁶⁷

Érdekes megfigyelni, hogy Solomos ezt a formát ódáiban szintén használta. Annyira tetszett neki ez a strófaképlet, hogy egy ízben — feltűnő anakronizmussal — még Petrarca egyik canzone-ját is ennek a versszaknak kissé módosított alakjában ültette át:

Chiare, fresche e dolci acque,
Ove le belle membra
Pose colei che sola a me par
Gentil ramo ove piacque [donna;
(Con sospir mi rimembra)
A lei di fare al bel fianco colonna;

Νερὰ καθαροφλοίσβιστα
Γλυκύτατα καὶ κρύα,
Ποῦ μέσα ἀναγαλλιάζετο
Ἡ ἀσύγκριτη ὁμορφία·
Χλωρόκλαδα, ὅπου ἀκούμπησε
Τ' ὠραῖο τῆς τὸ πλευρὸ
(Μ' ἀνοίγεται ἡ ἐνθυμούμενη
Καρδιά μὲ στεναγμό).⁶⁸

⁶⁴ Metastasio, Demetrio. Opere (F. Nicolini-féle kiadás), Roma, 1912, II., 259. l.)

⁶⁵ Solomos, id. kiadás, 27. l.

⁶⁶ A manzoni-i metrum végeredményben a görög δεκαπεντεσύλλαβος felbontása, tehát e forma Solomosnál „Rückwanderer”.

⁶⁷ I. m. 223. l.

Ebben az esetben a formaváltás feltétlen egyszerűsítést jelentett;⁶⁹ van azonban példa arra is, hogy Solomos olasz eredetijét nehezebb, díszesebb formában adta vissza. Így lett pl. a „Vo solcando un mar crudele“ kezdetű Metastasio-vers egyszerű ottonario-iból lüktető ritmusú s akkor még görög földön újszerűen ható δεκασύλλαβος (— — — — — — — — — —):

Σὲ σκληρότατῃ θάλασσᾳ τρέχω,
Καὶ πανάκι καὶ ἑάρτι δὲν ἔχω.⁷⁰

E néhány kiragadott példa, azt hiszem, meggyőzően bizonyítja, mennyire szükséges lenne minden jelentősebb újjörög költő verselését alaposan megvizsgálni, valamint megállapítani forrásait s viszonyát a belső görög verstani előzményekhez. Ebben az összehasonlító munkában nem szabad kiragadott sorokból itélni, hanem csupán egész versszakok, sőt egész költemények struktúrájából. E kutatásból, mely jóformán még el sem kezdődött, bizonyára az derül majd ki, hogy ha számra nem is, de arányra feltétlenül az olaszos formák vannak túlsúlyban,⁷¹ olyannyira, hogy ma már a görög metrika az olasz vers-történettel a legszorosabban összefügg. Véleményem szerint az összehasonlító verstani kutatásokban mindinkább érvényesülnie kell annak az elvnek, hogy a határvonák, a kisugárási területek elválaszthatatlanok a különböző nemzeti verselési módok történetétől. Amint Verrier nagy francia verstani munkájában, a „Le Vers français“-ban (1932) egy egész kötetet szentelt az Adaptations germaniques“-nek, úgy jogunk van az újjörög verselés formáinak javarészét a neolatin verstan körébe utalni. Annál fontosabb ez, mivel nemrégiben sikerült kimutatnunk,⁷² hogy az újjörög költészet nemcsak átvette, de tovább is sugározta az olasz verstechnika minden szépségét egy, a nyugati fejlődéstől sokáig elszakadt román nép, az oláhság felé. A délkeleteurópai verselésben tehát egy igen érdekes neolatin hagyománnyal van dolgunk, mely hazai romanistáink figyelmét is a legnagyobb mértékben megérdemli.

Gáldi László.

*

Où en sont les études de versification néohellénique? (Les relations italo-grecques).

Après un coup d'oeil sur les traités de versification de Christopoulos (1811) et de Megdanis (1819) qui gardent leur valeur par rapport à la chronologie de la pénétration des innovations métriques, l'auteur passe en revue les plus récentes études de versification néohellénique. Il démontre que c'est celui de Voutieridis (1929) qui fournit le

⁶⁹ V. ö. a 65. jegyzettel. Solomos és Manzoni kapcsolatáról id. kiadás, 187. Hasonló egyszerűsítő formaváltást az újjörög hatásra meginduló oláh lírában is találunk, v. ö. Gáldi, Origini, 30 l.

⁷⁰ U. o. 232. l.

⁷¹ Spatalas, i. m. 26. l.

⁷² Ld. a 7. jegyzetben idézett tanulmányomat.

plus de renseignements historiques. Loin d'être une simple description de la versification actuelle, il ouvre une large perspective sur le passé du vers grec, pour en laisser voir la longue évolution depuis l'époque byzantine. Les remarques théoriques de Voutieridis sont, malgré certaines imprécisions de détail, dignes d'être retenues (voir, p. ex. sa définition du mètre: cadre fixe d'ordre musical, p. 118). Le traité de Stavros (1930) est purement descriptif. Il est clair, mais peu approfondi. La terminologie qu'on y trouve, est sujette à caution (selon Stavros, „mètre“ équivaldrait à „pied“). Le groupement des mètres qui y est fait d'après leur allure rythmique, est plus raisonnable que chez Voutieridis qui n'a considéré que le nombre des syllabes. Chez Saralis (1939) il convient de signaler une théorie impeccable du mètre et du rythme. Après l'analyse rapide de quelques autres travaux (Spatalas, etc.) l'auteur fait ressortir l'importance du beau livre de M. Baud-Bovy qui apporte de nombreuses contributions remarquables non seulement à la connaissance du folklore grec, mais aussi à l'étude de l'origine des vers neohelléniques. D'après les conclusions de cet auteur, il est certain qu'à côté des anciens mètres autochtones il y aussi de nouveaux vers d'origine italienne de sorte que la versification néo-grecque représente un compromis habilement établi entre les tendances conservatrices et l'esprit innovateur. A la fin de ce compte-rendu critique l'auteur souligne la nécessité de consacrer des études comparatives à la structure des strophes, et attire l'attention, à titre d'exemple, sur le fait que les strophes de Christopoulos trahissent l'influence de Chiabrera et de l'Arcadie italienne, et que celles de Solomos reflètent la versification de Metastasio et de Manzoni. Il faudrait donc s'occuper séparément de la versification des grands poètes néo-grecs, parce que c'est le seul moyen pour démontrer le progrès de l'art poétique en Grèce et les liens qui l'attachent à la métrique italienne. En raison de ces contacts italo-grecs — qui servent de point de départ aussi à la versification moderne des Roumains — l'histoire du vers néohellénique peut être considérée comme une zone latérale du rayonnement du vers néo-latin.

Ladislav Gáldi.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Az olympiai Hórák.

1.

A Kr. e. 452-ben rendezett olympiai versenyek győztesei között szerepel a kamarinai Psaumis.¹ Jelen volt ez alkalommal Olympiában Pindaros is, aki régi barátjának, Psaumisnak, győzelmét 4. olympiai ódájában ünnepli. E költemény bevezető sorainak interpretálásával óhajunk a következőkben foglalkozni.

ἐλατῆρ ὑπέρτατε βροντᾶς ἀκαμαντόποδος
 Ζεῦ, τεαὶ γὰρ ὦραι
 ὑπὸ ποικιλοφόρμιγγος αἰοιδᾶς ἔλισ —
 σόμεναι μ' ἐπεμψαν
 ὕψηλοτάτων μάρτυρ' ἀέθλων

¹ V. ö. U. v. Wilamowitz—Moellendorff, Pindaros, 1922, 415. kk.

E sorokhoz Wilamowitz a következő paraphrasist fűzte: „Ennél fenségesebben már nem is lehetett volna a mennydörgő istent megjelölni, és az ünnepet sem méltóságteljesebben, minthogy órái (vagy nappjai, hiszen ez egyre megy) az ünnepi dalok taktusára táncolnak.”² Eszerint tehát a Hórák tánca a néhány napos olympiai ünnep költői körülírása. Pár sorral előbb Wilamowitz ugyanezt a gondolatot más szavakkal is kifejtette. Szerinte a költő ódáját *személyes motívummal* kezdi: az olympiai ünnep ideje csalta Olympiába, és itt az az öröm érte, hogy tanúja lehetett régi barátja győzelmének.³ Lássuk már most, összeegyeztethető-e Wilamowitz magyarázata Pindaros szavaival.

Még ha fel is tesszük, hogy Wilamowitznak a Ὠραι kifejezésre vonatkozó interpretációja helyes, meglepetéssel kell konstatálnunk a πέρω ige pongyola német fordítását és ennek következtében az egész gondolatmenet félremagyarázását: „die olympische Festzeit hat ihn nach Olympia gezogen.” A görög πέρω ezt sohasem jelentette. A pindarosi: τει Ὠραι... μ'επεμψαν éppen az ellenkezőjét jelenti annak, mint amit Wilamowitz gondolt. „Zeus, a Te Hóráid küldtek engem!” Bármennyire jelentéktelennek látszik is az első pillanatra e korrektúra, a további interpretációnak ebből kell kiindulnia. A tökéletes paraphrasis előfeltétele az, hogy a szöveget mindenekelőtt grammatikailag teljesen megértsük. Wilamowitz szavaiból többek között az sem tűnik ki, hogy mi a πέρω ige kiegészítő accusativusának (μάρτυρα) grammatikai szerepe („da hat er die Freude gehabt, Zeuge eines Sieges zu sein“). Valamivel világosabban fejezték ki magukat azok, akik ennek az accusativusnak finalis értelmet tulajdonítottak.⁴ Eszerint Pindaros azért jött volna Olympiába, hogy tanúja legyen az ünnepi játékoknak. Erre a kibúvó magyarázatra azonban tulajdonképpen nincs szükség és úgy látszik, a scholiasta sem így értette Pindaros szavait. A μάρτυς szót ἐμπνεύς-szal („hírvívő”, „herold”) írja körül, és ez arra mutat, hogy finalis értelmű árnyalatot e kiegészítő accusativusban nem érzett.

Felfogásom szerint tehát e sorok helyes paraphrasisa a következő: „Zeus, a Te Hóráid küldtek engem, aki tanúja voltam a fenséges versenyeknek.” Pindaros tehát végignézte az olympiai játékokat — mint maga mondja —, „tanúja volt a fenséges küzdelmeknek” és *utána* a Hórák *elküldték* Psamishoz, aki épp most, az ódák előadásával egyidejűleg mutatja be Zeusnak hálaadó istentiszteletét (κῶμος!) a győzelemért. Kérdés mármost, elfogadható-e Wilamowitz magyarázatából az az állítás, hogy Pindaros a táncoló Hórákkal magát az olympiai ünnepet perszifikálta? Erre a kérdésre csak akkor adhatunk kielégítő

² I. m. 418.: Wuchtiger konnte der Donnerer nicht wohl bezeichnet werden und die Festzeit nicht würdiger, als dass ihre Stunden (oder Tage, das ist einerlei) nach dem Takte der festlichen Lieder dahintanzen usw.

³ U. o.: Er setzt mit etwas ganz Persönlichem ein: die olympische Festzeit hat ihn nach Olympia gezogen; da hat er die Freude gehabt, Zeuge eines Sieges zu sein, den ein alter Bekannter davontrug, und hat dieser Freude Ausdruck gegeben usw.

⁴ Többek között idézhetjük e helyen Csengery J. fordítását (Pindaros 61.):

Mert ide küldtek engem (!)
A változatos szavú, lantra keringő
Leányid, a lenge Hórák
Tanújaul a nagyszerű küzdelemnek.

választ, ha röviden áttekintjük a Hórák szerepét Pindarosnál és a legrégibb görög költészetben.

Mindenekelőtt utalunk még a 4. olympiai ódából a következő mondatra: Ὀλυμπιονίκων δέσται Χαρίτων θ' ἔκατι τόνδε κῶμον. „Zeus, fogadd a Charisok kedvéért az olympiai győztes ünnepi felvonulását!” Az előbb arra hivatkozott Pindaros, hogy őt a Hórák küldték, most pedig arra kéri az istent, hogy a Charisok kedvéért fogadja kegyesen a hálaadó ünnepet. Látjuk tehát, hogy a Hórák és Charisok egymás mellett állanak, és valamiképen fontos szerepük lehet az olympiai győzelem elérésében. E következtetésünket egyéb pindarosi ódák is igazolják. A 13. olympiai óda szerint a Hórák ajándékozták meg Aletes fiait győzelemmel a versenyjátékokban, és régi feltalálásokkal.⁵ A 2. olympiai óda szerint viszont a Charisok adták a győzelmet.⁶ A Hórák és Charisok tehát a költő elképzelése szerint jelen vannak a versenyjátékoknál és kegyenceiket győzelemmel ajándékozzák meg. A Hórák és Charisok e szerepe önkéntelenül is az olympiai Zeus-szoborra emlékeztet. Pausanias szerint (5, 11, 7) Pheidias Zeus-szobrának feje fölött jobbról és balról 3—3 Hóra és Charis lebegett. A képzőművészet tehát ugyanúgy kifejezésre juttatta a Hórák jelenlétét Olympiában, mint a költészet. Sőt Pausanias arról is értesít bennünket (5, 15, 3), hogy a Hóráknak oltára is volt Olympiában. Ha tehát Pindaros az interpretált helyen arról beszél, hogy őt a Hórák küldték, akik a lant szavára táncot lejtettek, akkor semmiesetre sem szabad azt gondolnunk, hogy csak költői kifejezéssel, az olympiai ünnep idejének körülírásával van dolgunk. De hát kik ezek a Hórák tulajdonképpen és hogy kerülnek Olympiába?⁶

2.

A görög ὥρα szónak az Iliasban és Odysseiában két jelentése van. Jelent annyit is, mint idő, időszak a legtágabb értelemben, de mint tulajdonnév jelöli ugyanakkor azokat a meghatározatlan számú isteni lényeket is, akik a nagy olymposi istenek között kisebb szolgálatokat teljesítenek. A Hórák az Iliasban az ég és Olympos kapuőrzői: szét-húzzák, majd összevonják a felhő-függönyöket, amelyek az eget eltakarják; Hera és Athene visszatérésekor kifogják a lovakat és az aranyos jászolhoz kötik, az aranyos szekeret pedig a falhoz támasztják; ők maguk aranyos trónusokon az istenek között ülnek (v. ö. Ilias 5, 749; 8, 433 kk. és 8, 393 kk.). E leírás alapján bizony nehéz lenne a Hórák igazi lényét és jelentőségét felismerni. Az ember szinte hajlandó lenne kétségbevonni, hogy a Hóráknak már ebben a korban kultikus jelentősége lett volna. Az Ilias és Odysseia költője nem is beszél a Hórák kultuszáról, amit pedig elmond: ragyogó, színes, de igazi perspektívánélküli kép.

Még meglepőbb azonban az, amit a homérosi eposzokhoz időben legközelebb álló Hesiodos mond a Hórákról Theogoniájában (901):

Δεύτερον ἡγάγετο Θέμιν (scil. Ζεύς), ἥ τέκεν Ὠρας
Εὐνομίην τε Δίκην τε καὶ Εἰρήνην τεθαλυῖαν
αἵ τ' ἔργ' ὠρεόουσιν καταδνητοῖσι βροτοῖσι

Vagyis a három Hóra, aki az emberek munkáját gondozza, Dike, Eunomie és Eirene, Zeus és Themis leánya. E rejtélyes három sorból a

⁵ Pind. Olymp. 13, 15—17.

⁶ Pind. Olymp. 2, 50—56.

filológia legfontosabbnak tartotta konstatálni, hogy Hesiodos nem tesz különbséget *ώρα* és *ώρα* között! (V. ö. Wilamowitz, Glaube der Hellenen I, 192.) Azzal, hogy mi az *εργα* szónak az értelme, már kevésbbé törődtek.⁷ Pedig hát érdemes lett volna utalni arra, hogy az *εργα* költője az *εργα* szóval minden bizonnyal itt is a földműves munkáját jelöli. Ez ugyan önmagában még nem oldja meg a rejtélyt, de ahhoz mindenesetre elég lett volna, hogy élesebben rávilágítson e sorok problematikájára.⁸ Hogy lehetséges az, hogy Hesiodos a Hóráknak ilyen különös neveket ad? Hiszen volt a Hóráknak más, természetesebb nevük is: *Θαλλώ*, *Αὔξω* és *Καρπώ*! Egyáltalában Hesiodos adta nekik e neveket? Ó lett volna az, aki megtette őket Themis leányaivá?

Látjuk tehát, hogy a Hórákra vonatkozó kérdést az Ilias és a Theogonia alapján aligha tisztázhatjuk. Az Ilias beszél ugyan a Hórákról, de az ebből nyert kép túlságosan határozatlan és elmosódó ahhoz, hogy bármilyen következtetéseket is fűzzünk hozzá. Hesiodos szavai viszont oly lapidárisan tömörek és nehezen érthetőek, hogy az első pillanatra szinte hajlandók lennénk azt kérdezni: szerves összefüggésbe hozhatók-e egyáltalán az Ilias Hórái Hesiodoséival? A probléma megoldásának magából a névből kell kiindulnia.

Említettük már, hogy a *ώρα* szó jelentése a görögben: *idő*, *időszak*. Az Odysseiában *ὥρη ὕπνου* vagy *κοίτιοι* az alvás, *ὥρη μύθων* a beszéd ideje. Ha közelebről akarjuk e szó jelentését az Ilias és Odysseia alapján meghatározni, szinte alig áll rendelkezésünkre példa, amivel összehasonlíthatnánk. A görög időfogalomnak olyan igazán jellemző kifejezései, mint *καιρός* vagy *ἀκμή* ebben a korban még nem léteznek. Az egyetlen másik *időt* jelentő szó, amely a *ώρα*-val szembeállítható: *χρόνος*. Ez az összehasonlítás már csak azért is tanulságos, mert a görög *χρόνος* tartalmilag *teljesen azonos* a mi modern „*idő*“, „*Zeit*“, „*temps*“ fogalmunkkal. *Χρόνος* a meghatározatlan, amorf *idő*, amely lehet sok vagy kevés a tartama alatt bekövetkező történések mértéke szerint, vagy lehet akár egyetlen időpont is, de sohasem áll az *idő* ebben az értelemben (*χρόνος*) *szerves összefüggésben* a bekövetkezett történéssel magával. Legjobban megvilágítja ezt az állításunkat talán a következő két példa. Az Ilias 3, 157-ben olvassuk:

τοῖηδ' ἀμφὶ χυναῖκι πολὺν χρόνον ἄλγεα πάσχειν

Ebből a sorból a *πολὺν χρόνον* formula tartalmilag pontosan megfelel a mi „hosszú ideig“ vagy „sok időn“ át kifejezésünknek. Ehhez a „sok idő“-höz tartozó történet *ἄλγεα πάσχειν* csak esetleges járulék, ami bármi mással felcserélhető; a *πολὺς χρόνος* nem determinálja a hozzátartozó történetnek sem minőségét, sem pedig mértékét. Ugyanígy egy másik esetben, Ilias 15, 511:

ἢ ἀπολέσθαι ἕνα χρόνον ἢ ἐβίωvai

„Vagy meghalni *egyszerre*, vagy élni.“ A különbség e második példában csak annyi, hogy *χρόνος* egyetlen időpontot jelöl. Egészen más értelemben jelent *időt* a *ώρα* szó.

Az Odysseia 11. énekében, mikor Alkinoos Odysseust elbeszélése továbbfolytatására unszolja, többek között hivatkozik arra is, hogy az

⁷ Mindenesetre ki kell emeljük P. Mazon helyes fordítását: les Heures..., qui veillent sur les *champs* des hommes mortels. (Coll. G. Budé.)

⁸ V. ö. Flach-Goettling megjegyzését e helyhez.

éjtszaka nagyon hosszú, és még nem jött el az alvás ideje (373 k.):

νῦξ δ' ἔδε μαλὰ μακρὴ, ἀθέσφατος· οὐδέ πω ὤρα εὐδεν ἐν μετάρῳ

Odysseus erre válaszát azzal a gnomikusan hangzó megállapítással kezdi, hogy

ὤρη μὲν πολέων μύθων, ὤρη δὲ καὶ ὕπνου

„Megvan a beszédnek is, és megvan az alvásnak is a maga ideje, de ha annyira akarod hallani stb...” Ebből a gnomából rögtön látjuk, hogy a ὤρη szó egész más értelemben jelent időt, mint a χρόνος. Amennyire határozatlan és amorf az idő mint χρόνος, éppolyan szerves és belsőleg determinált fogalom a ὤρη. A ὤρη ὕπνου nem az a tetszésszerűtlen hosszabb vagy rövidebb időszakasz, amit az ember történetesen alvással tölt, hanem az az idő, amelynek tartalma alatt éppen az alvás (és nem a beszéd!) a helyénvaló. Az idő és a hozzátartozó történés kapcsolata tehát nem esetleges, hanem szerves, belső törvényszerűség következménye. Ebből a szempontból tulajdonképpen maga a ὤρα-val jelölt időtartam is pontosan determinált. Csak nem szabad ezt a determináltságot a mi időszakaszaink mechanikus meghatározottságával összetévesztenünk. A ὤρα tartalmát mindig a hozzá szervesen kapcsolódó történés határozza meg. Nem szabad tehát azon csodálkoznunk, hogy a fentemlített kifejezéseken kívül ismer az eposz olyanokat is, mint ὤρη ἐαρινή vagy ἔαρος a tavasz, ὤρη χειμερινή a tél (v. ö. Ilias 2, 471; 6, 148; Od. 5, 485). Az évszakok elválaszthatatlan történéseikkel éppúgy „horák”, mint a napok időszakaszai. Az évszak szóval kapcsolatban sem kell feltétlenül a mi négy évszakunkra gondolnunk, hiszen tudjuk, hogy az indogermán évszámítás eredetileg csak három évszakot ismert.

Ha már most a mythológiai alakok (ἑσπερίαι) neve ugyanez a görög szó, ez csak azt jelentheti, hogy ezek a lények maguk is a legszorosabb összefüggésben állanak a ὤρα-val mint időszakokkal. Az Iliasban leírt jelenet (a Hórák Hera és Athene szolgálatában) ezt az állításunkat ugyan nem igazolja közvetlenül, de nem is mond ellent ennek. Inkább az a benyomásunk, mintha az epikus költő el akarná hallgatni a Hórák igazi kultikus jelentőségét. Pedig a Hóráknak tényleg fontos szerepük lehetett a kultuszban. Ezt bizonyítják nemcsak a nekik szentelt oltárok és nemcsak azok a híradások, amelyek arról számolnak be, hogy az athéni Pyanepsiákon és Thargeliákon körmenetet rendeztek Helios és a Hórák tiszteletére (v. ö. Schol. Arist. Equ. 729 és Plut. 1055), hanem az attikai földműves imájából megőrzött részlet is Aristophanesnél (Pax 1168).

A Hórák kultuszára vonatkozó antik forrásaink azt mutatják, hogy ezek az istenalakok éppen a földműves életében játszották a legfontosabb szerepet. Hogy pedig a Hóráknak ezt a kultikus jelentőségét már az eposz is ismerhette, arra mutat az Od. 24, 343 k. sora: a Hórák érlelik Laertes kertjében a szőlőfürtöket.

Az istennők, akiknek neve időszakot jelent és akiknek éppen a földműves életében van a legnagyobb szerepük, nem lehetnek egyebek, mint az időnek magának mythizált alakjai. E látszólag teljesen banális megállapításra azért volt szükségünk, mert egyrészt ebből fogjuk levezetni az antik időfogalom egyik leglényegesebb sajátosságát, másrészt pedig e meghatározás alapján oldhatjuk meg a Hesiodos-sorok rejtélyét.

A Hórákkal kapcsolatban az antik költők legtöbbször a táncról tesznek említést. Így a Hórák táncáról beszél a kiindulásul választott Pindaros-ódán kívül a homerosi Apollon (194 kk.) és Aphrodite-hymnus

is (5, 12). A Hóráknak ez a tánca önmagában még nem lenne feltűnő, hiszen táncolnak a Hórákon kívül a nymphák, satirok és egyéb mythikus lények is. A Hórák tánca azonban mégis közvetlenebb, kézzelfoghatóbb mythikus kép. Kitűnik ez a következőkből is.

Herodotos szerint az egyiptomi volt az első nép, amely az évet 12 hónapra osztotta (II 4). Tizenkét hónapból és öt szökőnapból áll szerinte az egyiptomiaknál az év, mint ő maga mondja: ὁ κύκλος τῶν ὥρων, a Hórák köre. Nagyon emlékeztet ez a kifejezés Euripides szavaira (Alcestis 449), amelyek szerint a Hóra körben tér vissza: κύκλος καρνείου περιπίσσειται ὥρας. E kifejezések a Hórák körtáncát juttatják eszünkbe, amelyről nemcsak az orphikus hymnuszok, hanem már az Odysseia is említést tesz (10, 469 k.):

ἀλλ' ὅτε δὴ ρ' ἐνιαυτὸς ἔην περὶ δ' ἔτραπον ὥραι
μηῶν φθινόντων, περὶ δ' ἡμᾶτα μακρὰ τελέσθη,

Az év tehát abból áll, hogy a Hórák körben megfordulnak, miközben a hónapok elfogynak (holdak!), és a hosszú napok körben teljesekek lesznek. A Hóráknak erről a körülfordulásáról beszél Sophokles is (Oid. R. 156): περιτελλομένας ὥραις, amiképpen Odysseus hazatérését is a περιτελλομένων ἐνιαυτῶν kifejezéssel határozta meg a költő.

Ezekből a kifejezésekből láthatjuk, hogy a görögségnek az idő múlásáról egészen más képe volt, mint nekünk. A mi időfogalmunknak még leginkább a végtelen, vagy véges egyenes képe felel meg. Beszélünk ugyan mi is *évfordulóról*, de nálunk ez a kifejezés már szinte teljesen elvesztette eredeti értelmét. Beszélünk fölfelé vagy lefelé haladó korokról, de semmiesetre sem gondolunk arra, hogy az idő önmagába visszatérő görbe, kör lenne. És ha véletlenül fölmerülne a mai átlagos műveltségű ember előtt a kérdés, hogy mi áll az idő végén, aligha tudna e kérdésre feleletet adni. A keresztény utolsó ítélet és az ezzel rokon ősgermán Weltuntergang képzetek elhomályosultak anélkül, hogy valami más egyértelmű gondolat váltotta volna fel őket. Ezzel szemben a görögség az idő múlását mindig egyértelműen a kör képében fogta fel. Még a *világégés* gondolatát is e ciklikus elképzelésbe illesztették a filozófusok: minden világégés után újra ismétlődik az „aionok” ciklusa! Görög elképzelés szerint az időnek minden kisebb szerves egysége is *periodos*, azaz körbenjárás. Az archaikus nyelvhasználat ugyan a *periodos* szót nem ismeri, de ez nem szabad, hogy megtéveessen bennünket. Maga az elképzelés kimutathatóan régi eredetű.

Az antik embernek az idő körbenjárásáról alkotott felfogása alapján egyszerre világos lesz a Hórák táncának jelentősége is. A Hórák tánca az *idő forgásának* mythikus képe. E meghatározás: „mythikus kép”, nem cserélendő össze az allegória fogalommal. A Hórák allegorikus alakokká csak a késő antik irodalomban lesznek.⁹

Ha viszont a Hórák az időnek, mint kozmikus tényezőnek istenségei, számunkra is közvetlenül érthető a földműves életében és munkájában játszott szerepük. Kérdéses csak a Hórák hesiodosi elnevezése és genealógiája lehet. Az még csak érthető számunkra, hogy Hesiodos a Hórákat Zeus és Themis leányainak nevezi, hiszen a Hórák tánca, az Idő körforgása tényleg kozmikus *törvényszerűséget* fejez ki, és ebből a szempontból a mythikus genealogiának mély értelme van. De vajjon miképpen hozzuk összefüggésbe a kozmikus időnek itt tárgyalt görög

⁹ V. ö. Jolles RE VIII 2 s. v. Horai.

koncepciójával a Hesiodosnál olvasható három *ethikus* és *társadalmi* fogalmat: Eunomie, Dike és Eirene? A mi modern időfogalmunk anynyira egyoldalú és szimpla, hogy e neveket egyáltalában nem ide tartozónak érezzük. A hesiodosi Eirene Hórával kapcsolatban például legfeljebb a minden sebet begyógyító, megbékélést hozó időre gondolhatnánk, mint modern analógiára. De még ez az analógia sem lenne kielégítő, mert az idézett mondás egyáltalában nem mythikus eredetű. A filológus számára viszont épp e nevek bizonyítják legjobban az antik mythikus időfogalom másszerűségét.

Mindenekelőtt fel kell tegyük a kérdést, vajon lehetséges-e, hogy Hesiodos előtt a Hóráknak egyáltalán ne lett volna nevük. és ebben az esetben Hesiodos maga teljesen önkényesen találta volna ki e három rejtélyes nevet, és ugyancsak ő tette volna meg a Hórákat Themis gyermekeivé? Szükségessnek tartom a kérdést ily primitív formában megfogalmazni azért, mert Wilamowitz ama megjegyzése alapján, hogy Hesiodos nem tesz különbséget *ῥα* és *ῥα* között, akár azt is gondolhatná valaki, hogy a három hesiodosi sor csak tudákos etymológiai kísérlet. Ebben az esetben Hesiodos meg akarván magyarázni a *ῥα* nevet, összefüggésbe hozta volna őket az *ῥα* „gond” szóval. Ilymódon kapták volna ezek a „gondviselő” istennők ethikus hangzású neveiket. Aligha lesz filológus, akit egy ilyen magyarázat kielégítené. Végére is a Hórák valóságos istenek, akiknek Hesiodos korában is kultuszuk kellett, hogy legyen. Már pedig ilyen isteneknek aligha lehetett csak ad hoc az etymologia kedvéért hozzájuk nem illő neveket adni. Azonkívül tudomásunk van arról, hogy nemcsak Hesiodos hozta a Hórákat kapcsolatba az ethikus szférával, Pindaros mondja pl. egyik fragmentumában (Bowra 10, 6) Themisről:

ἄγλαοκάρπους, τίκτεν ἀλαθείας Ὀρᾶς

Hasonlóképen beszél egy másik helyen Pindaros (10. Olympiai óda) Chronosról, aki az igazságot napfényre hozza.

A három Hóra neve: Eunomie, Dike és Eirene a legszorosabb összefüggésben áll az istennők lényével és a kosmos nagy összefüggésében betöltött funkciójával. Amiképpen a Hórák tánca, az időszakok szabályos, sőt törvényszerű váltakozása garantálja nemcsak a kosmos örök rendjét, hanem e renden belül az emberi társadalom fennmaradását is — hiszen ha a Hórák nem *gondoznák* a földműves *munkáját*, mi lenne az emberekből? —, ugyanúgy garantálják törvényszerű váltakozások istennői az emberek egymáshoz való viszonyának zavartalan-ságát is. A mythikusan gondolkozó archaikus görögségnek teljes egy-sége a kosmossal, ez az, ami a Hórák elnevezésében megnyilatkozik. A kozmikus időszakok törvényszerűsége és szépsége — (ne felejtsük el a *ῥα* szóból képzett mellékneveket: *ῥαῖος* és *ῥωπος*!) — azonos az emberi társadalom törvényszerűségeivel. Érdekes, hogy ugyanezt a mythikus gondolatot később a szofisztika racionálisan úgy módosította, hogy az időszakok váltakozásai, a Hórák lehetővé teszik a földművelést, a földművelés viszont a vallásnak, kultúrának és társadalmi fejlődésnek előfeltétele. Ez lehetett nagyjából Prodikos Ὀρᾶς c. munkájának tartalma.¹⁰

Érdemes lesz még e helyen egy másik fontos mythikus összefüggésre felhívni a figyelmet. Amiképpen az időszakok istennői, a Hórák

¹⁰ W. ö. W. Nestle, Die Horen des Prodikos, Hermes 71, 1936, 151 kkl.

fontos szerepet játszanak a földműves életében és nevük szerint ugyanakkor normatív istenségei a társadalmi életnek is, ugyanúgy megvan e két fontos funkciója a görög Demeternek is. Demeternek a földműves életében betöltött szerepe elválaszthatatlan attól a mythostól, amely szerint a társadalmi és kulturális élet csírái, törvényei is Demetertől származnak.

3.

Végezetül foglalkoznunk kell még azzal a kérdéssel, hogy kerülnek a Hórák Olympiába? A fentiekben láttuk, hogy a Hóráknak Olympiában kultusza volt. Pindaros szerint a versenyjátékokban való győzelem is a Hórák ajándéka. Gondolhatnánk ezzel kapcsolatban arra is, hogy a „Hórák ajándéka“ ebben az esetben is éppolyan természetes, egyszerű szólásmód, mint az a sor az Odysseában, amely arról beszél, hogy a Hórák érlelik Laertes kertjében a szőlőfürtöket. A különös csak az, hogy az olympiai ünnepnek több mozzanata arra mutat, mintha éppen a Hóráknak ennél sokkal nagyobb szerepe lenne nemcsak a győzelem elnyerésében, hanem magának az ünnepnek létrejöttében is.

Nem óhajtjuk e helyen részletesen tárgyalni az olympiai ünnep problémáját, csak röviden utalunk a következőkre. Az olympiai ünnep középpontjában Zeus tisztelete áll. Az ünnepet minden ötödik évben, vagyis egy négyéves ciklus elején, illetőleg végén (penteteris), gondosan meghatározott időpontban tartják. Az ünnep időpontja váltakozva az Apollonios, illetőleg Parthenios hónapok közepére eső holdtöltőre.¹¹ Bármilyen legyen is e hónapváltakozás értelme, maga a váltakozás ténye arra mutat, hogy az ünnep szabályos időközökben való megrendezése éppen az ünnep szempontjából lényeges volt. Pindaros elbeszélése szerint Herakles a teli hold megjelenésével egyidejűleg rendezi az első olympiai játékokat, és ez lesz a penteteris kezdőpontja (Olymp. III 18 kk.). Az ünnep megrendezésében tehát döntő fontosságú maga az *Idő*. Nem véletlen az, hogy Pindaros hangsúlyozza (Olymp. X 53 kk.), az első olympiai játékoknál jelenvoltak Herakles mellett a Moirák és az *Idő* maga, *Chronos*, aki napfényre hozza az igazságot. Az olympiai ünnep az *Idő* egy kozmikus „periodos“-ának, körbenjárásának ünnepe. Természetes, hogy jelen vannak ezen az ünnepen a kozmikus idő körtáncot lejtő istennői, a Hórák is; ők küldték Pindarost is, a fenséges küzdelmek tanúját Psamishoz.

A kozmikus *Idő*-gondolatnak és a Hóráknak az olympiai ünnepen való szerepével kapcsolatban felmerülhet mármost a kérdés: mi volt egyáltalán az olympiai ünnep lényege? Kifejezésre jutott-e az antik idő-gondolat magában az ünnep drámájában? Anélkül, hogy e kérdésekre mármost határozott választ adnánk, felhívjuk a figyelmet a következő tényekre:

Pindaros szerint (Olymp. III 18) Herakles az első olympiai játék megrendezése előtt oltárokat szentelt atyjának, Zeusnak. Az oltárok száma, mint ugyancsak Pindarosból tudjuk (Olymp. V 5 v. ö. X 49): 12. Egy másik verzió szerint a 12 oltár nem Zeusé, hanem a 12 olympiai istené; e 12 isten listája, illetőleg listái későbbi korból származnak. De ez egyelőre nem is fontos számunkra. Mi csak konstatáljuk a 12-es szám első felbukkanását Olympiában.

Ugyancsak Pindarosnál olvasunk a δωδεκάγναππον τέρρα δρόμου-ról (Olymp. III 33). A versenyfogatok tehát 12-szer futották körül a

¹¹ Nilsson, RE XVIII, 2387 s. v. Oktaeteris.

termát. Vajjon véletlennék tartasuk-e a 12-es szám e két találkozását? Tizenkét hónapból áll a *Hórák köre* is, a κύκλος ὥρων és a 12 olympiai istent összefüggésbe hozták a 12 hónappal (Plat. Phaedr. 246 E) is. Ezzel természetesen még semmit sem mondtunk a „Dodeka-theoi“ kör eredetéről!

Szabó Árpád.

Die Horen von Olympia.

An der Hand einer Textinterpretation von Pindaros Olymp. 4, 1. ff. wird versucht, das Wesen und die Bedeutung der Horen in der archaischen Dichtung und Religion herauszustellen. In der Interpretation wird darauf hingewiesen, dass die Paraphrase von Wilamowitz (Pindaros 418) weder der Pindarstelle selbst, noch der allgemeinen Bedeutung der Horen in der griechischen Religion gerecht werden kann. Die Horen können an dieser Stelle unmöglich die dichterische Personifikation der olympischen Festzeit darstellen. Im folgenden wird das Problem dadurch erweitert, dass andere Stellen aus der archaischen Dichtung der Griechen vor allem Hesiodos Theog. 901 ff. zur Interpretation herangezogen werden. Aus dem Vergleich mehrerer antiker Stellen ergibt sich zum Schluss eine Definition des mythischen Zeitbegriffes. Das griechische Wort ὥρα bezeichnet eine organische und innerlich determinierte Zeitspanne, deren Dauer durch die mit ihr nicht zufällig verbundene Handlung oder Ereignis bestimmt wird. Die Verbindung der Zeit und der Handlung oder des Ereignisses ist also in diesem Fall nicht zufällig, sondern organisch und innerlich festgefügt. Eben das unterscheidet unseren mechanisch begrenzten Zeitabschnitt-Begriff (Stunde, Minute, Sekunde), von der antiken Zeitvorstellung. Im weiteren wird noch die Vorstellung von dem ewigen Kreislauf der Zeit (Tanz der Horen) als typisch griechisches Gedankengut charakterisiert. Ausführlicher behandelt wird die Verbindung des mythischen Zeitbegriffes mit ethisch politischen Vorstellungen: die drei Horen heissen bei Hesiod Eunomie, Dike und Eirene, und sind Töchter der Themis. Im Sinne dieser Ausführungen möchte der Verfasser auch die Rolle der Horen in Olympia dahin erklären, dass die Göttinnen der „mythischen Zeit“ auch in dem Pindargedicht nicht einfach die dichterische Personifikation der Festzeit darstellen, sondern organisch zu dem Fest selbst hingehören. Das olympische Fest ist unter anderem eben auch das Fest der mythischen aufgefassten Zeit. Die Festperiode ist gewissermassen auch der Tanz der Horen.

Árpád Szabó.

Újabb megjegyzések a várnai csatáról szóló görög költeményhez.

1938-ban (E. Ph. K. LXII. 1938. 216—219. o.) foglalkoztam azzal a kérdéssel, hogy milyen viszonyban áll a várnai csatáról szóló görög költemény egy másik bizánci népies költeménnyel: a Belizár-mondával. A két költeményben talált, máshol elő nem forduló párhuzamos helyek alapján arra az eredményre jutottam, hogy a várnai csatáról szóló költemény szerzője ismerte a Belizár-mondát és műve írásánál nagy mértékben felhasználta ennek frazeológiáját. Megerősítettem továbbá a várnai csatáról szóló költemények kiadójának azt a megállapítást, hogy a költeményeknél nem ugyanazon szöveg két másolatával, hanem ugyanazon költemény két változatával állunk szemben, s hogy az egyik változat (K) szerzője, G. Argyropulos, nem a Z. Paraspondylos-féle változatot (C), hanem az elveszett eredetit alakította át λόγος ποιητικός-szá. Ugyanis a Belizár-mondából átvett helyek közül néhány alakot helyesebben őrzött meg Argyropulos, mint Paraspondylos.

Ugyancsak 1938-ban jelent meg Ν Γ. Σβορώνος-nak egy cikke az 'Αθηνά XLVIII. kötetében (163—183. l.) „Τὸ περὶ τῆς μάχης τῆς Βάρνης ποίημα“ címmel, melyben a költeményhez fűz megjegyzéseket.

Befejezésképen a költemények kéziratait, állítólagos szerzőit és kiadóit ismerteti, majd a két változat egymáshoz való viszonyával foglalkozva igyekszik kimutatni, hogy a csak Paraspondylos változatában található helyeket, melyek a szerző szemtanúságára vonatkoznak, továbbá, amelyek Ioannes Palaiologos császárt kedvezőtlen színben tüntetik fel, Argyropulos szándékosan mellőzte. Ahol ezeken kívül hiány mutatkozik a K-ban, ott másolás közben véletlenül hagyott ki egy-két sort Argyropulos, de ez esetben is megvan a lehetősége és jogosultsága annak, hogy a hiányzó részeket a C változat alapján helyreállítsuk.

A cikk első részében, melynek címe „Περὶ τοῦ ποιητοῦ τῆς μάχης τῆς Βάρνης“, Zotikos Paraspondylos szerzőségének kérdésével és Paraspondylos személyével foglalkozik Sboronos a kiadónak abból a megállapításából indulva ki, hogy „létezett egy versus politikusokban írt eredeti költemény a várnai csatáról, amelynek szerzőjét nem ismerjük“. Sboronos ezt az állítást cáfolja és azt igyekszik bebizonyítani, hogy a szerző Z. Paraspondylos volt. Érvelése a következő: a két változat hasonlósága a szerző azonosságára utal. Paraspondylos változatában a szerző a címen kívül még két helyen szemtanúként állítja be magát, viszont Argyropulosnál ezt nem találjuk. Ezek után azt bizonyítja, hogy az archetypusban is meg kellett lenni ezeknek a soroknak és a címnek is, továbbá, hogy a K változat címe a C címének utánzása, amire a hasonlóságból következett. A szerző szemtanúságára utaló helyeket Argyropulos nyilván lelkiismeretességéből hagyta ki, mivel ő nem látta a csata lefolyását. Hogy egy-két helyen mégis mint szemtanú szerepel, annak az az oka, hogy figyelmetlenül dolgozott. Ilyen megokolások után a következő eredményre jut Sboronos: „Mindezek alapján — azt hiszem — nem vonhatjuk kétségbe, hogy a várnai csatáról szóló eredeti költeménynek Zotikos Paraspondylos a szerzője.“ (170. o.)

Sboronos itt nem járt el kellő körültekintéssel. Sokat épít Argyropulos lelkiismeretességére, viszont azt teljesen figyelmen kívül hagyja, hogy Paraspondylos esetleg úgy tulajdonította el magának a költeményt, hogy a szerző neve helyére a maga nevét írta be anélkül, hogy a címen vagy a szövegen mást változtatott volna, amire pedig van példa a bizánci irodalomban. Nem tartom ugyan kizártnak Sboronos állítását, csak az a baj, hogy ezt semmi határozott, ellenmondást nem tűrő érveléssel nem támasztja alá.

Sboronos megállapítása után Z. Paraspondylos személyét igyekszik tisztázni, akiről majdnem semmit sem tudunk azon kívül, amit maga mond magáról a költeményben. Sorra veszi Sboronos az összes ismert Paraspondylosokat. Most csak azokat az adatokat sorolom fel, amelyek a mi Paraspondylosunkra vonatkoznak.

Czebe Gyula azt állítja, hogy a költő szerzetes (μοναχός) volt, mert magát φιλόσοφος-nak vallja, ami rendszerint a szerzetesek ismertetőjele. Ismerünk továbbá egy Ioannes Paraspondylos nevű papot, aki Z. Paraspondylos atyja lehetett, vagy legalább is rokonságban állt vele. Ez a Ioannes Paraspondylos ugyanis Szent Zotikos papja volt, s mint ilyen fiát vagy unokáját a szent nevére keresztelte. Tudunk egy Z. Paraspondylosról, aki a XV. század elején, több előkelő ifjúval együtt nevelkedik a peloponneszosi Palaiologosok udvarában. Valószínűleg ő az, akit később Phrantzes, mint μέγας δούξ-ot említ. Egy 1492-ből származó emléken a Paraspondylosok egész katona nemzet-

ségéről van szó Velencével kapcsolatban. Így — mivel Sathas Z. Paraspondylos költőt στρατιώτης-nek nevezi, (hogy milyen alapon, nem tudjuk) — Sboronos szerint lehetséges, hogy a mi Z. Paraspondylosunk Peloponnesoson nevelkedett a Palaiologosok udvarában, később μέγας δοῦς lett, apósa volt Demetrios Palaiologosnak, akinek első felesége Paraspondylos leánya, Zoe volt. Később Velencében, majd Európa más államaiban szolgált és mint στρατιώτης résztvett az általa leírt várnai csatában is.

Ennek az állításnak egyes részeit csak fenntartással fogadhatjuk el, mivel azok Sathasnak Sboronos szerint is kétségbevonható azon tudósításán alapulnak, hogy Paraspondylos, a költő στρατιώτης is volt.

Sboronos ezután a költeménynek az Achilleishez való viszonyát vizsgálja. Az Achilleis Achilles mondáját középkori udvari lovagtörténet formájában feldolgozó költemény, mely stilisztikailag sok egyezést mutat a várnai csata leírásával. Mivel Sboronos olyan teljesen egyező sorokat is talált, amelyek nem stereotyp formái a középkori bizánci költészetnek, hanem csak e két költeményben fordulnak elő, mégpedig teljesen különböző esetekben és alkalmakkor, azt a következtetést vonja le, hogy Paraspondylos közvetlen támaszként használta az Achilleist, mert azonkívül, hogy teljes sorokat átvett belőle még szerkezeti hasonlóságot is találunk, mint pl. a beszédek és levelek alkalmazása.

Kiemeli Sboronos a költeménynek, mint történeti forrásnak fontosságát. Ugyanis olyan tudósításokat tartalmaz a várnai csatáról, melyeket máshonnan nem ismerünk, továbbá forrásául szolgálhatott több műnek, így Chalkokondyless történeti munkájának is, amely a várnai csata legrészletesebb forrása.

Végül a „Διορθωτικά“ című fejezetében sorra veszi azokat a helyeket, ahol javítást lát szükségesnek a kiadás szövegén. Többnyire a kézirat alapján, a mai nyelvhasználat figyelembevételével helyesbít egy-két alakot. Teljesen indokolt és elfogadható fontosabb javításai a következők: C 296. παρηρησιá adverbium helyett παρηρησιá accusativust javasol, mivel a szó az előző accusativusokhoz καί kötőszóval van kapcsolva. K 27. εἰς τὸν πόλεμον, μάχας helyett a párhuzamos szöveg εἰς τοῦ πολέμου μάχας kifejezése alapján εἰς τῶν πολέμων μάχας változatot ajánl, a K 63.-ban pedig θρασυτήτα helyett a kéziratban olvasható θρασιότητα alapján θρασειότητα variánsot ad.

Sboronos tehát a szerző kilétének kérdését vitte előre, néhány hasznos szövegkritikai megjegyzést adott, továbbá a várnai csata leírása és az Achilleis közt vont párhuzammal Paraspondylos frazeológiájának újabb forrására mutatott rá.

Minthogy a várnai csata leírása és a Belizár-monda egyező helyei alapján én is hasonló eredményre jutottam említett cikkemben, érdemes volna kiterjeszteni a vizsgálatot az egész bizánci népies költészet frazeológiájára, mint erre F. Dölger is utal (Byz. Zschft. 39 (1939), 223. l.).

A várnai csatáról szóló költeményhez fűződő kérdések mai állása tehát a következő. Volt egy eredeti költemény, melynek szerzője valószínűleg Zotikos Paraspondylos. Ennek másolata a meglevő, Z. Paraspondylos nevét viselő költemény, s ugyancsak az eredetiből készült G. Argyropulos változata is. Az eredeti elveszett mű szerzője nem volt költői tehetség, mert a Belizár-monda és az Achilleis s talán még több más költemény frazeológiáját használta fel, sokszor egész sorokat vett át szószertint, ami esetleg a történeti hitelesség rovására írható.

(Budapest.)

Rácz István.

Νεώτεραι σημειώσεις εἰς τὸ περὶ τῆς μάχης τῆς Βάρνης ἑλληνικὸν ποίημα.

Ὁ Ν. Γ. Σβορώνος εἰς τὴν μελέτην του, ἡ ὁποία ἐδημοσιεύθη εἰς τὴν „Ἀθηνᾶν“ (ΜΗ. 163—183.) ἀσχολεῖται μὲ τὰ ἄλυστα ζητήματα, τὰ ὁποῖα σχετίζονται πρὸς τὸ περὶ τῆς μάχης τῆς Βάρνης ποίημα. Ἐκδέτεται νῦν ἀποψιν ὡς πρὸς τὸν Ζωτικὸν Παρασπόνδυλον; τὸν ὁποῖον θεωρεῖ ὡς συγγραφεὶα τοῦ ποιήματος. Μᾶς δεικνύει μερικὰς διορθώσεις ἐπὶ τῇ βᾶσει τοῦ χειρογράφου. Ἐξετάζων τὴν σχέσιν τοῦ ποιήματος πρὸς τὴν Ἀχιλλεῖδα ἀποδεικνύει, ὅτι ὁ συγγραφεὺς τοῦ ποιήματος ἐξεμεταλλεύθη φρασεολογικῶς καὶ τὴν Ἀχιλλεῖδα. — Τοιοῦτοτρόπως γίνεται καταφανές, ὅτι τὸ ὕφος τοῦ ποιήματος περιέχει διάφορα στοιχεῖα κοινὰ ὅχι μόνον μὲ τὸ περὶ Βελισαρίου ποίημα — καθὼς τὸ ἀπέδειξα —, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν Ἀχιλλεῖδα. Ἡ διεξοδικωτέρα ἔρευνα τούτων εἶναι ζήτημα τοῦ μέλλοντος.

(Βουδαπέστη.)

Σ. Rác.

A legrégibb hazai Horatius-émlék.

Ennek tarják egy 1302. évi oklevél részletét, mely az *Ars poetica* 60—63. sorát idézi. (Erdélyi Múzeum, 1934. 373. l. Bitay Árpád. — Waldapfel Imre: Magyar Horatius. Bp. 1935. 149. l.)

Szent István legendáinak legrégibb kézírata az Országos Széchényi-könyvtárban van, a XII. század közepéről való. (Szentpétery: *Scriptores rerum Hungaricarum*. Bp. 1938. II. k. 369. l.) A kisebb legenda mindjárt első bekezdésében így szól: „*Multa eorum [sanctorum] gloriosa certamina mundus olim habuit, quae vetustate temporum clausa, fidelium memoriae non sunt commendata, quia vate sacro caruerunt.*“ A fentírt kiadás 393. lapján utal itt Horatius IV. könyve 9. ódájának 28. sorára. De az egész fentidézett szöveg nem más, mint az óda 25—28. sorainak átírása:

Vixere fortes ante Agamemnona
multi; sed omnes illacrimabiles
urgentur ignotique longa
nocte, carent quia vate sacro.

Tehát ez a legrégibb hazai Horatius-idézetünk.

Hajnóczy Iván.

Scriptor censet verba Horatii in Hungaria primum in legenda minore S. Stephani I. regis Hungariae commemorata esse.

I. H.

Mirtus.

A mirtus — köztudomás szerint — menyasszonyok fejét szokta koszorúzni. Hogy mi ennél fogva a jelentősége, meglehetősen homályos kérdés. Általában úgy tudják, hogy az ókori Délkeletről átszármazott növény az örök szerelem termékenységének szentelt, megtisztító jelkép. Valóban: a mirtus a görög-római világban Aphrodite, illetőleg Venus virága. (Plutarchos, Marcellus 22.: τὸ μύρτον Ἀφροίτης φυτὸν, Vergilius *Eclog.* VII. 62.: *formosae myrtus Veneri*.) E ponton bizonyosnak látszik a hasonló attribútummal rendelkező Istar-Astarte istennő kultuszhatása. Támogatja ezt az a tény, hogy a myrtus = μύρτος szó eredete sémi. — Bennünket most vele kapcsolatban az ragad meg, hogy értelmezése az eddiginél teljesebbnek ígérkezik. A vergiliusi alvilág képe lebeg előttünk: az Acheronon túli negyedik régióban vagyunk,

a szerelem áldozatai között (myrtea circum silva tegit, Aen. 443—444.). Miért szólna itt az antik költő mirtus-erdőről, ha nem a szerelem halálos voltát akarná megfelelően kiemelni? Hiszen mirtus van nemcsak a szépségistennőt kísérő Charis kezében (Pausanias VI. 24. 6.), hanem egész mirtusligete van a delphii Apollon-templom mellett Aphrodite *Epitymbiának* is (Euripides Ion 120.). A Phaidra és Hippolytos troizeni sírjánál, az Aphrodite Kataskopia temploma előtt állt mondai mirtusbokorra figyelmeztet továbbá J. Murr (Die Pflanzenwelt in der griechischen Mythologie, 88. sk.). Mindez joggal arra enged következtetni, hogy a *myrtus coniugalis* (Cato res rust. VIII. 2., Plinius, nat. hist. XV. 122.) a halálos szerelem virága: a sírból nő ki, akár Polydoros esetében (Verg. Aen. III. 23.). A mirtuskoszorús menyasszony ekként nemcsak nászát ünnepli, hanem valamit temet is. Művelődéstörténetileg távoli, de annál találóbb megerősítése akad ennek a Kalevalában. A XXII. énekben kerül sor arra, hogy Anni férjhez megy. A menyasszonyt imígyen búcsúztatják:

Sírlál, sírlál, kis hajadon,
Hogyha sírsz, hát sírlál nagyon,
Mert ha nem sírsz, míg siratunk,
Majd sírsz, hogyha jössz viszontag.

Nagy Ferenc.

*

Myrtle.

The myrtle decorating the heads of brides is the flower of Aphrodite i. e. Venus in the Greek-Roman tradition. Numerous places in the classical literature indicate that the myrtus coniugalis is the flower of mortal love. The myrtle-wreathed bride thus celebrates not only her wedding but at the same time is also mourning the loss of something precious. A very striking — though remote — confirmation of this may be found the Kalevala XXII.

F. Nagy.

Az Aeneis és a Kalevala világa.

Az Aeneis és Kalevala világa az irodalom külön-külön lapjára tartozik. Mégis: minél bővebb termésű a tudás tárháza, annál igényesebbek vagyunk. Örömet lelünk új, frissen lüktető erekre, még ha azok egybeágazásai távoliaknak, merész sejtésűeknek is látszanak. Miért is riadnánk vissza az olyan nyira kínálkozó párhuzamba állítástól csak azon a címen, hogy például a Kalevala népeposz, az Aeneis költőjét meg Vergilius személyében ismerjük? Hiszen két nép hőskoráról van szó, és ha a rómaiak és finnek nyelve egymástól elütő családba tartozik is, a kultúrájukban, emberségükben lehet rokonvonás.

Vergilius művének nyilván leglényegesebb része a Nordentől önálló könyvre méltatott hatodik ének. Ebben van az ismert megállapítás az alvilágról:

*facilis descensus Averno —
sed revocare gradum, superasque evadere ad auras,
hoc opus, hic labor est.* (Aen. VI. 126. kk.).*

Vessük csak össze ezt a képet a Kalevaláéval. A dalnok Vejnemöjnen szintén az alvilágban jár. Milyen elképzelésű hely ez?

* Egyidejűleg idéződik fel Homeros ábrázolása az Odysseiában: χαλεπὸν δὲ τὰδε ρωοῖσιν ὁράσθαι (XI. 156.).

*Oda ért, az van temérdek,
Kevesen, kik visszatértek.* (Kalev. XVI. 393—4.).

Lehetetlen a vergiliusi *irremeabilis unda*-ra (Aen. VI. 425.) nem gondolnunk, amelyik éppen a finn hagyomány őselemével, a vízzel vet gátat a túlvilágról való visszatérés elé. És a két hős mindezek ellenére egyformán visszatér, akár az álom birodalmából. Itt, a vallásos lélek terénümán ölelkezik a két merőben elütő faj: római és finn.

Nagy Ferenc.

The world of Aeneis and Kalevala.

On comparing Aen. VI. 126., 128.—29. with Kalevala XVI. 393.—4. one cannot help recalling Virgil's 'irremeabilis unda' which prevents the return from the Other World by means of water, the primeval element of the Finnish tradition. Both heroes, however, succeed to come back. Romans and Finns meet here within the boundaries of religion. F. Nagy.

Egy XVIII. századvégi magyartárgyú angol regény.

William Godwin (1756—1836) leginkább családi kapcsolatairól ismeri az irodalomtörténet: mint a nagy feminista írónő, Mary Wollstonecraft férjét, és főként, mint Shelley apósát.¹ A maga korában azonban elsőrendű társadalombölcseletnek tartották. Papi pályán kezdte, de szélsőséges nézetei miatt hamarosan kivált az Egyház kötelékéből. 1793-ban, a francia jakobinizmus eszmevilágának hatása alatt, közzétette nagy művét: „An Enquiry Concerning Political Justice”. Ebben a könyvben teljes anarchizmust hirdetett:² szélső kollektívizmust, szabadszerelmet, a közösségi érzések elsőbbségét a magánélet és a családi kapcsolatok felett. A „Political Justice” rövidesen a konzervatív támadások céltáblájává és a forradalmi ifjúság Bibliájává vált; Shelleyre is óriási hatást tett egyetemi éveiben.

Godwin egyébirányú szellemi munkával is foglalkozott: történelmi és irodalmi tanulmányokkal, közgazdaságtannal — ahol élesen szembe fordult Malthus elméletével — pedagógiával és ifjúsági irodalommal, valamint regényírással is. Első regénye, „Caleb Williams”, 1794-ben jelent meg és hatalmas sikert ért el. Öt évvel később, 1799-ben, közzétette második regényét: „St. Leon: A tale of the Sixteenth Century. In Four Volumes”.³ Ennek a regénynek a negyedik része majdnem teljes egészében Magyarországon játszódik.

A cselekvény a XVI. század eleji Franciaországban indul meg. Reginald de St. Leon, előkelő francia nemes, elkártyázza egész vagyonát és családjával együtt Svájcban húzódik meg. Az Alpésekben össze-

¹ L. H. Simon: William Godwin und Mary Wollstonecraft. Eine biographischsoziologische Studie (1909) és P. Elsner: Percy Bysshe Shelley Abhängigkeit von William Godwins „Political Justice” (1906).

² V. ö. P. Ramus: William Godwin, der Theoretiker des kommunistischen Anarchismus (1907); H. Saitzeff: William Godwin und die Anfänge des Anarchismus im XVIII. Jahrhundert (1907); R. Gourg: William Godwin. Sa Vie, ses oeuvres principales. La „Justice Politique” (1908).

³ Godwin regényeiről l. Sir L. Stephen: William Godwin's Novels (Studies of a Biographer III, 1902: 119—54; St. Leon: 151—4) és J. Meyer: William Godwins Romane (Diss. Leipzig, 1906; St. Leon: II. fejezet, 41—59).

kerül egy viharvert öreg vándorral, aki, hálából vendégszeretetért, két nagy kincset ad át neki: az életelixirt és a bölcsék kövét, amely minden fémét arannyá tud változtatni. Hősiünk módfelett meggazdagodik, de nem tudja kellőképen megmagyarázni a hirtelen fellendülés okát. Ezért boszorkányság gyanújába keveredik és kénytelen tovább menekülni. Elveszti bájos feleségét — akit a szerző Mary Wollstonecraft-ról mintázott — összevész fiával, Károllyal és elszakad leányaitól. Végül a spányol inkvizíció börtönébe kerül, de megmenekül az autodaféről, az életelixirrel megfiatalítja magát, és Magyarország felé indul.

A IV. könyv második fejezetétől kezdve Magyarország marad mindvégig a cselekvény színhelye. A megfiatalodott lovagot nemes elhatározás fűti: „Hungary had been now for upwards of a century the great frontier of the Christian world, the theatre upon which the followers of Mahomet contended against the followers of Jesus for destruction and for empire. ... I ruminated on all the calamities of Hungary from the battle of *Warna* in 1444 to the battle of *Mohacz* in 1526, in both of which this generous nation had unsuccessfully achieved prodigies of valour, and, even by their defeats had protracted the date of their own independence for the defence of the population and the arts of Europe against a barbarous and blood-delighting foe. My thoughts dwelt with rapturous admiration upon the exploits of the heroic *Huniades* and his greater son“ (41—2; v. ö. Huniades: EPhK. LXI, 248. kk.).

Azután leírja az ország siralmas állapotát a mohácsi vész után: a kettős királyválasztást, a török megszállást, a folytonos csetepatékat és pártvillongásokat, a lakosság nagy nyomorúságát. Amikor St. Leon 1560-ban, Sieur de Chatillon álnév alatt, Magyarországra érkezik, „the Turk was in possession of *Buda, Gran, Temeswar*“ és *Ferdinánd* kormányra kénytelen volt Pozsonyba (*Presburg*) visszavonulni (46).

St. Leon azzal a tervvel megy Budára, hogy fellendítse az ország gazdasági életét, új vérkeringést hozzon a termelésbe és enyhítse a széles néprétegek nyomorát. Ebből a célból nagy építkezésekbe kezd és hatalmas gabonabehozatali központokat létesít. Budán a *Ragotski*-palotában száll meg, amelynek gazdája a török elől Litvániába menekült. Rövidesen nagy fellendülés indul meg az egész országban és St. Leont, az előkelő, gazdag, jótékony fiatal idegent, a nép hálája veszi körül: balladákat énekelnek róla, mint „Magyarország megváltójáról“. Később azonban zavarok támadnak a termelésben és a behozatalban; az árak kezdenek emelkedni; erre a közhangulat St. Leon ellen fordul; nyereszkeskedéssel vádolják és fenyegető tüntetéseket rendeznek ellene. Nincs mást tennie, mint a budai basához, Muzzafferhez fordulni támogatásért. Megfelelő ajándékokkal megkönyékezi a basát, aki mégis kemény szidalmakkal fogadja. Hamarosan kiderül azonban, hogy a török csupán zsarolni akar és kellő áron minden segítségre hajlandó. Meg is kötik az alkut, de St. Leon igen kényelmetlenül érzi magát annyi ellenséges idegen között. Kapóra jön neki egy magyar főnemes, *Bethlem Gabor* barátsága.⁴ Ez a Bethlem hatalmaserejű, durvamodorú, embergyűlölő-hajlamú vad férfiú, a társadalom gonoszságának áldozata. Kastélyát felgyújtották, családját lemészárolták; ezért meggyűlölte az egész emberi nemet és csupán bosszújának él. St. Leon rendezi Bethlem zilált anyagi

⁴ Ennek a Bethlen Gábornak semmi köze sincs az erdélyi fejedelemhez, de nevét természetesen tőle kapta. Bethlen Gábor fejedelmet már kortársa, Ben Jonson is említi a „*Staple of News*“-ben; v. ö. *Fest S.*: EPhK. XXXVII, 206. kk., és *Hungarian Spectator*, 1913.

helyzetét; annál nagyobb azután a meglepetése, midőn egy alkalommal meglátogatja Bethlemt felvidéki kastélyában és a házigazda egy földalatti kazamatába zárja életfogytiglani rabságra. A magányt csupán Bethlem látogatásai szakítják meg, aki szenvedélyes kítőrésekben azzal vádolja St. Leont, hogy az emberek gonoszságát jóssággal fizeti vissza, gyáván meghunyászkodik és ezzel keresztezi Bethlem terveit. Az örült várúr semmiféle váltságdíjjal sem hagyja magát bosszújától eltántorítani; de mikor ellenfelei bekerítik és felgyújtják a várat, meg-esik a szíve a foglyon és szabadlábra helyezi. Az első ember, akivel St. Leon találkozik, a saját fia, Károly, az ostromló zsoldosok parancsnoka. A fiatalember persze nem ismeri meg apját, St. Leon pedig elhatározza, hogy új név alatt csatlakozik fiához és titokban gazdaggá és boldoggá teszi. Károly előadja, hogy ő *Castaldo* zsoldosvezér személyes környezetéhez tartozik. Mesél Eger (*Erlau*) ostromáról, ahol a nők együtt harcoltak a férfikkal és *Ziget*ről, amelyet a török basa nem tudott elfoglalni *Horváti* várparancsnok és *Nadasti* nádor csapataitól.

Károly Pozsonyba is elviszi barátját, akit D'Aubigny néven ismer, és bemutatja Nadasti nádornak és családjának „Nadasti was an elegant scholar, smitten with that ardent love of classical and ancient lore, which has so eminently distinguished the sixteenth century. He assembled around him men of letters from various parts of Europe, and, under his auspices, the days of *Matthias Corvinus*, king of Hungary, seemed to be revived, whose of literature was such, that he kept three hundred transcribers in his house, constantly employed in multiplying copies of the precious reliques of Roman and Athenian learning“ (259).

St. Leon megismerkedik a nádor bájos unokahúgával, Pandorával. Pandora és Károly szeretik egymást, de anyagi okokból nem tudnak összeházasodni. St. Leon egy koholt végrendelet segítségével megteremti számukra az anyagi alapot, azonban majdnem elrontja az egész ügyet, mert Károly féltékeny lesz rá és bánatában elbujdosik. St. Leon követi őt a Rajnáig és onnan vissza Pozsonyba; végül aztán Károly ráolvasa az egész bűnlajstromot. *Count Andrew de Bathori* értesítette őt, hogy az ő D'Aubigny nevű barátja nem más, mint Chatillon, a törökkel cimboráló és boszorkányság gyanúja alatt álló hírhedt francia kalandor. St. Leon kimagyarázkodás nélkül elutazik, mire a házasság csakhamar létrejön. Az apát a távollét magányában csak az a tudat vigasztalja, hogy végül mégis ő teremtette meg fia boldogságát.

Könnyű rámutatni a regény alkotóelemeire. Az alapötlet a középkori alchimia gondolkodás körében gyökerezik, amelyet, mint Johannes Meyer kimutatta (i. m. 51), a korabeli rózsakeresztes mozgalom és Cagliostro szemfényvesztései széles körökben felelevenítettek. Ugyanilyen indítékok felbukkannak Goethe, E. T. A. Hoffmannál, a Bároczifordította francia rózsakeresztes regényben, Balzacnál is, Angliában pedig Shelley-nél és Bulwernál, nyilván Godwin hatására. Ezt az alapeszmét a „gót regények“ szerkezeti és hangulatai elemei színezik. A középkori kastélyokhoz fűződő rémregények divatját Horace Walpole indította meg 1764-ben a „Castle of Otranto“-val; Mrs. Radcliffe és mások rendkívül népszerűvé tették, és Jane Austen pompásan kifigurázta „Northanger Abbey“ című regényében.⁵ Ezzel szemben a mese-

⁵ Az irány Walter Scotton (Kenilworth) keresztül még ma is él; v. ö. két nagynevű író legújabb művét: Daphne Du Maurier: Rebecca (London, Gollancz, 1938) és Hugh Walpole: The Sea Tower (London, MacMillan, 1939).

vezetés teljesen a régi kaland- és pikareszkregények laza, mozaikszerű szerkezettypusát mutatja. Az eszmevilág viszont egészen modern: Rousseau társadalombölcselete, XVIII. századi filantróp gondolatok, a jellemrajzból és lélekelemzésből pedig a Priestley-féle asszociációs lélektan tanulságai és kifejezőkészlete, amellyel Godwin egy időben sokat foglalkozott.⁶

Éppen erre a belső cselekvényre irányul a szerző figyelme; Meyer találóan jegyzi meg, hogy a külső keretek jobbra színtelenek és vázlatosak. Így majdnem teljesen hiányoznak a természetfestő vonások, még a svájci részben is; a vár borzalmainak, az inkvizíciónak, a csodaszerek működésének ábrázolása is meglehetősen szűkös és nem igen él a preromantikus hatáskeltés eszközeivel.

Ugyanez áll a történeti háttérre is. A tartalmi összefoglalásból nyilvánvaló, hogy maguk az adatok, Szigetvárt kivéve, általában helytállóak. „Couleur locale”-ról Walter Scott előtt nem igen lehet beszélni; mégis feltűnő, hogy szó sem esik magyar szokásokról és jellemvonásokról, a magyar élet, a magyar táj- és városképek jellegzetes elemeiről. A politikai keret annyira sovány, hogy például Erdélyről nem is történik említés a regény folyamán. Néhány alapvető esemény; egy-két helynév, németes formában; egy pár nagy magyar főnemesi család, jobbra ugyanazok, akik tizennyolc évvel később Coleridge „Zapolya” című drámájában is szerepelnek;⁷ a többi részlet általános, sablónos és részben anakronisztikus is. Figyelemre méltó azonban, hogy Godwin mindenütt nagy elismeréssel és vonzalommal szól a magyarságról, és teljesen tudatában van Magyarország történelmi hivatásának. Az idézett részek és az egész könyv hangneme mellett jellemző még az a fejezet is, ahol St. Leon a gyűlölethullám elől menekülni szeretne, de visszatartja a felelősségérzet: „I had taken the welfare, perhaps the existence, of a great and heroic nation under my protection” (81).

Amit Godwin a magyarságról ír, bármilyen kézikönyvben megtalálhatta. Maga a szerző csak egy ízben hivatkozik forrásmunkára: az egri nők hősiességének előadásánál közbeékel egy jegyzetet: „This incident is told nearly in the words of St. Leon, by Thuanus: *Historiae Sui Temporis*, Lib. X, cap. 14” (240). Ez az utalás Jacques-Auguste de Thou, francia történetíró, 1604–8-ban megjelent munkájára vonatkozik.

Godwin regénye a maga korában nagy népszerűségnek örvendett. Ismételtlen kiadták, szatírák írtak ellene, sőt már a következő évben lefordították németre és franciára. Godwin régi ellenfelei, az „antikakobinusok”, nagy örömmel üdvözölték, mert a szerző, mint a bevezetésben kifejezetten le is szögezte, szakított azzal a régi szélsőséges álláspontjával, hogy a családi és személyes érzelmeknek el kell némulniuk a közösségi és emberbaráti kötelességekkel szemben.⁸ A következő nemzedék romantikus költői, Shelley és Keats, rajongtak a regényért; Hazlitt szerint „új hajnal virradt ránk a nap delelőjén”. Godwin legújabb életrajzírója, F. K. Brown,⁹ egy kis beszélgetést idéz Lord Byron

⁶ V. ö. Sir Leslie Stephen cikkét Godwinról a „*Dictionary of National Biography*”-ban.

⁷ Vö. Ulrich G.: It. 1914, 319–22, és Herz M.: Jegyzetek Coleridge „Zapolya” című drámájához (Diss. Budapest, 1933).

⁸ Vö. H. Roussin: William Godwin (1913): 229–30; az antikakobinizmusról l. legújabban Sir Philip Magnus kitűnő Burke-életrajzát (London, John Murray, 1939: kül. 175–228).

⁹ F. K. Brown: *The Life of William Godwin* (1926): 147; vö. még 273 és 364.

és az öreg Godwin között. Byron kérdésére, hogy miért nem ír ismét egy regényt, Godwin azt válaszolta, hogy ez a fáradság az életébe kerülne. Erre Byron a maga cinikus modorában így felelt: „Annyi baj legyen; mégis lenne egy új St. Leonunk“ („And what matter; we should have another St. Leon“).

Ezek szerint talán mégis helyes nyomon járunk, ha feltesszük, hogy Byron emlékezetében Godwin-reminiscenciák is közrejátszottak, amikor a „Werner“ című dráma magyar hőseit, forrásától eltérően, „Gábor“ néven nevezte.¹⁰ Érdekes különben, hogy a forrás szerzője, Harriett Lee, Godwin baráti köréhez tartozott, sőt a házasság esküdt ellensége még a fiatal leány kezét is megkérte, azonban, mint annyiszor, kosarat kapott.¹¹

A „St. Leon“ magyar háttere nem áll páratlanul a korabeli angol irodalomban, és a listán Godwinnál nagyobb nevek is szerepelnek: Richardson, Fielding, Smollett.¹² Azonban a magyar vonatkozások terjedelme (300 oldal) és szerkezeti jelentősége, valamint azok a szálak, amelyek szerzőjét a romantika nagy költőihöz fűzték, érdekes láncszemmé teszik az angol irodalom magyar tárgy- és motívumkészletének történetében.

Ullmann István.

*

William Godwin's „St. Leon“: An english novel about Hungary from the last year of the XVIIIth century.

The whole story of William Godwin's „St. Leon“, Book IV, takes place in XVIth century Hungary. The hero, possessed of the elixir of life and of the philosophers' stone, sets out to re-organize the economic life of the country. Very soon, however, his initial popularity is followed by a tremendous hue and cry, and by the unscrupulous extortions of the Turkish Governor. Locked up in the castle of a revengeful nobleman, whose kindly disposition has been warped by the wickedness of men, he is eventually saved by his own son and helps him to marry the niece of Nadasti, Palatine of Hungary. — The historical background is fairly accurate, though rather vague and conventional. The whole novel is inspired by Rousseau's social philosophy, and by a genuine sympathy for the Hungarian nation. It was a great favourite with the poets of the second romantic generation, and may have exerted some influence on the „Werner“ of Lord Byron.

Stephen Ullmann.

Tótnyelvű magyar szépirodalom.

Ezer évig éltek velünk egy államban a tótok. Gyakran voltak közös ellenségeink, közös küzdelmeink és közös hőseink. Ilyen közös ellenség volt a tatár, a török, gyakran Bécs és a császári udvar. Ez az együttélés, ez a közös történelem és közös sors elhatározó jelentőségűvé vált a tót művelődés és irodalom szempontjából is. A török hódoltság alatt a Felvidék egész Magyarország legbiztosabb védelmi

¹⁰ L. erről nálunk Fest S.: It 1913, 100—3; külföldön legutóbb T. H. Vail Motter: Byron's „Werner“ Re-estimated (The Parrott Presentation Volume, 1935: 243—75, kül. 257—65).

¹¹ L. M. S. Storr: L'Amour et le mariage chez Godwin (Revue Anglo-Américaine X, 1932: 31—45, kül. 41).

¹² Vö. Fest S.: EphK. XXXVIII, 316—8. és Kilényi M.: EphK. XLIII, 277—9.

helye volt, mert az Alföldtől való viszonylagos távolsága és hegyes jellege megvédték a gyakori ellenséges támadásoktól. Ide költözött a főnemesség és a köznemesség jelentékeny része is, mely szellemet is jelentett, mert a magyar nemzeti és kulturális újjászületés ébresztője volt.

Itt ébresztette és buzdította harcra bajársait a Végvári Vitéz, aki egyben a magyar hazafias, vallásos és szerelmi lírának első virágborulását is jelenti. Ezen a vidéken húzódik be az új vallás, főként német szigetekre építve útjának pilléreit és ennek a vallásnak ügyét szolgálta a bártfai Praeceptor Hungariae, Stöckel Lénárd, amikor iskolaszervezetével, iskolai színjelölésével utat mutat a magyar iskolázásnak, a magyar iskolai drámának is. De erről a tájról való az első német hatást kiegyensúlyozó franciának bevezetője, Kálvin magyar tolmácsolója, a zoltárfordító Szcenci Molnár Albert is. Itt lép fel igazában az ellenreformáció megindítója és a művészi magyar próza vitákban megedzett, prédikációiban és Kempisében kifinomodott hőse is. Az ő nevéhez fűződik első maradandó tudományos centrumunk, a felvidéki nagyszombati egyetem alapítása, melynek éppúgy voltak tót hallgatói, mint magyarok. És éppen az egyetemalapítás idején jelenik meg Liptószentmiklóson a sziléziai származású evangélikus lelkésznek, Tranosciusnak zoltáros könyve a tót evangélikus egyházak számára — bibliai cseh nyelven. E könyv, a „Cithera Sanctorum“, az első igazi szellemi kapocs, mely a tótokat — legalább is evangélikus csoportjukat — a cseh nyelvhez köti és hatása hosszú időig kerékkötője lesz az önálló tót irodalom kialakulásának. E század második felében a murányi udvaronc-ügyvéd, később gömöri alispánnak már pusztán gyönyörködtetést célzó eposzai jelentik e tájon a magyar irodalmat. Vele majdnem egyidőben lép fel a tót Pilárik, aki magyar kortársának Phoenixét még meg is előzi tatár fogságából való menekülésének cseh bibliai nyelven írt verses történetével.

A XVIII. század elején a magyar irodalomból már Specimen is készül, melynek szerzője felvidéki, a selmecbányai Czvittinger, amint-hogy felvidéki, jolsvai Wallaszky is, aki a századvégén adta áttekintését a magyar „respublica litteraria“-nak. Az e században lezajlott felvilágosodás-mozgalom és utána a romantika a középeurópai népek elitjét kezdi nemzeti öntudatra ébreszteni. A magyar elit egy részét, nyugati előőrsét Bécsben éri ez a mozgalom, abban a városban, mely sok európai gondolatnak közvetítője és egyben szűrője is Kelet felé. Bécsből a Felvidékre az út Pozsonyon keresztül vezet, ahol ekkor már Windischék Pressburger Zeitungja és Ungarisches Magazinja, valamint a pozsonyi színpad a Felvidéknek már Európát közvetít. Tovább haladva kelet felé, Kassán találkozunk az első magyar tudományos folyóirattal, a Magyar Múzeummal (1788), melynek szerkesztői Baróti, Bacsányi, Kazinczy. Ez a magyar nemzeti szellem mozgósításának első komoly lépése a Felvidéken. A másodikat a nyitrai megyei Falusi Nótárius teszi, amikor — egy kis kerülővel — Peleskéről Budára megy, hogy az „elaludt vérű magyar szíveket felserkentse“. Könyve megjelenése évében országgyűlésünk is megindítja harcát a magyar hivatali nyelvhasználat jogáért. Talán ez a magyar öntudatosodás is hozzájárult ahhoz, hogy a tót katolikus papság Bernolák Antal és Fáindl György vezetésével nagyszombati irodalmi egyesülésükben ugyanez időtájt kimondta a harcot a cseh bibliai nyelv használata ellen. Célkitűzésük: a tót népnek saját anyanyelvén nyújtani egyházi olvasmányokat.

Közben Kazinczy folyóiratai és levelezése megteremti a magyar írók első munkaközösségét és az első irodalmi vezérséget a felvidéki

Széphalmon. A Felvidék, mint irodalmi tájegységség most válik először tudatossá, mégpedig Vahot Imrében. A „Szivárvány“-ba (1844) „Dunai és tiszai költők és Kazinczy Ferenc műiskolája“ címmel írt cikkében tájegységeket különböztet meg: a dunai költőket epikus, a tiszaiakat drámai és a hegyhátiakat (Felvidék) lírai tehetségeknak mondja. Ez a megosztás természetesen csak a XIX. század első negyedére vonatkozik, mert irodalmunk már a harmincas-negyvenes években a fővárosban centralizálódik. A Felvidék természetesen továbbra is ki-termeli a maga méltó reprezentánsait: Czuczort, Jókait, Tompát, Madáchot, a század második felében Reviczkyt, Tóth Edét és Mikszáthot. Velük, Petőfivel, Arannyal és a többiekkel a magyar irodalom már a XIX. század második felében tekintélyt szerez magának a Szent István koronájához tartozó népek között. E tekintélyt csak növeli, hogy a magyar nyelv is elnyerte közben a hivatali használat jogait. A tótok mindezeideig tragikusan a tót-cseh irodalmi nyelv problémájával voltak elfoglalva. A viszonyok csak a század közepe táján javultak, amikor a lutheránus tótok is felveszik a harcot Štur-Hodža-Hurban írótriászuknak líptótszentmíklósi „Tatrin“ nevű egyesülésében a cseh bibliai nyelv irodalmi használata ellen, mely mellett Safarik és Kollár János még mindig kardoskodott.

Az a roppant nyomás, mely a szabadságharc után a magyarságra nehezedett, a kevésbé elnyomott tótokat is munkára ösztönözte. A hatvanas években irodalmuk hatalmas lendületet vesz. A már iskolai önképzőkörökben is kialakult irodalmi érdeklődést és a nép irodalmi nevelését a megszorított folyóiratok, füzetes kiadványok és sorozatos munkák igyekeznek kielégíteni. A folyóiratok és újságok alapítása terén Turócszentmárton vezet, s mivel itt alapítják meg 1863-ban a Tót Irodalmi Intézetet, a Slovenska Maticát is, Turócszentmárton irodalmi központtá válik. Közben az egyes tudományágak is megtalálják egyesületeiket, vezetőembereiket és megnyilvánulási orgánumaikat. A szépirodalom is visszatekint és megállapítja fogyatékos-ságait: a megnövekedett olvasóközönségnek olvasmány, betű kell, a fiatal írónak pedig követendő példa és minta. A fiatal tót értelmiség tehát kitekint a nyelvterület határain túlra.

A Kárpátok medencéjén belül egy másnyelvű, de vele azonos történetű és sorsú népet talál: a magyarokat, akik a hatvanas években mind közelebb jutnak a kiegyezéshez, vagyis ahhoz, hogy a Kárpátmedencében a vezető szerepet újra magukhoz ragadják. A magyarokhoz fűzi őket az a műveltségük is, melyet a túlnyomóan magyar középiskolában kaptak. Így az általuk elsősorban ismert nyelv a magyar, melynek ebben az időben — mint már vázoltuk — a közös országrészben, a Felvidéken is története, ragyogó irodalma van. Az egy hazában élő különböző nyelvű két népközösség irodalmának szintkülönbsége kiegyenlítődni kíván, a fiatalabb tót irodalom utol akarja érni idősebb magyar testvérét s megindul a tótnyelvű fordítás-irodalom, hogy utat csináljon az eredeti szlovák nemzeti irodalomnak.

Az már a tót irodalom vulgarizálódásának jele, hogy tót nyelven először a magyar ponyva jelentkezik. A ponyva vagy naív históriákat, vagy rémregényeket ad, — napjainkban is — hogy az egyszerű népi olvasót a betűhöz, mint szükségletehöz szoktassa. Ebből a ponyva-zsánerből valók Tatár Péter tótra fordított füzetei, de ennek a műfajnak későbbi termékei Petőfi „Hóhér kötélé“-nek illusztrált fordításai is.¹

¹ a) Szerencsekönyv. Knižočka stastia. Pest, 1865. 2. kiad. Bp., 1906. b) Patkó Bandi élete és halála. Žiwot a smrt Patko Bandi-ho.

A tótoktól a magyar írók irodalmisága mellett természetesen megkívánta az azonos lakóhely, a tájegység parancsoló elve, hogy olvasóközönségüknek elsősorban azokat a magyar írókat mutassák be, akik valamilyen módon — vagy származásuk, vagy tematikájuk révén — a Felvidékhez tartoztak.

A „par excellence” fordításra termett és idegen olvasóközönség számára könnyen hozzáférhető műfaj a regény. Ennek bizonyítására szolgál irodalmunkból a komáromi származású Jókai világirodalmi népszerűsége is, akinek oly nagy a szerepe a magyar irodalmi köztudat és történeti szemlélet európai kialakításában. Első tótnyelvű regénye a Vágvidékről veszi tárgyát, arról a tájról, melyet már Mednyánszky Alajos is irodalmilag érdekessé tett a század elején közzé tett vágvidéki mondáival. A Páter Péter, Jókai e regénye, egy vágvidéki jezsuitának történeti tévedésekkel teli „igaz története”. Nem sokkal igazabb a meséje, de szintén a Felvidék egy tájához, jórészt Lőcséhez kapcsolódik az áruló brigádéros és a Lőcsei Fehér Asszony története is, melyet a táji érdeke mellett talán fejlett korrajza miatt tartottak érdekesnek a fordításra. Harmadik és a legfontosabb Jókai-mű az indogermán magyarrá válásnak gyönyörű regénye, a hungarussá formálódó boldog magyar föld diadalát bemutató Új Földesűr.²

A színmagyar faj kvalitásait: hűségét, nemességét, bátorságát, vitézségét és erejét két lírikus-epikus költőnkön keresztül ismerhette meg a tót olvasó: a népmese János vitézében és a monda Toldi Miklósában.³ Ez utóbbi szerzőjének, Aranynak, különösen nagy hatása volt tót fordítóira és olvasóira. Bujnák Pál pozsonyi egyetemi tanár egész könyvet⁴ szentel Arany hatásának. E hatás kétségtelen nyomait mutatta ki a legkiválóbb tót költők műveiben: Lud. Zell, Miloslav Dumný, J. A. Fabry, Bela Klein-Tesnokalský, Ad. Osvald, Em. Podhradský, Petr. Bella, Dlhomir Polski, Somolický szereplnek a hatást felvevők között, sőt a legnagyobb, Hviezdoslav és Rázus Márton, sincsenek némi Arany-hatás híján. Jakub Graichmann Ivan a Ludmilla és Zeyer Radúz a Mahulena c. költeményei is a Rózsa és Ibolya visszhangjai.

Míg a nyolcvanas évek, Arany halálának évtizede, főként Jókai-ban és Aranyban testesíti meg a tótok számára a magyar irodalmat, addig Petőfi működésének félszázados jubileuma a kilencvenes években Petőfire tereli a tótok figyelmét. Fellépésének félszázados évfordulóján jelent meg verseinek első nagyobb gyűjteménye. A Nagyszombatban kiadott könyv⁵ az arckép és életrajzi bevezetés után Petőfinek vagy 300 versét adja verses fordításban. Ezidőtájt jelenik meg Podhradský Emil besztercebányai Petőfi-könyve⁶ is, mely az előzőhöz hasonló körülmények között Petőfi 110 versét adja. Petőfi hatása a tót irodalomra még nélkülözi azt a munkát, amelyet Aranyé már megkapott, de e két kötet fordítás, a János vitéz és a „Hóhér kötele”, valamint a folyóiratokban és naptárakban szétszórott Petőfi-fordítások is bizonyítják, hogy a közös népi sors, a világszabadság esz-

Pest, 1865. c) Bohó Misi. Sasskára Misska žiwot a wýstupky. Pest, 1869. Hóhér kötele. Katov povraz. Bpest, 1895. 2. kiad. Bpest, 1899.

² Páter Péter. Turócszentmárton, 1883. Levočska bicla pani I—II. Pozsony, é. n. Nový zemský pán. Turócszentmárton, 1887.

³ Janko vífáz. Pozsony, 1909. Toldi. Bpest, 1886.

⁴ Jan Arany v literatúre slovenskej. V. Praze, 1924.

⁵ Alexandra Petőfiho lyrické básne. Nagyszombat, 1893. Výbor z básni Alexandra Petőfiho. Besztercebánya, é. n. (1891 v. 1894).

méjének és az általános emberi eszméknek művészi formában való megragadása, melyek Petőfi európai hatásának is rugói, a tótoknál sem maradt hatás nélkül.

Nem maradhatott ismeretlen és hatástalan a tótság előtt első nagyobb magyar irodalmi tükre, a Tót Atyafiak sem. Lapaj, a híres dudás, a brézimai bacsa tragédiája, Jasztrabék pusztulása éppúgy hozzájárultak a tót népi önismeret kialakulásához, mint Mikszáth többi tótra fordított műve, a Jó Palócok, Szent Péter esernyője (jó része tót faluban játszik, kitűnő rajza a tót népléleknek!) vagy a kis tót lány, Apolka tragédiája (A lohinai fű).⁶

Felvidéki, ungvári származású magyar Berczik Árpád is, akinek Egy szellemdús hölgyét és Igmándi kispapját fordítják tótra. Az elsőben egy szellemdús, de jószívű asszony vezeti vissza a feleség intelligenciájával elégedetlen férjet a családi tűzhelyhez, a másikban pedig egy kispap ér el még idejében a házasság révébe. E darabok a maguk idején sok sikert arattak s jó mintául szolgálhattak a fiatal tót színpad számára is.

A magyar irodalom így kezdetben jórészt szórakoztató irodalom. Felvidékiségével és a testvérnép életformájának, gondolkodásmódjának bemutatásával érdekes és nívós olvasmányt ad közönségének és mintát az íróknak s hozzájárul a mindjobban kialakuló tót önismeret kiteljesedéséhez. Vannak azonban olyan fordítások is, melyek a tót közvélemény nevelésében, magyarbarátságának kialakításában játszhattak szerepet.

A népnevelésben oly nagy szerepet játszó kiseddövők intézményének kiépítésében fontos állomás a propaganda útján P. Szathmáry Károlynak a magyar nép számára írt Piros Könyve. E munkájában Szathmáry a kiseddövők felállításának szükségességére hívja fel a közönség figyelmét, feltárja a magukra hagyott gyermekeket érő, vagy az általuk okozott szerencsétlenségeket. E könyvét a „szlovák és a szomszédos nemzetek“ számára, tehát a tót közvélemény nevelésére is — valószínűen hivatalos indításra — a kir. magyar Egyetemi Nyomda adta ki Plavetzký József fordításában.⁷

A kisse szintén magára hagyott, de öntudatos, kollektív érzékű, fővárosi magyar gyermeket — jóval később — Molnár Ferenc Pálutcai fiúk c. regényéből ismeri meg a tót fiatalság. E könyvet, melynek igazi főhősének, Nemecseknek nevében a tótok saját fajtájukat látják, — talán népnevelő fontosságára való tekintettel is — vagy értékes ifjúsági olvasmányként a pozsonyi akadémia nyomdája adta ki.⁸

A magyar-tót sorsközösség érzése a századforduló táján már nem olyan élénk, mint a pesti grund fiatalságáé és a tótság egy része bizony mindjobban a csehek felé orientálódik. Ezt a tótságot az idealista paptanár, Margócsy József, egy „Tót nyelvre áttett hazafias költemények“ c. antológiával próbálja a magyar haza szeretetében megtartani. Füze-

⁶ Slovenski rodáci. Dobri polovci. Turócszentmárton, 1911. Sväteho Petrov dáždnik. Rózsahegy, 1911. Lohinska zelina. Turócszentmárton, é. n. A tót mint népies alak már jóval a népies irány előtt jelentkezik a magyar irodalomban. Benyák Bernát Plautus Mostelláriája magyarosításában van egy tótos beszéde miatt kómikus figura. Katona Lucaszékében egy kántáló tót diákkal találkozunk. A drótosótót Gaál József vitte be az irodalomba „A drótosok“ c. novellájában. Rajzolatok. 1836. évf. stb. (Dobóczi: Népies alakok. Bp., 1912. 42. l.)

⁷ Červená knižka. Bp., 1884.

⁸ Chlapci z Pavlovskej ulici. Pozsony, Akadémia, é. n.

tét — mely Kölcsy, Vörösmarty, Petőfi, Tóth Kálmán, Szász Károly és Pósa Lajos idevonatkozó 12 versét adja — a világháború kitérésének évében magyar-tót párhuzamos szövegekkel újra kiadja, mint egy utolsó szemrehányó-hivogató kiáltást a tót nép felé.⁹ Ugyanebben az időben némi közeledés mutatkozik a magyar-tót evangélikus egyházak keretein belül is. A tót evangélikusok Transcius-társasága kiadja Liptószentmiklóson Gyurácz Ferenc dunántúli ev. püspök „Istenért, hazáért“ (!) és „A gyermekek imája“ c. könyveit, valamint Kapi Béla jelenlegi ev. püspök Kovács Balázs esete c. Luther-társasági pályázatot nyert elbeszélését.¹⁰ Katolikus részről fontos Vargha Damján méltán népszerű imádságoskönyvének tót fordítása.¹¹

A magyar irodalom filozófiai elmélyültségével, az emberi lét sokrétű problémájának irodalmi fejtegetésével, az ember és világmindenség, az ember és az Istenség problémájával a tótság a magyar irodalomban csak itt-ott elvétve, Arany és Petőfi verseiben találkozott. Talán a közönség nem volt még elég érett, talán a megfelelő író-fordító hiányzott, de „Az ember tragédiája“, költészetünk világirodalmi jelentőségű büszkesége csak elég későn, de annál jobban kiválasztva, találta meg szlovák tolmácsolóját a legnagyobb szlovák költő, Hviezdoslav személyében. Hviezdoslav fordítása csak 1926. december 11-én került először tót színpadra Pozsonyban. Az előadás egyik érdekessége az, hogy a Tragédia itt kerül először színre kísérőzenével, mely Buttykay Akos szerzeménye. A másik pedig a rendezés beállítottsága, mely a fiatal tótság számára a tudást és az örökkévalóságot ragadta meg és emelte ki a színrevitelben, amit az összes színeken át megőrzött két szimbolikus fa is képviselt. Az előadás sajtóvisszhangja feltétlen elismerést és szellemi közeledést jelentett a magyar-tót kapcsolatok területén.¹²

Igazi maradandó kapcsolatot a tótokkal csak Adynak sikerült létesítenie. Benne a tótság a szociális forradalmárt, az akkori Magyarországgal viszonyai ellen küzdő harcost üdvözl. Magyar Jakobinus dalára: „Ezer zsibbadt vágyból mért nem lesz végül egy erős akarat? hiszen magyar, oláh, szláv bánat mindigre egy bánat marad...“ Hviezdoslav így válaszolt:

Igen, te heroldja a derűsebb időknek
vágyunkból váljék erős akarat,
vágyunkból, mely az elárvultak vágya;
hogy szíveink — bár egy keservet nyögnek —
ha Isten és a bátrak sorsa úgy kívánja,
holnap már együtt vigadozzanak.
Mert tényleg közös bánat tép bennünket,
nyomorúságunknak csak a neve más.¹³

⁹ Losoncon, 1902. 2. kiad. Vlastanecké básne z puvodné reči. U. o., 1914.

¹⁰ Za Boha, za otčinu. Liptószentmiklós, 1914. Modlitba dietok U. o., 1914. Ako sa Martinovi Balázovi povodilo. U. o., 1914.

¹¹ Kis Jézusom Örööm. Malý Ježiško Radošť moja. Bp. Szent István, 1909. (Magyar-tót bilinguis kiadás.) Csak tót nyelven ugyanott 1914-ben jelent meg. A könyvecskét a „cseh-szlovák“ rezsím kitiltotta.

¹² Tragédia éloveka. Turócszentmárton, 1906. A pozsonyi előadásra vonatk.: Németh A.: Az ember tragédiája a színpadon. Bpest, 1933. 117—119. l.

¹³ Dozvuky c. vers. Slovenské Pohl'ady, 1910. 4. f. 207. l.

Stefan Krčmery már a háború alatt fordítja Adyt. A Slovenské Pohl'ady 1922. évi kötetében kis jegyzetet közöl Adyról s hozzá egy annyira jellemző versét melléklí: Az Idő sodrában címűt. A Vatra c. folyóirat 1923-ban három Ady-vers fordítását közli. A modern irodalmat képviselő Literatura-Umenie Kritika (L. U. K.) c. folyóiratban M. P. Jas tanulmányt ír Ady tót hatásáról, melyet igen jelentékenynek tart. Ady nevével, mint mondja, állandóan találkozunk a tót és cseh folyóiratok és ujságok hasábjain. Lukač Ady-antológiát tervez, B. Müller csehre fordítja. Majd Ady hatására térve megállapítja, hogy Borin, Lukač, Nižnansky, Poničan, Žarnov, Krčmery, Gašpar verseiben egyaránt érezhető. Megállapítja még azt az érdekes és eléggé természetes tényt is, hogy ez a hatás majdnem teljesen hiányzik a Prágában tanuló íróknál és egyenes arányban növekszik a magyar határ felé. Ez utóbbi tény azért is természetes, mert a magyar középiskolában tanuló tót ifjúságnak századunk második évtizedében alkalma volt azzal a magyar ifjúsággal érintkezni, amelyik nemzetiségi területen élven, igazán át tudta élni-érezni Ady jelentőségét.

Jas tanulmánya óta a legfontosabb Ady-esemény Vojtech Markó besztercebányai Ady-kötete, melynek eklekticizmusából kitűnik, hogy Vojtech legtöbbször azt fordítja Adyból, amin a legjobban érezhető a francia hatás, tehát Ady az ő számára európai hangot, az új költői iskolát jelenti. Megemlítjük még Lukač pozsonyi előadását Ady európai humanitásáról és „Ady a dekadencia” c. tanulmányát a Bujnákemlékkönyvből (1934).

A következő év Krčmery Ady-cikke határozottan idézi a magyar jakobinus dalának Hviezdoslavot is ihlető sorait: „Hiszen magyar, oláh, szláv bánat mindvégig egy bánat marad” s hozzáfűzi: „aki így írt, az előtt megszűnt a tót nép alacsonyabbrendűsége.”¹⁴

Az 1936. év Rudolf Uhlár Ady-tanulmányát hozza. Szerinte majdnem minden fiatal, kezdő tót író megtalálta benne azt, amit tudat alatt éreztek már s mindezt megnagyítva találták benne, nagyszerűben, művészeiben. Az egyik a forradalmárt fedezte fel benne, aki a tradíciók ellen és az új életért, művészetért, költészetért küzd (Poničan), a másik benne látta a világfájdalmas, dekadens, beteges költészet legtokéletesebb képviselőjét (Lukač); a többiek is megtalálták vágyaiknak tökéletes kifejezését, a nemzeti és nemzetiségi szociális gondolatokat stb. (Borin, Žarnov); egynémelyiküket a művészi ábrázolással, kifejezésmóddal kötötte le (Krčmery, Gašpar).¹⁵

S míg a tótok Ady után alig ismernek más magyar lírikust, — a felvidékieket természetesen nem számítva — addig az újabb prózában számos mesterével találkozunk a tót kalendáriumok hasábjain is. Ott találjuk Farkas Emőd hazafias (!) tárgyú kis regényeit, Gárdonyi Géza, Herczeg Ferenc és Rákosi Viktor elbeszéléseit. A világháború után a nagy magyar sorskérdések irodalmi képviselője a prózában Szabó Dezső és a Falu jegyzőjében az ő előfutárjának tekinthető Eötvös József szintén a magyartárgyú tót érdeklődés előterébe kerülnek. A figyelmet mindkettőre egy Bujnákatánítvány terelte: Göllnerová Alžbeta. Ő Szabó Dezső tót tolmácsolója és ő írta két évvel ezelőtt a pozsonyi egyetem magyar irodalmi értekezéseként Eötvösről az első nagyobbterjedelmű (244. l.) tótnyelvű tanulmányt. Újabbban Wass Albert Farkasverem c. regényét fordított

¹⁴ Ady szlovák tükörben. Andrej Ady slovenskom zrkadle. Elán, 1935 jan.

¹⁵ Ady a szlovák irodalomban. Apollo, 1936. IV.

ták tótira. Talán nem véletlen, hogy ez a regény, amely a tót irodalom újabb szépprózái érdeklődésének első lépését jelenti az egykorú magyar irodalom felé, kisebbségi íróé. S a kisebbségi irodalom gerince annak a tanulmánynak is, melyben — valószínűen a regény megjelenése alkalmából — nagyon rokonszenves hangú beszámolót kapunk a mai magyar regényírásról. A cikkíró Emil B. Lukač szerint az irodalmi súlypont a kisebbségi magyarságra, elsősorban Erdélyre tolódott át. A mai pesti regényirodalom képviselői közül Mörícson kívül — akit jelentőségéhez mértén tárgyal, csak Márait, Zilahyt és Kodolányit említi.¹⁶

Világszerte ismert exportképes újabb drámai irodalmunkról — jól lehet bizonyára szerepel a tót színpadok műsorán is — alig hallunk valamit.

Ez nagyjából a summája a tótnyelvű magyar szépirodalomnak s felelet arra a kérdésre, hogy mi az, ami a magyar irodalomból a tótságot leginkább érdekelte. A kérdés történetéhez sok érdekes adattal járul hozzá annak a vizsgálata is, hogy milyen úton jutott el ez az olvasmányanyag a tótnyelvű közönséghez. Azaz, kik vállalkoztak a közvetítő szerepre, kik voltak a fordítók és hol adták ki fordításaikat? Végül kiből tevődött össze ennek az irodalomnak a közönsége?

A felvidéki magyar regény (Jókai, Mikszáth) fordítója egy Turócszentmártonban élő hírlapíró, Izák Gusztáv, egyben a Szlovák Regénykönyvtár szerkesztője is. A Petőfi-fordító a nógrádmegyei származású Podhradsky Emil, magyar állami tisztviselő, több tót lap munkatársa. A hazafias költeményeket egy losonci paptanár, a pánszláv agitáció ellen küzdő Margócsy József fordította. Az Igmándi kispap fordítója Czambel Samu, a magyar kormány hivatalos tolmácsa és egyben a szerzőnek, Bercziknek miniszteriális kollégája. A Tragédiát az árva-megyei, félig magyarszármazású Hviezdoslav tolmácsolta, a Szent Péter esernyőjét pedig Josef Gregor-Tajovsky tót író felesége, Hana Gregorova fordítja, ki maga is író és a tót feminizmus egyik vezére. A többi fordítók kiletét nem könnyű kibogozni. Valószínűleg ők is azok közül a magyar műveltségű tótok közül származnak, akik barátságából is, irodalmi szükségből is vállalkoztak a fordítás-közvetítés munkájára. A fordítók között tehát — kik valamennyien a Felvidék küldöttei — egyaránt találunk magyarokat, paptanárt és tisztviselő embert, magyar műveltségű dilettáns tótokat, újságírókat és névtelenekeket, végül hírneves tót írókat.

A kiadás helyét illetőleg a felvidéki tárgyú regények jórészt itt is jelennek meg: Turócszentmártonban a Románová Bibliotékában, Rózsahegyén a Páricka-féle Szlovák Könyvtárban, a vallásos tárgyú irodalom főként Liptószentmiklóson, a Transcius-társaság kiadásaként. A többi magyar könyv megoszlik a felvidéki városok közt. Petőfi Nagyszombaté és Besztercebányáé, János vitéze Pozsony. Munkáságából mindössze a Hóhér kötele jelenik meg Pesten. Margócsy két hazafias antológiája Losoncon jelenik meg, a Tragédia a szlovák irodalom központjában, Turócszentmártonban. S míg Ady majdnem az egész tót földé, addig a liberalizmus álmaiban ringatózó szép Budapestnek, melynek az egész fordítási irodalom irányítását kezébe kellett volna vennie, mindössze a ponyva közvetítése jutott és Bodicky Toldi-fordítása...

¹⁶ Az új magyar regény. Nový maďarský román. Slovenské Sméry, V. 3. 112—115. l.

Ha a tót nyelvű magyar szépirodalom közönségére egy pillantást vetünk, bevezetőül meg kell állapítanunk, hogy legértékesebb olvasóik maguk az író-fordítók, akik nemcsak a közvetítés hasznos munkáját végezték el, hanem maguk is gyakran hatása alá kerülve egy Arany-nak vagy Adynak — megértve és átláthatva az új idők új dalait — a tót irodalom ügyét is feltétlen előbbre vitték. Ha pedig a megjelenés helye — a kiadványok formája — alapján vizsgálhatjuk irodalmunk lehetséges közönségét, — itt természetesen csak a tót nyelvűekre kell gondolnunk, mert a magyarul tudók magyarul is olvashattak — különbséget kell tennünk az önállóan, sorozatokban, illetve a naptárakban és a ponyván megjelent fordítások között. Az önállóan megjelent művek (Arany, Petőfi, Madách stb.) közönsége valószínűleg az intelligens osztály, mivelhogy ízlése is, pénze is elsősorban ennek van olvasni-valója kiválasztásában. A sorozatos kiadványok olvasóközönsége már vegyesebb, mert ezeknek az előfizetői régen is, most is kétfélék: fél-műveltek, akik képtelenek maguk számára könyvtárt összeállítani és azok a műveltebbek, akik tudnának ugyan könyveket összeválogatni, de ezt a munkát kényelmi vagy egyéb okból a kiadó lektorának ízlésére bízzák. Valahogy mind a két csoporthoz tartoznak a folyóiratokban, melyeket sajnos, csak nagyon hiányosan tárgyalhattunk, megjelent fordítások olvasói. A naptárak és a ponyva anyaga a dolog természeténél fogva a nép széles rétegeiben találhatta meg közönségét, melyre főként a naptárak néha egészen értékes magyar anyaga feltétlen jótékonyan hatott. Így a magyar irodalom olvasóközönsége — ismételten beleértve a magyar műveltségűeket is — a tót nép valamennyi rétegében talált olvasóközönségre.

A mai félreértésekkel teli nehéz időkben jólesik emlékezni ezekről a tényekről, melyek értékes történeti bizonyítékai annak, hogy a két nemzetben innen és túl egyaránt történtek lépések egymás megismeréséhez a magyar irodalmon keresztül is. Az eredményeket nem szabad lebecsülnünk. Nem szabad elfelejtenünk, hogy ez a fordítás-irodalom már a legféltetlenebb izgatások atmoszférájában született meg és hogy bár a tótok magyar nyelvismeretük folytán irodalmunkat eredetiben is olvashatták, mégis tekintélyes részt befogadták nyelv-közösségükbe. S végül azt, hogy ez a tekintélyes rész statisztikailag háromszorosan felülmúlja a magyar irodalom román fordításait és kétszeresen a szerb nyelvű fordításokat (Gulyás). S a tótságnak ez a viszonylagos nagyobb érdeklődése további munkára kötelez.

Össze kellene gyűjtenünk tót nyelvű fordításaink színejavát, a gyűjteményt a hiányzó legfontosabbakkal kiegészíteni s azt újra kiadni vagy a régit megfelelőképpen propagálni. Ez azonban csak egyik része a kérdésnek, a másik a tótság közelebb hozása a magyarsághoz, a tót irodalom közvetítésével is. E célból össze kellene gyűjteni a tót irodalom már meglevő magyar nyelvű fordításait. Igen sikerült pl. Hviezdoslav „Az erdőkerülő felesége“ c. verses regényének Schöpflin Géza által készített magyar fordítása, a tót széppróza terén a Gogolák—Rády-féle „Szlovák elbeszélők“ c. kötet, a költészetben a magyar-csehszlovák hidvérsnek a Szlovenszkói magyar írók antológiájának 3. kötetében található tót költők versei. Mindezeket ki kellene még egészíteni a három legnagyobb tót költő — Hviezdoslav, Kukučín Márton és Hurban-Vajansky Svetozár — valamint az egészen modernek válogatott műveinek fordításaival.

Cikkünk keretében ismertetett szépirodalmi fordítások és ezeknek körülményei kétségtelen bizonyítékai a kárpátmedencei szellemi közösség tudatának, melynek ébrentartása és elmélyítése mind a fen-

tebb említett úton, mind más utakon egyike a mai legszebb és legparancsolóbb magyar tudományos és irodalmi kötelességeknek.*

Csapláros István

*

La littérature hongroise chez les Slovaques.

En raison des rapports millénaires hungaro-slovaques les lettres hongroises ont joué un rôle fort important dans la vie littéraire slovaque. Les traductions de langue slovaque des romanciers hongrois nés dans l'ancienne Haute-Hongrie (Jókai, Mikszáth) sont nombreuses et les plus grands poètes hongrois (Petőfi, Arany) sont aussi représentés par leurs oeuvres qui ont tracé un portrait sympathique et généreux de la race hongroise (Jean le Héros, Toldi). La „Tragédie de l'Homme“ de Madách a trouvé un interprète habile dans la personne du plus grand poète slovaque, Hviezdoslav. La poésie socialiste et révolutionnaire d'André Ady, sa compréhension envers les tribulations des classes populaires hongroise et slave ont eu un refetissement sympathique dans la littérature moderne des Slovaques. L'auteur de cette étude examine ensuite la personnalité des traducteurs, la présentation des traductions et le public qui les a accueillies. E. Csapláros.

Egy régi magyar szabadkőműves emlék.

A kolozsvári református kollégium 139. számmal jelzett 4° kéziratot könyvének előzéklapjáról. A könyv, melynek első írása a portugáliai inkvizícióról szól, gyulafehérvári Dobó József tulajdona volt, ő ajándékozta a kollégium könyvtárának 1797-ben. Az előbb említett írást 1763-ban fordította V. S. egy Krüger Gotlib János nevű helmstädi professzor németnyelvű munkájából. A szabadkőművességre vonatkozó fenti (csaknem kétoldalmi) bejegyzést Herepesi János kollégiumi levéltáros fedezte föl.

A bejegyzés korát meghatározza egyrészt a kéziratba kötött nyomtatvány, mely 1783-ból való, továbbá a könyv hátulsó őrlapján lévő írás, melynek kelte 1790.

Maxima Frey Maurorum ex Apologia eorum excerpta.

1. A' Szabad Kőmivesi Rend az Iffiuságot neveli, a' szegényekre gondot visel, a' Tudományt is öregbíti.
2. Nem szabad egy Szabad Kőmivesnek is a Rend Titkait ki jelenteni.
3. Az Esküvéshez is szintén úgy tartozik az alázatosság, mint a hallgatás.
4. A Sz. K. Rend kiváltképpen alkalmas iffiu embereknek formáltatásaira, a' hibákat el szenvedik ugyan, de azomban a büntetést még sem kerülük el.

* *Irodalom:* Gulyás P.: Magyar szépirodalom idegen nyelven a M. N. Múzeum könyvtárában. Bp., 1917. Első függelék. U. o., 1920. — Márta Magyar—Béla Kemény: Ungarn. Bp., 1931. — Berliini Magyar Intézet: Bibliographia Hungariae. — Eckhardt S.: Az összehasonlító irodalomtörténet Közép-Európában. Minerva, X. évf. — Farkas Gy.: Táj és nemzedékszemlélet a magyar irodalomban. U. o., X. évf. — Szekfű Gy.: A magyar államnyelv. 1790—1848. Bp., 1926. — Steier L.: A tót nemzetiségi mozgalom. Liptószentmiklós, 1912. — Sziklay L.: Több szlovák-magyar tanulmánya. — A tót irodalomra: Heinrich-Irodalomtörténet, Dézsi-féle Világirod. Lex. III. kötete. Sándor László: Cseh-szlovák-magyar irod. kapcsolatok a háború után. Láthatár 1939. 9.

5. A Rendre fel szentelendőknek kelletik bizonyos költséget le tenni.
6. Ez a' Rend olly Társaság, mely a külső Státussal és annak Tagjaival semmi egyben való köttetése nintsen, következésképpen a' Státustól is nintsen semmi függő felsősége, még is a' Statusban él, mint a Jesuiták a' kik se Püspököktől sem egyébtől nem függettenek, hanem tsak egyedül a' Romában lakozot Generalissaitól.
7. Al ez a' Rend mindenféle állapotú emberből Urból, szolgából, polgárból s. a. t. a' ki egyszer betsületes jó Polgár és Keresztény s. a. t. minden pg köteleztetik szorossan a' Kötelességének hűségesen véghez vitelére külömben méltatlan Tagjai lesznek a' Sz. K. Társaságnak.
8. Ezen Sz. K. Rend tartozik a' Status Itélő Széke alá magát venni, ha a' dolog úgy hozza magával,
9. Ezen Rendben mikor valaki bé vétetik, meg kel eskünni annak, és ezt olly szorossan meg kel tartani, hogy ez ellen tudtára nem szabad semmit tselekedni.
10. Az Sz. K. pg arra is meg esketik, hogy a' köztök való dolgot, és titkot senkinek sem revelálja.
11. Ezen Rend Svetiában a' Fattyu Gyermekeknek nevelésére fundatiot erigált, a' Csetsemő és Árva Gyermekeknek is hasonló közönséges menedék helyet, ezen Országának némely nagy fő Rendei bőr szurtzót kötvén elejekben, alamisnát úgy szedtenek számokra a' nyomorultaknak.
12. A Sz. K. kötelessége ez is, hogy Felebarátyának jóvát munkálodja.
13. A Sz. K. Rendben nints különös Vallásbéli szakadás vagy partosság. s. a. t.
14. Ez a' Rend nem téssen soha valamely másoktól el választottt tetet, de még is külsőképpen Törvényes kelletik ismértetni a' Státustól.
15. Ezen Rendben régentén voltak 2dik Eduard Angliai Király, 11. Károly Svetiai Király, Ugy az Aurellianumi Conde, Contes, Fejedelmek, 1so Ferentz Császár, 14. Benedek Romai Papa.
16. A Sz. Kőmivesnek azt is kell tartani, hogy az ő le köteleztetése mindenre tartozik, a' kik közikbe állanak, a' kötelezés alól még a' Fejedelmek is, nem exemptusok, ezen Rendnek az ő állapotyja hasonló a' Templomhoz, a' holot semmi személbéli külömbségnek nem kel lenni.
17. Ez a' Rend ál Atyából, Fiuból, Urból, szolgából, Felsőségből és Jobbágságból, Öreg és Iffiuból, a'kik is egymást Attyafinak tartják, ez a' Társaság ellepte már a' föld színt, mindenfelé vagynak követői és külső, de titkos jel által egymást megismerik.
18. Ez a' Rend ál tsak Kereszténységből, Sidot, Pogányt nem vesznek bé. De a Keresztényekre nézve nem tsinál semmi különbséget, akár mely Ecclához, Sectához vagy Religiohoz tartoznak is.
19. A Keresztények között való külömbféle Vallása szakadásokra semmi ügyelése nintsen.
20. Azt az utot kelletik nékie követni, mely a Természethez, és az Isteniséghez legalkalmatos.
21. A' Titok szüntelen benne és környüllettek vagyon, az őket illető Regulákat szüntelen szemei előtt kelletik tartani.
22. Esmérni kelletik a' maga Titkait, érdemeit.
23. A' Rendnek szabad az ő hibázó Tagjai ellen, a' Törvénynek minden keménysége szerint tenni.
24. A' Vallásbéli dologban annak sem kell foglalatoskodni.
25. Ezen Rendnek az ő Titkai az éjszakának sűrű fedele által rejtetik el.

26. Fel-bonthatatlan el halgatása mind azoknak, melyeket hal, lát a' ki a' Rendbe bé ál.
27. Tsak lépésenként közelít ki ki a leg főb Titokhoz, és kevesen vagy-nak még a' nagy számu közöt is, a'kik tökéletes vélek való élsre el juthatnak.
28. Nem szabad semmi szót ki szalasztani, a'mellyel a' Titoknak ki nyilatkoztatására alkalmatosságot adhatna.
29. A'ki gondolja, hogy a' Rendben valo léte nékie akadájára vagyon, az a' Rendből szabadon bõtsáttatik el, és nem kényszerítettik senki tovább valo maradásra, hm tsak addig, a'meddig azt jonak láttya.
30. Nem hivatalok, hogy kinek kinek különös értelmére gondjok légyen, hm kit, kit a' maga tulajdon meg gyõződésére biznak.
31. A' le kötelezésre jó erkõlts és maga viselést kíván a maga Tagjaitol.
32. A' Rend Titkai tulajdonképpen nem a' Vallásbéli foglalatosságából állanak.

Jancsó Elemér.

*

Un souvenir ancien de la franc-maçonnerie hongroise.

Nous donnons ci-dessus le texte d'une traduction de maximes des francs-maçons, antérieure à 1790.

E. Jancsó.

Nicolaus Avancinus és Nádasdy Ferenc.

A magyar XVII. század érdekes alakja gróf Nádasdy Ferenc: országbíró, konvertita, egyházi intézmények kegyes mecénása, eretnek-térítő, a Habsburg-ház lelkes híve, majd a vaskvári béke hatása alatt a Wesselényi-szövetkezés részese, s mint ilyen, az abszolutizmus áldozata. Alakja azonban nemcsak a történetíró, hanem a filológus is érdekl. Nádasdy íróember volt, s mint ilyen, a magyar barokk európai, elsősorban német kapcsolatainak jelentős képviselője. A nürnbergi költőiskola főalakjával, Siegmund Birkennel levelezésben állt, s latinnyelvű Mausoleumát a német költő fordította és ncpszerűsítette hazájában.¹ Nádasdy német kapcsolatai azonban nem merülnek ki eny-yiben. Mecénása is volt a délnémet barokk irodalomnak: kapcsola-tok fűzték Nicolaus Avancinushoz. Avancinus, ez a tirolai származású jezsuita a latin dráma legragyogóbb képviselője délnémet területen. Káprázatos ünnepi játékok, lendületes barokk ódák és udvari-aszketikus művek szerzője, passauai, bécsi, gráci rektor, majd provinciális, és élete végén a római rendfőnökség asszisztense. Eljut Szent István koronájá-nak földjeire is. Huszonhárom éves korában, az 1634—5. iskolaévben Zágrábban működik: itt kerül színre első drámája: Trebellius, Rex Bulgarorum.² Összegyűjtött drámáinak első kötetét (Poësis Dramatica

¹ Nádasdy Ferenc, mint író: Vértessy Jenő, Századok, 1904:47 kk. és Sitte Alfréd: Gróf N. F. művei és könyvtára. Magyar Könyvszemle, 1902:147 kk. Kapcsolatai Birkennel: Trostler József: Magyar elemek a XVII. század német irodalmában. Temesvár, 1914:23 kk. és: Ungarns Eintritt in das literarhistorische Bewusstsein Deutschlands. DÜHBL 1930:113.

² Avancinus élete: Takács József: A jezsuita iskoladráma II. Bp., 1937:7. Költészetének legjobb jellemzése: Günther Müller: Deutsche Dichtung von der Renaissance bis zum Ausgang des Barock. Hand-buch der Literaturwissenschaft. Wildpark-Potsdam 1927—29:238 kk. és Johannes Müller: Das Jesuitendrama in den Ländern deutscher Zunge vom Anfang bis zum Hochbarock. Augsburg, 1930:93 kk.

Nicolai Avancini E Societate Jesu. Pars I. Viennae 1655.) ajánlja, hódolatteljes és rétorikus lendülettel teli Epistola Dedicatoria kíséretében a magyar főúrnak:

Illustrissimo Domino, Domino Francisco de Nadasd, Perpetuo terrae Fogaras et Comitatus Castri Ferrei Supremo Comiti, Sac: Caesar: Majest: Consiliario, Camerario, Sac: Rom: Imperij Equiti, Curiae Regiae per Hungariam Iudici, nec non Praesidiorum Nempti et Also Lindua perpetuo haereditario Capitaneo, etc. Domino meo colendissimo.

Dramaticam Poësim Tibi offero Illustris. D. Comes. Nempe Theatrum Te agnosco et revereor; in cujus structura laborarunt per Avos et Proavos saecula; in cujus apparatus Reges et Caesares congesserunt dignitates; in cujus contemplatione Provinciae et Regna delectantur. Processerunt Nominis Tui insignia in Francisco de Nadasd Auo Tuo, per quem Militaris Virtutis signata vestigia, fidelitatis, descripta exempla, victoriarum defixa trophaea. Praecessit Illustrissimus Parens Tuus Paulus; qui cum Hungariae Martios animos intulisset; immortalem nominis gloriam reportavit; quod Te haeredem reliquerit, non tam sanguinis, quam Virtutis, Praeivere pridem Thomas, a quo Andreas Nadasdus: Casparus, a quo Ladislaus Praefectus Taurunensis: Franciscus, a quo Superiore saeculo Thomas Nadasdus, unus copiosissima Annalium materia, in bello fulmen, in pace Iris, in campo Leo, in Vrbe Pharos, in Sago Pollux, in toga Castor: unus Dalmatiae, Croatiae, et Slavoniae Praefectus, Iudex Curiae, Supremus Generalis Capitaneus, ac demum universae Hungariae Regni Pro-Rex: a quibus non ociosum sanguinem derivasti. Ascendis ad eos virtute, a quibus descendis prosapia. Quorum laudes ne essent alienae, haereditate Tuas effecisti: quorum honores sunt Tuarum dignitatum praesagia: ad quas non tam stemmatis suffragio eniteris, quam Virtute impelleris. Vix Iuvenis visus es, jam par viro judicatus. Vix aetate virum attigisti, jam prudentia senes superasti. Vt non dono, sed merito nuperis Hungariae Regni Comititis ab Augustissimo Rom. Imp. Ferdinando III. eodemque Hungariae ac Bohemiae Rege Iudicium Curiae potestatem acceperis. Vnus publici commodi (si quisquam alius) studiosus, privati incurius; pacis ornamentum, afflictae Religionis praesidium, labantis fidei Atlas, pietatis rarissimum decus. Vnus in inculpatae vitae Theatro exhibes sanctas Iustitiae leges, constantiae spectacula, benignitatis documenta, temperentiae Instituta, Religionis zelum, virtutum omnium exempla. Quibus id universim efficis, ut unus Theatrum evadas, in quo ludant omnium affectus, occupentur Hungariae desideria, exerceantur summorum aequae ac infimorum vota, et Regum Caesarumque aestimatio spectatorem pariter agat, et Laudatorem. Quod cum probe intelligo, audeo Dramaticam Poësim, semper Theatri ambitiosam, Tibi, apparatissimo, ut dixi, Theatro consecrare. Natura illam in Theatro educavit: Virtus Theatrum Te fecit. Vide quo nomine sit Tua. Excipe ergo venientem, quo soles, benignitatis oculo. Si quid Poësi meae ad vitam deest, Theatri apparatus abunde compensabit. Vale, vive, Tibi, Tuis, Regno, Deo et Religioni.

Illustriss. Dominat. Tuae

Servus infimus

Nicolaus Avancinus
Soc. Jesv.

A barokk udvari kultúra fényébe helyezi Avancinus Nádasdyt, Erényei, amelyeket kiemel, jellegzetesek erre az életstílusra: religio,

pietas, justitia, virtus, benignitas, constantia. A keresztény hősön vonásai ezek, s magasztalásuk fő tárgya Avancinus drámáinak is. Már őseiben igyekeznek ezeket meglátni, ők is tehát a század udvari emberének eszményképéhez idomulnak. Ez az udvari ember a maga realitásában azonban egyúttal irreális jelenség: élete nagy színjáték, amely színjáték színpadát az ősök készítették, s amelyben a barokk erények és szenvedélyek játéka folyik. Az életnek ez a sajátos elvonása a valóság keretétől, az érzelmi világ látszatként való fölfogása jellemzően barokk vonás.³ Élet és játék keretei áttörnek, de elmosódnak a határok életszínjáték és dráma közt is. Az ajánlás utolsó mondatú világosan mutatják ezt a fölfogást, s utalnak egyúttal az uralkodóra és Istenre, mint e világ két egymás fölélt elhelyezett tengelypontjára. Élet, reprezentáció, illúzió, dráma egy kört alkot itt, amely azonban a végtelenben, Istenben záródik. S az érett barokk ez univerzalisztikus koncepciójában nyer elhelyezést a magyar főúr, maga is mecénása e világ irodalmi kikristályosodásának. A magyar szellem így az ő személyén keresztül kapcsolatba jut a délnémet barokk ragyogó birodalmával, a XVII. század udvari kultúrájával. Avancinus dedikációja érdekes emléke ennek a kapcsolatnak.

Erre a barokkvilágra jellemző az ajánlás stílusa is. Avancinus a XVII. századi újlatás legnagyobb nyelvművésze, aki ugyanazt viszi véghez a latinnal, mint a sziléziaiak a némettel, Marino, Góngora, Lyly az olasszal, spanyollal, angollal. Flemming találozta ezt a stílust „avancinismus” névvel.⁴ Metaforák, mitológiai vonatkozások kábitó gazdagsága, rétorikus lendület, bonyolult szörend! Mindeme gazdagság szétáradására, a barokk nyelv végtelenbeáradó zenéjének megszólaltatására pedig egy magyar arisztokrata ünneplése ad alkalmat! Hogy ilyen alkalom adódhatott, azt mutatja, mennyire benne élt Nádasdy ebben a világban. S ez teszi őt a XVII. század egyik nagy európai magyarjává, Avancinus ajánlását pedig a német-magyar szellemi kapcsolatok értékes tanúságává.

Angyal Endre.

*

Nicolaus Avancinus und Franz von Nádasdy.

Der Schriftsteller und Politiker Graf Franz von Nádasdy ist einer der interessantesten Köpfe ungarischer Geschichte und Geistigkeit im XVII. Jh. Seine Verbindungen mit Siegmund Birken waren schon früher bekannt. Er weist aber auch Verbindungen mit dem süddeutschen Hofbarock auf. Ein wertvoller Zeuge davon ist die an ihn gerichtete Dedikation der Dramen des Tiroler Jesuiten Nicolaus Avancinus. Diese Dedikation feiert Nádasdy und seine Ahnen als barocke Helden der Tugend, und stellt den Grafen in die Welttheaterkonzeption des Hochbarock. Stilistisch zeigt die Schrift, die hier veröffentlicht wird, die Eigentümlichkeiten des von Flemming gewürdigten Avancinismus und ist ein interessantes Dokument deutsch-ungarischer geistiger Beziehungen.

Andreas Angyal.

³ E kérdésről bővebben Theatrum mundi című munkámban.

⁴ Willi Flemming: Das Ordensdrama (Deutsche Literatur, Barockdrama 2) Leipzig, 1930 : 26.

HAZAI IRODALOM.

Soltész János: *Tanulmányok a görög tragédia hellenisztikus műelméletéhez. Études sur la théorie d'art hellénistique de la tragédie grecque.* (Magyar-görög tanulmányok. Szerk. Moravcsik Gyula. 10.) Bpest, 1939. 8°. 51 lap.

Annak, aki az antik irodalomtudománnyal foglalkozik, Aristoteles poétikáján kell kezdenie. A szerző is belőle indul ki, amikor tanulmányában össze akarja foglalni mindazt, amit a hellenisztikus esztétika a tragédia meséjéről és jellemzéséről tanított. Eljárásában azt az utat követi, hogy Aristotelesen kezdve vallatóra fogja az idevágó összes antik adatokat, akár egyes írókból kiragadott részletek azok, akár csak antik tragédiákhoz írt elszórt magyarázatok.

A *μῦθος* és az *ἥθη*, a tanulmány két sarkpontja, az aristotelesi *ἀρχή* *μὲν οὖν καὶ οἷον ψυχὴ ὁ μῦθος τῆς τραγωδίας*, *δεύτερον δὲ τὰ ἥθη* gondolatán alapul. Ezért az első részben a tragédia meséjére vonatkozó antik felfogás nyomait és töredékeit gyűjti egybe. Úgy látszik, Aristoteles a hagyományozott mítoszokat történetieknek fogadta el, de ezekben is teret engedett a költő leleményének, amennyiben nem halad túl a valószínűség határain, bár szerinte a költött cselekményű tragédia is jogosult. Aristoteles e felfogásának további sorsára jellemző, hogy a tragikus mesére vonatkozó vélemények eléggé szétágazók. Aik a tragédiát a komédiával állítják szembe (Euanthius, vatikáni Dionysios Thraxscholion), a tragédia meséjét történeti valóságnak mondják, a tragédiát a történetírással szembeállító vélemény (Polybios) inkább a mese valószínűségét hangsúlyozza, más vélemények (Ps.-Andokides, Strabon, Cicero stb.) a mese valótlanságát. Aristoteles nyomán leginkább az alexandriai kritikusok járnak, amint azt a tragikusokhoz írt scholionok mutatják.

A tragédia meséjének szerkezetére vonatkozó adatok és megjegyzések teszik ki a dolgozat első főkérdésének további részleteit. Aristoteles tragédia-meghatározásának alapján tér ki ezekben a részletekben a szerző a mesére, mint cselekmény-ábrázolásra, a cselekmény részeire, a sorsfordulatra, a tragikus vétségre, a sorstragédiára s a pathosra. Őszintén meg kell vallanunk, hogy az ezekkel foglalkozó rész nehéz olvasmányt jelentett, nem keltette jól átgondolt munka benyomását s csak nehezen volt beilleszthető egy elképzelt logikus gondolatsorba.

A tragédia hatásáról szóló fejezet a katharsis-problémára vonatkozó három antik hellyel foglalkozik s a *prodesse-delectare* gondolatnak a tragédiára való alkalmazását ismerteti.

A tanulmány másik részét a jellemzésnek szenteli a szerző. Aristoteles elméletében a cselekmény a fontosabb, nem a jellemek. Aristoteles után a tragédia két alkotórésze, a *μῦθος* és az *ἥθη* fontosságban szerepet cserél, s mindinkább a jellemzés domborodik ki gyakorlatban és elméletben egyaránt. A szerző adatai közül ezt elsősorban azok bizonyítják, amelyek a *πρῆπον*-ra vonatkoznak. Végső eredményben az aristotelesi hagyomány elhalványul, s helyébe a későbbi peripatetikus elmélet, vagy Antiochos felfogása lép, s ezeknek számai sokszor annyira összefonódnak, hogy igen nehéz őket kibogozni.

A tragédia meséjére és jellemzésére vonatkozó antik adatok fölött tartott seregszemle alapján a szerző két megállapításra jut: 1. a hellenisztikus irodalomtudomány a tragédia meséjének és a tragikumnak kutatásában nem tudott túljutni Aristoteles megállapításain, sőt még annyira sem jutott el; 2. ezzel szemben a jellemzés vizsgálatában

továbbfejlesztette — szinte egyoladálúan — Aristoteles gondolatait. Az ok az, hogy Aristoteles után az esztika grammatikusok és filozófiai irányok kezébe került.

A tanulmány dicséretes szorgalommal összegyűjtött, gazdag anyagot dolgoz fel. Örülünk, hogy a magyar filológiai irodalomban ilyen szép összeállítást kaptunk. Érdeklődéssel várjuk további folytatását, amelyre az előző készít elő bennünket, főként a szerzőnek a görög tragédiáról kialakított nézeteit. Azt ajánljuk azonban, jóakarátu megértéssel vegye tekintetbe elődeinek megállapításait. Talán nem kellene egészen „értetlenül“ állnia pl. Wilamowitz felfogásával szemben sem (hiszen ő is tudott valamit), s ha megértette, meg fog neki bocsátani.*

Jirka Alajos.

Laudabili studio et industria conquisivit scriptor commentationis omnes locos, quos consuleret, quid doctrina litterarum aetatis, quam hellenisticam vocarem, de tragoediae Graecae fabula et moribus tradidisset. Locis excussis apparet doctrinam illam plus in moribus quam in fabula cognoscendis profecisse, quod non ita factum esset, nisi doctrina artis post Aristotelem in grammaticorum et philosophorum manus devenisset. Ignari linguae Hungaricae etiam summario lingua Gallica composito uti possunt.

A. Jirka.

Bibliographia Pannonica V. A római kori Magyarország és a népvándorlás kutatásainak új irodalma 1938. és 1939-ben. Dissertationes Pannonicae Ser. I., Fasc. 10. Die neue Literatur über die Römerzeit und die Epoche der Völkerwanderung in Ungarn aus den Jahren 1938 und 1939. 69 lap. Ára 8 P.

A címben meg nem nevezett szerző, Alföldi András egyetemi tanár előszavában is látjuk, hogy a Bibl. Pann. első négy sorozata a Pannonia folyóiratban, illetőleg a Pannonia-Könyvtárban jelent meg s egyes sorozatai már nem kaphatók; örömdetes híradás, hogy új kiadásuk tervbe van véve, de egyesítve. Hogy ezt miért emelem ki, mint örömdetes híradást, azt megérti mindenki, aki a mostani V. sorozat előszavában olvassa, hogy „A B. P. célja, hogy a honfoglalás előtti Magyarország kutatásának haladását az új irodalom összeállításával segítse (elő). Ez szükséges, mert az egyetemi városokon kívül majdnem lehetetlen ennek a roppantul szétszórott tudományos termelésnek nyomonkövetése és még egyetemi intézeteinkben sem mindig egészen könnyű feladat ez.“ Ha pedig arra gondolunk, hogy még legjobban ellátott könyvtáraink sem bírják a külföldi szakfolyóiratok közül még a fontosabbakat sem kivétel nélkül járni, ezt a bibliographiát, mint könyvtáraink „hiányjegyzékét“, arra is igen alkalmasnak tartjuk, hogy az illetékesek figyelmét felhívják ennek a tudományos szempontból igen hátrányos állapotnak megszüntetésére: létesüljön végre legalább Budapesten egy olyan folyóiratkönyvtár és olvasóterem, amelyben minden valamirevaló tudományos folyóirat állandóan meg legyen található. Ezt a mai viszonyok közt aligha megvalósítható óhajt van hivatva

* Csak jegyzetben említjük meg, hogy az I. jegyzet megfogalmazása végzetes félreértésre adhat okot: „Mégis itt is kérdéses a Platontól való függőség, bár Gudeman Poétika-kiadása a legnagyobb következtetésséggel... igyekszik kimutatni Aristoteles önálló voltát Finslerrel... és követőivel szemben.“

pótolni a Bibl. Pann. Az érdeklődők nagy hálával fogadnák, azt hiszem, ha a mindenre figyelő szerkesztő egy olyan rovattal toldaná meg sorozatait, amelyből meg lehetne tudni, hogy egyik vagy másik tudományos folyóirat melyik könyvtárban vagy melyik tudományos intézet könyvtárában található meg. Mert meg vagyok győződve arról, hogy nem lesz olyan intézmény hazánkban, amely komoly tudományos kutatóknak ne engedné meg könyvtára használatát.

De Alföldi professzor többet tesz, mint amennyit a bibliographusok szoktak: nemcsak könyv- vagy dolgozatcímeket sorol fel, hanem ahol jónak látja, értékelő, ismertető sorokkal is jellemzi a felsorolt műveket, amelyeket 13 csoportban sorol fel: 1. Általános érdekű munkák. Könyvészeti összeállítások. Ásatások és leletek. 2. Illyr és kelta előzmények. 3. Történeti irodalom. (Politikai, társadalom-, gazdaságtörténet, államszervezeti kérdések stb.) 4. Az irodalmi forrásokhoz. 5. Felirattan. 6. Numizmatika. 7. Művészet és iparművészet; ipari produktumok. 8. Edényművesség. 9. Földrajz és helyrajz. 10. Hadtörténet. 11. Pogány vallások. 12. A pannóniai kereszténység. 13. A limesmenti törzsek a császárkorban és a népvándorlás népei.

Az ismertető sorok közül különösen érdekes pl. az Altheim Die Soldatenkaiser című könyvéhez írt megjegyzés, amely szerint a német professzor a román kontinuitás álláspontját védi a tudvalevőleg erősen elfogult román tudósok útmutatásai alapján és hogy a Historia Augusta tóditásait és hamisításait még mindig nem akarja felismerni. — A 69 lapon felsorolt sok száz könyv és cikk közt kettőnél olvassuk Alföldi meleg ajánlását: Giesecke Antikes Geldwesen és Piganiol Histoire de Rome című könyveinél.

Ez a bibliographia névvel nevezett tájékoztató füzet minden kutatónak hasznos szolgálatot tesz.

Finály Gábor.

Der auf dem Titelblatt nicht genannte Autor, Prof. Andreas Alföldi, will in diesen Heften (I—IV. erschienen in der Zeitschrift Pannonia) die Fachleute und die Studenten, in erster Linie die ungarischen zu einer schnellen Orientierung in der neuen wissenschaftlichen Literatur verhelfen. Obwohl die wertvollen Bemerkungen des Autors nur ungarisch hinzugefügt sind, wird auch der der ungarischen Sprache nicht kundige Fachmann einen Nutzen aus dieser Zusammenstellung ziehen. Die 13 Gruppen, in denen die Titel zusammengestellt sind, sind die folgenden: 1. Werke von allgemeinem Interesse. Bibliographische Zusammenstellungen. 2. Illyrische und keltische Voraussetzungen der pannonischen Geschichte und Kultur. 3. Geschichtliche Literatur. (Politische, Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Staatsorganisation etc.) 4. Zu den literarischen Quellen. 5. Epigraphik. 6. Numismatik. 7. Kunst und Kunsthandwerk. Industrieprodukte. 8. Keramik der Kaiserzeit. 9. Geographie und Topographie. 10. Militärgeschichte. 11. Heidnische Religionen. 12. Das Christentum in Pannonien. 13. Die Grenzvölker des Donauraums in der Kaiserzeit und die Völkerwellen der Epoche der Völkerwanderung.

Gabriel von Finály.

Aquincum irodalma. Bibliographica Aquincensis. A fővárosi nyilvános könyvtár budapesti gyűjteményének bibliographiai munkálatai V. kötet. Bibliotheca Civitatis Budapest. Acta Bibliographica corporis „Budapestensis“ nominati. Budapest, 1939. Nagy 8°. 113 lap. Ára?

Az Alföldi-féle Bibliographia Pannonica előbbi ismertetésében érintett gondolatot itt készen találja az olvasó: a munka két szerzője,

dr. Kelényi B. Ottó székesfővárosi főkönyvtáros és dr. Szász Béla könyvtáros minden egyes, a sorozatokba felvett munkának vagy megadják a fővárosi könyvtári számát, vagy megnevezik a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárát, vagy a Régészeti Osztály, vagy a Pázmány Péter Tudományegyetem, vagy az Aquincumi Múzeum könyvtárát, amelyben az idézett munka megtalálható. Mivel pedig a felsorolt könyvtárak mindegyike külön is nagy gondot szokott fordítani arra, hogy Aquincum szakirodalmát a lehetőségig magáénak mondassa, nyilvánvaló, hogy jelentékeny szakmunka nem hiányozhatik a sorozatokból. Ha pedig lapozunk benne, azt találjuk, hogy az összeállítók igyekeztek olyan munkákat is felvenni, amelyek — hogy úgy mondjam — csak mellékesen szólnak Aquincumról is. De mivel a címekhez az idevonatkozó anyagot külön kivonatszerű megjegyzésekkel kísérik, a kötet használója előre észreveheti, hogy milyen természetű vonatkozást talál benne. — A fentiek szerint elvileg teljesen mondható címjegyzék 1130 címet sorol fel, a köztük való tájékozódást tartalomjegyzék és betűrendes névmutató teszi könnyűvé. A kötet Aquincum története tanulmányozásánál nélkülözhetetlen.

Finály Gábor.

Wer sich mit der Geschichte von Aquincum beschäftigen will, findet in dem Werke alle Bücher und Artikel aufgezählt, in denen etwas über Aquincum zu lesen ist; und er findet da noch angegeben, in welcher Budapester Bibliothek das betreffende Werk zu finden ist. Es sind im Ganzen 1130 Titel aufgenommen, mit einem Index der genannten Schriftsteller. Das Buch ist ein unentbehrliches Hilfsmittel für jeden, der sich für Aquincum interessiert.

Gabriel von Finály.

Staud Géza: *Magyar színészeti bibliográfia.* Kiadja a Magyar Színház-tudományi és Színpadművészeti Társaság. Budapest, 1938.

Ez a negyedfélszáz lapra terjedő összeállítás csak első része egy több kötetre tervezett sorozatnak. A munka megjelent része az önálló kiadványokban napvilágot látott elméleti vonatkozású színészeti szakirodalmat tartalmazza. A többi kötet a folyóiratokban megjelent tanulmányoknak és a színházi zsebkönyveknek bibliográfiáját közli majd.

A szerző alapos átgondolással határozta meg kutatása körét. Felölelte a színészi alakítás, díszlettervezés, rendezés, színésznevelés, színészeletrajz, drámairodalom, a színpadi zene és a zenedráma, valamint a tánc- és filmirodalom szakjait. Nagyon helyesen nem mellőzte a könyvalakban megjelent színházi bírálatgyűjteményeket sem s e kritikákat tartalmazó kötetek címének pusztá megemlítésével nem elégedett meg, hanem — igen megkönnyítve ezzel a kutatómunkát — tartalmukat is közölte.

Munkájának megjelent első kötete több fejezetre oszlik. Legnagyobb terjedelmű része az egyes szerzők neve szerint öleli fel a tárgykört (1560 művet sorol fel!), — a második rész a magyar szerzők idegennyelvű munkáiról szól, a harmadik szakasz címek szerint csoportosítja az anyagot, végül pedig gondos név-tárgymutatót kapunk. Az összeállítás így nagyon jól kezelhető és áttekinthető, csak a „pótlás” című részbe került tanulmányok nagy tömege kellemetlen kisért.

Minden ilyen összeállító munkához elsősorban szorgalom és pontosság szükséges. Mégis jó, ha ezeken a sajátságokon kívül a szerző a tárgykör *szellemét* is értő szélesebb látással is rendelkezik. Staud Gézában szerencsére ezek a tulajdonságok megvannak. Tágasabb táv-

latú szemlélete a kietlennek látszó összeállító munkában lépten-nyomon megnyilatkozik. A magyar színháztudomány érdekében valónak tartjuk, hogy munkájának többi kötete is hamarosan megjelenjék.

Galamb Sándor.

*

Géza Staud: *Bibliographie des ungarischen Theaterwesens.* Hg. von der Gesellschaft für Ungarisches Theater und Ungarische Bühnenkunst.

Rezensent bespricht anerkennend die verdienstvolle Arbeit, die zunächst ein genaues Verzeichnis der theoretischen Schriften zur Theaterwissenschaft mit kurzen Inhaltsangaben enthält.

A. Galamb.

Szilády Jenő: *A magyarországi tót protestáns egyházi irodalom. 1517—1711.* Budapest, 1939. A szerző kiadása. 8°, 212 lap.

Az olvasó azt várja a szerzőtől, hogy elsősorban teológiai szempontból dolgozza fel a tárgyat. Az irodalomtörténész azonban kellems meglepetés éri, hogy az értekezés nem kismértékben filológiai irányú: feldolgozza azokat a tót irodalom fejlődésének kezdetét jelentő emlékeket, amelyek Felvidékünkön a protestántizmus hatására keletkeztek. Ebből a szempontból úttörő munka Szilády könyve: az első monográfia, amely a legnagyobb lelkiismeretességgel ismerteti a XVI—XVIII. század valamennyi protestáns irányú irodalmi emlékét. Így már ebből a szempontból is nagyértékű ez a könyv és sok oldalról nyit új látóhatárt a magyar irodalomtörténész számára is. Szerző azonban nem elégszik meg a pusztá ismertetéssel: megkeresi az egyes munkák helyét az egykorú európai vallásos irodalomban, tárgyalja a jelzett kor tót irodalmának erős kapcsolatait a cseh szellemi élettel, de ami a legfontosabb a mi szempontunkból: meggyőzően és világosan rámutat azokra a külső és belső kapcsolatokra, amelyek ezt az irodalmat az egykorú magyar irodalomhoz fűzik. Régóta ismeretes volt, hogy e kor tót históriás- és katonaelegei csehnyelvűségük ellenére is hű tükröi Hungária szellemi arcának: a török pusztításról, a Habsburg-uralomról keseregnek, a közösen vívott csatákat örökítik meg. Szilády most ugyanennek a közös lelkeségnek a megnyilatkozását mutatja be a vallásos irodalomban is nemcsak Rimay Jánosnál és Beniczky Ferencnél, akik kétnyelvű irodalmi ténykedésükkel élő példái a Felvidéken e korban uralkodó több nyelvű, de egy lelkületű irodalomnak, hanem a kor valamennyi írójánál. A hatalmas új anyagon kívül ez Szilády munkájának másik nagy eredménye, ezzel válik nagy jelentőségűvé a Kárpát-medence irodalomtörténetírása szempontjából.

Hűvös, tárgyilagos, elfogulatlan hangon tárgyalja anyagát: ezzel éri el, hogy a mai tót irodalomtörténetírás is értékelni eredményeit.¹ Szempontjai általában véve tudományosak, itt-ott azonban vagy tévedésbe esik, vagy túlhaladott álláspontot foglal el. Amit a tót nyelv önállóságáról, illetőleg önállósodási törekvéseiről mond, az csak többé-kevésbé felel meg a tudományos igazságnak. Nyelvészeti felkészültsége a legkifogásolhatóbb: amilyen nagy a tárgyi tudása az egyes mun-

¹ Slovenské Pohl'ady, 55. évf., 6—7. szám, 410—411. D. dr. Ján Ďurovič tollából.

kák filológiai feldolgozása szempontjából, annyira kifogásolhatók nyelvészeti fejtegetései.² Mindezek ellenére az is nagyon figyelemreméltó, amit a két nyelv alapján a tót és a cseh gondolkodásmód különbségeiről ír.³

Sziklay László.

*

Eugène Szilády: *La littérature ecclésiastique du protestantisme slovaque en Hongrie.*

L'auteur s'occupe dans son livre des produits littéraires du protestantisme slovaque de la Haute Hongrie aux XVIe—XVIIIe siècles. Le premier il dresse une liste complète des ouvrages de cette époque, ainsi, son travail est très important pour tous ceux qui s'occupent des relations spirituelles des peuples de la Hongrie d'avant-guerre. Il nous démontre qu'à côté de l'influence tchèque, c'est l'esprit hongrois qui était le plus proche de la littérature slovaque de ce temps-là. Quelques malentendus linguistiques mis à part, le livre de Szilády a une importance exceptionnelle pour le développement de la philologie de l'Europe Centrale.

Ladislav Sziklay.

Baumgarten Sándor: *Marucelli és Magyarország. Marucelli Fiorentino e l'Ungheria.* Budapest, 1938. Sárkány-ny. 50 l. 8°.

Szerencsés kezű hungarica-kutatónk, kinek már számos külföldi magyar vonatkozás feltárását köszönhetjük, e kis munkájában Marucellinek, a híres firenzei könyvtárosnak *Mare Magnum* című kéziratot bibliográfiájából halászott ki egész sereg utalást Magyarországra s a magyarokkal foglalkozó egykorú művekre. Nem elégedett meg a Marucellinél található említésekkel, hanem lelkiismeretes, aprólékos munkával a legtöbb idézett könyvet megkereste, s belőlük a barokk Olaszország Magyarországra vonatkozó ismereteinek valóságos kis enciklopédiáját állította össze. Kár, hogy a gyűjtött adatok nem részesültek mindig megfelelő magyarázatban és részletesebb megvilágításban; amikor például A. Lazari egyik könyvével kapcsolatban idézi szerzőnk az *alcune compagnie d'Osaroni* kifejezést (22. l., jegyzet), figyelemreméltó az a tény, hogy ez a szokatlan olasz alak nem a magyar *huszár* szónak közvetlen átvétele, hanem a magyarországi latin *husarones*-ből származik. Az is jelentős, hogy Baumgarten talált olyan — bár pontosan nem idézett — francia adatot 1786-ból, mely szerint *hongroyer* átvitt jelentése „valakit kitagadni” (41. l., jegyzet). Igen hasznosak a kosztümtörténeti megjegyzések (40 kk. l.). Azok a festett könyvtárak, melyeket Baumgarten „biblioteca finta” néven említ (5—6. l.), s melyek tulajdonképpen nem mások, mint a barokk „trompe-l'oeil”-ök változatai, Olaszországból kelet felé messze elkerültek: a XVIII. században görögös műveltségű havasalföldi bojároknál találjuk meg őket (v. ö. N. Filimon, *Cioci vechi și noi*, 59. l.). Mindent összevéve, Baum-

² L. 16. l.: „hozzáröntani a cseh nyelvhez”! Gombocz Zoltán nyelvtörténeti felfogása alapján elmaradt álláspont.

³ Másutt kifejtettük, hogy miért ragaszkodunk a most már hivatalos stílusból kiirtott „tót” szó használatához. Ez ismertetés szerzője is, mint korábbi tanulmányaiban mindenütt, „szlovák”-ot írt, melyet saját felelősségemre változtattam a nagy történeti multú régi magyar szóra. Szerk.

garten adaléka az olasz barokkvilág megismerésében komoly haladást jelent.

Gáldi László.

•

L'ouvrage de M. Alexandre Baumgartner offre une analyse pénétrante des détails relatifs à la Hongrie qu'on peut trouver dans le Mare Magnum, bibliographie manuscrite du cardinal Marucelli, savant bibliothécaire florentin du XVIIe siècle.

Ladislas Gáldi.

Gyula Alpár: *Streit der Alten und Modernen in der deutschen Literatur bis um 1750.* Specimina dissertationum facultatis philosophicae regiae hungaricae universitatis Elisabethinae Quinqueecclesiensis. 152. Pécs, 1939. 146 lap.

Alpár Gyula doktori értekezésében voltakép három probléma fonódik össze. Az első az értékelő magatartást illeti, amellyel a német szellem csaknem fél évezreden át az antik szellemmel, a görög-római irodalommal szemben viselkedett, a második azt a kérdést rejti magában, vajjon ez az értékelés miféle következményekkel járt elsősorban a nemzeti irodalomra vonatkozó kritikában és végül, hogyan jelentkezik az antik és modern ellentéte a stílusformák kialakulásában s az úgynevezett nemzedékszemléletben. A kérdés ilyen értelemben feltárva túlon túl nagy terjedelmet, rendkívüli spekulatív készséget igényelt volna, nem csoda, hogy a szerző lényegileg csak az első probléma megoldására szorítkozott, alapos olvasottsággal gyűjtven össze az idevágó forrásmunkákat és idézeteket. Vizsgálódásának súlypontja a német humanizmus korára, a barokk irodalomra, a Perrault-vita német visszhangjára és a Vorklassik idejére esik. Értekezésének van azonban egy alapvető hibája, amely akkor derül ki, midőn a szerző bizonyos következtetéseket akar levonni egyébként érdekes közléseiből. A bevezetésben maga Alpár Gyula is megállapítja, hogy túl laza fogalmakkal dolgozik. Az „alt” szó például nála hol antik írókat, hol buzgó humanista utánczókat, hol pedig a racionális esztétika híveit fogja egy táborba a még heterogénebb modernekkal szemben. Ezeket a csoportokat a tényeknek megfelelően okosabb lett volna széttagolni s a harc fiktív azonosságát feladva, elmélyíteni a kiváltó okokat, a világnézeti ellentéteket, a nemzeti kultúrák öntudatát vagy az irracionális elemek felszabadítására vonatkozó törekvéseket. Így a konklúzió nem lett volna talán olyan patétikus, de kizárta volna azt a tévedést is, amellyel a szerző örök harcról, örök ellentétekről beszélve az antik irodalom értékelésének tényét a racionálás írói magatartás tényével azonosítja, holott ez a tétel csak az irodalmi fejlődés egy-egy pontján s akkor is csak az antik szellem megszükitésével, a görög génusz megcsónkításával volt igaz.

Semjén Gyula.

•

Das Thema der Dissertation von Gyula Alpár ist der Streit der Alten und Modernen, ein Streit um die Rangordnung der antiken und nationalen Literaturen, der in gewissen Epochen auch den Streit um die Vorherrschaft der rationalen Ästhetik bedeutet. Das Bild, auf ein halbes Jahrtausend erweitert, wurde vom Verfasser mit grosser Gewissenhaftigkeit gezeichnet und wenn die Schlüsse, die er aus seiner Arbeit gezogen, nicht immer einwandfrei sind, so ist es jenen wirren Begriffen „alt“ und „neu“ zuzuschreiben, deren Klärung dem Verfasser mangels tieferer spekulativer Kraft nicht gelungen ist.

Julius Semjén.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

The Oxford Companion to Classical Literature. Compiled and edited by Sir Paul Harvey. Oxford, Clarendon Press, 1937. XII + 468 l., 6 tábla és 12 térkép. 8°.

Hasonló külföldi könyvek átolvasása nemcsak azért tanulságos, mert fényt vethet valamely nemzet művelt társadalmi rétegeinek érdeklődésére, hanem azért is, mert példát szolgáltat arra, miképen kell számontartani a hazai igényeket. Sir Harvey könyve csak az angol érdeklődést kívánja kielégíteni, s a magyar olvasó sok olyan cikknek érzi hiányát, amelyet szívesen tanulmányozna. Magyar olvasó természetesen Sirmium-ot is megnézné Sirmio után kézikönyvünkben, Aquincum hiányát fájdalommal állapítja meg, s Britannia és Gallia címszavai után keresi Pannoniát is, de nem találja. Ez is azt bizonyítja, hogy hasonló természetű munkákat nem lehetne idegenből magyarra fordítani, legfeljebb csak útmutatásul lehet őket elfogadni.

E könyvnek az a célja, hogy a klasszikus és modern irodalmak olvasóit a fontosabb antik irodalmi vonatkozások megértésében támogassa. Ezért általában csak a klasszikus korra kíván kiterjeszkedni, de a dolog természete megköveteli, hogy mondanivalóinak körét egészen a Kr. u. V. század végéig kitágítsa.

Előszörban összefoglalja a klasszikus irodalmak s műfajaiknak fejlődését s szól a fontosabb írókról s műveikről. A fontosabb irodalmi műveket külön címszó alatt tárgyalja, sokszor igen bő tartalmi ismeretében, s különös figyelmet szentel az írók műveiből közkinccsé vált mondásoknak vagy szállóigéknek. Ugy látszik, az angol közönség legtöbbet Terentius mondásaiból ismer, mert ezekre hívja fel legjobban a figyelmet (Andria: hinc illae lacrimae; Heautontimorumenos: homo sum, humani nil a me alienum puto; Eunuchus: nullumst iam dictum, quod non dictumst prius; Phormio: quot homines tot sententiae stb.), bár Horatius (in medias res, ridiculus mus) és Accius (oderint dum metuant) is elég figyelemben részesül. Az egyes írók és művek ismeretése alkalmával mindig rámutat az angol irodalomra tett hatásokra (legtöbbször talán Milton szerepel).

Az egyes művek külön címszó alá foglalásában annyira megy a szerző, hogy még az egyes Cicero-beszédeket is külön veszi fel, igaz, hogy csak utal velük a főcikkre (in Pisonem, in Vatinius). Túlzásnak kell azt is tartanunk, hogy külön címszó alatt veszi fel Attius Labeo-t, a Homeros-fordítót, csak azért, hogy utaljon a Homeros-cikkre, vagy Mimnermos Nannóját s az Odysseia Irosát. Igen érdekes, hogy Sidonius Apollinarisról szólva fontosnak tartja annak a megemlítését, hogy Sidonius egyik levelében a visszafordítható mondat klasszikus példája fordul elő („Roma tibi subito motibus ibit amor“).

Kiterjeszkedik a metrikára és ennek egy nyolchasábos cikket szentel, amelyben a fontosabb metrumoknak schémáját adja görög és latin példasorokkal megvilágítva. A metrikán kívül külön címszók alatt tárgyalja a stilisztikai és rétorikai figurákat is (pl. antonomasia, hyperbaton, litotes, synecdoche stb.) latin példamondatokkal.

Mint hogy ismertetni akarja a klasszikusok megértéséhez szükséges történeti, politikai, társadalmi és vallásos hátteret is, felveszi anyagába részletesen Görögország, Athén, Róma történetét, politikai intézményeit és gazdasági viszonyait is. Ismerteti cikkeiben a görög és római vallási intézményeket, a fontosabb mítoszokat és mitológiai személyeket s a főbb filozófiai rendszereket is.

A szerző hangsúlyozza előszavában, hogy munkája nem akarja a

régiségek jegyzékét nyújtani, hanem csak olyan ismeretekben akar tájékoztatásul szolgálni, amelyek vágnak a klasszikus irodalmak tanulmányozásához. Ebből a szempontból valóban a legszükségesebbeket adja.

Természetes, hogy vannak a könyvben kevésbé sikerült cikkek is (pl. a színházról szóló, amely nemcsak elavult, hanem egyáltalában nem nyújt képet); tagadhatatlan, hogy történeti szempontból elhanyagolja a késői császárság korát, bár annak íróit felvette anyagába; az is bizonyos, hogy akad nem egy címszó, amely ilyen terjedelmű munkában nem helyénvaló (pl. Proxenos, Xenophon barátja, vagy a két Arria): ki kell azonban emelni, hogy igen nagy a sikerült cikkek száma, amelyek tömörségükben is megbízható, gazdag anyagot tartalmaznak (pl. a gyarmatokról, az igazságszolgáltatásról, a római jogról, a papyrusok felfedezéséről, az edényfestésről stb.).

Valószínű, hogy a könyv hazájában megfelel céljának, az bizonyos, hogy nem angoloknak is sok tanulsággal jár forgatása. *Jirka Alajos.*

*

Auctor huius libri sibi proposuit, ut iis, qui monumenta litterarum et antiquarum et recentiorum in manus sumerent, subsidio esset in iis, quae ad litteras antiquas attinerent, intellegendis. Quam ob rem non solum de litterarum rebus disseruit, sed etiam iis consuluit, quae in antiquis auctoribus cognoscendis necessaria sunt, ut res gestae, publicae privataeque rationes et res divinae recte intellegantur. Etsi in opere aliquot capita insunt, quae minus opinioni respondent, et auctor minus ducit rationem rerum temporibus posteriorum caesarum gestarum, tamen dubium non est, quin hoc opere materia copiosa et fide digna contineatur omnesque, qui legant, litteris doctrinae bene instruantur.

A. Jirka.

P. Lothar Schläpfer: *Untersuchungen zu den attischen Staatsurkunden und den Amphiktyonenbeschlüssen der demosthenischen Kranzrede.* Paderborn, 1939. 246 l. (E. Drerup: *Rhetorische Studien.* 21.)

Az attikai szónokok ránkmaradt műveiben nem ritkán találkozunk beillesztett okiratokkal. Különösen sok ilyen törvény, végzés, levél, tanúbizonyság stb. van Demosthenesnek a koszorú ügyében (περί τοῦ στεφάνου) mondott beszédében. Ezek hitelességének a kérdését már a XVII. században felvetették (V. Contarenius). Azóta a sok kutató eredményeinek skáláján megtaláljuk mind a két végletet: voltak, akik az okiratok hitelessége mellett törtek lándzsát, de általában valamenynyit el szokták vetni. A kérdés legalaposabb régi ismerője, J. G. Droysen, elsősorban történeti szempontból vizsgálta ezeket a betéteket. Inkább a formai oldal felé irányultak E. Drerup tanulmányai. Ezek szerint kétségtelennek tekinthetjük, hogy a koszorú ügyében mondott demosthenesi beszéd közé iktatott okiratok nem eredetiek. (Ennek ellenére sokan felhasználják még újabban is, — elég Kahrstedt és Honigmann nevét említenünk.)

Schläpfer feladata tehát elsősorban a betétek történeti és jogi szempontból történő megvizsgálása volt. De éppen a hitelesség folytonos kutatása közben csak a hibák, a fogyatkozások derültek ki, a pozitívumok kiemelésére senki sem gondolt. Az okiratok vizsgálata során Schläpfer több helyen pontatlanságokat mutat ki, melyek a történeti csemények, vagy az attikai jog hiányos ismeretét bizonyítják. A betétekben néha Demosthenes szűkszavú adatait fedezi fel, nem ritkán „önkéntes változtatásokkal és megtoldásokkal”. De ami az okiratok alapjául szolgáló adatokat illeti, nemcsak a περί τοῦ στεφάνου hanem Demosthenes egyéb beszédeinek felhasználása is kimutatható,

sőt nem egyszer Aischines szavainak átformálására kell következtetnünk. Az ilyen és ehhez hasonló megállapítások alapján Schläpfer — Drerup nyomán — valamennyi betét-okiratot értéktelennek minősíti és történeti forrásként való felhasználásuktól óva int. A minőség, illetőleg megbízhatóság szempontjából több csoportba osztott betétek közül csak Aischines vádlevelét (54. §) és Aristonikos javaslatát (84. §) tartja olyanoknak, „melyek tartalma általában meglehetősen jól egyezik az eredeti okiratokéval“ (227).

Már Droysen megállapította, hogy a betétek csak Görögország függetlenségének leáldozása után keletkezhetnek. W. Schmid mutatott rá arra, hogy egy Kr. e. 1. századból való oxyrhynchosi papyruson (Pap. Ox. XI 1377) már rajta van a 167. §-ban olvasható Philippos-levél, utána pedig a beszéd rákövetkező szavai. (Berl. Phil. Wochenschrift 37, 1917, 1539.) A *terminus ante quem* és bizonyos kifejezések előfordulása valószínűvé teszi, hogy az okiratokat még a Kr. e. 2. században, vagy legkésőbb az 1. század elején illesztették a beszédbe. Azt, hogy ez Kis-Ázsiában történt volna, Schläpfer találó módon cáfolja és az okiratokkal való Demosthenes-„gazdagítás“ műveletét az athéni retor-iskolák falai közé utalja. Kevésbé hihető azonban, hogy a betéteket ezeknek az iskoláknak a növendékei gyakorlásul szerkesztették volna.

Drerup ösztönzésére Schläpfer a betét-okiratokat külön vizsgálta formai szempontból. Ez a fejezet a könyv legkevésbé sikerült része: merev schemák lélek nélküli alkalmazása semmiféle antik írásmű sajátosságainak megértéséhez nem segít közelebb. Pedig itt igazán hálás feladat várt volna megoldásra. Az attikai hivatalos stílusnak Demosthenes százada után való alakulása korántsem ismeretes minden részletében. Itt csak egy pontra szeretnénk rámutatni: Polybios irodalmi κοινή-jának és a korabeli hivatalos stílusnak az összefüggésére. A különös csak az, hogy Polybios tudvalevőleg számos okiratot közöl történeti könyveiben *szószertint*, — már pedig ezt az antikvitás felületességnek, a művészi alkotás egyöntetűségét zavaró stilustalanságnak tartotta. (Nem ok nélkül mondta róla a halikarnassosi Dionysios [de comp. verb. 4], hogy az élvezhetetlen írók közé tartozik, akik τοιαύται συντάξεις κατέλιπον, οἷας οὐδεὶς ὑπομένει μέχρι κορωνίδος διαλεῖν.) Ha ilyenre került a sor, minden antik író a saját szavaira fordította az idegen szöveget. Így járt el már Thukydides, így pl. Tacitus. (Claudius beszéde *de iure honorum Gallis dando* a lyoni táblán.)

A Polybios írói technikájával, stílusával való összevetés egészen új oldalról világítaná meg a demosthenesi beszéd kétségtelenül betoldott okiratainak a kérdését.

Borzsák István.

Die alte Streitfrage der Echtheit der eingelegten Urkunden der demosthenischen Kranzrede hat bereits J. G. Droysen im wesentlichen gelöst. Auch nach Drerup und anderen neueren Forschern sind die Urkunden der Kranzrede als unecht zu betrachten. Dennoch fehlt es bis in unsere Tage nicht an Gelehrten, die immer wieder Angaben dieser Urkunden als Belege für ihre Aufstellungen heranziehen. Schläpfer findet zwar in diesen eingelegten Dokumenten manche richtige Rechts- und Geschichtsvorstellung, doch sind die sachlichen Irrtümer wie auch die formalen Anstöße und Unstimmigkeiten so zahlreich, dass er sämtliche Urkunden als schlechthin wertlos betrachtet und zur Pseudoüberlieferung rechnet, wenn auch zwischen den einzelnen Urkunden Qualitätsunterschiede bestehen. Ihre Entstehungszeit setzt er

gegen Ende des 2. oder um die Wende des 2—1. Jh.-s v. Chr. Sie dürften aus einer athenischen Rhetorenschule hervorgegangen sein. Was die Quellenfrage betrifft, wird der Einfluss anderer demosthenischer Reden, aber auch der des Aischines ausführlich dargelegt.

Bei aller Anerkennung der unleugbar fleissigen Arbeit wird man die Frage keineswegs für abgeschlossen halten. Der ganze Komplex müsste nach generelleren Gesichtspunkten, mit Einschluss der Frage nach dem Zusammenhang dieser Urkunden, des attischen Kanzleistils des 2. Jh.-s v. Chr. und der Schreibweise und Zitertechnik des Polybios durchgesehen werden. St. Borzsák.

A. Brink: *De demokratie bij Demosthenes.* Groningen, Batavia, 1939. 116 l.

A holland szerző értekezése igen időszerű. Philologiai értéke mellett szélesebbkörű érdeklődésre is számot tarthat. A mai társadalmi átalakulásban forrongó kor egyik fontos problémáját tárgyalja Demosthenessel kapcsolatban. Bevezetésében ismerteti a Demosthenesről szóló műveket. Ritka nagy nyelvtudása teszi lehetővé ennek a gazdag irodalomnak beható ismertetését. A legutóbbi száz év alatt Demosthenes (mint államférfi) értékelése nagy változásokon ment át. Demosthenest nem lehet elválasztani a demokrácia fogalmától, s így bírálóinak értékelése attól függ, hogy milyen egyéni politikai meggyőződésűek. A bírálatokat három csoportba osztja. Az első csoport, melyet *naïv csodálók* csoportjának nevez, Niebuhrnal kezdődik, Schaefferrel kulminál; a XIX. század első felében az újhumanizmus következménye, mely a klasszikus kort idealizálja. Magyar szempontból érdekes a második csoport, a *naïv gáncsolóké*, melynek megindítójaként Schvarcz Gyula professzor „Die Demokratie von Athen” című művét említi. Idéz a szerinte erősen tendenciózus munkából s megállapítja, hogy Schvarcz nemcsak Demosthenest, hanem az attikai demokráciát is ily haragos gáncsolással tárgyalja és ennek oka a szerző demokrácia iránti ellenszenv. E csoport továbbfejlesztői a kritikus gáncsolók, kik már történetihűbb képet adnak a demokráciáról (és ezzel együtt D.-ről). (Beloch, Pöhlmann stb.) Harmadik csoport a világháború után lép fel. Ezeket *kritikus csodálóknak* nevezi; többnyire angol, francia és amerikai tudósok (Pickard-Cambridge, Croiset, Glotz).

Mint hogy Demosthenes méltatását nem lehet elválasztani a demokrácia-problémáktól, először ezeket tekinti át Brink mind modern, mind ókori alakjukban. A demokrácia szó pontos fogalmát a modern demokráciák vizsgálata után határozza meg, minthogy — szerinte — az ókori és újkori demokráciák lényege azonos. Ezt a híres amerikai „Declaration of Independence” (1776) és Demosthenes Koszorú-beszédének összehasonlításával bizonyítja. Megjegyezi ugyan, hogy a miliő sokszor nagy, változtató hatással van a demokráciákra is, de a lényeg megmarad. Formai szempontból a demokrácia: egy társadalom kormányzati formája önkormányzattal, melyben tagjainak többsége akár közvetlenül, akár közvetve résztvesz. Tartalmilag a demokrácia szabadság és egyenlőség iránti törekvések megnyilvánulása. Azonban itt már el kell ismernie, hogy a modern demokráciákban az együttélés szükség-szerűen megváltoztatta a természetes szabadságot és hogy az egyenlőséget a történelem folyamán politikai térre korlátozták, noha belátták a társadalmi egyenlőtlenség veszélyeit is.

A demokrácia legfontosabb problémája: Hogyan választhatnak tehetséges és erkölcsileg megbízható vezetőket? Hogyan lehet egyesíteni a demokrácia alapelveit egy produktív szelekcióval? Az egyenlőség elve — az alkalmatlanok visszaszorítása: e kettősség követelménye:

1. Minél nagyobb népréteg felemelése és törekvés homogén miliőre, melyben a tulajdon alig különbözik, s így a polgárok törekvése kevésbbé széthúzó. 2. A közvélemény széleskörű felvilágosítása. Mik a jó vezető kritériumai? Mi által lesz valaki vezetővé? Érdekes az erre vonatkozó idézet R. Michels „Zur Soziologie“ 1925. című művéből: „Der Führer hat sich... emporgehoben, vielleicht nur, weil er das gemeinsame Ziel schärfer sah und leidenschaftlicher fühlte und wünschte also durch die grössere Intensivität seines Willens, die gewaltigere Schwungkraft seiner Persönlichkeit, die grössere Wärme seiner Menschenliebe.“ Szükséges, hogy a vezető a többség bizalmát bírja s ennek feltétele, hogy meglegyenek benne a virtus és prudentia.

A demokrácia problémái az ókorban jórészt ugyanezek. Ismerteti Aristoteles véleményét (ki szintén nincs politikai előítélet nélkül), majd hivatkozva Joh. Sundwall finn tudósra, megállapítja, hogy a *δημος* egységes volt (a rabszolgák aránya elenyésző), a vagyonkülönbség sem volt nagy: tehát a miliő homogén. A kormányzatban résztvehetett az egész nép s nem vonták ki alóla magukat a tehetősebbek sem. Mik voltak azok a tényezők, melyek a IV. században ezt a népközösséget belső erejében megbontották; hogy külső hatalmi nyomásra meghajoltak? 1. A territórium korlátozottsága. 2. Pillanat-cogizmus. 3. Individualizmus és szónoklatkedv. 4. Bürokrácia.

A világosan látó vezetőnek feladata tehát: 1. szövetségekkel nagyobbítani a territóriumot; 2. szélesebbkörű társadalmi gondolkodást teremteni; 3. társadalmi tettekre ösztönözni; 4. az állami mechanizmust hajlékonyabbá tenni. Azt vizsgálja most tehát Demosthenes politikai megnyilvánulásaiban, hogy a szónok mennyire értette meg a demokrácia elemeit és mennyire vitte keresztül a IV. század polisának követelményeit.

Beszédeit két csoportban (355—351. és 351—330.) a fenti szempontok szerint részletesen megvizsgálva, a leszűrt eredmény a következő: 1. D. beszédeiben mindenütt előtűnik a *demokrácia lényege*: a szabadságon és egyenlőségen nyugvó önkormányzat, melynek támaszai a törvények. 2. Érti a *homogén miliő* szükségességét. 3. Látja a *vezetés lényegét*, ami a közösség jobb ismerete és mélyebb átélése, a közbizalom szükségessége s a *szelekció* virtus és prudentia alapján. Világosan látja a kor követelményeit is Demosthenes; ezek előrelátó társadalmi öntudat és tettekre készség, az állami mechanizmus hajlékony működésén való örökdedés s ezért beszédeiben mindinkább határozottabbá válnak a szövethetési törekvések.

Demosthenes történeti értékelése összefügg a demokráciával, tehát csak tudományos alapon nem lehet bírálni — vonja le a következményt. De ezzel (a kritikus egyéni politikai meggyőződésével) magyarázhatjuk azt a végső megállapítást is, hogy Demosthenes demokratikus gondolat- és érzésvilága megegyezik a modern fogalommal.

Csipkay Sándor.

Von dem nicht ganz einwandfreien Grundgedanken geleitet, dass die Demokratie des Altertums dem Wesen nach dieser der Neueren Zeit gleich sei und beide auch dieselben Probleme haben, untersucht Verfasser die demosthenischen Reden und findet, dass der grosse Redner die Forderungen seiner Zeit gut verstanden habe und seine demokratische Gesinnung mit der modernen vollkommen übereinstimme.

A. Csipkay.

E. Drerup: *Aus versunkenen Tagen, Jugenderinnerungen*; Rhetorische Studien, Ergänzungsband 2. F. Schöningh, Paderborn—B. Götschmann, Zürich, 1939. 299 lap.

A 70. évébe lépett kitűnő Isokrates- és Homeros-kutató sokoldalú munkásságával Közönyünknek ismételtelen volt alkalma foglalkozni. Új könyve a gráci Wachter 1931. és 1938-i évfolyamaiban megkezdett ifjúkori emlékezéseit fogja össze és viszi tovább 1907-ig, házassága évéig. Ott tehát, ahol a dolgok és a fejlődés rendje szerint a tudós válnék fontosabbá a magánembernél, s így a tudományunk multja iránt érdeklődő is már többet kaphatna, szerzőnk — az indiszkrécio fenyegető veszedelmére hivatkozva, illetve ezt kerülendő — pontot tesz. Csupán gyér kárpótlást ad természetesen az a függelékben közölt (285—293. ll.) életrajzi vázlat, amelyet Drerup 60 éves jubileumára E. Martini baráti keze állított össze (Wächter, 1931. 1. kk.), s az utolsó tíz évre ez különben sem terjed át.

A feldolgozott korszakban a müncheni és würzburgi egyetemek egykori tanárát szinte kizárólag az attikai szónokok foglalkoztatták. Ez indokolja, hogy a családi és személyi szálakkal erősen átszőtt emlékezés az 1913 óta töle szerkesztett „Rhetorische Studien” sorozatában jelenhetett meg. A kötetben a filológust elsősorban érdekli; sok tanulságos bepillantás tudományunk jelesein (pl. Lipsius, Dörpfeld, Wilamowitz, Schanz, E. Schwartz, E. Martini és másoknak) életébe és sok nosztalgiát keltő úti emlékezés lelkeink örök hazáiról: Hellasról, Sziciliáról, Itáliáról. Minden idők és helyek tanszékaspiránsait viszont a 226. kk. ll. és hasonló tanulságos helyek lesznek hivatottak felvilágosítani és megvigasztalni.

Marót Károly.

*

Liebe Bekannten, die nie genug bekannt werden können: versunkene Helden unserer Wissenschaft und ewige Landschaften unserer Sehnsucht machen Drerups Buch auch für weitere fachmännische Kreise interessant. Ihn selbst zeigen die Erinnerungen in den Jahren, wo seine wissenschaftliche Entwicklung noch „fast ganz auf dem Gebiete der Attischen Redner lag“.

K. Marót.

Forschungen zur deutschen Sprache und Dichtung. Herausgegeben von J. Schwietering. Münster i. W. Aschendorff. Heft 7. *Luise Lerner*: Studien zur Komposition des höfischen Romans im 13. Jahrhundert. 1936. 54 l. Heft 8. *Günther Glogner*: Der mittelhochdeutsche Lucidarius, eine mittelalterliche Summa. 1937. VIII + 74 l. Heft 9. *Heinz Bodensohn*: Die Festschilderungen in der mittelhochdeutschen Dichtung. 1936. 104 l.

Irodalomtörténet és művészettörténet természetükből eredően rokon tudományágak, s egyiknek tanulságait, vívmányait a másik is haszonnal érvényesítheti. Az ízléstörténeti alapon álló szellemtudomány ebből hamar levonta a következtetést, s felismerte, hogy az irodalomnak is vannak stílusorszakai, amelyeket célszerű a művészeti stílusok bevett elnevezéseivel megjelölnünk. Sőt, tovább menve: az egész emberi kultúra ilyen stílusperiódusokon belül mozog, s ez a stílus valamely korszak képzőművészetében csak úgy megnyilatkozik, mint zenéjében, irodalmában, életformájában csak úgy, mint gondolkodásában. Ez a tágabb értelemben vett „művészettörténeti” szemléletmód sokban hozzásegített ahhoz, hogy ma ismét nagyobb egységben látsuk a művészet különféle ágazatait, amelyeket Lessing Laokoonja oly kérelhetetlenül igyekezett egymástól elválasztani. Holott az irodalom csak úgy művészet, mint a festészet vagy zene.

Ezek az elgondolások irányították az utóbbi negyedszázad tudományát, amikor az irodalmi stílusok vizsgálására vetette magát. Jó ideig azonban az irodalmak újkori fejlődését világították csupán az új szempontok fényével meg: a középkort átengedték a régibb vágású filológia, vagy pedig a merészebb és kevésbé merész történetbölcséleti konstrukciók számára. Az első nagyobb munka, amely középkori anyagot stílustörténeti szempontból tárgyalt, Schürr könyve a francia gótika eposzáról, sokáig elszigetelt kísérletnek látszott maradni. Végül is a német germanisztika, ez a már romantikus kezdetei óta egyetemes érdekkörű tudomány törte meg a hallgatást.

Schwietering, a münsteri, majd berlini egyetem tanára mély filológiai ismeretek biztos birtokában stílustörténeti szempontokat adott a középkori német irodalom kutatása számára. Mind az ő, mind a hasonló célokat követő kölni germanista Gottfried Weber érdeklődésének középpontjában a gótika áll. A három tárgyalt dolgozat, amely Schwietering szemináriumából került ki, szintén ebben a körben mozog, ha címével nem árulja is el. Mindhárom mű elsősorban filológiai jellegű ugyan, de e filológiai kutatás mögött kisebb vagy nagyobb mértékben mindig ott áll a gótika stílusproblémája. A filológiai pontosság és elmélyedés a Schwietering-iskola erőssége, s biztos fegyver a vád ellen, mintha stílus- és szellemtörténet eleve felületességét, olcsó és könnyű szellemeskedést jelentene.

Legértékesebb a három munka közül Glogner tanulmánya a középfelnémet Lucidariusról, a skolasztika gondolatvilágát nemzeti nyelven népszerűsítő egyik alkotásról. Igazi szellemtörténetet ad, s beállítja a művet a skolasztikus gondolat problémakörébe. Nagy teológiai és filozófiai olvasottsága helyes ítéletekre képesíti, s lehetővé teszi, hogy részletes hűséggel tárja föl előttünk a korai gótika természet felé forduló, de továbbra is metafizikai mélységek fölött álló világát. A summa keretén belül immár a természeti világ is pozitív értékelést nyer, bár az isteni ősforrástól korántsem szakad még el. Mégis, az előző korszak túlzó világtagadása immár a múlté. Mindezen megállapítások pedig beható filológiai vizsgálódások eredményeként szűrődnek le, amelyek végigvezetnek a Lucidarius egész szerkezetén és felépítésén.

Közepesebb értékű Lerner munkája a XIII. századi udvari regény kompozíciójáról. A szorgalom azonban tőle sem tagadható meg, amikor ügyesen s helyenkint igen finoman elemzi előbb a korai német lovagepika, majd a tulajdonképeni udvari regény, Wolfram von Eschenbach, Gottfried von Straßburg, Hartmann von Aue és kisebb jelentőségű költők alkotásait. A zárófejezet pedig itt is stílustörténeti szempontok szolgálatába állítja a leszűrt eredményeket, amikor kimutatja a tárgyalt regények kompozíciójában a gótikus mozgalmasságot.

Kissé száraz és nehéz olvasmány Bodensohn könyve a középfelnémet költészet ünnep-ábrázolásairól. A stílustörténeti szempont itt nem nyer külön hangsúlyozást: viszont a föltárt anyag elrendezése már eleve olyan, hogy a stíluszempontokat az olvasó mintegy készen kapja, amikor a szerző, végigvezetve a korai, fejlett és kései lovageposzon, a hőseposzon és a rímkrónikákon, olyan vonásokat tár föl, mint az érzelmesség vagy mozgalmasság erősödése, naturalisztikus elemek felbukkanása. Mindez azután párhuzamba állítható a korabeli gótikus képzőművészet alakulásával, fejlődésével, s így ezek a látszólag egyoldalúan száraz fejtegetések is mélyebb értelmet nyernek. Végelemzésben tehát a nyersanyag földolgozása itt is a szintézist munkálja.

Mindegyik ilyen dolgozat egy-egy téglasor a középkori német irodalom szintétikus képének épületében, mindegyik új meg új tanul-

ságokkal szolgál, s segítségünkre van, ha összefoglaló szándékkal közelünk nemcsak a középkori irodalom, de az egész akkori világnézet kutatása felé. Ez mindhárom munkának végső értelme és érdeme, s ez teszi indokoltá használatukat a középkortudomány minden művelője számára. Hisz ma egyre inkább erősödik európai, sőt amerikai tudóskörökben a középkor egységes vizsgálatának szükségessége. Amint a szöveginterpretációra szorítkozó klasszika-filológiából kifejlődött a nagyobb szemléletre törekvő ókortudomány, úgy napjainkban hasonló fejlődés tanúi lehetünk a középkorkutatás terén. Cohen és Réau folyóiratunkban már ismertetett könyve egyik öröndetes és becses jele ennek. Ez a középkortudomány ki kell, hogy terjeszkedjen irodalomra, művészettörténetre, történetre, filozófiára egyaránt. Ehhez azonban elengedhetetlenül szükséges a részek helyes beillesztése az összképbe. Az ilyen munkák pedig, mint az itt tárgyalt három, megbízható részletkutatásukkal lehetővé teszik ezt az összeillesztést, egységben-látást.

Angyal Endre.

Lange beschränkte sich die stilgeschichtliche Literaturforschung auf die Neuzeit; das Mittelalter, insbesondere die Gotik wurde, abgesehen von einigen Ausnahmen (so etwa von Schürr) kaum beachtet. Erst die Germanisten Gottfried Weber und Julius Schwietering schlugen auf diesem Gebiet grundsätzlich den Weg der Stilkunde ein. Aus dem Schülerkreis des Letzteren stammen die drei besprochenen Studien von Lerner, Glogner und Bodensohn. Sie sind zwar auf den ersten Blick rein philologischer Artung, doch steht diese exakte Philologie durchwegs im Dienste einer stilgeschichtlichen Betrachtung. Besonders stark bestimmt diese Richtung die ausgezeichnete Studie Glogners über den mhd. Lucidarius, wo mit den Mitteln einer erstaunlichen philosophisch-theologischen Belesenheit die Beziehungen des Werkes zur gotischen Scholastik klargelegt werden. Auch die Arbeit von Lerner bietet manchen nützlichen Beitrag zur Stilgeschichte der Gotik, indem die dynamisch-einheitliche Kompositionstechnik des höfischen Versromans überzeugend analysiert wird. Die Studie erreicht jedoch nicht die Höhe der Glogner'schen Arbeit. Noch eintöniger ist Bodensohns Buch über die Festschilderungen mhd. Dichtung, jedoch bringt auch er manch wertvolle Daten zur seelisch-stilistischen Entwicklung der behandelten Zeit. So sind alle drei Arbeiten nützliche Bausteine einer sich heute allmählig entwickelnden Mittelalterswissenschaft, die, ähnlich der Entwicklung der Altphilologie zur Altertumswissenschaft, gleichfalls einer synthetischen, Kunst, Dichtung, Weltanschauung und Geschichte umfassenden Schau zustrebt.

Andreas Angyal.

Kurt Hildebrandt: *Hölderlin. Philosophie und Dichtung.* W. Kohlhammer Verlag, Stuttgart und Berlin. 1939. 290 l.

Amióta Hellingrath Hölderlin-kiadása a romantikus görögrajongónak vélt költőben felfedezte a bölcselőt, a német filozófia rövidesen megtalálta azt a hiányzó fejlődésszemet, amely a Hamann-, Herder-, Goethe-hagyományt a szintetikus, költő-bölcselő világszemlélet kialakulásában Nietzsche látomásaihoz kapcsolja. Hölderlin azok közé a költők közé tartozik, akiknek szellemtörténeti megítélésében egyforma szerepet játszik az irodalomtörténész és a filozófus, mert alkotásának eszmetartalma nem egyszerűen abból fakad, hogy a költő hozzászegődik bizonyos bölcséleti fogalmakhoz, hanem a teremő léleknek abból

az ősrétegeből, amelyben a világmagyarázatnak költői és bölcséleti formái, az átvett tudás s a legegényebb belső tapasztalat az ihlet ritka pillanataiban úgy forrnak össze, mint a világnak egységes és megbonthatatlan érzéklése. Kurt Hildebrandt-ot Plato- és Nietzsche-tanulmányai különlegesen előkészítették a Hölderlin-féle hellén-germán bölcsélet bemutatására. Műve az irodalomtörténész is erősen érdekli, mert alkalmat ad bizonyos szellemtörténeti fogalmak megvitatására s Hölderlinnek kortársaihoz való viszonyát s népközösségi szerepét is új megvilágításba helyezi.

Nem térhetünk ki annak részletezésére, mennyiben tartja Hildebrandt helytelennek a klasszika, romantika, kriticismus és német idealizmus szavak mai használatát, amelyek a XVIII. és XIX. század érintkező évtizedeinek szellemi életét sokszor önkényesen szakítják négyfelé, minden irányjelölés ezen a területen szükségszerűen csak megközelítő és korlátozó lehet, hasonlóképen nem részletezzük azokat a nyilvánvaló okokat, amelyek a szubjektív és objektív jelzők használhatóságát valóban kétessé teszik, mutassunk inkább arra, hogy Hildebrandt e felosztások helyett megkülönböztetési alapul a teremtmény szellemek világérzéklési módját választja s így rögzíti le egyfelől a sajátosan német gondolkodók és költők irányát, akik a mindenséget osztatlanul, panentheista módon fogják fel egy hellén-germán alkati megfelelőség jegyében, másfelől a racionalisták és aufkláristák nemzedékét, akik a világ képét ellentétekre tagolva, fogalmakra bontva élik át és ábrázolják. Az előbbi jellemzője a ganzheitliche Schau, amely a tényeket nagy összefüggésekbe ágyazva, az egyént csak népi megköthettségében ismeri, elfogadja a vezéri elvet, mint a népi erők organikus kivirágzását, a hősiességet kívánja meg, mert praktikus életfelfogása a világ folyásából a harcot, a küzdelst sohasem tudja eltagadni. Az utóbbi az antithetikus gondolkodást jelenti, nyugati fertőzöttséget, absztrakt igazságra való törekvést, a demokrácia, a világbéke, világpolgárság járulékaival. Ezt a felosztást nyilvánvalóan a német szellemi élet mai eszméi sugallják, alkalmazása épp annyi korlátozást, megnyirbálást követel, mint bármilyen más szkéma alkalmazása. Hildebrandtnál mindenestre az a rendeltetése, hogy Hölderlin és Schiller viszonyát magyarázza. S a magyarázat a hellén-germán típusú, völkisch Hölderlinnek megérdemelt előnyére Schillernek, a nyugati kryptoaufklárista szabadságszónoknak súlyos megtépázásával jár. Hildebrandt megcáfolja a legendát, amely Schiller pártfogásáról és Goethe ellenszenvéről szól. A fiatal Hölderlint megtévesztette az egyetlen rokon vonás, amelyet Schillerben felfedezett, a heroikus tetteire való törekvés, s végzeté lett ez a tévedés, mert annál a költőnél keresett megértést és biztatást, aki antithetikus elmeformájában és eszméiben egyaránt, a Spieltrieb-ből levezetett művészetelmélettől kezdve a csillagrendszerként kitűzdel, pathetikus ideáig, a platonikus Hölderlinnek legélesebb ellentéte volt, holott méltánylást a vele egytípusú Goethenél talált és találhatott volna.

Hildebrandt könyve alapján ugyancsak módosul Hölderlinnek a német bölcsülethez való viszonya. Az irodalomtörténet a költő alkotásaiban hosszú ideig csak a német idealizmusnak, főként Schellingnek tükröződését látta s csak az 1917-ben kiadott *Ältestes Systemprogramm des deutschen Idealismus* vetette fel azt a kérdést, mily mértékben befolyásolta Hölderlin teremtmény gondolkodása éppen a schellingi bölcsélet kialakulását. Hildebrandt pontos elemzéssel mutatja ki, hogy az azonosság tana, a tisztán értelmi, a valóságot számba nem vevő spekulációk megvetése, a Világlélek eszméje s a szépség ideá-

jában összeforró költészet és bölcsélet Hölderlin formáló, ösztönző hatására alkotja Schelling gondolatrendszerének egy-egy sarkalatos tételét.

Természetes, hogy Hildebrandt különös figyelmet szentel Hölderlin hazafias költészetének. Az eddig sokszor érthetetlen, ostorzó hangot a dühkitörések téves anticipálása helyett nagy tettreserkentő, hősies lobogással, népi megújodást sürgető türelmetlenséggel magyarázza. Ez a népi összeforrottság a felsőbb réteget alkotó klasszikus kortársak számára idegen volt s viszont épp ez kedveltette meg a klasszikus és romantikátlan Hölderlint a politikai romanticizmussal, amely — ha az elborult lelkű költő személyi kultuszával nagyon óvatosan bánt is, — eszméit annál szívesebben vallotta magáénak.

Ennyiben összegezhetjük Hildebrandt könyvének az irodalomtörténetet is érdeklő eredményeit. A mű átértékelő merészségét nem szabad túlbecsülnünk. Sok-sok ténye tudományosan igazolt, de sok olyan fénysáv is van benne, amely külső eszméből vetítve önkényesen hagyja homályban a ganzheitliche Schau-ba egyébként beletartozó, kedvezőtlen részleteket. Romano Guardini mélyebb világnézleti elemzéssel ábrázolja a tragikus költőt, amiben Hildebrandt tartózkodóan egyoldalú. De hogy van egy völksich, hősi germán Hölderlin is, ez csak arra példa, hogy korok és emberek arculatát nem annyira magánvaló létük és igazságuk ereje rajzolja ki, hanem a mindenkori ítélő nemzedék eszméinek rájuk imbolygó és változó fénye.

Semjén Gyula.

*

Verfolgt man mit gehöriger Aufmerksamkeit die deutschen wissenschaftlichen Werke, die seit der Machtergreifung des Nationalsozialismus erschienen sind, so gewinnt man immer mehr die Überzeugung, dass der grosse Aufruf zur völligen Neugestaltung des geistigen Lebens in Deutschland nicht wirkungslos verschallt ist. Und wenn die Philosophie einst als ancilla theologiae betrachtet wurde, so ist die deutsche Wissenschaft zusehendst die Adoptivtochter der mit politischen Elementen sehr stark durchsetzten neuen Weltanschauung geworden. Hildebrandts Werk ist auch aus einem solchen Dienste an der deutschen Nation entstanden, denn indem er Hölderlin als ganzheitlich denkenden, schöpferischen Philosophen, als Vorkämpfer für die Erfüllung des Deutschen Reiches preist, versetzt er manche schwere Hiebe jenem Schiller, der als Kryptoaufklärer und schwungvoller Bühnenredner die Ideen der demokratischen Freiheit, des Weltfriedens, Weltbürgertums, kurz den westeuropäischen Rationalismus verbreitete. Sehr vertvöll ist hingegen die menschliche und geistesgeschichtliche Klärung des Verhältnisses beider Dichter, sowie die Darstellung der Hölderlinschen Philosophie, die nicht mehr als Abglanz des deutschen Idealismus, sondern als selbständige Schöpfung und Vorstufe zu Schellings Gedankensystem zu betrachten ist. Das Buch wird — trotz aller Einseitigkeit — auf jeden Kenner des deutschen Geisteslebens sehr anregend wirken.

Julius Semjén.

Südostdeutsche Forschungen. Herausgegeben im Auftrage des Instituts zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden und Südosten in München von Fritz Valjavec. 4°. III. (1938—39.) 874 l.

Az I. és II. évf. gazdag tartalmáról megemlékeztünk (v. ö. 1938, 278—287. l.), azóta újabb évfolyamában még fejlődött az értékes folyóirat. Mindenekelőtt gyarapodott terjedelemben — amennyiben az év-

könyvből negyedévi folyóirat lett — és gazdag könyv- és folyóirat-szemléjével. Utóbbi teljes tájékoztatást nyújt, bár bírálatában néha erősen kidomborítja a német álláspontot és igen élesen szembehelyezkedik azzal, ami a folyóirat felfogásával nem egyezik. Ezen a dolgok mai állásánál fogva senki sem fog csodálkozni. Általában a folyóirat ebben az évfolyamban azon volt, hogy a különböző területekre és kérdésekre vonatkozólag ottani kitűnő szakembereket szolgáltasson meg. Hogy ezáltal gyakran bántó szavak és a mai kutatásnak meg nem felelő kitételek hangzanak el ellenünk, az az utódállamok gondolkodásából önkéntelenül adódik. Ez persze nem a szerkesztőség hibája. Bár néha a tévedés akkora, hogy a kiadó is szükségesnek látja a cikket magyarázó-megtegető bevezetéssel ellátni (pl. 797. és 823. l.). Az évfolyam tartalma felöleli a népiélet minden ágát: a telepítés-, gazdaság-, művelődés- és művészettörténetet; a néprajz, népegészségügy és anthropológia számos idevágó kérdését; az irodalom- és szellemtörténetet, esztétikát, a népi öntudat ébredésének szórványos jelenségeit stb. Ismertetése egész tanulmányt igényelne, amire itt nincs helyünk és módunk, ezért csak röviden rámutatunk az egyes cikkekre tartalmára és irányára.

a) *Telepítés-, gazdaság-, művelődés- és művészettörténet.*

Klebel Ernő a középkori délkeleti németiség, különösen az alpi törzsek telepítéstörténetét mint egységet vizsgálja: a település, táj-, helység- és dűlőnévkutatás alapján. Elvi és módszertani kérdései és megállapításai minket is érdekelnek. *Aull Ottó* Bécsujhelyről szól, mely a németiség ősrégi keleti védővára, később jelentős művelődési és művészeti központ volt, melynek hatása a Lajta keleti partjára is kiterjedt, különösen mióta Nyugatmagyarország németajkú része Ausztriához, illetve Németországhoz tartozik. *Sattler Vilmos*, a szlavóniai németek viszonyainak jó ismerője, a német telepéseknek a szomszédos szláv népbe való beolvadásáról számol be (Umvolkung). Erről a jelenségről mostanában sok szó esik, más vidékekkel kapcsolatban is. Szlavónia németjei a legújabb délkeleti népszigetek közé tartoznak, életküzdelmük, mely napjainkban történik, igen tanulságos. Ahol legkisebb százalékát teszik a lakosságnak (10%-ig), ott vesznek el leginkább. Hogy a beolvadás általában nem mindig az államnyelvbe történik (530), arra a legérdekesebb példa az eredetileg francia falvak csnémetesedése a Bánátban. Kissé eltér szokott tárgyilagosságától, amikor azt mondja, hogy a tiszta német családban élő 80 fő közül 26 nem beszéli már az anyanyelvét. Sok nehézség van e nyelvszigetnél az iskolaügy terén is, mert a kis községek nem hozzák össze a kellő létszámot egy német elemi iskolához. A budai hegyvidék német falvainak néprajzi kutatója, *Bonomi Jenő*, Pesthidegkút földesurának 1711-ben a német telepésekkel kötött szerződését közli. (A budakeszit és budaörsit már ismerjük.) Szabó István Ugocsa megye c. művének a felsőtiszai, középkori, XIII. sz.-i német telepésekre vonatkozó részeit alaposan megbeszéli *Moór Elemér*. Ezek „Flandrenses”-ek, de hibásan szászoknak mondták őket és a magyar elnevezés alapján „Sachsendörfer”-nek németül. A XVI—XVII. században beolvadtak a magyarságba. *Völlick Bruno* a család- és rokonságkutatóknak tesz jó szolgálatot, mikor régebbi munkáját folytatja. Már 1927—28-ban összeállította a budai vár háztulajdonosainak névsorát 1696-ban és 1714-ben. Jelen összeállítás a budai polgárok névsorát adja 1686—1789 közt, melyet a „matricula civium Budensium”-ból merített és mellyel Buda történetéhez is hozzájárult. Igen érdekes gazdaságtörténeti tanulmányt közöl *Mehlan Ernő*. A török hatalom fellépése előtti időktől a mai napig tartó állandó

harcot tünteti fel a balkáni piacért, melyben a magyar Duna-medencének, mint kereskedelmi útvonalnak jelentős szerepe volt. *Müller-Langenthal Frigyes* értékes cikkben számol be a „szász nemzetegyetem“ (Sächsishe Nationsuniversität) keletkezéséről és szép működéséről. Kár, hogy az idők folyamán beállott minden bajt és hátrányt a magyarok rovására írja. Altalában szász-román közös érdekről és megértésről szól a magyarokkal szemben. Aki a szászok jogi és egyetemes vagyoni helyzetét 1919 előtt és után ismeri, az a cikk politikai célzatosságával tisztában van, de azzal is, hogy mikor volt a szászoknak jobb dolguk. *Horváth Walter* a német lovagrend erdélyi birtokállományával foglalkozik és a régi tanulmányok figyelembevételével a „Terra prodnicorum“ fekvését akarja meghatározni. Sajnálatos, hogy tudományos cikkében a Barcaságról azt mondja „im Herzen Rumäniens, in der südöstlichen Ecke der Karpatenketten, in Burzenland bei Kronstadt“ (399), noha ő is tudja, hogy II. Endre magyar király telepítette őket oda, a magyar királyság területére. *Fittbogen Gottfried* a szászok nemzeti hőisének, Roth István Lajos munkáinak kiadásáról szólva, a pedagógia és a földművelés körüli nagy érdemeit méltatja. Ő honosította meg a szászoknál az istálló-étetést és Németországból vagy helyben földműveseket toborzott, ami a szászoknál népi gyarapodást is jelentett. 1848–49-ben ellenünk fordult és osztrák segítséggel a szászok területét akarta növelni. A két nép összeütközését kedvező pillanatnak gondolta célja elérésére, de életébe került. *Huss Richárd* megleghangú nekrológót írt Kisch Gusztávról (1869–1938), aki tanára, később barátja volt. Lelkes pap-tanár volt, de álma-vágya teljesedett, mikor 1919-ben Kolozsvárt, az új impérium alatt, a germanisztika tanára lett, ahol szász nyelvjárás- és őshazakutatásának elhett, melynek úttörő harcosa maradt. Egy másik füzetben igen elismerően szól Kisch szorgalmas munkájáról (Siebenbürgen im Lichte der Sprache), melyben a klasszika-filológiát az indogermánál és a táj-észleléskutatással egybekapcsolta és a nagy anyagot elrendezte. *Hoffmann Edit* a középkorú Pozsony művészeit és művészeti emlékeit ismerteti a szakember tárgyilagosságával. Fölsorolja az összes kőfaragó, építész, szobrász, festő, miniátor, aranyműves, fegyverkovács nevét és a rávonatközü adatokat. Nem nagy művészek, csak szorgalmas iparosok, de műveikkel koruk színvonalán állanak. Aprólékossággal föl-sorolja a sok német mestert és az olvasónak az a nyugodt érzése lehet, hogy itt senkin, nemzetiségi szempontból, sérelem nem esett. Mégis a SODF. Weinelt-cikkével polémiába bocsátkozik vele, mert azt állítja, hogy a magyarságnak vérség szerint is annyi köze van a mesterekhez, mint a németeknek (284). Folyóiratunk Weinelt cikkében új és alapos kutatás kezdetét véli látni: „Wir wollen hoffen, dass die Ausführungen Dr. Weinelts den Auftakt einer gründlichen, in's einzelne gehenden Beschäftigung mit diesem wichtigen Themenkreis bilden“ (823). *Weinelt Herbert* cikkét maga *Valjavec* látja el bevezetéssel. „Die Unterschiede in den Gesichtspunkten und Meinungen zwischen der Forschung der Länder Mittel- und Ostmitteleuropas sind zu einem wesentlichen Teil Tatsachen, die sich aus der Nationszugehörigkeit ergeben mussten“ (823). Ez igaz, de nem igazolja egészen azt a szempontot, melyet *Valjavec* Weineltben üdvözl, és mely a tótok mellett politizál a magyarok ellen. Azt hiszem, elég Weinelt egy mondatát idénem és mindenki belátja, hogy vele még vitatkozni sem lehet: „Die Bevölkerung der deutschen Stadt Pressburg bestand aus Deutschen und Fremden, zu denen auch die zugewanderten Madjaren zählten“ (826). Ha valaki így ír az ősi koronázási városról, az a tárgyilagosságról lemondott és a napi politikát viszi a tudományba.

Weinelt másik cikke sem tárgyilagos, mely a felső Vág völgyében a régi középkori líptói német telepítésről szól. Ezt a XVIII. század elején a környező tótok már elnyelték (Umvolkung). A régi magyar kutatásokkal szemben bizalmatlan, mert „die gesamte Slowakei ist nicht nur deutscher Kulturboden, sie war im Mittelalter und in der frühen Neuzeit zu einem nicht unbedeutenden Teil auch deutscher Volksboden“ (335), ezt bizonyítani minden igyekezete. *Lupaş János* az 1784-i Hora- (Horia-) és Kloska-féle lázadással foglalkozik. Hibás, hogy annak leverése után II. József Erdélyben a jobbágyságot eltörölte volna, mindössze a jobbágyság helyzetét rendezte.

b) *Néprajz, népegészségügy és anthropológia.*

Bonomi Jenő gazdag anyaggyűjtéssel értekezik a halálozással és temetéssel kapcsolatos népi szokásokról a budai hegyek német községeiben. Hogy milyen erős a népi hagyomány, mutatja az a körülmény, hogy egyes szokások az ország egész más vidékén élő protestáns németeknél ma is megvannak. *Kunnert Henrik* folytatja a SODF. első évfolyamában megkezdett munkáját, mellyel a régebbi nyugat-magyarországi néprajzi könyvészetet kiegészíti az utóbbi évekre vonatkozólag. *Malaschowsky Alfréd* kimutatja, hogy a pásztorélet egyik európai népnél sem volt olyan hatással a gazdasági és társadalmi formák kialakulására, mint Romániában. A modern állami élet nem kedvezett a vándorpásztorlásnak (transhumance) és ezért az 1900 táján teljesen megszűnt. Legnyugatibb része Morvaországig ért, ahol a XVI. században kezdenek feltűnni. Ettől eltérő volt az erdélyi pásztorokodás, mely télen a hegyekről a védettebb völgyekbe húzódott. Persze azt is mondja M. minden bizonyítás nélkül, hogy a honfoglaláskor a magyarok már Erdélyben találták a román pásztorokat (818). Ez a vándorlás a politikai határokon át, a népi egység gondolatát tartotta ébren bennük. A közép-európai és magyar véleménynel szemben a zárt Kárpáti-medencéről, a románok egy egészen más területi egységről (Raumerlebnis) beszélnek: a Tisza—Duna—Dnyeszter által határolt területről. Ez a nézet győzött a világháború után a magyar fölött és azért alakultak úgy Románia új határai, magyarázza M. Nagyon naív magyarázata a versaillesi és vele kapcsolatos békék határmódosításainak. Nem tudjuk, Európa mostani határváltozásait M. a pásztorélet milyen változatából magyarázná természetes következményként? *Burckard Werner*, a németországi városi orvostanhallgató, megdöbbenéssel látja egy alföldi, útburkolat nélküli német falu (Bukin, Bácska) egészségügyét, lakásviszonyait, ivóvizét, ruházatát, egészségtelen foglalkozását stb. Tudjuk, hogy nem jól van ez így, de a hagyomány ellen csak lassan lehet eredményt elérni és nincs is már olyan sok község, ahol ilyen viszonyok vannak. (Minket kisebb német városokban, pl. Szilésziában viszont az lepett meg, hogy szűk udvarukból a trágyalé vagy ahhoz hasonló az utcára folyt.) *Grimm Hans* az előbbi évfolyamban megjelent cikkeihez hasonlóan a Bácskában végzett népegészségügyi és anthropológiai kutatásairól számol be. Ugyanerről a tárgyköréről írt ő és *Burckard* az újvidéki Zeitschrift f. ländliche Wohlfahrtspflege, Volk und Rasse és Front junger Wissenschaft (München) című lapokban is. A szem és haj színét és keverékét vizsgálja. Bácska, Baranya és Szerém megye németjeinek több, mint a fele világos szemű, egy negyede sötét szemű. A szőkék száma kb. a lakosság fele. A keverék különböző, Baranya inkább a világos típushoz tartozik, a Szerémiség nagyobbára a sötét felé hajlik, Bácska a kettő közt áll. Az anyag 30 községből van összegyűjtve és nagyobb anyaggyűjtéssel kellene a

keverést végleg bizonyítani. Müller K. V. azt vizsgálja, hogy élettani szempontból milyen jelentősége van a németiségnek Délkelet-Európában, a határos népek szociális, művelődési és politikai fejlődésében. Szepesség, Erdély, Dél-Stájerország és Dél-Krajna, Kelet-Szilézia, Lengyelország, Kelet-Galícia és Csehország területén. Szól továbbá a német városi polgár és iparos szerepéről, a XVIII. századi Magyarországra és keletre való kivándorlásról, a XIX. századi iparosokról, Lodz vidékéről stb. Fejlett műveltségű, nagyszámú népeknél kevésbé látszik a hatás, mint éppen Délkelet-Európa kisebb népcsoportjainál. Legtöbbször a cseheknek adtak. Nagy-Magyarország területén leginkább a középosztály jobb állásaiba jutottak, olvadtak be (Aufstiegsassimilation, 614). Hasonló folyamatot ma is láthatunk más államokban, pl. Amerikában. A német vérnek ilyen történelmi jelentősége elvitathatatlan. Német szempontból bizonyára sajnálatos dolog, de ugyanígy jártak a kisebb magyar szigetek is az ország szélein és a mi kívándorlóink is.

c) *Esztétika, irodalom- és szellemtörténet.*

Császár Elemér, kiváló irodalomtörténészünk, Az ember tragédiáját ismerteti a SODF. olvasói előtt abból az alkalomból, hogy német színpadon előadták és így német fordítása és előadása révén megnyílik a nagy alkotás előtt a világirodalom kapuja is. Madách műve így alkalmat talált elszigetelt nyelvünkől kilépni és a nagy világ elé állni. („Die Tragödie des Menschen klopft schon an das Tor der Weltliteratur. Wenn es sich ihr auftut, so ist das ausser ihrer Eigenart das Verdienst des Deutschtums. Der deutsche Geist, in Goethe verkörpert, hat unsere grosse Tragödie zum Leben erweckt, die Kraft des deutschen Geistes wird sie auf die Weltbühne zum Ruhm führen“, 780). Ez a *sum cuique* méltó az összehasonlító irodalomtudományhoz. Császár professzor magyarázza drámai remekművünket és összeveti a világirodalom egyéb nagy alkotásaival, melyekben szintén látomás vagy álom alakjában ismerjük meg a multat (Goethe, Hugo, Shakespeare, Calderon, Shelley, Byron stb.) és így határozza meg helyét.

Sajátságos, hogy egyes kérdések különböző személyeknél egyszerre érnek meg, noha azokról addig igen sokáig nem emlékeztek meg. Így voltunk *Kostić Mitával* és témakörével. Ugyanekkor nálam is össze volt gyűjtve az anyag arra nézve, hogy miképpen közvetítettük iskoláink útján dél és délkelet felé a nyugati eszméket, mikor az ő cikke megjelent. Ő azt kutatta, hogy mit hoztak diákjaik a XVIII. században a német egyetemekről, de egyben elismeri, hogy oda a mi iskoláink és tanáraink közvetítésével kerültek (352). Igen szép, tárgyilagos cikk, melyben más nemzetek érdemét minden további nélkül elismeri. Csak az igazságot, a tényeket kutatja és nem próbálja azokat különböző nemzetiségek szája íze szerint magyarázni. Ettől nem lesznek kisebbek a szerbek, mi sem nagyobbak. Az összehasonlító irodalomtudományt valahogy így képzeljük el.

d) *A német népi öntudat ébredésének első jelei Magyarországon.*

Valjavec ismételtén a német népi öntudat ébredésével és ellenállásával foglalkozik. Az első esetben 1879-ben Újvidéken németnyelvű kereskedelmi és ipari iskolát akartak létesíteni, de nem sikerült. Valjavec ezt egykorú röpirat alapján a magyarosodás elleni megmozdulásnak tartja, de lehetett egyszerűen a Bach- és Schmerling-korszak

német iskolaügyének késői virága is, amiről a szerző is megemlékezik. A második esetben Steinacker Odön 1873-tól a városi polgárság köréből politikai pártot akart szervezni az ország fővárosában. Mindenkit, anyanyelvére való tekintet nélkül fölvettek volna, de természetes, hogy a pártnak német színezete lett volna. Sem a pártot, sem az 1876-ban általa tervezett újságot nem sikerült létrehozni. Utóbbihoz az anyagiak is hiányoztak. Egyúttal bebizonyosodott, hogy akkor a fővárosban talaja sem volt már ennek a mozgalomnak, azért áttette működése terét Dél-Magyarországba és az 1899-ben Temesvárott alapított „Deutsches Tagblatt für Ungarn“-nal megindította a német népi mozgalmat.

Majd rámutat Valjavec a német népi öntudat ébredésének egy másik példájára is Magyarországon. Schröer Gottfried Tóbiás az 1830-as években még lelkesen üdvözölte Széchenyi magyar reformterveit és pártolta is azokat, de a 40-es években már a kisebbségek, különösen a németek népi, nyelvi jogait sürgette. (V. ö. Steinacker Odön fejlődését.) Valjavec azonban a fordítottjára is tud példát, ami bizonyítja, hogy az 1880-as évekig e téren változatos tapogatózással állunk szemben.

Rez Henrik.

*

Südostdeutsche Forschungen, III. Jg. 1—4. H. (1938—39.) 874 S.

Die reichhaltigen ersten zwei Jge. haben wir bereits besprochen (vgl. 1938. S. 278ff.), der vorliegende III. Jg. ist noch umfangreicher und abwechslungsreicher, besonders wertvoll ist auch die neueingeführte Bücher- und Zeitschriftenschau, die für einschlägige Forschungen u. Studien jederzeit als guter Wegweiser dienen kann. Es gereicht der Leitung zur Ehre, dass sie stets bestrebt ist für die einzelnen Gebiete und Fragen eingeborene Fachleute zu gewinnen, wodurch sie den unparteiischen Standpunkt auch wahren will, obwohl das nicht immer restlos gelingt. Bei den einzelnen Artikeln werden wir auf letztere Fälle hinweisen.

Der Inhalt umfasst die Siedlungs-, Volkswirtschafts-, Kultur- und Kunstgeschichte; Volks- u. Volksheilkunde, Anthropologie; literarische u. geistesgeschichtliche Fragen usw. Wir wollen auf die einzelnen wertvollen Studien nur aufmerksam machen, da eine eingehende Besprechung eine umfangreiche Studie ergeben müsste, u. nur bei auffallend abweichenden Ergebnissen werden wir etwas ausführlicher berichten. E. Klebel leuchtet in die Siedlungsgeschichte der südöstlichen Alpengebiete. Seine Methode ist auch für uns lehrreich. O. Aull macht uns mit der geschichtlichen u. kulturellen Aufgabe Wienerneustadts bekannt. W. Sattler berichtet über die Umvolkung der Deutschen in Slawonien. Eu. Bonomi veröffentlicht den Siedlungsvertrag der Pesthidegkuter Deutschen aus dem Jahre 1711. E. Moór erklärt die Herkunft der Sachsendorfer an der oberen Theiss. B. Völlick teilt die Namen der Ofner Bürger von 1686—1789 mit. E. Mehlan beschreibt den Kampf um den Balkanmarkt bis in unsere Tage. F. Müller-Langenthal erklärt uns die Rechtsgrundlagen der Sächsischen Nationsuniversität. G. Fittbogen würdigt die Verdienste St. L. Roths um das sächsische Volk. R. Huss bespricht eingehend das Werk von G. Kisch u. bringt einen warmen Nachruf seinem ehemaligen Professor, späteren Freund u. Mitarbeiter. W. Horváth befasst sich mit dem Besitz des Deutschritterordens in Siebenbürgen. Es ist zu bedauern, dass er in seinem wissenschaftlichen Aufsätze das Burzenland „Im Herzen Rumäniens“ sucht u. findet. E. Hoffmann berichtet über die mittel-

alterliche Kunst u. Künstler in Pressburg. Wir haben die Studie mit dem wohlthuenden Gefühl aus der Hand gelegt, dass hier allen Nationalitäten gleich Rechnung getragen wurde. Trotzdem haben die SODF. Anstoss daran genommen, u. der Herausgeber selbst den Aufsatz von H. Weinelt mit einer Einleitung veröffentlicht, worin er ihn mit Freuden als Bahnbrecher begrüsst. Weinelts Aufsatz strotzt von Nationalgefühl, derart dass er von der 1000jährigen ungarländischen — zum Grossteil ungarischen — Stadt Pressburg-Pozsony behauptet: „Die Bevölkerung der Stadt Pressburg bestand aus Deutschen u. Fremden, zu denen auch die zugewanderten Madjaren zählten“. Mit ähnlichem Mass wäre die ganze Gegend östlich der Elbe als slawischer Volksboden zu betrachten, da zur Zeit Karls des Grossen u. nachher dort nur slawische Stämme wohnten. Ganz ähnlich politisch-parteiisch ist auch der Artikel Weinelts über die umvolkten deutschen Siedlungen im Liptauer Gebiet.

Volkskundliche Beiträge bekommen wir von Eu. Bonorai aus den Ofner Bergen u. von H. Kunnert aus Westungarn. W. Burckard u. H. Grimm berichten über ihre volksgesundheitlichen u. anthropologischen Studien bei den Deutschen in Jugoslawien. Ein äusserst interessanter Aufsatz K. V. Müllers behandelt die Bedeutung des deutschen Blutes in Südosteuropa. Die historische Bedeutung des deutschen Blutes daselbst ist unleugbar. Bedauerlich sind Auseinandersetzungen A. Malaschofskys über die Einflüsse des Hirtenlebens auf die Entwicklung von Volk u. Staat in Rumänien. Durch das Hirtenleben hat sich bei den Rumänen das Raumerlebnis zwischen Theiss—Donau—Dnyester gebildet, weshalb die Grenzen des Staates sich nach 1919 dementsprechend gestaltet haben. Eine sehr naive Erklärung des Versailler u. der damit verbundenen Friedensdiktate. Wir wären wohl neugierig aus welchen Formen des Hirtenlebens M. die jetzigen Änderungen der Staatsgrenzen erklären würde.

Zwei schöne, der vergleichenden Literaturwissenschaft in jeder Beziehung würdige Studien sind die von E. Császár über die Tragödie des Menschen von E. Madách, u. die von M. Kostić über die geistigen Vermittlungen der serbischen Studenten, die im 18. Jh. in Halle, Leipzig u. Göttingen studierten. F. Valjavec behandelt die Fälle der Entstehung des deutschen Volksbewusstseins in Ungarn: einen Schulgründungsplan in Neusatz, E. Steinackers u. G. T. Schröers Stellungnahme.

H. Réz.

Kurt Wais: *Mallarmé. Ein Dichter des Jahrhundert-Endes.* Beck'sche Verlagsbuchhandlung. München. 1938. 548 l.

Valami alkati vonzás bizonyára érvényesül az irodalomtörténész anyagának kiszemelésében. Nem tisztán tárgyi mérlegelés, a még feldolgozatlan irodalmi területeknek okos kihasználása bírhatta Kurt Wais német romanistát arra, hogy az antifilozófusokról, a francia Sturm und Drang-ról írt műve után most Mallarmével foglalkozzék. Az összekötő kapcsol bizonyára az irracionális mozzanatot kereső érzék teremtetted meg, annak a szépségelemnek varázsa, amely a XVIII. század másodrangú íróinál mint formabontó, szpazmikus élmény nyilvánult meg, Mallarménál pedig elérte a megzabolázottságnak azt a fokát, amely a kristályos forma s a kisikló, intuitív látomás közt elérhető. Mallarmé költészetéről, Wais munkáját jóval megelőzve, Albert Thibaudet írta a legjelentősebb monográfiát. Thibaudet célja esztétikai érzékeltetés volt, a mallarméi szépség feltárása, a versek magyarázata.

Tudatosan figyelmen kívül hagyta tehát a költő életét, emberi és művészi szenvedélyét, erkölcsi légkörét. Kurt Wais e hiányokra könyvének bevezetésében mutat rá, mint indítóokokra, amelyek a Mallarmékérdés újrafelvételét szükségessé tették. Szerzőnk teljes irodalomtörténeti beállításra törekszik. A versek mellett a prózát is belevonja egy minden szempontra kiterjeszkedő elemzésbe (amit az eddigi Mallarmé-kutatás érthetetlen módon elhanyagolt), s fölveti a kölcsönösség kérdését is, mit jelentett a kortársak alkotása az egész francia szellemi környezet a költő világának kialakulásában s mit jelentett ez a világ a kortársakra nézve.

Wais művének tagolása, szellemes és modoros címszavaival, Mallarmé életének menetéhez igazodik. Fejtegetéseiből ki kell emelnünk az Igitur-töredék s az Un Coup de Dés bravúros magyarázatát, s azokat a gondolatsorokat, amelyek a mallarméi művészetfelfogás orphikus jellegével, a l'art pour l'art legyőzésével, a költő nyelvének nehézkességével és zeneiességgel foglalkoznak. Wais lényeges megállapítása, hogy Mallarmé szövegének homálya nem intuitív csapongás következménye, hanem jórészt tudatos retortaművészetéből fakad, amint ez prózájának megstilizáltságából is kitűnik; továbbá, hogy Mallarmé zeneiessége, orchestrális hatásra való törekvése miatt, nem könnyű, édes dallamokban, hanem a szigorú versszaktagozódásba szorított összhangban rejlik s felépítésében mégis inkább a szem, mint a fül szerint igazodik.

Legsikerültebb fejezetei Anmut und Würde cím alatt Mallarmé férfikorát jellemzik. Itt ismerjük meg a költő lényének csodálatos kettősségét, amely a hétköznapi legapróbb megnyilvánulására is kihat: Mallarmét, aki a Dernière Mode-ban szirupreceptet közöl meghűlés ellen, s Mallarmét, aki a rue de Rome keddi esti összejövetelein egy Valéry-t s egy Claudelt kápráztat el. Ezeknek az estéknek leírása, a kortársak vallomásaiból összeállítva, értetik meg velünk Mallarmé páratlan személyes varázsát s ez is igazolja azt a felfogást, hogy Mallarmé, akinek álmodott Műve sohasem valósult meg, nem az alkotásban, hanem költői magatartásának szuggesztív és nevelő tisztaságában érdemelte meg a költők fedelme címet. Magatartását — Wais szerint — a Schiller, Shelley, Poe képviselte idealisztikus irányzat szabta meg. Ez is elkülönülést jelent a tömegtől, de nem az úgynevezett bohém nemzedék szeszélyes és felelőtlen kiélése, hanem egyfajta papi magaslat felé. A mániás elkülönülésnek vannak természetesen olyan hajtásai is, amelyek már a patológiкусat súrolják. Mallarmé sem tudott a különködéstől mentes maradni. Könyv- és szőmisztikája, amelyben Wais skolasztikus szószálhasogatást fedez fel, amely azonban, mint ezt a claudeli továbbfejlődés mutatja, közvetlenebbül barokk örökség, s a wagneri befolyás sugallta zenei forma, amely az Un Coup de Dés című versének oly meghökkentő partitúra-formát adott (hasonlóan a barokk Pegnitzschäferék, s a kínaiak képköltésményeihez), olyan fejlődésre vall, amelyben a felfokozott költői szándék s az ellenőrző értelem már kellő egyensúlyra nem talált.

Wais művének talán éppen az a hibája, hogy nem érzékelteti megfelelő világossággal, hogyan születik meg a Banville-utánzóból a Coup de Dés költője. Tagadhatatlan, hogy Wais túlsok versátírást és prózát is közöl, szemelvényeit lelki folyamatként igyekszik — meg lehetős nehézkesen — a költői ihlettség pillanatába visszahelyezni, de a lélektani alkatrajztól általában tartózkodik s eredményeinek semmiféle reliefet sem ad. Ugyancsak tisztázatlan Mallarmé és a szimbolizmus viszonya. E kérdések elmaradása Wais módszerével is szorosan

összefügg. Egyfajta elaprózó, ködösítő módszer ez, egy-egy részlet túlbonyodalmas elmélyítésével. Mintha elavult módszer volna a kérdések természetes feltárása, mintha tudománytalan volna a plasztikus, megfogható rajz s a szerzőnek az egészre irányuló figyelmét állandóan lankasztaná a fáradságos „satzschöpferische Reflexion”.

Semjén Gyula.

*

Es liegt in der Natur der Dinge, dass Mallarmés Dichtung in dem Lande, wo Stefan George lebte und wirkte, eine so verständnisvolle Würdigung fand. Verfasser wendet sich gegen die Auffassung, man dürfe in Mallarmé nur „den Inbegriff des reinen, körperlosen Literaturschemens“ sehen. Durch die Entzifferung der Prosawerke des Dichters und durch die neue Interpretation der Gedichte will er uns in Mallarmés sittlich-menschliche Sphäre einführen, will uns den Menschen näher bringen, der durch die erzieherische Reinheit seines Wirkens den Dichterkönigstitel mit vollem Recht verdiente. In dem Schaffen des grossen Franzosen interessiert ihn weniger das Pathologische; er ist weit davon entfernt, in dieser mit Ausdruckshemmungen und seltsamen Einfällen belasteten Kunst eine Entartung zu erblicken. Er hebt nur das menschlich und sittlich Wertvolle, Gesunde und Konstruktive hervor, wodurch das Seelenbild Mallarmés nicht in seiner ganzen, plastischen Wirklichkeit dargestellt werden konnte. Auch mit Methode und Stil des Verfassers können wir nicht immer einverstanden sein. Tiefe, aber schwerfällige Auslegungen des Textes verführten Kurt Wais zu Einzelheiten, deren Überbetonung dem Gesamtbild und dem Verständnis des Buches zum Schaden gereichte. Und was den Stil des Verfassers betrifft, so ist er ein den Durchschnitt der deutschen geisteswissenschaftlichen Prosa weit übertreffendes schwer geniessbares Refortenwerk.

Julius Semjén.

Sir E. Denison Ross: *This English Language.* London, Longmans Green & Co., 1939. 266 pp.

Sir Denison Ross, a londoni egyetem nagyírú nyelvésztanára és a „School of Oriental Studies“ nyugalmazott igazgatója, ebben a könyvben szándékosan félre teszi szaktudását és klasszikus műveltségét. Az angol nyelvnek azt a nehezen megragadható rétegét akarja tudatossá tenni, amely a középiskolát végzett, átlagos műveltségű angolokban közös és megkülönbözteti őket más nemzetek fiaitól. Ez a nyelvi anyag sajátosan angol vonatkozású idézetekből, szólás-mondásokból és hagyományos fogalmakból áll. Mindenki ismeri és szabadon, az Angliában annyira rettegett fitogtatás látszata nélkül használja őket szóban és írásban. Ahogy a szerző találóan megjegyzi, ebből az anyagból készülnek az angol keresztretjvények. A szerző jobb szó híján „készlet” vagy „repertórium” néven nevezi ezt a nyelvi anyagot, amelyet mindenki jól ismer, de senki sem tud meghatározni, és amely a többi nemzetekkel közös klasszikus és általános műveltségkészlettel együtt az angol átlagműveltség nyelvi keresztmetszetét szolgáltatja.

Sir Denison Ross részletes bevezetésben ismerteti munkájának módszertani kereteit, valamint az egyes csoportokat, amelyek ezen a Proteus-szerű nyelvi készleten belül elkülöníthetők; a ritkábbakra mindjárt idéz is néhány példát. Azután az elméleti beosztás alapján gazdag és áttekinthető példaanyagot közöl, pontos lelőhelyekkel. Ez az anyag három főcsoportra oszlik. Az elsőbe tartoznak a tágabb érte-

lemben vett *irodalmi idézetek*. Főbb forrásaik: a Szentírás — ez közös kincse ugyan minden európai népnek, azonban a közkézen forgó idézetek kiválasztásában már az angol hagyomány és az angol gondolkozásmód szűrője érvényesült — továbbá az egyházi imakönyv, a zsol-tárok és egyházi énekek, a költők és prózáírók, élükön Shakespeare-rel, népdalok és népballadák, tréfás versek és bölcsődalok, végül a bevezetésben tárgyalt mesekönyvek (Bunyan, Defoe, Swift, Alice in Wonderland). Ezek a szétszórt emlékek, amelyeket a gyerekszobából és az iskolából hoznak magukkal az angolok, képviselik az angol irodalmi tudásnak azt a mindig kéznél levő alaprétegét, amelyhez a sajátosabb és részletesebb irodalmi tudás később hozzáépíthető.

A második csoportba utalja Ross a *szólásmondásokat* (Stock Phrases), amelyek eredetileg metaforák voltak, de lassanként megkövültek, klisékké merevedtek. Ötvenöt oldalas, betűrendbe szedett listában közli ezeket az idiómatikus kifejezéseket, amelyek a beszédnek különös angol zamatot adnak. Ilyen pl.: to be within an ace of — egy ásznyira, azaz nagyon közel lenni valamihhez; the old Adam — a régi Ádám, vagyis a bűnös, gyarló emberi természet; to clear the air — megtisztítani a levegőt, vagyis elhárítani a veszélyt stb. Ezek az aprópénzre váltott metaforák minden nyelvben gyakoriak, az angolra azonban különösképpen jellemzőek és nagyon nagy mértékben hozzájárulnak az angol szókészlet közismert szemléletes-ségéhez és elevenségéhez.

A harmadik csoportba kerülnek az angol *hagyományok* lecsapódásai. Így nagyon tarka egyveleg alakul ki, amely magába foglal történelmi körülírásokat (az avoni hatyú-Shakespeare), történelmi idézeteket (pl. Cromwell szava egy festőhöz: Fessen le, szemölcsökkel és mindennel), történelmi, irodalmi, egyetemi és népi adomákat, szó-játékokat és nyelvtörő hangsorokat (She sells sea-shells on the sea-shore, the shells she sells are sea-shells, I'm sure), irodalmi, népies és legendás típusokat (John Bull, Robin Hood, Iago, Mr. Micawber Dickens Copperfield Dávidjából stb.); végül hagyományos helyeket (The City, Bloomsbury, a londoni irodalmi negyed), ünnepnapokat, sportfogalmakat (Ascot, Epsom), ételeket és reklámhirdetéseket. Gazdag és változatos anyag, amely a szappanreklámtól a shakespearei tragédiáig az angol hagyományok egész skáláját felöleli.

Ennek az érdekes összeállításnak, amelyet kitűnő szömutatója tesz áttekinthetővé, elméleti és gyakorlati tanulságai vannak. Az utóbbiak az angolok szempontjából azt jelentik, hogy műveltségük mélyen beágyazott alaprétege válik egyszerre tudatossá. Idegenek viszont könnyen elsajátíthatják vagy alkalmilag ellenőrizhetik belőle a nyelvnek ezt a nehezen megtanulható, számos érzelmi mellékzöngével átszőtt zománcát. Nyelvtan és leíró szótár mellett ez a könyv is hasznos segédeszköze lehet a nyelvtanulásnak; ezért nevezi szerzője a bevezetés végén „Supplementary Guide to Everyday English”-nek, azaz a mindennapi angol beszéd kiegészítő kézikönyvének.

Elméleti szempontból pedig érdekes következtetések vonhatók le az irodalmi, történelmi és egyéb hagyományok továbbélése és a köz-tudatban való megrögződése szempontjából. E téren a könyv hasz-nosan egészítheti ki az angol nyelv forrásaira vonatkozó fejtegeté-seket, amelyeket legszebben Jespersen foglalt össze a Growth and Structure of the English Language-ben. A Biblia, Shakespeare, Dickens (főként a típusok terén), Burns éppolyan formáló erők voltak az angol nyelv életében, mint a németeknél Goethe és Schiller, a fran-ciáknál a klasszikus drámaírók, az olaszoknál Dante és az opera (v. ö. XXIX. l.) és nálunk Petőfi, Arany vagy a vizsolyi Biblia. A meg-

merevedett metaforák pedig a jelentésváltozások gazdag példatárát szolgáltatják. Erdemes volna a könyvet nem lefordítani ugyan, mert azt nem lehet, hanem adaptálni más nyelvekre is, vagyis alkalmazni a benne felvetett módszertani és rendszerezési gondolatokat egyéb nyelvek szerkezetére is. Ezzel hasznos szolgálatot tennénk a magasabbfokú modern nyelvtanításnak és egyszersmind gazdag anyagot gyűjtenénk a nyelvi hagyomány és a jelentéstan kutatói számára.

Ullmann István.

*

Sir Denison Ross attempts in this book to give a survey of all the quotations, stock phrases and traditional subjects which belong to the everyday stock-in-trade, the linguistic repertory of the average Englishman. He divides his rich material into three main groups: 1. §. Literary quotations from the Bible, the Book of Common Prayer, religious hymns, poets and prose-writers, songs and ballads, humorous verse and nursery rhymes, finally the four main tales of fantasy: The Pilgrim's Progress, Robinson Crusoe, Gulliver's Travels, and Alice in Wonderland. 2. §. Stock phrases which have lost their metaphorical value and have entered among the small change of language; 3. §. Traditional subjects: historical surnames, utterances, anecdotes; fictitious characters from legend and literature; localities, festivals, national sports and dishes, famous advertisements; spoonerisms, „chestnuts“, tongue-twisters and limericks. — The use of this storehouse of linguistic stock-in-trade is both theoretical and practical. It increases the linguistic consciousness of the Englishman by giving him an epitome of his specifically English store of knowledge, and it helps the foreign student to get hold of this Protean stratum of language training. On the other hand, it is an illuminating study of the permanent influence exercised by certain factors (Shakespeare, the Bible, Dickens, folk songs and ballads etc.) on the evolution of the English mind. At the same time it contains for the student of meaning an amazingly rich collection of semantic changes. It cannot be translated into foreign languages, but its method and system ought to be applied also to the structural study of other languages and other civilisations.

Stephen Ullman.

Cercetări Literare, publicat de N. Cartoian. Facultatea de Litere din București. Seminarul de Istoria Literaturii Române (Epoca veche). București, 1939. XXI + 381 l. 8°.

A bukaresti egyetemnek a régi oláh irodalommal foglalkozó intézete, melynek vezetője, N. Cartoian, hatalmas évkönyvben ad számot munkájának legújabb eredményeiről. Örömmel állapíthatjuk meg, hogy ebben a szemináriumban oly mélyreható és tökéletesen tárgyilagos tudományos tevékenység folyik, mely — épp oláh viszonylatban — valósággal párját ritkítja. Cartoian mellett, ki az oláh népkönyveknek ma egyedülálló szakértője (ld. nagy munkáját: *Cărțile populare în literatura românească, I—II.*), ezen intézet keretében fejti ki működését Camariano Ariadna, akit mint az újjörög-oláh irodalmi kapcsolatok bűvárát már előnyösen ismerünk (v. ö. *Influența poeziei lirice neogrecești asupra celei românești*, Buc., 1935. c. munkáját) s aki ebben a kötetben az állatokkal, gyümölcsökkel és halakkal foglalkozó bizánci irodalmi emlékeket vizsgálja (*Poricologos și Opsarologos grecesc*, 33—140. l.), valamint N. Georgescu-Tistu, az oláh irodalomtörténeti bibliográfia elismert tudósa, ki ezúttal — tanítványai

közreműködésével — a régebbi oláh irodalomra vonatkozó 1935—36-i könyvtermést foglalja össze okos és világos „bibliographie raisonnée”-ban (Bibliografia publicațiilor private la cultura românească veche, 319—359. l.). Cartojan egyik régebbi tanítványa, E. Turdeanu, aki jelenleg a Sorbonne oláh előadója, a régi oláh-jugoszláv művelődéstörténeti kapcsolatokat dolgozta fel, gazdag adatgyűjtéssel és több eddig ismeretlen kézirat felhasználásával (Contribuțiuni la studiul schimburilor culturale dintre Români și Iugoslavi în sec. XIV—XVIII, 141—211. l.; megemlékezik Jankovics Efrém Munkácsról elűzött ortodox püspök bukaresti tartózkodásáról is, 180—1. l.). Érdekes tanulmányt írt D. Simonescu és E. Mucarade az oláh fejedelemségekben készült arabnyelvű nyomtatványokról, kimutatva, hogy ezekben is fellelhető 1750 körül az a katolikus-ellenes tendencia, mely az egész egykorú ortodoxizmust jellemzi (Tipar românesc pentru Arabi în secolul al XVIII-lea, 1—28. l.) D. C. Amzăr Kogălniceanunak, a XIX. század nagy moldvai államférfiának berlini éveiről közöl új adatokat (Kogălniceanu în Berlin, 295—318. l.). Mindezen tanulmányoknál magyar szempontról fontosabb az I. C. Chițimiaé (Cronica lui Ștefan cel Mare, 219—293. l.), mivel egy olyan oláh történeti forrással foglalkozik, melyet újabban a magyar történetírás is kellő figyelemben részesített (v. ö. Elekes L. Nagy István moldvai vajda politikája és Mátyás király, Budapest, 1937, 30—2. l.). Arról a németnyelvű krónikáról van szó, amelyet lengyel kiadója, O. Górka, Herman, szász eredetű moldvai „párcáláb”-nak tulajdonított (Kronika czasów Stefana wielkiego Moldawskiego, Krakó, 1931). Felhasználva mesterének, Cartojannak egy 1931-ből származó, de egyetemi jegyzetben eltemetett hipotézisét, Chițimia most azt igyekszik — véleményünk szerint, teljes sikerrel — kimutatni, hogy e krónika eredetije középbulgár nyelven készült, a bistrița-i krónika szövegéhez elég közelálló fogalmazásban s ezt a szláv szöveget aztán lengyel ember fordította le latinra (v. ö. 246—250. l.). E latin szövegből készült viszont az ismert német fogalmazás, melyben seregestől találunk olyan sajátosságokat, melyek latin közvetítőszövegre vallanak (pl. megőrzött acc-ok, „do saczt Stephan voyvoda Ysayam seinen schwoger pur graff zu Lylja”, stb.; a hónapnevek latinos használata kevésbé jó bizonyíték, mivel ezeket nemzeti nyelvű — magyar vagy német — szövegben is sokszor használták latinos alakban). Chițimia azt is bebizonyítja, hogy a német szöveg Hartmann Schedel, nürnbergi humanista kérésére készült; a krónikát tartalmazó kódex az ő könyvtárából jutott a müncheni Állami Könyvtárba. Hermann szerzőségét Chițimia nem látja bebizonyítottnak, bár Górka feltevését e ponton nem tudja újjal és jobbal pótolni. Megemlíthető még, hogy a szláv eredetinek világos nyoma maradt a moldvai krónikások hagyományában s hatása még Grigore Ureche művében is kimutatható, ami magyarázatul szolgál ama egyezésekben is, melyeket Elekes a moldvaibányai csata leírásának „Hermann”-féle részletei és Ureche közt megállapított (32. l.). Mindent összevéve, e tanulmány éppúgy, mint a többiek, az oláh művelődéstörténet jelentős gazdagodása. Megemlíthetők még a kötetet bevezető szép nekrológok (O. Densusianu, D. Russo, St. Glixelli). Russoval, a kiváló oláh bizantinológussal kapcsolatban Cartojan érdekesen foglalja össze ama kutatásokat, melyek szerint a Neagoe XV. századi havasalföldi fejedelemnek tulajdonított intelmek késői kompilációból származnak s Erasmus pedagógiai munkájának („De civilitate morum puerilium”) keleteurópai hatását mutatják (XV. l.).

Gáldi László.

Ce beau recueil, publié par l'Institut d'Ancienne Littérature Roumaine de l'Université de Bucarest, contient des études d'une haute valeur scientifique. Outre la belle bibliographie raisonnée de M. Georgescu-Tistu (1935—6), on y trouve la monographie très nourrie de Mlle A. Camariano sur les „Poricologues" et „Opsarologues" balcaniques, celle de M. Turdeanu sur les anciennes relations culturelles des Roumains avec les Slaves du Sud et l'analyse pénétrante d'une chronique moldave du temps d'Etienne-le-Grand. M. Chițimia, l'auteur du dernier article, cherche à démontrer que cette chronique, dont seul le texte allemand nous est connu, n'est pas l'oeuvre de Herman, chancelier du voïvode Etienne, mais d'un autre homme de la cour moldave qui semble avoir rédigé l'original en bulgare moyen. Ce texte, traduit d'abord en latin par un Polonais de la Russie Rouge, servit de base à l'auteur du remaniement allemand, qui travailla sur la demande de Hartmann Schedel, célèbre humaniste de Nuremberg. Bien que certains détails restent encore à élucider, l'argumentation de M. Chițimia est en général très convaincante. Outre quelques autres contributions de moindre importance, rappelons les belles nécrologies que M. Carțoian, le savant directeur de la collection, a consacrées à Densusianu, D. Russo et St. Glixelli. L. Gáldi.

W. A., Dekker: *Van Godsdienst en Vaderland. Hoofdpijnen uit de Geschiedenis der Hongaarsche Letterkunde.* G. F. Gallenbach. Nijkerk (1939); 301 lap, in-4°.

Egy lelkes hollandi református pap, ki azóta a debreceni egyetem disz doktora lett, írta és saját költségén adta ki ezt a hatalmas kötetet, hogy a magyar irodalmat honfitársaival megismertesse. Forrásai között Kont, Schwicker és Riedl idegen nyelvű, Szerb Antal, Benedek Marcell, Zsigmond Ferenc, Beöthy—Kéky magyarnyelvű irodalomtörténetei szerepelnek. Szövegeit Horváth János „Magyar Versek Könyvé”-ből fordította saját maga hollandi nyelvre. Mint a cím is mutatja, forrásai nyomán legjobban két fejlődési szempont kapta meg a magyar irodalomból: a vallásos és a nemzeti lélek ihlete. A régibb részen erősen érzik protestáns állásfoglalása. Akit különben érdekel, mint reagál egy külföldi ember érzelmi világa a magyar történelem eseményeire, élvezettel olvashatja ezt a könyvet, ahol az író magyarbarát lelkesedése minden lapon megnyilvánul. A legnemesebb és egyúttal a legkedvesebb szellemi szolgálat, amit valaki a magyarságért tehet, az efféle könyv. Bizonyos, hogy a magyar vallási és politikai szabadságharcok váltották ki elsősorban ezt a magyar érzést a szerző szívében. A könyvnek külön értéke, hogy egyúttal antológia, mert a szöveget számos fordítás tarkítja a legrégibb kortól a legújabbig.¹

Eckhardt Sándor.

Le R. pasteur Dekker a publié en hollandais une histoire de la littérature hongroise qui est en même temps une chrestomathie fort

¹ Ugy tudom, hogy Dekker a magyar gyermeknyaraltatási akció tevékeny pártfogója volt. Magyar tudását és könyvét tehát a holland jótékonyági hajlamnak köszönhetjük. Érdeemesnek tartom még itt megemlíteni, hogy ugyancsak a magyar gyerekek kedvéért tanult meg nyelvünkön egy katolikus flamand lelkész, Poppe Ede is, akinek: „*A Gyermekekről*” (sic) című flamandból magyarra fordított imakönyve a belgiumi Turnhoutban, 1926-ben jelent meg. A nagymúltú flamand vallásos irodalom érdekes magyar hajtása ez a kis imakönyv, mely a nyaraló magyar gyermekek számára készült.

consciencieusement présentée des poètes et écrivains hongrois. Il apprécie dans l'histoire de l'esprit national hongrois surtout le patriotisme fervent et l'attachement de la nation à la liberté politique et à ses convictions religieuses qui inspirent en effet la plupart de ses grands écrivains.

A. Eckhardt.

Delio Cantimori: *Eretici Italiani del Cinquecento.* Firenze, Sansoni. 1939. 447 lap.

Delio Cantimori új könyvében annak az okmánygyűjteménynek a feldolgozását adja, melyet az Olasz Tudományos Akadémia „Studi e Documenti”-sorozatában „Per la storia degli eretici italiani del secolo XVI. in Europa” címen adott ki. Közben azonban kiegészítette anyagát Zürichben, Baselban és Krakkóban folytatott módszeres kutatásokkal. Így számos részlettanulmány után Delio Cantimoritól a kérdés kimerítő ismeretén alapuló kiváló szintézist kapunk.

A szerző a humanizmus, filológiai szövegkritika és heretikus tanítások összefüggéséből indul ki, azután fényt derít a zürichi és baseli olasz szakadár emigránsok életére (Curione) és az anabaptista, antitrinitárius elvek eredetére. Bőven tárgyalja Bernardino Ochino, Michele Servet, Stancarus, Lelio és Fausto Sozzini élettörténetét és vándorlásait, élénk figyelemmel kísérve tanaiknak lengyelországi elterjedését. Finom analízissel vizsgálja szétágazó munkásságukat és tanításaikat.

Bennünket különösen érdekelnek az erdélyi unitarizmusra vonatkozó megállapításai (XXVII. fej. 319 kk. ll.) Erdélyben, szerző szerint, a közállapotok különösen alkalmassá tették a területet antitrinitárius tanok hirdetésére. Mint Lengyelországban, itt is élénk vallási viták dúltak, de hiányzott az az izzó gyűlölet, mit amott Kálvin és Sarnecki megteremtettek. A fiatal János Zsigmond, bár nem volt kialakult meggyőződése, hajlamot mutatott az antitrinitárius tanok pártolására, s ha Blandrata nem számíthatott is udvarában olyan hatalmas olasz pártfogóra, amilyen Provana volt részére Lengyelországban, olasz katonák és művészek nagy számmal voltak a fejedelem környezetében és Stancarus 1553–58-i tartózkodásával már előkészítette a talajt számára. Blandrata, az ügyes olasz orvos, akit János Zsigmond tanácsosává nevez ki és földbirtokkal ajándékoz meg, nagy diplomáciai óvatossággal fog a munkához. A tordai gyűlés már kimondta a katolikus, luteránus és református vallások egyenjogúságát s 1564-ben Blandrata a nagyenyedi diétán a felekezetek összehibékítésére kap megbízást. Itt köt barátságot az erdélyi protestantizmus vezetőférfiával, az akkor még luteránus Dávid Ferencel, akinek két évvel később az udvari prédikátori méltóságot szerzi meg. 1567-ben Melius Juhász Péter a debreceni szinóduson köszörüli ki a tordai vereséget és szinte egyidejűleg Blandrata kiadja Dáviddal a „De falsa et vera unius Dei...” c. munkát (Gyulafehérvár, 1568), melyet a szerző egy drezdai példányból ismer és tárgyal bővebben. Tartalmazza a nyomtatvány névtelenül Lelio Socino alapvető magyarázatát János evangéliumának első fejezetéhez, azután végigkíséri Krisztus vallásának felfogásuk szerint evangéliumi értelemben való megtisztulásának útját az antitrinitarizmusban való kiteljesedésig. Blandrata erdélyi működése az 1568. évben a legélénkebb. Addigi diplomata ügyeskedését elhagyva, most már nyíltan színt vall. A gyulafehérvári disputában azonban most is a heves Dávid Ferencet tolja előtérbe s neki engedi át a győzelem dicsőségét a következő évben Nagyváradon is. Működésének az lett a következménye, hogy az 1571-i marosvásárhelyi diéta az unitárius vallást beiktatja a már előbb el-

ismert három egyenjogú vallás közé. Blandrata irodalmi működése is ezekben az években a leggazdagabb. A jezsuita Possevino szerint ekkor kezdték kiválogatni az erdélyi iskolákból a legtehetségesebb tanulókat, hogy megnyerjék őket tanaiknak, s hármat közülük Olaszországba küldtek kiképzés céljából.

Delio Cantimori könyve a magyar unitarizmus történetét fontos adatokkal gazdagítja. Koltay-Kastner Jenő.

*

Le socinianisme, appelé „unitarisme“ en Hongrie, a conquis de vastes couches dans la population hongroise de Transylvanie. M. Cantimori vient de consacrer à l'histoire de ce mouvement un ouvrage très documenté où il a insisté sur les rapports du prince de Transylvanie avec les apôtres de cette confession et mis au point les phases de la propagande socinienne dans cette province hongroise.

E. Koltay-Kastner.

Válasz Gáldi László bírálatára. — Gáldi László *Grammaire Française à l'usage des Hongrois* című munkámról a Philológiai Közlöny 1939. január—áprilisi számában adott bírálatában nem létező hiányokhoz vagy ellentétes nyelvészeti és módszertani felfogásunkból eredő tényekhez olyan következtetéseket fűz, melyeket nem hagyhatok szó nélkül.

I. Bírálom felró egész csomó hiányt vagy hibát, melyek könyvemben a legmegfelelőbb helyen nagyon szépen megvannak: 1°. Sanfeld mondattani tanulmányai igenis szerepelnek művem forrásai között a 158. lapon. 2°. A francia szókincs egyes rétegeinek felsorolásából nem hiányzik a germán elemek megemlítése. Ott van mindjárt az első sorban. 3°. A participíumos mondatokkal kapcsolatban a „Szerzőnk egyetlen példát idéz“ állítással szemben bírálom egész sereg példát talál ott, ahol kell találnia, a 42., 84., 85., 88., 94., 100., 104., 115. lapokon. 4°. Bírálom szerencsétlen terminológiának nevezi a *dérivation propre* és *dérivation impropre* elnevezéseket. — A francia tankönyvekben és tudományos munkákban ezek az elfogadott szakkifejezések. (L. Larousse-féle nyt., Nyrop III. k.) Én sem tehettem másképp. 5°. Állítom én valahol, hogy az *aristocratie* ~ *aristocrate* esetet egy kalap alá lehet fogni a postverbális képzéssel? S nem adtam én postverbális példát, hogy ez a megrovás belekerült az ismertetésbe? A *dérivation régressive* igenis egyik esete a *postverbal*, a másik pedig a *postnominal*. (L. Marouzeau: *Lexique de la Terminologie Linguistique*.) Adtam is mindkettőre példát. 6°. A „*passé simple*“ és a „*passé composé*“ elnevezések az én könyvemben nem adhatnak félreértésre alkalmat, mert a fejezetet így kezdem: *Une action passée... s'exprime par le passé simple dit définir et par le passé composé, dit indéfini*. A második bekezdésben pedig megmagyarázom, miért váltották fel a *simple* és *composé* elnevezések a *défini* és *indéfini* kifejezéseket. Megjegyzem még, hogy a *défini* és *indéfini* szók vastagon vannak szedve. A 60. és 66. pontok elolvasása még jobban bizonyítja, milyen gonddal fogtam ehhez a kérdéshez, amit a *nomenclature officielle*, mihez nekem alkalmazkodnom kell, a *passé simple* és a *passé composé* javára döntött el. Annyira hibátlan könyvemnek ez a része, hogy Bruneau, a Sorbonne tanára, azt írta róla: *Sur les temps du passé (passé simple, passé composé, imparfait), en particulier, il est impossible d'être à la fois plus bref et plus précis.* Címei elolvasása után nem lehet könyvet bírálni. 7°. Az *on* minden egyezési lehetősége megfelelő helyen benne van

könyvemben. L. 107. és 323. pontokat. 8°. Bírálóm szerint a *surcomposés* elemzése a 200. lapon igen rövid s funkciójuk sincs behatóan tárgyalva. — Kevés francia nyelvtant talál bírálóm, hol a *temps surcomposés* olyan részletesen volnának tárgyalva, mint az enyémben, de természetesen, funkcióról lévén szó, a mondattaban. (62°, 70°, 77°.)

II. Az olvasóra bízom annak megítélését, hogy a vitásnak nevezhető kérdésekben melyik felfogás mellett szól több valószínűség s hogy könyvemnek ezek a részei megérdemlik-e a megrovást:

1°. „Sajnos, nem sorolja fel külön mindazon irodalmi munkákat, melyekből példáit merítette“, mondja bírálóm. — Én idézem az irodalmi és egyes, esetleg magyarázatot kívánó példák szerzőit, nagyon sok, az újságokból magamgyűjtötte példa helyét, de miért idézzem az ilyen példák szerzőit: *Jamais on n'a vu pareille misère. Je voudrais être arrivé à huit heures?* Vagy van szükség a szerző emlegetésére azoknál a semmit nem jelentő példáknál, melyek nyelvtanból nyelvtanra szállanak, végeredményképen pedig visszamennek az Akadémia vagy Littre szótárára? Strohmeyer, Lerch vagy a bírálótól kétszer is fejemre olvasott Eckhardt-féle nyelvtanban minden példa helye meg van jelölve? Egészen más a helyzet monográfiában vagy vitatott kérdéseknél. Én a Préface-ban világosan kifejeztem álláspontomat. Egyébként könyvem átolvasása bárkit meggyőzhet arról, hogy kevés nyelvtan tette annyira félre a hagyományos példatárat, mint az enyém.

2°. Bírálóm őszintén sajnálja, hogy a tájékozódást bizonyos beosztásbeli sajátságok megnehezítik. Felesleges itt vitatkozni, célra úgy sem vezetne. Azért mások véleményével védekezem. „*Elle est rédigée avec une clarté et une netteté tout à fait admirables*“ (Bruneau). G. le Bidois „*apprécie à leur juste valeur l'excellente ordonnance, la clarté et l'exactitude*“.

3°. „Utalunk kell a tudományos dokumentáció néhány hiányára. Feltűnő például, hogy sehol sem történik utalás Damourette és Pichon monumentális művére. A folyóiratokban elszórt, de sokszor igen értékes anyag is hiányzik s Sanfeld mondattani tanulmányai sem szerepelnek a mű forrásai között. Mivel magyaroknak írt könyvről van szó, az is meglepő, hogy Eckhardt Sándor Ujfrancia nyelvtanának úttörő szempontjait sem használta fel.“ Ha bírálóm figyelmét nem kerülte volna ki a könyvem 158. lapján található könyvészet, akkor talán nem lett volna ilyen szigorú. Damourette—Pichon monumentális művének értékelésében pedig nagyon eltérek bírálóm értékelésétől. S ezt még várható megrovások ellenére is ki mertem fejezni azzal, hogy nem soroltam fel könyvészetemben, mert nem akartam félrevezetni közönségemet ezzel a munkával, melyet sokan dicsérnek, de kevesen képesek elolvasására. Brunot—Bruneau *Précis de Grammaires Historique*-ja végén levő könyvészetében sem található. Ami pedig a subjonctif présent és imparfait közötti különbséget illeti, az könyvem 50. lapján Thomasson nélkül is elégségesen meg van magyarázva. Mindenki tudja, hogy megtévesztő könyvészetet nem nehéz összeállítani. Ha pedig Eckhardt Sándor úttörő szempontjait akartam volna felhasználni, nem írtam volna meg a magamét, melynek szintén vannak úttörő szempontjai.

4°. „Mindennél jelentősebb azonban a sajátságos beosztás. Sz J. szakít hangtan, alaktan, mondattan természetes tagozódásával s a hangtant egészen mellőzve, előbb nem az alaktant, hanem a mondatant tárgyalja. Így hamarabb ismerkedünk meg a nyelvi alakok funkciójával s csak azután magukkal az alakokkal, ami megzavarhatja nemcsak a kezdőt, de a nyelvtani rendszerekben már járatos hallgatót is.

Mindezen újítások elvi alapjai tárgyalás alá sem vétetnek (a 4. lapon mondottak elméletileg alig tisztáznak valamit) s az eredmény az, hogy egyes tipikusan alakítani kérdések (pl. a melléknévi határozók képzésmódja) teljesen átkerülnek, minden indokolás nélkül a mondattani részbe (90. kk. 1.). „Erre a lesújtó bünlajstromra nagyon könnyű a felelet, mert az a „természetes tagozódás“ nem is olyan természetes, mint bírálóm állítja, hanem „a nyelvtan tárgyalásmódjának természetes sorrendje ez: mondattan, szótan, hangtan. Ez a tagláló tárgyalásmód ma már mindinkább kiszorítja a leíró nyelvtanban az összetevő tárgyalásmódot: hangtan, szótan, mondattan“, mondja Klemm Antal, miután ismerteti a jelentősebb nyelvészek felfogását. (A mondattan elmélete, 25. l.) „J'approuve le système que vous avez adopté, en plaçant, la syntaxe devant la morphologie (qui en dépend)...“ — írja Lerch. A franciáknál Vendryès hatása alatt ez az elv már bevonult a középiskolai tankönyvekbe is. (L. Grammaire Larousse, Bruneau nyelvtanait.) Az 1927-i Utasítások szintén így beszélnek. Erre a felfogásra nagyon is sikerült példa van Nagy Béla nyelvtanában. Ilyen, a nyelvészek között már régen eldöntött kérdés elvi alapjainak tárgyalását nem tartottam szükségesnek. Gyakorlati szempontból pedig igen sok fölösleges ismétlést elkerültem ezzel a sorrenddel. Az én közönségemet ez a sorrend nem fogja megzavarni. Azért sem érzem magamat bűnösnek, hogy „egyes tipikusan alakítani kérdések átkerülnek a mondattani részbe“. A nyelvészet tekintélyeinél ez szintén régen elintézett kérdés. „Il est impossible, logiquement, de séparer les formes des fonctions: la forme n'est que l'expression grammaticale, matérielle, d'une fonction, elle est solidaire de cette fonction et n'a pas d'existence en dehors d'elle.“ (Brunot—Bruneau: Précis, 241. l. 2. kiadás.) Saussure pedig már jóval előttük majdnem ugyanezen szavakkal beszélt ilyen értelemben. (Cours de linguistique générale, 1922, 186. l.) — A határozók a franciában, kivéve a melléknévből képzett módhatározókat, semmi alakítani tárgyalást nem kívánván, nem kaptak helyet az alaktanban. Így kerültek a melléknévből képzett módhatározók a mondattanba, ahol helyük a legtermészetesebb.

5°. Ki keres „evidens egyenrangúságot“, hozzá még „első pillantásra“, az ilyen kategóriák között: *Le verbe. Déterminants (adverbaux, adnominaux). Interrogation. Ordre des mots et mise en relief?* Nem, nincs itt evidens egyenrangúság! Itt csak észszerű felosztást akartunk adni, nagyjában olyant, amilyent a legtöbb magyar nyelvtanban találunk. A mondatrészek között sincs egyenrangúság!

6°. Bizony nem vezetem én be az „alakítani ismeretekre nem épülő mondattant egy igen rövid, szóképzésszerű *Lexicologie* című fejezettel“, mert Dauzat-t követve (*Essai de méthodologie linguistique*, 1905), három részből álló nyelvtanom egyik önálló részének szántam a *Lexicologie*-t. Csak meg kell nézni a tartalomjegyzéket, nagyon szépen meglátszik ott az elkülönülés. Én ebből a részből ennyit szükségesnek, de elégségesnek is tartottam, s egyáltalában nem volt szándékomban, hogy pl. a postverbal-ok tömegét adjam, de amit adtam, azt bírálóm nem méltóztatott észrevenni. Az összetett névszók többszámánál, az összetett melléknévek egyezésénél, a jelzőnél, sőt még a névelőnél is nagyon leegyszerűsíti a tárgyalást ez a „rövid szóképzésszerű fejezet“.

7°. „E struktúrabeli ingadozás legsúlyosabb következménye (sic!) kétségtelenül az, hogy a mondattanban sincs pontos megkülönböztetés fő- és mellékmondat között.“ — Hol zavarom én össze a fő- és mellékmondatokat? Talán a 6. szám alatt, ahol a legáltalánosabban elfogadott

elvek szerint felosztom a mondatokat? Vagy talán azzal, hogy mind az alárendelő, mind a mellérendelő mondatokat (ahol egyáltalán tárgyalásra kerülnek az utóbbiak) külön szám alatt, vastag szedésű címmel adom? Legalább egy példát kérek, ahol összezavarás történt!

8°. „Sz. J.-ra, mint maga is bevallja (4. l.), Brunot felfogása hatott s azért indul ki nem magából a kifejezésből, hanem bizonyos szemantikai kategóriákból. A „Complément de But” című fejezetben együtt van például minden (határozószó, attributum [?], mellékmondat stb.), minek csak valami köze is van a cél képzetéhez. Így a fő- és mellékmondatok nagy rendszerének kategóriabeli különbségei teljesen elmosódnak s a mellékmondatok nagy rendszerének párhuzamosságai nem domborodnak ki” (sic!). — Menjünk csak sorban!

A nyelvtudomány mai állása, a magyar nyelvtanításban már régóta elfogadott gyakorlat mellett nem kis bátorság vagy meggondolatlanság kellett annak a ténynek váddá emeléséhez, hogy nem a kifejezésből indultam ki a mondatban. Hol követi jelenleg a magyar nyelvtanítás a kifejezésből való kiindulást? (A még forgalomban lévő latin nyelvtanok „esettana” nem magyar nyelvtanítás, hanem fordítás és kompiláció!). A beszéd nyelvtani vizsgálatában elsősorban a jelentésbeli szempontból kell kiindulni, minthogy először a kifejezendő gondolati tartalom merül fel tudatunkban, ehhez keressük a megfelelő nyelvi kifejezést.” (Klemm, id. m. 23. l.) „A nyelvi összefüggések észlelését természetesen mondatnyi alapon kell végezni”, mondják az 1927-i tantervi Utasítások.

Aki elfogadja a mellékmondatoknak mondatrészek alapján való felosztását — s ez a felosztás a legtermészetesebb, nem pedig a kötőszók szerinti kezdetleges vagy nagyon is tudományos felosztás —, annak csak örömmel kell üdvözölnie újításomat, vellyel az ugyanazon mondatnyi viszonyokat kifejező lehetőségeket egymás mellé helyeztem. Ettől nem fog ezután sem visszatartani egyesek félelme, hogy „így a fő- és mellékmondatok nagy rendszerének kategóriabeli különbségei elmosódnak s a mellékmondatok nagy rendszerének párhuzamosságai nem domborodnak ki”. A II. osztály nyelvtani anyagáról szóló utasítások (1927) nem használnák bírálóm megrovó hangját rendszeremmel szemben. Pedig ezeknek az utasításoknak a készítői nagyon is értették dolgukat.

8°. „Sz. J.-ra, mint maga is bevallja, Brunot felfogása hatott” és a francia összefoglalásból: „Malheureusement le groupement des faits, qui est visiblement influencé par le système de Brunot” mondatokat egyszerűen gyanúsításnak veszem, mert én világosan megmondtam, hogy Brunot és Lombard döntőleg hatottak világozásomra, hogy végrehajtsam-e a mondatrészek és az őket helyettesítő mellékmondatok együttes tárgyalását. Aki többet állított, az nem ismerte Brunot rendszerét, de az enyéméről se vette észre, hogy az a magyar nyelvtan rendszerének továbbfejlesztése, amint azt a középiskolában tanultam s amint az klasszikus megfogalmazásban megtalálható az 1927-es Utasításoknak az I. osztály nyelvtani tanításáról szóló részében. — Ezért nem kellett nekem Brunot-hoz mennem!

9°. Meg kell vallanom, hogy az infinitif de narration-ra nézve haboztam. Ez a mesterkélt szerkezet egyébként is jelent vagy multat helyettesít. A pusztán névszói mondatok közé való sorolása semmi jelentőséggel nem lévén, nem említettem meg a Notions Préliminairesben. Tehát nem a mondatban mulasztottam el róla beszélni, mert ott a legmegfelelőbb helyen elégséges tárgyalást kap. (31, 44. l.)

Arra a kérdésre pedig, hogy „mit csináljunk az ilyen, a mai nyelv-

ben egészen banális mondásokkal: *A mon tour de te rappeler la présence de maman dans cette maison. Tu crois avoir aimé. Fini le temps des jeunes filles séduites*“, kérdem, melyikre nem találja meg bírálóm a feleletet?

Azért is nyugodt a lelkiismeretem, hogy figyelmen kívül hagytam volna „mindazt, mit már Lombard próbált rendszerbe szedni“. Ennek az állításnak sincs több értéke, mint a mondatelméleti vádaknak. Elég jól ismerem Lombardot ahhoz, hogy ne hiányozzék könyvemben, amit munkásságából szükségesnek véltem.

10°. Annak a szemléltetésére, hogy egy és ugyanazon ige jelentés-árnyalatainak megfelelően más és más preposition-t kíván, a 128. szám alatti példák éppen úgy elégségesek, mint a bírálótól kívánt *suffire à, de, pour*.

11°. Bírálóm óhaját az élő és holt képzők közötti különbségre nézve teljesíthettem volna. De akkor meg kérhette volna a képzők eredetének megjelölését: *suffixes latins (populaires, savants), suffixes d'origine étrangère*. Igaz, ebben az esetben nem kaptam volna ki az *escadrille* és *flottille* miatt, mert ezek *-ille* képzője a spanyolon és az olaszon át is ugyanarra a latin képzőre megy vissza. Ugyanez az eset a *catéchisme* görög-latin eredetű szónál.

12°. Nem említettem meg a *que*-t, mint célhatározói kötőszót, kérdőmondatok után, mert olyan részletbe, amilyent kíván kérdőmondatok után a *que*-nek célhatározói használata, nem mehettem bele. Aki elolvassa Sanfeldnek a bírálótól felhozott 402. lapját, nekem ad igazat.

13°. Marad bírálóm számára, ellenmondás nélkül, könyvem sok sajtóhibája. Nem védekezem. Elfogulatlan emberek megértik. De lám, bírálóm 14 soros francia összefoglalásában is van egy sajtóhiba. Ez az egy pedig jóval többet jelent ám aránylag, mint az én 228 oldalas könyvem „durva sajtóhibái“.

Sajtóhibáim lehetnek bosszantók, de rémek látására nincs ok, mert a végén lévő, külön lapon is kinyomatott hibajegyzékkel az én közönségemnél minden félreértésnek eleje vehető.

Befejezésképen újra hangsúlyozom, az én célom az volt, hogy részletes mondattant adjak, ami legjobban hiányzik a franciák számára írt nyelvtanokban. Hasonlóképpen a nem francianyelvűek szükségletét tartja szem előtt a részletes alaktan. Hogy milyen eredménnyel, arra legyenek tanúim olyan tekintélyek, akiknek szakismeretét nem lehet kétségbevonni, pártatlanságát nem lehet meggyanúsítani. Halljuk csak őket: „*Abstraction faite de menues discussions de détails toujours possibles, je l'ai trouvé très bien fait. Vous maniez parfaitement bien l'analyse grammaticale ce qui vous permet de présenter les faits avec toute la précision qu'ils comportent. Je pense donc que vous avez atteint le but que vous vous êtes tracé*“, írja Séchehay, akivel pedig felfogásunk nem egyezik meg. Egy másik pedig azt írja: „*Je suis très heureux de constater qu'elle marque un progrès considérable sur les grammaires traditionnelles, basées uniquement sur l'étude des parties du discours (= kifejezésből, alakból kiinduló!) ... le système que vous avez adopté me semble infiniment mieux fait pour faire comprendre aux élèves le mécanisme du langage...*“ (Sanfeld.)

Szalay Jeromos.

Viszonzválasz Szalay Jeromosnak. — Szalay Jeromos hosszú, de ennek ellenére kevésbé meggyőző fő- és alpontjaira röviden felelhetek.

1. Igaza van Sz. J.-nak, mikor belátja, hogy a felrótt hibák könyvében igen sok esetben „nagyon szépen megvannak“ (I.). A francia

nyelv *régi germán elemeit* (csak ezekről beszéltem! EphK. LXIII. 103. l.) most sem vagyok hajlandó „allemand“-nak elismerni! S vajjon a görög hatás után azonnal az olasz hatás következett? Sz. J. pongyola fogalmazása erre látszik utalni (13. l.). Az „Histoire de la langue française“ mégsem való a „Lexicologie“ című fejezetbe, nem rendelhető az utóbbi cím alá. Talán inkább megfordítva? Larousse nem tudományos fórum, tehát felesleges a „dérivation impropre“-ral kapcsolatban reá hivatkozni. Bizony már Nyropon is lassanként érződik „la morsure du temps...“ S ha maga Sz. J. sem ragaszkodik a „passé composé“ elnevezéshez, miért emlegeti? A „temps surcomposé“-k állítólagos „részletes tárgyalása“ ... három mondatpélda (v. ö. I. 8.).

2. *Damourette* és *Pichon* művének dokumentációs értéke szerencsére nem Sz. J. véleményétől függ. Ha már mindenáron „szaktekintélyeket“ kell idéznünk, legyen szabad szegény Oscar Bloch-ra hivatkoznom, aki — bár egy *École des Hautes Etudes*-i előadásában kegyetlen kritika alá vette e mű terminológiáját — valóságos áhítattal tette hozzá: „Et même Meillet en a dit du bien...“ Furcsa egyébként, hogy Sz. J.-t e munka említése mindjárt valami „megtévesztő könyvszetre“ emlekezteti. Szóltam én erről egy szót is?

3. A sorrendből adódó problémákról e papírszegény világban nem akarok akadémikus vitát folytatni. Csak annyit jegyzek meg, hogy „az én közönségemet“, tehát a budapesti egyetem hallgatóit s az Eötvös-Collegium növendékeit, akiknek mégis van bizonyos nyelvtankezelési gyakorlatuk, e könyv beosztása igenis megzavarta. Az egyes fejezetek korrelációja tetszőleges, s hogy nincs köztük „egyenrangúság“, ezt maga Sz. J. is elismeri.

4. A magyar nyelvtanítás gyakorlata igen nagy óvatossággal követhető csak francia nyelvtan szerkesztése közben. S ha már az „Utasítások“ voltak Sz. J. legfőbb ihletői, miért nem emelte ki a külföldi „tekintélyek“ számára az előszóban is ezen „Utasítások“ döntő nyelvtörténeti jelentőségét? „Lumières de Hongrie!“

5. Nem veszem rossz néven, hogy Sz. J. egy francia színdarab címét is (Tu crois avoir aimé)... *példamondatnak* nézte. Az általam idézett „infinitif“-példák természetesen nem vehetők egy kalap alá Sz. J. példájával, melyet kétszer is idéz („Ainsi dit le renard et flatteurs d'applaudir“, 31. és 44. l.).

6. A sajtóhibák terén bizony szomorú állapotok uralkodnak. Minél tovább lapozom ezt a könyvet, annál több „rémet látok“ (II. 15.). Egy nyelvtan sajtóhibái, tisztán vizuális okokból, nagyon ragadósak lehetnek. Mi lesz, ha Sz. J. egész „közönsége“ ezentúl „frippon d'enfant“-ról fog beszélni (esetleges affektív geminációval) s a c'est-à-dire-t kötőjel nélkül fogja írni? Megjegyezni kívánom, hogy az általam idézett sajtóhibák közül az „Additions et Corrections“-ban egyetlenegy sincs kijavítva.¹

7. Lehet, hogy egy-egy részletre nem akadtam reá e nehezen kezelhető könyvben. De vajjon van-e a könyv végén *jó* és *részletes* index? Keresse meg valaki a 221–224. l.-on található tárgymutatóban pl. a „tout“ mondattanát!

8. Szinte feleslegesnek tartom megjegyezni, hogy „jusqu'à nouvel ordre“ elvi megállapításaimat változatlanul fenntartom. A bírált könyv szerzőjének személye iránt őszinte tisztelettel viseltetem s épp ez birt

¹ Szükségesnek tartom megemlíteni, hogy „Sanfeld“ neve helyesen *Sandfeld*. 1939. november 3-án hozzám intézett levelében is így írta alá nevét.

arra, hogy megírjam e bírálatot: „rien que la vérité, mais toute la vérité“. Úgy hiszem, az igazság néha többet jelent, mint magánlevelek udvariassági frázisai.

Gáldi László.*

Magyar barokk. — A *Napkelet* 1939. évfolyamában (438—40. l.) Fábian István kissé egyoldalú szemszögből taglalja Magyar barokk költők c. tanulmányunkat (megjelent: Arch. Phil., 1938. évf. 320—354 l. Különnyomatban: Budapest, 1939.), s közben oly megállapodásokat tesz, amelyek kézzelfogható bizonyosságát adják, hogy a mű célját és irányvonalaait sok tekintetben nem jól ítéli meg. Ezért szükségesnek látom, hogy e hasábkon, ahol tanulmányunk megjelent, ezeket a célkitűzéseket kifejtsem és védelmembe vegyem.

Korántsem akartam azt állítani, hogy a magyar barokk azonos a némettel. Ilyesmí oktalanság lett volna kétségtelenül, hisz a mi barokkunk Zrínyivel, Pázmánnyal, Gyöngyösivel sokkal jobban kiemelkedik irodalmunk fejlődésmenetéből, mint a német irodalomból a XVII. század. Amott a barokk a két virágkor (1200 és 1800) közt az út második harmadán helyezkedik el, s csak előjátéka, előkészítője a második virágkornak, a klasszikus-romantikus irodalmi korszaknak, míg nálunk ez a korszak a három említett nagy íróban csúcsosodik ki, s így önmagában már nagy értéket képvisel. Viszont kétségtelen, hogy azonos stílusvonások találhatók például német és magyar barokk-lírikusok közt. Ezek azonban épp a barokknak, mint izlésáramlatnak sajátos jegyei, s mint ilyenek, szükségképpen európaiak. Tanulmányunk célja az volt, hogy kimutassuk, miszerint a barokk mint európai áramlat főrangúink lírájában is föllelhető. Ezért ismételtén utaltunk nemcsak német, hanem francia, angol, holland, olasz, lengyel, spanyol párhuzamos jelenségekre is. Kategóriáinkat jórészt nem is annyira elméleti művekből vettük, hanem inkább barokk műalkotások (Rubens, Cortona, Asam-testvérek stb.) szemléletéből. Az elméleti munkák idézése csupán a szemlélet igazolására és alátámasztására szolgált, valamint bizonyos népszerűsítést, mert számos munka olvasása meggyőzött minket arról a szomorú tényről, hogy nálunk sokan írnak barokk költészetről, irodalomról, anélkül, hogy a legfontosabb idevágó szakkönyveket ismernék. Utalásainkkal ezen a súlyos fogyatkozason is segíteni óhajtottunk. Többnyire azonban igyekeztünk barokk líránkat közvetlenül műalkotásokkal összehasonlítani — figyelmes olvasó ezt azonnal észre is veheti —, mert meggyőződésünk, hogy a művészet egyetlen egység, stílusai ezért képző- és szóművészetekben egyaránt érvényesülnek.

Az elméleti műveknél azonban természetesen nagy mértékben figyelemben kellett részesítenünk a német szakirodalmat, bár számszerűen, ha a szövegek kiadványaitól eltekintünk, még így is öttel több magyar szerzőtől származó művet idéztünk, mint németet. Hogy azonban miért olyan nagy vétek Fábian szemében a német szellem-történet nagyszerű eredményeinek felhasználása, azt nem értjük. Hisz maga Fábian is bőven merített e forrásból középkori misztikánkról szóló igen jeles tanulmányában. (Vigilia, 1936. II. 53. kk.) Ő volt továbbá az, aki a magyar tudósvilág figyelmét annak idején Karl Joël „Wandlungen der Weltanschauung“ című könyvére fölhívta. (Napkelet, 1931. 937. kk.) S épp a barokk-kutatás az a terület, ahol a német tudomány kétségtelenül vezetőszerepet játszik. Hisz a kezd-

* A vitát lezártuk. — Szerk.

ményezés is a németektől indult ki ezen a téren! Eredményeinek figyelembevétele már csak azért sem jelentheti a magyar barokkirodalom „gyarmatosítását“, mert a Fábian-említett tudósok közül, akiknek fényes társaságában állítolag szemünk káprázik, csupán Cysarz és Ermatinger irodalomtudósok, míg viszont Joël filozófus, Wölfflin és Weisbach pedig művészettörténészek, akik egész Európa szellemiségét, művészetét kutatják, nem pusztán a németekét. Az európai szempont pedig semmiképpen sem mellőzhető a magyar barokk-kutatásban. Csak az európai igény és beállítottság mentheti meg e kutatást a begyepesedéstől, kátyúbaragadástól. S csak az ilyen európai szemszögű magyarságtudomány állíthatja, hogy a mi barokkunk sem marad el a világirodalom, illetve — művészet barokkja mögött. Zolnai Béla kitűnő Zrínyi-tanulmánya (Zrínyi világa, Magyar Szemle, 1938.), amely kétségtől barokk-kutatásunk egyik csúcsteljesítménye, példát adott erre a szemléletmódra. S ha a magyar barokkot, mint európai jelenséget már át- meg átvilágítottuk, sor kerülhet a sajátos magyar vonások, színek felkutatására. De csak ekkor; máskülönbön munkánk dilettantizmusba, avagy semmitmondó retorikába fulna. S még ekkor is csinján kell bánni az anyaggal, s szem előtt kell tartani Tolnai Gábor megállapítását: „A barokk az egész világon denacionális hatású, nincs érzéke a nemzetek különbözősége iránt, nem jut most alkalmam a táj- és népsajátságok érvényesítésére.“ (Régi magyar főurak, Bp. é. n., 142. l.)

A barokk ezen egyetemes jellege tette épp lehetővé, hogy a németnyelvű függelékben ugyanazon, vagy legalább hasonló szavakkal jellemezhetjük a főrangúak barokk líráját, mint amilyen a német barokkot — és hozzátehetjük, az egész európai, sőt világbarokkot — jellemezhetjük. Viszont ne feledjük el, hogy még itt is hívatkoztunk például az angol Popera, a lengyel Sarbiewskire, a spanyol Guevarára, a cseh testvérekre. Azt pedig megint nem értjük, miért kellett volna a németnyelvű függelékben is magyar idézeteket hozni! Hiszen a külföldi olvasók úgysem értették volna meg. Ilyesmi eleddig nem is volt szokásos az Archivum Philologicumban!

Ami pedig verselemzésünk módját illeti, meg kell jegyeznünk, hogy nem elég, ha az ember pusztán a szavakat látja, és nem néz mögéjük. Természetes, hogy Rimay az idézett versrészletben (322. l.) nem beszél explicite Raphael „éteri szárnyalásáról“, viszont az egész elképzelés mögött igenis a barokk víziók színes, kozmikus világa örvénylik! Már a verssorok ritmikus lebegése ezt hordozza, nemkülönb a köfalat meghasító ágyúgolyóbis hasonlata, amely kitűnően érzékelteti az égbolt barokk felhőinek révületes és konvulzív meghasadását. Amint Eugenio d'Ors mondja: „Lorsqu'un peintre de la Renaissance — disons-nous — représente un miracle, le ciel, peut-être, se fend; si c'est un peintre baroque, le ciel se convulsionne.“ (Le baroque, constant historique. Revue des questions historiques. 1934. 32. l.) S a barokk festőknek e látásmódja élteti ezt a verset is. A megviduló ég, amelyen sok tűz gyúlik ki, a menny öröme Balassi lelkének fölvetélén: nincs itt szín, ne lenne itt barokk *fantázia*? S ugyanezek állanak a barokkerőszra is, gróf *Keglevich* Miklósnak versében. (335. l.) A lovagköltészetből származó kesergő-szerelem-téma oly jellegzetesen barokk megfogalmazása ez a pár sor, hogy szinte világirodalmi paradigmaként szerepelhetne. Kákán keres csomót, aki ezt a fölhasználást kifogásolja. Végül pedig a tudósnak nem okvetlenül kötelessége, hogy ősi lexikonok unalmas, száraz papirosnyelvén írjon. Ha ilyen tárgy földolgozásánál lendületet visz nyelvébe, csak hasznára lehet.

Úgy érezzük, semmit sem kell munkánkból megtagadnunk. Amit írtunk, meg kellett írunk, s kötelességünknek érezzük, hogy tovább haladjunk a megkezdett úton, tovább dolgozzunk *Zolnai Béla*, *Thienemann Tivadar*, *Koszó János*, *Baróti Dezső* nyomdokain a magyar irodalomtudomány minél teljesebb európaivá-tétele érdekében.

Ilyen európai igényű szemlélet lesz aztán hivatva, irodalmi barokkunk helyzetképét megadni. E kép kulcsa pedig Magyarország kettős helyzete: egyrészt átveszi Nyugat stílusait, másrészt lelke inkább keleti, s így a nyugati stílusok is keleti színt kapnak, hasonlatosan Cseh- és Lengyelországhoz, s részben Ukrajnához. Ebből a helyzetből kell kiindulnunk, ha a barokk nálunk megjelenő keleti színeződését akarjuk vizsgálni. Készséggel megígérhetem bírálómnak, hogy óhaját teljesítem, s alkalomadtán bővebben kifejttem ezt a keletiességet, amelynek észrevételét ő maga is örömmel észleli munkámban. Előbb azonban szükségesnek éreztem a barokk megvilágítását Nyugat felől, ahonnan végelemzésben jött. S köszönöm, hogy Fábán alkalmat adott mindezek kifejtésére!

Angyal Endre.

*

Ungarisches Barock.

Wir verteidigen in dieser Studie unsere jüngst im Arch. Phil. erschienene Arbeit: Ungarische Aristokratenlyriker der Barockzeit, deren Kritiker Stefan Fábán in der Zeitschrift Napkelet es behauptete, wir hätten allzu sklavisch deutsche Ergebnisse der Barockforschung übernommen, und demzufolge mit übergroßer Kühnheit und Einseitigkeit die ungarische Barocklyrik analysiert, mit Vernachlässigung der spezifisch ungarischen Wesenszüge. Demgegenüber stellen wir fest, daß wir die deutschen Forschungsergebnisse nur als Stütze und Parallele verwerteten, da ja unsere Absicht eine europäische Schau des Problems war. Dabei vernachlässigten wir auch das außerdeutsche Europa keineswegs! Unser Leitfaden war ein Vergleich der Künste, und zu diesem Zweck diente auch unsere Analyse, die keineswegs etwas Unerhörtes darbietet, bloß zum Kern der literarischen Barockformen vorzudringen trachtet. Weitere Untersuchungen sollen nun dazu dienen, auch das (allerdings mit Vorsicht zu behandelnde) Östliche in Ungarns Barockschrifttum aufzudecken. Andreas Angyal.

Egy régi magyar verstöredék. — Az EPhK szerkesztője e folyóirat legutolsó számában (1939. 375. l.) egy régi verstöredékre hívja fel a figyelmet. Ez a verstöredék, mint megállapítottam, egy régi protestáns egyházi éneknek első szakasza. Maga az ének megvan Bornemisza 1582-es Énekeskönyvében az 56. lapon, a Bártfai Énekeskönyv 301. lapján; átkerült a Gönczi-féle Énekeskönyvekbe is, és azóta állandóan szerepel a hivatalos egyházi énekeskönyvekben. A bejegyzés tehát csak a XVI. század második feléből való lehet.

Alszeghy Zsolt.

Popovics R. pataki diákságáról. — A Phil. Közlöny 1939. évf. 392. lapján említett Euphronius Raphael Popovics tényleg pataki jogász volt. A rávonatközo adatok ezek:

Anno 1798 die 20^a Julij sub seniore Steph. Porkoláb legibus his subscripsit:

Nomen: Euphronius Raphael Popovich.

Conditio: Nobilis.

Patria: Budensis.

Annus studiorum supr.: IV.

Ezért van Patakról ismerőse: Baranyai József, Pongrácz Mihály s Kövy Sándor.

Gulyás József.

Az Argirus-mese német említése. — A Phil. Közlöny újabban élénken foglalkozik az Argirus-mesével. A kutatók figyelmét legyen szabad felhívni Bleyer Jakab „Hazánk és a német philologia a XIX. század elején” című értekezésének 44. lapjára, ahol Grimm Jakob Dobrovszkytól magyar népkönyvek felől tudakozódik. Egy német (XVII. századi) könyv alapján kérdezősködik Ritter Rükemonde s Otto aus Ungern regéi felől. Ugyanitt hozzászól (1811): „*Auch haben sie Argirus u. Tunder*”.

Hogy miként jutott e címhez a nagy kutató, Bleyer nem tudja eldönteni. Gulyás József.

Beküldött könyvek:

Bisztray Gyula: Az író helye társadalmunkban. Budapest, 1940. (Kny. Társadalomtudomány, 1939, 4—5.)

Néhány kiragadott mondat ebből a magas irodalomszociológiai tanulmányból: „Az író a közönség élő lelkiismerete. A magyar író hivatása végső fokon: emberség és magyarság képviselője... Itthon ők jelentik leginkább Európát... külföldön pedig megint csak ők képviselik legigazabban a magyarságot. Minden külön megbízatás nélkül.” „Az író mindenkor szilárdan éberan álljon a posztján, s különösen nehéz nagy idők, ú. n. történelmi fordulópontok előtt, amikor kiszámíthatatlan változásokat vajudik a kor. Ilyenkor kell, hogy minden mellékszempontot félretéve, megalkuvás, gyáva meghunyászkodás, opportunizmus s hasonló célszerű idomulások nélkül képviselje a szellem embereire mindenkor kötelező, szélkakas módjára nem változtatható álláspontját.” Majd megállapítva, hogy nálunk az írók nem rendkebe tömörülnek saját érdekeik védelmére, hanem: „Egy idő múlva a hivatalos irodalmi testületek működésének legfőbb látható jegye, hogy kitermelnek egy-egy diszpintyet, akit megszervezett propagandával trónusra ültetnek, minden elismeréssel, címmel, tisztséggel s egyéb földi javakkal elhalmoznak ahelyett, hogy magát az írói együtttest, nem pedig annak csak egy szerencsegyermekét ajánlanák a nemzeti közösség nagybecsű figyelmébe.”

Bonomi, Eugen: Wallerbrauch im jugoslawischen Banat. Novisad, 1939. 7 l. Kny. Volk. u. Heimat, 1939.

Gábel Asztrik: A magyarországi francia telepések irodalmi emléke. Les Cantiques spirituels. Budapest 1940. 39 l. és facsimile, 6 lap.

Ez a hatlappos egyházi ének, melyet e tanulmány szerzője mellékletképpen igen sikerült facsimilében kiadott, eddig az egyetlen ismert francianyelvű irodalmi emléke a XVIII. századi bánáti francia településnek. Tudvalevő, hogy kb. 50 évre rá már alig volt Charleville, Seultour, Saint-Hubert és Nagyősz lakói között, aki franciául tudott volna: a német környezet, hatóság, összeházasodás elfeledtette velük ősi nyelvüket. Gábel Asztrik kimutatja, hogy Róka János kanonok ezenkívül még egy francia katekizmust és egy francia ABC-t is adott ki hívei számára, melyeknek azonban nyoma veszett. Lehet, hogy a *Cantiques spirituels* egyetlen megmaradt példánya is csak másodkiadás, mert van adat rá, hogy már 1771-ben is megjelent. Úgy a kátét, mint a *Cantiques*-ot németből ültette át Róka, aki abban az időben a három francia község plébánosa volt. Tanulságos, de nem meglepő jelenség, hogy a sok egymásra következő lelkipásztor között az egyetlen, akinek gondja volt arra, hogy híveit saját nyelvükön gondozza, magyar pap volt. A német papok természetszerűleg elősegítették a telepék elnémetesedését.

Gáldi, Ladislao: Le origini italo-greche della versificazione rumena. Roma. 1939; Cremonese libr. 52 l. (Bibl. dell'Acad. d'Ungh. di Roma 25—26.) (Kny. Annuario 1936.)

Hóman, Valentino: Mattia Corvino. Budapest, Franklin, 1940. 12 l. Kny. Corvina, 1940

Kozocsa Sándor: Hűség Diadalmának első kidolgozása. Az eredeti kéziratból bevezetéssel kiadta —. Irodalomtörténeti Források. Szerk. Kozocsa Sándor. Budapest, 1940. K. M. Egyet. Nyomda. 83 l.

A Zalán futása első kidolgozásának kiadása után (v. ö. EPhK. LXIII. 248. l.) Kozocsa figyelme szerencsés módon fordult Vörösmarty első nagyobb epikus alkotása felé, melynek első kidolgozását 1933-ban szerezte meg a Nemzeti

Múzeum. E kis rege keletkezése is érdekes problémákat vet fel, hiszen nyomot hagyott rajta — mint Kozocsa megállapítja — nemesak Kisfaludy S. *Csobánca*, hanem Osszián (Bacsányi és Kazinczy fordításán át) és még egy harmadik forrás is: Majláth János villi-regéje. A bevezetés mindeme kérdéseket jól tisztázza s az előmunkálatokon túlmenően egyéni eredményeket is nyújt. Maga a szöveg nagyon szép és jellegzetes; az eddig ismert szövegből pl. hiányzik ez a tipikusan romantikus mondat: „s unalmából tova szedeleget, ismét vissza bolyong” (4–5 sor). Nem egy érdekes szó tűnt el másutt is a végleges kidolgozásból: a 47. sor itt még így kezdődik: *Lélekölő* gondját illy sajnos szókra fakasztja (a végleges szövegben: *Lelek nehéz* gondját...). Többször megfigyelhető, hogy a második szövegezésben valóságos „klassische Dämpfung” érvényesült; erre a tompításra mutatnak az ilyen sorok: I. Enyhítsd *dühödnek lángolásiban* ∞ II. ... *keserve szüntetésire* (103. sor); I. A *cördanép elnyom s lelketlenit* ∞ II. A *durva nép lerontott tégedet* (106. sor). Nagyon kíváncsós lenne, hogy szövegkiadásunk, mely Vörösmarty világának egy új elemét tette hozzáférhetővé, végre rávezesse kutatóinkat a variánsselemlések fontosságára s ezeknek szükséges kiindulópontjára: a kéziratvariánsokat is gondosan feltüntető kritikai kiadások rendszeres megjelentetésére.

Macaríney, C. A.: Studies on the early hungarian historical sources. Budapest, 1940. (Études sur l'Europe centre-Oriental, No. 21.) 228 l. és melléklet.

Magyar Könyvészet. 1936. Összeállította Szollás Ella, Droszt Olga, Mokcsay Júlia. Orsz. Széchenyi Kt. kiad. 512 l.

A magyar nyomdák kötelempéldányainak és nyomtatványainak 1936. évi jegyzékét nyújtja itt a kiadó. A hasznos munka értékét nagyban emelné, ha a nominális jegyzéken kívül szakbeosztás is érvényesülne. A bevezetés stílus-talan szónokiassága a jövő évfolyamokban elkerülendő lenne.

Pais Dezső: A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék. Bp., 1939. A Magyar. Nyelvt. Társ. kiadv. 50. 40 l.

A Szent István-Emlékkönyvben megjelent hasonló című, nagyrértékű tanulmány annyira tele volt sajtóhibával, hogy a szerző most újra kiadta bővítéssel.

Turóczi-Trostler József: Kegyességre serkentő, szíveket vidámító, elmét mulattató históriák és mesés fabulák... Gyoma, Kner I. 1939; 100 l.

Verhaeren-versek. Holler András fordításai. Várkonyi Nándor bev. tanulmányával. Janus Pannonius Társ. kiad. 70 l. Kis 16-r.

Helyreigazítás.

Az utolsó, 1939. decemberi füzetben a Sulláról írt értékezésben helyreigazítandó:

311. l. 7. s. elhanyagolandó h. elhanyagolandók.

317. l. 3. s. szóláltak h. szolgáltak.

320. l. 25. s. constitutionlis h. constitutionális.

326. l. 3. s. 42 h. 48.

326. l. 7. s. 735 h. 35.

326. l. 8. s. Pompeius h. Antonius.

339. l. 17. s. ἀρχην h. ἀρχὴν írandó.

341. l. 8. s. és másutt is megemlített tudós neve: Gobban.

344. l. 18. s. homo nevus h. magától értendőleg homo novus.

345. l. 24. s. magistratusoknak h. magistratusnak írandó.

A kiadásért felelős: Huszti József.

33.122. — K. M. Egyetemi Nyomda. Budapest. (F.: Thiering Richárd.)

IN MEMORIAM AEMILII THEWREWK DE PONOR.

Elhangzott a Farkasréti-temetőben Ponori Thewrewk Emil új
síremlékének leleplezésekor 1940. június 16-án.

Tisztelt Közönség!

Kedves Társaim!

Itt nyugvó Mesterünk, akinek síremlékét ma felavatjuk, azt mondja József főhercegről tartott akadémiai emlékbeszédében: „Csak azt veszítjük el egészen, amit ellefejtünk: aminek emlékét híven megőrizzük; az a múlandóság ellenére is a miénk marad“. E szavakat őróla is elmondhatjuk. Nem veszítettük el egészen, „*non omnis mortuus est*“: emléke fölött ébren virraszt az emlékezés, a hála és a szeretet géniusza. Ha az emlékezés szárnyain visszatekintünk az ő ötvenéves tanári és írói működésére, megállapíthatjuk, hogy az ő pályafutása nemcsak a teljes hivatottság jegyét viselte, hanem bizvást providenciálisnak mondható. Az oláh eredetű magyar nemesi család pozsonyi születésű fia, mint a budapesti kegyesrendiek nyolcadik osztályos növendéke naplót kezd írni e jeligével: „*Vita sine litteris mors est*“ s ugyanakkor Szepesi Imre görög nyelvtanának szedését javítja. A budapesti Egyetemen a német Halder Konrád vezeti be németnyelvű előadásaival a philologia tudományába s tőle tanulja, hogyan lehet és kell a classicus tanulmányokat a magyar nyelv és irodalom javára értékesíteni. Pedig akkor még eléggé távol volt a tősgyökeres magyarságtól s Grácban és Bécsben kitűnő tudósok vezetése alatt folytatott tanulmányainak idejében nem volt alkalma magyar nyelvtudását tökéletesíteni. S mégis, még mint budai gimnáziumi tanár ő írja meg 1872-ben *A helyes magyarság elveit*, mellyel akadémiai pályadíjat nyer, sőt már 1870-ben magyar nyelvi előadásokat tart a budai Casinóban, melyeket közéletünknek későbbi kiválóságai hallgatnak. Alighogy a budapesti Egyetem egyik classica-philologiai tanszékét elfoglalja, megalapítja a Budapesti Philologiai Társaságot, majd megindítja Heinrich Gusztávval az Egyetemes Philologiai Közönyt s megszervezi a Magyar Tudományok Akadémia classica-philologiai bizottságát. Így lett ő a magyar classica-philologia tudományának providenciális megalapítója, s ez biztosított neki előkelő helyet a magyar tudományosság történetében. A tudóssal harmónikusan egyesült benne a lelkes tanár, tanára nemcsak azoknak, akik velem együtt szerencsések voltak meggyőző előszavának csengését hallani, eruditiójának varázslatos kisugárzását érezni, hanem tanára mindazoknak, akik a

hazában philológiával foglalkoztak és foglalkoznak. S nem volt egyoldalú, száraz szakember: a tudóssal benső összhangban élt benne a költő. Bizonyosságai ennek az összhangnak eredeti versein kívül főleg kiváló nyelvművészetre valló műfordításai, amelyeknek csúcspontját a görög epigrammák congenialis átültetésében találjuk.

P. Thewrewk Emil tudományos érdemeinek híre és elismerése nem maradt hazánk határai közt. Magyar nyelvű munkáinak is akadtak külföldi méltatói, mint Ameis, Schuchardt és Schott magyar feleségével együtt, de főképen Festus-kiadása keltett nagy figyelmet és osztatlan elismerést Német-, Francia- és Angolországban. Az 1893-i bécsi philologiai vándorgyűlés is kitüntető elismeréssel fogadta a kritikai eljárását ismertető előadást s valósággal ünnepelte a magyar classica-philologia megalapítóját és mesterét. Sokoldalúságának jellemzéséből azt se felejtjük ki, hogy az őt leginkább foglalkoztató nyelvészetben kívül a magyar vers és zene rhythmusát is több tudományos értekezésében fejtegette s ő cáfolta meg legcsattanósabban Liszt Ferencnek világgá röpített téves elméletét, mely szerint a magyar zenét a cigányok teremtették.

Akik P. Thewrewk Emilt ismerték, azok a lelkes tanár és sokoldalú tudós mellett sohasem fogják feledni a szigorúságadacára is melegszívű, jó embert, aki minden érdeklődést észrevesz, minden tehetséget gyámolít, minden törekvést támogat. Életének egét törhetetlen optimizmusa aranyozta be. Ez az élet mindenkor nemes példája marad a nemes becsváagnak, a cél tudatos munkásságnak, a hivatás betöltésének. A magyar tudományosság Pantheonában kitörölhetetlen betűk örökítik meg nevét és érdemeit. *Semper honos, nomenque tuum, laudesque manebunt.*

Hálás kegyelettel teszem le a ma felavatott síremlékre a M. Tud. Akadémia, a Kisfaludy-Társaság és a Philologiai Társaság koszorúját.

Csengery János.

MARTIALIS ÉS A RÉGI RÓMA TOPOGRAFIÁJA.

Martialis kezd divatba jönni. Noha költőink — első humanistánk, *Janus Pannonius* példájára — régebben is gyakran foglalkoztak a nagy római epigrammaíróval, részben utánozva, részben magyarra fordítva a szellemes és nagyobbára csípősű verseket — igazi fordítások helyett persze többnyire inkább parafrázisokat szolgáltatva — a múlt század utolsó évtizedei óta Martialis és műve iránt az érdeklődés komolyabb formában is fellendül. Talán elég, ha e helyen *Ponori Thewrewk Emil* meg lehetősen nagyszámú s az előbbiekéhez képest sokkal magasabb színvonalú fordításaira s egyes epigrammákhoz fűzött philologiai magyarázataira, kivált pedig — a legújabb időkben — *Csengery*

János eddig még csak részleteiben ismert, legközelebb azonban a Tudományos Akadémia kiadásában egész terjedelmében megjelenő, teljes Martialis fordítására utalok. Csengery nagy tudásának gazdag kincsesházát, kitűnő nyelvkészségét s a római élet és irodalom mélyreható ismeretét vetette latba, hogy számtalan értékes műfordítását éppen e legbonyolultabb, legtöbb magyarázatot igénylő, olykor legnehezebben értelmezhető költő művének átültetésével koronázza meg. Munkája nagy hiányt fog pótolni, mivel teljes magyar Martialisunk mindezekig nincsen s egy régebbi doktori értekezésen kívül¹ a római költő tartalmas, sokrétű művének részletfeldolgozása is felette hiányos. E téren mint öröndetes eseményt kell elkönyvelnem *Borzsaák Istvánnak a Budapesti Philológiai Társaság* 1939 április 19-i ülésén felolvasott, a cinikus világfinak ismert epigrammairót egészen új oldalról megvilágító, nagyértékű, mélyenszálló értekezését.²

Martialist leggyakrabban egyedül mint gúnyolódó, szellemsen mulattató, olykor merész, gyakran trágárhangú epigrammaíró szokták emlegetni. A császári Róma Domitianus-korabeli társaságának — helyesebben e társaság egyrészének — élesszemű, kíméletlen verizmussal dolgozó erkölcsfestőjét.

Hogy költőnk valóban ez volt, kétségtelen. Illetve: ez is volt. Mert a szellemes epigrammákból, éppen mivel élesszemű, valóságotlító megfigyelő írta őket, sok egyéb tanulságot is meríthetünk. Éspedig mind elvont, ideális vonatkozásban — miként azt *Borzsaák* említett értekezése, vagy, hogy mást is említsek, *Weinrich* főleg a vallástörténeti (*sacralis*) vonatkozású epigrammákat tárgyaló magvas tanulmánya³ mutatja — mind pedig a régi Rómára vonatkozó tárgyi ismereteink gyarapítása tekintetében.

E helyütt csupán a császárkori, helyesebben Domitianus-korabeli Róma topografiájára vonatkozó néhány epigrammára kívánok rámutatni, helyenként megkísérelve a bennük foglalt, többnyire csak pár szóval odavetett helyrajzi adatokat a legújabb, olykor meglepő archaeologiai megállapításokkal összehangba hozni. Későbbi szándékom a költő tizennégy könyvében elszórta fellelhető számtalan topográfiai adatot, régióról-regióra csoportosítva feldolgozni.

Hogy Martialis, ez a vérbeli járdakoptató, úgy ismerte Rómát, akár a tenyerét, az kétségtelen. Amit annak utcáira, épületeire, azok fekvésére, környezetére vonatkozóan elmond, az minden archaeologiai következtetésnél bizonyosabb. A költő azonban korántsem útikalauzt szándékozott szerkeszteni. Céljától ennél mi sem állott távolabb. Természetesnek vette, hogy mindenki ismeri azokat a helyeket, melyeket — mondhatnók

¹ Keller Lajos: *Martialis régiségtani adatai*, Trencsén, 1904.

² *Borzsaák István: Martialis, a római öntudat költője*; Egyet. Phil. Közl. 63, 1939, 143 —.

³ *Weinreich Otto: Studien zu Martial*. Stuttgart, 1928.

futtában — említ s hogy tisztában van azok közkeletű, olykor népies elnevezéseivel is. Kétezer év múltán mi már nem vagyunk ebben a helyzetben s így az epigrammák helyes értelmezésén s a bennük foglalt adatoknak az újabb régészeti megállapításokkal való egybevetésén múlik, mily hasznát vehetjük az általuk elmondottaknak.

Költőnk Hispániában született. Azonban harmincnégy évig élván Rómában, rómaiabbá vált a rómainál. Módfelett megszerette a városok városát, melynek, mint mondja, nincs a világon párja, s melyhez nincs hasonló:

Terrarum dea gentiumque Roma,
Cui par est nihil et nihil secundum...
(XII. 8).⁴

Epigrammaiban másutt is számtalan szép jelzővel illeti a várost. Róma nagy: *magna* (XII. 68, 5—6); a legnagyobb: *maxima* (X. 58, 6); aranyból való: *aurea* (IX. 59, 2); áhitatos: *pia* (XII. 5, 7); másutt Mars városa: *Martia Roma* (V. 19, 5); úrnő: *domina* (I. 3, 3; X. 103, 9); sőt, mint láttuk, istennő: *terrarum gentiumque dea* (XII. 8, 1). Nem feledi Róma ragyogását: *lux Romana* (IX. 1, 9) s a *pax Romana*-t, a római békét sem (VII. 80, 1). A várost kettészelő folyó is szent: *Tiberis sacer* (IV. 64, 24). A római nő szebb és különb a világ minden más asszonyánál. A britanniai Claudia Rufina oly kitűnő, hogy szinte a latin nép lelke lakozik benne s oly szép, akárha római nő lenne. (XI. 53.) A bilbilisi (hispániai) Marcelláról senki sem mondaná, hogy nem a Subura szülötte s hogy nem a Capitolium halmán nevelkedett. Oly művelt, hogy még Palatinus is szívesen a magáénak vallaná (XII. 21). Mikor Festus, Domitianus híve (cui „*Caesar amicus erat*“) bátran vet véget életének, azt mondja, római módon halt meg: „*Sanctam vitam Romana morte peregit*“ (I. 78, 7). És így tovább...

Mint látjuk, Martialis forrón s hozzá latin öntudattal szereti Rómát. Egyenesen a magáénak vallja: *Roma mea* (VI. 60, 1). S hogy ismeri-e? Nála jobban ugyan alig ismerheti valaki. Mert ő aztán bejárja a város minden zegét-zugát. Epigrammaiból ki-világlik, hogy előkelő urak házaiban fordul meg és csakoly járatos Calpurnius Piso fejedelmi lakában, a Senecák, majd meg Arruntius Stella, későbbi konzul palotáiban, mint amilyen ott-honos a város valamennyi csapszékében, utolsó lebujaiban is. Minden „*popina sellariolában*“, ahol csak lócán ülve lehet ételt, italt fogyasztani, nem pedig pamlagon heverve, mint ahogy az a valamirevaló *civis Romanus*-hoz illik... (V. 70, 3). Eljár a Campus Martius pompás sétányaira, oszlopcsarnokaiba s az Agrippa és Nero-féle fényes thermákba csakúgy, mint az Oppius

⁴ Az epigrammák számozása *Heraeus* szövegkritikai kiadása (1925. Teubner) szerint történt.

halmán Titus olcsó népfürdőjébe (III. 36, 6) s a mindenfelé találkozó apró balneumokba, Faustus, Fortunatus, Gryllus, Lupus és Stephanus homályos fürdőházajba. Előkelő dámák az ismerősei. Teszem azt, Argentaria Polla, Lucanus özvegye. Hanem sűrűn szól a város közsímet kokottjairól is, a Via Sacra aranyakravadászó Lédájától kezdve a Subura minden szennyes prosedájáig. Még azokat is emlegeti, akik *extra muros*, az útmenti sír-emlékek körül ólálkodnak, ott, a helyszínén kötve futó ismeret-ségeket. „*Bustuariae moechae*“... Így nevezi őket (III. 93, 15).

Epigrammaiban a város különböző részeiről szólva, egyaránt beszél a pompás középületekről, a fürdőkről s a templomokról, az áruházakról és palotákról, a fórumokról és bazilikákról, a cirkuszokról s az amphitheatrumról, meg a legjelentéktelenebb utcákról, terekről, boltokról. Emlegeti a *Vicus Tuscus* selyemkereskedéseit (XI. 27, 11), az *Argiletum* könyvkereskedéseit (I. 3, 117); a *Saepta Julia* bazárszerű áruházának mesés gazdagságát (IX. 59) s a *Circus Flaminius* árkádjai alatt vásárolható hitványabb portéka, kivált üvegüemű olcsóságát (XII. 74, 2). Szól a *Subura* forgalmas útvonaláról s az ennek torkolata — „*fauces Suburae*“ — körül tanyázó korbácskészítőkről, foltozó vargákról s a magukat borbélynőknek, frizzőknek kiadó kerítőnőkről (II. 17). Elmondja, hogy ez utca — helyesebben városrész — apró boltjaiban vásárol baromfit, tojást, fűgét, kiskidát, olajbogyót, almát, csakhogy ajándékokat elváró patrónusait meglephesse gazdasága terményeivel (VII. 31; X. 94). Beszél a *Velabrum* nevű negyed füstöltsajtjairól (XI. 52, 10; XIII. 32), a *vatikáni dombok* savanyú karcosáról: „*Vaticana bibis: bibis venenum*“ (VI. 92, 3), „*Vaticana bibas, si delectaris aceto*“ (X. 45, 5; s másutt is: I. 18; XII. 48, 14). Emlegeti a *Transtiberim* öszereseit (I. 41, 3), az ott cserzett bőröket, még a sintérnyúzta kutyák dögletes szagát is: „*olet... detracta cani transtiberina cutis*“ (VI. 93, 4). A *Subura* rossz hírű házait (XI. 61, 3), a *Summemmum* (V. ö. *Heraeus, Adnot. ad I. 34, 6*) örömlányait: „*Summemmianae uxores*“ (III. 82, 2; XII. 32, 22); a meredek *Clivus Suburanus* örökké nyirkos lépcsőit s az *Esquilinus* felé súlyos márványtömböket vonzó öszvérek végeláthatatlan sorát (V. 22, 5—7). Egy másik epigrammájában (X. 20), az imént említett meredeken felvezet az ifjabb *Plinius* villájáig, nem mulasztva el megjegyezni, hogy az régebben *Pedo Albino-vanus*, a költő, tulajdona volt. Utközben megismerteti az *Orpheust* s a lantjától elbűvölt állatokat ábrázoló szökőkúttal. — Panaszkodik a római utca lármájára (XII. 57; a XII. 18-ban is: „*clamosa Subura*“); örvend, hogy Domitianus elbontatja a házak elé épített árusítóbódékat, így szélesítve ki a szűk sikátorokat, melyekben a járdák elfoglalása miatt eddig maga a praetor is kénytelen volt az úttest közepének sarában gázolni. A maga vackába húzódik — mondja — a sok borbély, kocsmáros, laci-konyhás, mészáros és végrevalahára ismét Rómává válik az, ami nemrég már egyéb sem volt holmi nagy árusítóbódénál:

Tonsor, copo, cocus, lanius sua limina servant:
Nunc Roma est, nuper magna taberna fuit.

(VII. 61.)

Felvezet a *Janiculus* dombjára, legjobb barátja és névrokona, *Julius Martialis* tornyos villájához, melynek létezéséről — mint annyi sok másról is — csak az ő verseiből tudunk (IV. 64, VII. 17). Pár szóval jellemzi a *Forumot*, hol a földön hever a pénz, csak érte kell nyúlni... Ahol kereshet az ügyvéd, ha akar, lévén a fórumon oly kelendő, hogy ott akár Marsyas szobra is ügyvéddé válhatik, ha éppen kedve tartja: „*Ipse potest fieri Marsus causicus*“ (II. 64, 8).

Látszólag mindez csak lazán függ össze Róma topográfiájával. Mégis, számos ilyen apróságból, odavetett mondatból alakul ki előttünk igazában a Domitianus-korabeli város eleven képe.

Csak hogy az apróságok közt nem mindig könnyű dolog eligazodni. Olykor nehezen értelmezhető helyekre ütközünk. Egy-egy epigramma olvastán néha alig megfejtendő problémák merülnek fel előttünk. Lássunk ezekből néhányat.

A X. könyv 20. epigrammájában szereplő — előbb már említett — Orpheust ábrázoló szökőkút kétségkívül azonos a Constantinus idejéből származó *Notitia* száraz felsorolásában az V. régióban (*Esquiliae*) megnevezett *Lacus Orpheivel*.⁵ Ma már ennek semmi nyoma. Azonban az Esquilinuson, a Piazza Vittorio Emanuele kertjében ma is látható egy nagyszabású szökőkút, jobban mondva egykori vízmű, meglehetősen felismerhetetlen maradványa. E romot, kétségkívül téves (középkori) elnevezéssel, *Trofei di Mario (Cimbrum Marii)* néven ismerjük. *Lanciani* — Richter szerint — Orpheus szökőkútjával igyekszik azonosítani, noha kételkedve.⁶ Mások elvetik ezt az elméletet, arra hivatkozva, hogy az építmény a III. századból származik. Ez viszont nem döntő érv, mert valamilyen későbbi, gyökeres átépítés következtében az eredeti építmény nyomai — mint sok más esetből is tudjuk — teljesen eltűnhettek. Mindenesetre bizonyos, hogy a szökőkút díszítésére szolgáló, márványból készült tropaeumok — melyek aztán késői nevét adták — Domitianus korából származnak s a császár valamelyik germániai hadjáratának emlékei. Mariushoz semmi közük sincsen, másrészt a *Martialis* említette Orpheust ábrázoló szökőkúttal sem függhetnek össze.⁷

Minthogy a mondott tropaeumok Domitianus korabeliek, *Martialis*nak ismernie kellett őket. Bizonyára másutt látta, mert valószínű, hogy csak későbbi időpontban — talán Domitianusnak valamelyik diadalívéről — kerültek az esquilinsi szökőkútra.

⁵ Richter: *Topogr. d. Stadt Rom*; 2. Aufl. 1901.; 372 l., v. ö. 308. l.

⁶ U. itt: 308 l.

⁷ A szép tropaeumok ma a Capitolium terét a feljáró felé beszegő körkorláton láthatók. *Michelangelo* állíttatta oda a XVI. században.

Hogy ez utóbbi azonos-e Orpheus szökőkútjával? Annak átépítéséből keletkezett-e? Oly kérdések, melyekre költőnk már nem tud választ adni. Hiába próbáljuk őt — mint ahogy magam is megtettem — a helyszínén is követni Plinius villájához vezető, valószínű, részben ma is betartható útján s hiába olvassuk versét újra meg újra: a probléma megoldatlan marad.⁸

Bizonytalanságot okoz néha az is, hogy Martialis egy-egy épületet, porticust oly néven említ (például Porticus *Europae*, II. 14, 15; III. 20, 12; XI. 1, 11), mely sehol másutt nem fordul elő.⁹ Az ilyen építmények talán csak rövid ideig viselték az esetleg népies nevet, melyen Martialis nevezi meg, vagy pedig hamarost átalakították őket s így nevük is eltűnt.

Olykor költőnk pongyolássága ad okot felesleges fejtöresre. Így például a következő epigrammában.

Esquiliis domus est, domus est tibi colle Dianae,
Et tua patricius culmina vicus habet;
Hinc viduae Cybeles, illinc sacraria Vestae,
Inde novum, veterem prospicis inde lovem.
Dic, ubi conveniam, dic, qua te parte requiram:
Quisquis ubique habitat, Maxime, nusquam habitat.
(VII. 73.)

Ha Friedländerrel csupán a két első verssorban említett *három* épületet vesszük alapul — egyikük az Esquilinuson, a másik az Aventinuson, a harmadik a Vicus Patriciuson áll — az epigramma valóban érthetetlen. Mert ez esetben Martialis a következő sorokban *három* ház *négy* olyan kilátásáról szólna, melyek közül legalábbis kettő, mint arról a helyszínén ismételtlen meggyőződtem, teljesen lehetetlen. A következő sorokban említett épületeket az első sorokban említettek tájáról nem lehet és soha nem is lehetett látni. Ha tehát a költő valóban *három* házat s *négy* kilátást írna le, úgy igaza volna Friedländernek, mikor azt mondja: „*Das Gedicht sicher zu erklären ist unmöglich*“. — De miért sorolna fel Martialis ennyi kilátást, mikor egész epigrammáját a csattanó kedvéért — „sehol sem lakik, aki annyi felé lakik“ — építi fel? Annak megállapítása, hogy a három villából hová mindenüvé lehet látni, teljesen felesleges, kivált, mikor e furcsa megállapítás azt a kérdést előzi meg: „hol keressetek?“ („*Dic, ubi conveniam, dic, qua te parte requiram?*“). Friedländert Martialis kifejezőmódjának másutt éppen általa kifogásolt pongyolasága tévesztette meg.¹⁰

⁸ V. ö. Lugli: *I monumenti antichi di Roma e suburbio*; Roma, 1931—38; Vol. II., 362 és 365 l.

⁹ A Martialis epigrammaiban említett százoszlopú csarnok (Hekato-stylon) ezenkívül még a Forma Urbis egyik töredékén; a Porticus Argonautarum a Notitia-ban szerepel.

¹⁰ Friedländer: *M. V. Mart. Epigrammaton libri*; I. k., 20. l.: „...die Nachlässigkeith, ja Incorrectheit des Ausdrucks, die sich bei ihm verhältnissmässig oft findet, etc....“

Az epigrammában, mint azt egyébként *Izaak* is észrevette,¹¹ nem három, hanem *hét* házról esik szó. Nézetem szerint még ezek valóságos létét sem kell túlságosan komolyan venni. *Martialis* egyszerűen a gazdag patrónust, a sokszoros háztulajdonost figurázza ki. Hogy gúnyolódását túlzással, halmozással fokozza, az nála megszokott dolog. Pongyolasága abban rejlik, hogy a különböző fekvésű villákat és palotákat hanyagul és következtelenül kétféle módon — és pedig részint helymeghatározással, részint pedig az ablakaikból nyíló kilátás meghatározásával — jelöli meg: „Itt is van házad, ott is, amott is; innen ide, onnan oda, eminnen emide, amonnan meg amoda látsz...” Kétségtelen, hogy *Martialis* itt *hét*, különböző házról beszél. *Három* kevés is volna ahhoz, amit a vers csattanója — az ő modorában — kifejezésre akar juttatni.

Az érthetetlennek minősített epigramma így tüstént érthetővé válik.

*

Több epigramma olyan építményre vonatkozik, vagy pedig olyan emlékművet, oszlopot, szökőkutat stb. említ, mely azóta teljesen eltűnt. Megsemmisült, vagy átalakult s ezáltal felismerhetetlenné vált. Eltűnt például az V. 22-ben említett *pila Tiburtina*, valamilyen emlékoszlop, mely a Quirinalis dombján, *Martialis* háza közelében állt: „... *Tiburtinae sum proximus accola pilae*.” Ennek pontos helyét, mineműségét ma már megközelítőleg sem tudjuk megállapítani. Nem tudjuk hol voltak *Entellus* azidótt úglátszik híres kertjei és üvegházai (VIII. 68), *Etruscus* pompás fürdője (VI. 42). Mindez azonban csak kicsiség. Nagyobb és jelentősebb az a szintén örökre eltűnt diadalív, melyet Domitianusnak Kr. u. 93-ban, a sarmaták ellen viselt háború befejezte után emelt a szenátus. A nagyszabású ívet két, elefántokvonta, óriási diadalszekér — mindeniken a császár aranyozott szobra — díszítette. Közelében *Fortuna Redux* temploma állt: „*Fortunae Reducis fulgentia templa*” (VIII. 65).¹² Diadalívnek s templomnak egyaránt nyomaveszett. Egykori helyüket illetőleg csupán bizonytalan találgatásokra, meddő feltevésekre vagyunk utalva.¹³ S itt van Domitianus kis ebédlője (*cenatio parva*), a sok vitára okot adó *Mica Aurea*. Fekvése ugyancsak megállapíthatatlan.¹⁴ A reávonatkozó epigramma így szól:

Mica vocor. Quid sim, cernis: cenatio parva.

Ex me Caesareum prospicis ecce tholum.

Frange toros, pete vina, rosas cape, tinguere nardo:

Ipse iubet mortis te meminis decus.

(II. 59.)

¹¹ H. J. Izaak: *Martial*, Paris, 1930. 270 l.

¹² Semmiesetre sem azonos a Kr. e. 19-ben a *Porta Capena* közelében Augustus tiszteletére emelt, szintén *Fortuna Redux* nevű templommal.

¹³ V. ö.: *Lugli*, i. m. III. 121 és 184 l.

¹⁴ *Lugli*: III. 663; v. ö. *Grisar*: No. 189 és 431.

Nem oszthatjuk *Lugli* olyatén véleményét, mely szerint az epigramma 2. sorának *tholus*-a esetleg a Domus Aurea *cenatio rotundajára* vonatkozhatnék.¹⁵ Erről szó sem lehet, mert ily magyarázat mellett a 4. sor: „*Ipse iubet mortis te meminis deus*” — teljesen elvesztené értelmét. Nem is szólva arról, hogy az epigramma egész gondolatmenete és csattanója (az *istenek* is meghalnak, tehát igyunk, úgyis meghalunk), úgyszintén a feltűnően hasonló V. 64-el való egybevetése arra vall, hogy a *tholus* itt csakis sírboltot, síremléket jelenthet,¹⁶ az idézett 4. sor (*iubet... deus*) pedig egyedül olyanvalakire vonatkozhatik, akit halála után divinizáltak, tehát semmiesetre sem Neróra. Ezenfelül Nero *cenatio rotundájának*¹⁷ *Lugli*-féle e'gondolása a mai S. Stefano rotondo helyén — a Caeliusnak körülbelül legmagasabb pontján — meglehetősen önkényes és indokolatlan.¹⁸ Semmivel sem hoz közelebb a *Mica Aurea* fekvésének meghatározásához s ezzel kapcsolatban a szóbanforgó epigramma magyarázatához, mert sokfelől látható. Friedländer azt a nézetét fogadja el, mely a *Mica Aurea* ablakából látszó tholust Augustus mauzoleumával azonosítja. Véleményem szerint a *Caesareus tholus* legvalószínűbben *Julius Caesar* síremléke. Ez utóbbi is a Campus Martiuson emelkedett,¹⁹ csakúgy, mint *Augustus* mauzoleuma. Később, sajnos, teljesen nyomaveszett.²⁰ Azonban Martialis korában még állt, mint ezt a — mint már említettük, a II. 59-hez nagyon hasonló — V. 64. epigramma végsorai bizonyítják:

Tam vicina iubent nos vivere Mausolea,
Cum doceant, ipsos posse perire deos.

Ezúttal a mauzoleumok — vagyis *Caesaré és Augustusé* — megjelölése világos, minden kétséget kizáró.²¹ A helymeghatározás is könnyebb: költőnk a mauzoleumokra bizonyára a Quirinalis halmán levő lakásából tekint le, ezért látja őket — aránylag — közelről.²²

¹⁵ *Lugli*: III. 533, 538, 541, v. ö. 663. — A *Mica Aurea* fekvését illetően általában nagy zavar uralkodik (l. *Homo*, Lexique topogr. 339–340, l., *Richter*: 281, 399, 371. l.) Bonyolítja a problémát, hogy mind a *Caeliuson*, mind a Tiberisentúli városnegyedben (*Transiberim*) előfordul a *Mica Aurea*, ma már ismeretlen helyiségek megjelölése gyanánt.

¹⁶ Másutt általában bármily kerek-alaprajzú épületet (I, 70, 10).

¹⁷ *Suetonius*: Nero, 31.

¹⁸ *Lugli*: I. 227; v. ö. III. 537. s köv. l.

¹⁹ *Suet.*: Caesar, 84. (Eszerint *Caesar hamvait a Campus Martiuson*, leánya, *Julia* [*Pompeius* felesége] sírboltja mellett helyezték el.)

²⁰ *Lugli*: III. 118.

²¹ A *Templum Gentis Flaviae* akkoriban (Kr. u. 89) még nem állt, más, istenített, császárnak pedig különálló síremléke ezidőt nem volt Rómában.

²² Ugyaninnen a jóval közelebb eső *Porticus Vipsania* körül elterülő babérligetre is lát: „*At mea Vipsanas spectant cenacula laurus...*” (I. 108, 3.)

Minthogy akkoriban még mind a két síremlék állt, bizonyos, hogy különböző nevet viseltek. Caesarét ugyan a *Gens Julia* után *Sepulcrum Iuliorum*-nak is nevezhették — éppen úgy, mint ahogyan az Augustus-féle mauzoleum is előfordul *tumulus Caesarum*, *tumulus Iuliorum* néven²³ — mégis valószínű, hogy Martialis korában *Caesareus tholus* alatt általában inkább *Caesar*, semmint Augustus síremlékét értették. Maga a *Mica Aurea* pedig, melynek ablakából az élet élvezésére buzdító holt Caesar sírboltja látszik, minden valószínűség szerint a *Collis Hortulorum* (a mai *Monte Pincio*) valamelyik császári parkjában emelkedett. Mindez csupa feltevés, csupa bizonytalanság... Ilyenkor szinte sajnáljuk, hogy költőnk nem útikalauzt írt s nem jelölte meg közelebbről az egyes építmények fekvését.

Martialis leggyakrabban az utca köznapi életének odavetett vázolója, máskor egy-egy éhesen loholó, meghívásra vadászgató parazita, könyvesbolt felé irányított vevő, jóbaráthoz küldött könyv útjának leírása, ismét máskor valamilyen helyhez kötött, többnyire mulatságos esemény színes festése közben, szinte játszva juttat topográfiai adatokhoz. Ezek alapján nem egy jelentősebb köz- vagy magánépület, nem egy templom, sétány, oszlopcsarnok meglehetősen pontos helyrajzát állapíthatjuk meg.

III. könyvének egyik epigrammájában Bassus nevű barátját gúnyolja, mivel egész kocsiderékre való salátát, zöltséget, vadat, malacot, tojást vásárol össze Rómában, csak hogy mindezt kiszálthassa a város kapuin túl fekvő, mitsemtermő birtokára. Benünket ezúttal csupán az epigramma kezdősorai érdekelnek:

Capena grandi porta qua pluit gutta
Phrygiumque Matris Almo qua lavat ferrum,
Horatiorum qua viret sacer campus,
Et qua pusilli fervet Herculis fanum,
Faustine, plena Bassus ibat in raeda,
Omnes beati copias trahens ruris.

(III. 47.)

Mint látjuk, pár sorban egész sereg, topografiai érdekesség szerepel. Így az ősi — Martialis korában már semmiféle jelentőséggel sem bíró — úgynevezett *serviusi* városfal egyik ismertnevű kapuja: a Via Appiára nyíló *Porta Capena*. Tudjuk, hogy a kapu felett az Aqua Marcia vízvezetékének egyik mellékága, a *Rivus Herculeus* vezetett az Esquilinus fennsíkjáról a Caelius halmán át az Aventinus felé.²⁴ Ezért mondja költőnk, hogy — bizonyára hiányos szigetelés folytán — a kapu boltozatáról nagy cseppekben hull a víz. Megerősíti ezt *Juvenalis* is, a „*madida Capena*“ emlegetésével A kaput még évszázadok múltán

²³ V. ö. Richter, i. m. 249—250. l.

²⁴ V. ö.: Lugli, i. m. II. k. 354. l.

is csepegő ívnek (*arcus stillans*) nevezik.²⁵ A Porta Capena helyét két pillérje maradványainak alapján a mult században állapították meg az ú. n. *Passeggiata Archeologica* mentén,²⁶ a mai Viale Guido Baccelli elején. Az epigramma második sorában említett *Almo* nevű patak²⁷ arról nevezetes, hogy a római vallás előírása szerint minden év március 27-én benne fürösztötték meg a phrygiai *Cybele* istenasszonyt, a Magna Mater szobrát és ugyanakkor mosták meg a papok áldozati kését (*Phrygium ferrum Matris*).²⁸ Közvetlenül a Porta Capena mellett állt *Horatia* síremléke, azon a térségen, melyet Martialis „*sacer campus Horatiorum*”-nak nevez s hol a hagyomány szerint a Horatiusok és Curiatiusok viadala történt. A győztes Horatius tudvalevőleg megölte nővérét, Horatiát, mivel siratni merete titkos vőlegényét, az egyik Curiatiust. A leányt két elesett testvére mellé temették. A legendás síremlék, gondosan ápoltt gypágyak közt, a császárkor végéig volt látható a Porta Capena közelében.²⁹ Ma már nincsen nyoma. Eltűnt a kis *Hercules* szentélyével — *pusilli Hercules fanum* — együtt.³⁰

Hogy Martialis, Domitianusnak, általában a mindenkori császárnak kikiáltott hízelgője, sűrűn emlegeti, agyba-főbe dicséri a Palatinus halmán épült új császári palotát, a még töredékes romjaiban is elképesztő nagyságú *Domus Flaviát*, az csak természetes. Tőle tudjuk meg a palota s vele együtt a többi, Domitianus korabeli nagyszerű építmény, többek közt a teljesen felújított capitoliumi Juppiter-templom kitűnő építésze, *Rabirius*, nevét.³¹

A *Domus Flaviát* költőnk elsőízben Kr. u. 92 őszén megjelent VII. könyvében említi. A könyv megjelenési éve, a benne foglalt események időpontját illetően, természetesen csupán *terminus ante quem*. Kivált Martialisnál, kinek Kr. u. 98-ban

²⁵ *Juv. Sat.* III. 11. (Scholion: „*Madida = ideo, quia supra eam aquaeductus est, quem nunc appellant arcum stillantem.*” — O. Jahn-féle kiadás, Berlin, 1851; 197. l.

²⁶ *F. Clementi: Roma Imperiale*, Roma 1935, vol. I. 57. l.

²⁷ *Acquatuccio*, az Aurelianus-féle várfal Porta Appia nevű kapuja s a *Domine quo vadis?* templ. közt.

²⁸ *Cybele* istenasszony ünnepeit — köztük az *Almo* vizében való szertartásos szoborfürdetést — érdekesen tárgyalja *Vaccat: Le feste di Roma antica* c. művében (52. s köv. l.) V. ö. *Clementi: Roma Imperiale*, I. 62. l.

²⁹ *Clementi*, i. m. I. 59. l.

³⁰ Martialis IX. könyvének néhány epigrammájából (64, 65, 101) tudjuk, hogy a kis *Hercules* szentély közelében, a Via Appia 8. mérföldkövének, egy nagyobb templom is állt, benne *Hercules*nek Domitianus ábrázatát viselő szobra. E nagy szoborral (a császáréval!) összemérve, a kisebb *Hercules* szobor picinyke: *pusillus*.

³¹ Szépen méltatja *Rabirius* művészetét *A. Bartoli: Scavi del Palatino*, Roma 1929, 25. l. Martialis epigrammái (VII. 56, X. 71) nélkül e lángszű római művésznek, a legnagyobbak egyikének, még csak nevét sem ismernők.

útból kiadott X., továbbá Hispaniába való hazatérte után 102 elején megjelent XII. könyvében csakúgy hemzseg a számos, régebbi időpontban írt epigramma. A szóbanforgó költemény keletkezését mégis meglehetősen biztossággal a könyv megjelenésének évébe — 92-be — helyezhetjük, minthogy kétségtől akkuratitásra vonatkozó, a készülő császári palota egyik jelentősebb részének éppen megtörtént felavatására szerzett alkalmi vers. *Gsell* Domitianus uralkodásáról írt gondos tanulmányában³² főleg Martialis néhány epigrammája és Statius költeményei alapján szintén Kr. u. 92 és 94 közé helyezi a Domus Flavia legszámtottevőbb részének befejezését.

Az epigrammában Martialis minden bizonnyal a trónterem, a ma már csupán alapvonalaiiban felismerhető *Aula Regia* dongaboltozatáról beszél. Költőnk szerint *Rabirius* a boltozatnak csodálatos művészettel való megépítéséhez áhítatos elméjével a csillagos eget vette mintául:

Astra polumque cepisti mente, Rabiri,
Parrhasiam mira qui struis arte domum.
Phidiaco si digna Iovi dare templa parabit,
Has petet a nostro Pisa Tonante manus.
(VII. 56.)

Mint látjuk, ez epigrammában is megnyilvánul Martialisnak Borzsák méltatta római öntudata: „A görög *Pisae* (a peloponnésusi Elis központi része) a mi Dörgöktől (vagyis Juppiterüktől, az istenített Domitianustól) ezt a kezét kérje el, ha méltó hajlékot akar emelni Phidias Juppiterének“. Már t. i. Zeusnak...

Még nagyobb lelkesedéssel s önérzettel szól a Domus Flaviáról Kr. u. 93 nyarán megjelent könyvében (VIII. 36). „A palota — úgymond — felülmúlja a pyramisokat, Egyiptom minden csodáját; magasabb a thessaliai Ossa hegységnél, ha az egetostromló gigászok mindjárt Pelion hegyét is tetejébe rakták. Orma az Aetherbe nyúlik, a csillagok közé.“ És így tovább... Itt-ott találgatásokat hallunk, miért mondja Martialis, hogy a palotára tekintve azt hinnók, hét hegység emelkedik ott egymás hátán? („*Septenos pariter credas adsurgere montes*“).³³ Nézetem szerint minden ilyen elmélkedés meddő, mivel a kifejezés aligha vonatkozik realitásra, teszem azt hét lépcsőzetre (*terrace-ra*), vagy emeletre. Martialis, mint a hogyan másutt is gyakran teszi, a hetes számmal egyszerűen valami nagyot, valami sokat, itt tehát tömeget, magaszt akar kifejezni.

Sok fejtörésre szolgáltatott okot költőnk egy másik epigrammája (I. 70). Ebben éppen akkor megjelent első könyvét küldi meg egyik barátjának, *Julius Proculus*-nak, szellemes módon

³² *Stéphane Gsell: Essai sur le règne de l'empereur Domitien*, Paris, 1894; 95. l.

³³ „On dirait les sept collines de Rome, s'élevant les unes sur les autres“ (!): *Gsell: i. h.*

magát a könyvet utasítva, merre vegye útját. Proculus a Palatinus délkeleti, *Velia* nevű, akkoriban a főhalommal a mai állapotnál még sokkal szembeötlőbb módon összefüggő nyúlványán lakik. A könyvnek tehát a Forum Romanumon áthaladva, az Aedes Castorumot (a Dioscur templomát) jobbkézt hagyva, mindenütt a Via Sacra-t követve, az ősz, „cana“ (vagyis ősrégi, ősi) Vesta szentélye s a Vestaszűzek atriuma mellett délkeletnek kell tartania, mígcsak el nem éri az útnak a *Veliára* — s minthogy ezt azidőtt még a Palatinushoz tartozónak tekintették s a köznap szóhasználatban aligha különböztették meg tőle, Martialis szerint a *Palatinusra* — vezető, enyhén emelkedő részét. Költőnk ez utóbbi útszakaszt Clivus Sacer-nek nevezi.³⁴ A clivus mellett Domitianusnak több — Friedländer szerint színarany — szobra ragyog. A vonatkozó sorok így hangzanak:

Quaeris iter, dicam: vicinum Castora canae
Transibis Vestae virgineamque domum;
Inde sacro veneranda petes Palatia clivo,
Plurima qua summi fulget imago ducis.

„Ha ideérkeztél — folytatja — ne tartóztasson fel a sugarakat viselő, csodálatos colossus tömege, bár (nagyságában) még a rhodusit is felülmúlja. Arra eredj, amerre az ittas Lyaeus (*Bacchus*) fedett szentélye és Cybelének Corybas képével díszített, kerek temploma — *tholus* — áll. Itt azután balra térve, tüstént szemedbe ötlük annak a háznak világos homlokzata s magas atriuma, hová menni készülsz“:

Nec te detineat miri radiata colossi
Quae Rhodium moles vincere gaudet opus.
Flecte vias hac qua madidi sunt tecta Lyaei
Et Cybeles picto stat Corybante tholus.
Protinus a laeva clari tibi fronte Penates
Atrique excelsae sunt adeunda domus.

*

A császárkori Róma topografiájának mai ismerete s a Domitianus-korabeli helyzetnek — kivált a Colossus *akkori* hollétének — figyelembevételével mellett a leírt út félreérthetetlenül világos. A *Media Sacra Vián* vezet addig a pontig, ahol ma a *Basilica Constantini (Maxentii)* romjai kezdődnek. A Basilica akkor természetesen még nem állt s helyét a Vespasianus által nagyrészt lebontott Domus Aureához (Nero „aranypalotájához“) tartozó, egyes részleteiben még fennmaradt porticus,³⁵ részben pedig a

³⁴ Semmiesetre sem tévesztendő össze a *Clivus Palatinus*-szal, ha Martialis szerint a Palatinusra vezet is.

³⁵ V. ö. Lugli, I. köt. 164. l., valamint a 165. lapon közölt Van Deman-féle térképpel.

*Horrea Piperetaria*³⁶ — a nagy fűszer- és gyarmatáru raktár-épülete — foglalta el. Az út itt emelkedni kezd. Neve e ponttól kezdve *Clivus Sacer*. Most tűnik szembe közvetlen-közelből a *Domus Aurea* egykori vestibuluma, illetve ennek Domitianus korában már csak oszlopcsarnok célját szolgáló maradványa, középpütt Nero 35 m. magas bronzszobrával, a híres Colossusszal. Vespasianus az óriásszobrot Helios napisten képmásává alakította át, fejét hét-hét méter hosszú, aranyozott bronzból készült sugarakkal vétetve körül.³⁷ A *Domus Aurea* vestibulumának maradványait azonban csak Hadrianus bonttatta el, hogy az így felszabaduló helyen, gyökeres terepszabályozás után Kr. u. 135 körül Roma és Venus nagyszerű kettős templomát építtesse fel. A Colossust is csak ekkor helyezték át az Amphitheatrum tőszomszédságába.³⁸

Azelőtt sem esett tőle messze. Figyelembe véve kimagasló helyzetét és óriási arányait, ne csodáljuk, hogy Martialis már az Amphitheatrum építésekor is (Kr. u. 77—78 körül) annak közelében említi. Vele együtt nevezi meg a Titus-féle thermákat az Oppius dombján, a Caeliuson pedig Claudius-templomának porticusát (*Lib. Spect.* 2). E három feltűnő alkotással — a szoborral, a fürdővel s a templommal — igen szabatosan határozza meg a Velia, az Oppius és a Caelius közti medencében épülő Amphitheatrum helyzetét. A Colossusnak mindjárt az első sorban való, hangsúlyozott említése (*Hic ubi sidereus propius videt astra colossus*) még a régi Róma topografiájában járatosat is könnyen megtéveszti, ha figyelmen kívül hagyja az óriásszobornak a történelem folyamán bekövetkezett helyváltoztatását.³⁹

A Colossust Martialis még eredeti helyén ismerte, vagyis a mai *S. Francesca Romana* (*S. Maria nova*) nevű templom s a

³⁶ Valószínűleg ez is a Nero-féle óriási porticus egy részének megfelelő átalakításából keletkezett, éppenúgy, mint ahogyan annak nyugati, tehát a Via Sacrától jobbkézt eső — a Palatinus lábáig, hosszant pedig az Atrium Vestae délkeleti végétől csaknem Titus diadalívéig terjedő — részéből a *Porticus Margaritarium*, az igazgyöngy kereskedők áruháza.

³⁷ *Suetonius: Vesp.* 18. — *Suetonius* azonban csak azt mondja el, hogy Vespasianus a colossust ugyanazzal a *Xenodorus*-szal, kinek alkotása volt, kijavíttatta. A sugarakat a constantinusi *Notitia* említi: „...habet in capite radia VII pedum XXII s.” — *Martialis* epigrammája szerint ezek már az ő idejében is megvoltak.

³⁸ *Hist. Aug. Vita Hadr.* 19. — A colossust 24 elefánttal szállították új helyére!

³⁹ Figyelemreméltó, hogy még O. Richter is annyira beleéli magát az epigramma olyatán magyarázatába, mely szerint a könyv útja (a Colossus helyzetének hibás értelmezése folytán) a Summa Sacra Via-ra vezet, hogy a *Juppiter Stator* templomának maradványai gyanánt elfogadott romot (a Titus-ív közvetlen közelében) is hajlandó volna az ismeretlen Cybele szentéllyel azonosítani. (V. ö. *Friedländer: ad Mart. Ep.* I. 70, 3).

Titus-ív közti magaslaton. Ez a *Velia* legmagasabb pontja, itt emelkedett Nero aranypalotájának vestibuluma, itt állt a megdöbbentő nagyságú óriásszobor is. Friedländer az epigramma 7. és 8. sorát következőképpen értelmezi: „Lass dich nicht, wenn Du auf der Höhe der sacra via angekommen bist, durch den Anblick des (hier hauptsächlich ins Auge fallenden) Sonnencolosses fesseln, sondern biege (noch vor dem Titusbogen) seitwärts ab“. Ez az értelmezés feltétlenül téves. A kijelölt út nem vezet a Sacra Via (*Clivus Sacer*) legmagasabb pontjáig (*Summa Sacra Via*), vagyis odáig, hol Titus diadalíve áll (ha ez akkoriban, már egyáltalán állt, ami kérdéses).⁴⁰ Az a megállapítás pedig, hogy a Colossus innen, a magaslatról, ötlenék leginkább szembe, csupán akkor volna helytálló, ha eredeti helyéről máris lehelyezték volna az Amphitheatrum völgykatlanába. Ez pedig, mint már említettük, csak negyven évvel később következett be.

A Julius Proculusnak küldött könyv, alighogy nekiindul a Clivus Sacer enyhe emelkedésének, máris eléri az ennek jobboldalán emelkedő két kis szentélyt. Közülük a *Lyaeus*-félének helyét Lugli azóta a Via Sacra mentén, a Basilica Constantini romjaival szemben már megállapította.⁴¹ *Cybele* tholusa az epigramma 9. és 10. sora szerint nyilván ennek közvetlen közelében állt. A könyv ezzel körülbelül célhoz is ért. Mert a szentélyek mellett elhaladva, tüstént, balkézt (*protinus a laeva*) maga előtt látja azt, amit keres: Proculus házát. Ez tehát ott emelkedett, ahol ma az ősi *Via Sacra* még fennmaradt nyomai (bazaltláva burkolata), a *Basilica Constantini* romjai s a *S. Francesca Romana* homlokzata közötti háromszögben számos ó- és középkori épület immár felismerhetetlen romjai terülnek el.

A Nero-féle colossus eredeti — Domitianus idejében még változatlan — helyzetének megállapítását Martialis egy másik epigrammájának topografiai magyarázatához is felhasználhatjuk. A rendkívül nagyranőtt Claudiához intézett distichon így szól:

Summa Palatini poteras aequare colossi,
Si fieres brevior, Claudia, sesquipedes.
(VIII. 60.)

Vagyis: „Akkora vagy, Claudia, hogy már-már elérnéd a palatinusi colossus nagyságát — ha másfél lábbal rövidebb volnál.“ Úgyes ötlet, bennünket azonban jelenleg csupán az érdekel, melyik is az a palatinusi colossus?

⁴⁰ Titus diadalívét egyetlen ókori író sem említi. Valószínű, hogy Domitianus, ki erősen féltékenykedett fivére dicsőségére, csak uralkodása utolsó éveiben, talán a *Domus Flavia* befejezte, tehát 94 után emeltette. Építményeit a halála után kimondott *damnatio memoriae* következtében az akkori írók nem igen emlegették, később pedig elfeledték. Egyedül a kapu nevezetes domborművei s pártfalának (*attica*) felirata alapján tudjuk, hogy a szép ív Titus diadalíve.

⁴¹ Lugli, I. 166. l.: „grazioso tempietto rotondo di Bacco“.

Friedländer úgy véli, hogy *Nohl* meghatározása, mely szerint az epigrammában szereplő colossus azonos az I. 70-ben említett „*miri radiata colossi moles*“-szel, nem lehet helytálló, mint-hogy az azonosítás: „*wegen des Standortes dieses letzteren ganz unmöglich ist. Der hier von Martial gemeinte Coloss ist unbekannt.*“ Friedländer tévedése a constantinusi Notitia „*Breviarium*“-ában említett colossi duo Richter-féle értelmezésén — „*der des Nero... und vermutlich der des Augustus*“ — alapul.⁴² Augustus „colossusát“ Richter — *Horatius Ep. I. 3, 17*-hez fűzött scholion-ra (*Caesar sibi in bibliotheca statuum ponerat...*) és *Plin. Hist. Nat. XXXIV. 43*-ra (*factitavit colossos et Italia; videmus certe Tuscanum Apollinem in bibliotheca templi Augusti quinquaginta pedum a pollice...*) hivatkozva — a *Domus Augustana* mellett álló *Aedes Apollinis* könyvtárába helyezi,⁴³ ami kétségtől helyes következtetés. Azonban Domitianus idejében Augustus eme nagyméretű (50 láb magas) szobrán kívül a Nero-féle, még nagyobb méretű (120 láb magas) colossus is ott állt a Velian, a fent elmondottak szerint tehát a *Palatinuson*. Ennélfogva a legkisebb kétség sem merülhet fel arra nézve, hogy *Martialis*, mikor valami nagy, igen nagy szoborral akarja összehasonlítani *Claudiát*, csakis ez utóbbira gondolhat. Nem is volna annak semmi értelme, hogy azzal a célzattal, mellyel fenti epigrammáját írja, az elismerten legnagyobb római szobor helyett (melynek közkeletű neve egyszerűen *Colossus*, de megállapított fekvése szerint *colossus Palatinus* is lehetett) egy nála jóval kisebbet említsen. A VIII. 60-ban szereplő *palatinusi colossus* tehát nyilván azonos az I. 70-ben említett, Nero félével.

Friedländernek a colossusokra vonatkozó topografiai magyarázatai általában nem szerencsések. Így pl. a VIII. 44 epigr. 7. sorában említett *colossus Augusti*-t Domitianusnak a Forum Romanumon álló óriásméretű lovásszobrával azonosítja, ami még az előbbieknél is nagyobb tévedés. Mert hol jár, merre futkos az epigramma hőse, *Titullus*? Költőnk többek közt e szavakat intézi hozzá:

— — omne limen conteris salutator
Et mane sudas urbis osculis udus,
Foroque triplici sparsus ante equos omnes
Aedemque Martis et colosson Augusti,
Curris per omnes tertiasque quintasque.

Az epigrammában említett *forum triplex* — „hármass forum“ — mint azt Friedländer más helyen igen helyesen jegyzi

⁴² Richter: i. m. 375 és 382 l.

⁴³ L. Richter: i. m. 147 l. — Egészen helytelen *Gsell* álláspontja. Ő — egyedül az idézett epigr. alapján — úgy véli, hogy talán a *Domus Flavia* előtt Domitianus-nak egy ismeretlen, óriásméretű szobra emelkedett s ez volna a VIII. 60-ban említett colossus (*Gsell*, i. m. 99. l.).

meg,⁴⁴ a *Forum Romanum*, továbbá *Caesar* és *Augustus* foruma. A Domitianus alapította *Forum Transitorium* (később *Forum Nervae*) nem szerepel, sem pedig a *Forum Pacis*, minthogy Martialis itt csupán azokra a forumokra céloz, melyeken jogi (üzleti) tárgyalásokat tartottak (ugyanígy III. 38, 4 és VII. 65, 2). Augustus colossusának Domitianus lovasszobrával (*equus Domitiani*) való összetévesztése annál feltűnőbb, mivel Titullus már végiglátogatta az összes lovasszobrokat (*equos omnes*). Bejárta Augustus forumát is, ott járt Mars (*Ullor*) temploma előtt s így jutott a kérdéses colossus elé. Ennek helyzetét a vers tehát félreérthetetlenül rögzíti. A császárforumok feltárása alkalmával a legutóbbi évtizedekben eszközölt ásátások egyébként világosan mutatják, hogy Augustus forumán valóban állt egy óriásméretű szobor, tehát „colossus”.⁴⁵ Közelében egy, még ennél is nagyobb szobor töredékeire — óriási márványkézre — bukkantak. Ez utóbbi szobor, Lugli szerint, talán Mars-ot ábrázolta,⁴⁶ de lehetett Augustusé is. Mindenesetre a szobrok egyike ama *colossus Augusti*, melyről Martialis beszél, mint az epigrammában megnevezett helyiségek — forumok, templom, szobrok — sorrendjéből kitűnik.

Az imént elmondottakból is látszik, hogy Friedländer ki-tűnő és nélkülözhetetlen Martialis-kiadása (1886!) — mely nélkül a kutató úgyszólván mozdulni sem tud —, ma már sok tekintetben revízióra szorul. S hozzátehetjük: nem csupán topo-gráfiai vonatkozásban.

*

Szempontunkból az eddigieknél érdekesebbek azok az epigrammák, melyeket a legújabb archaeológiai megállapításokkal hozhatunk kapcsolatba. E megállapítások egyik legmeglepőbbike az, mely a *Saepta Juliát* — a Caesar tervei szerint Lepidus által építeni kezdett, de csak Agrippa alatt, Kr. e. 27-ben befejezett tágas szavazóhelyiséget, mely Domitianus korában nagyszabású árucsarnokká vált — a Pantheon tözsom-szédságába helyezi.

A legújabb időkig — a Septimius Severus-féle, márványba-véssett, sajnos, felette töredékes, jelenleg a Palazzo dei Conservatori-ban látható *Forma Urbis* általában elfogadott össze-állítása és magyarázata alapján — megdönthetetlen tételként állt, hogy a Saepta Julia a mai Piazza San Marco, Corso Umberto, Via del Caravita és Via del Collegio Romano közötti, mintegy 400 m hosszú s 60 m széles területen, közvetlenül az ókori Via Lata mellett foglalt helyet. Ide helyezi Jordan, ide Richter, ide még 1935-ben Clementi is. P. Grisar szerint: „*zogen sich die Saepta etwa von dem heutigen seitlichen Eingang*

⁴⁴ Ad Mart. Ep. III. 38, 4.

⁴⁵ Lugli szerint (i. m. I, 49. l.) talán Caesaré.

⁴⁶ Lugli i. h.

*des venetianischen Palastes bis über den Palazzo Doria und die Kirche S. Maria in Via Lata hinaus zum Aquaeduct der Virgo, waren also ein Bau von ungeheurer Länge.*⁴⁷

A Saepta illetén elhelyezésére s kiterjedésére vallottak a Corso Umberto mentén a Bonaparte, Doria és De Carolis paloták s a Grisar említette templom alatt régóta ismert, hét sorban elhelyezett hatalmas pillérek maradványai. *Giuseppe Lugli*, a kiváló olasz archaeológus, a régi Róma topográfiájának ma legkitűnőbb ismerője szerint 1934-ig senki sem kételkedett benne, hogy ezek a Saepta Julia maradványai.⁴⁸ A helyzet azonban *Gatti*, a római régiségek felügyelője, valamint a svéd *Lundström* megállapításai folytán újabban lényegesen megváltozott. A Forma Urbis néhány nehezen kibetűzhető feliratának elmés magyarázata s néhány töredékének logikus következtetések útján való újabb elhelyezése alapján a mai régészeti tudomány a Saeptát a Pantheon s az ettől keletnek fekvő Iseum és Serapeum közé helyezi, megállapítva, hogy a fedetlen, karámszerű, alkalmilag valószínűleg fából készült, ideiglenes korlátokkal s bódékkal több részre osztott építmény⁴⁹ hosszanti oldalait egy-egy oszlopcsarnok — és pedig a Pantheon felé eső nyugatit a Porticus Argonautarum, az Iseum felé eső keletit pedig a Porticus Meleagri — szegélyezte.⁵⁰ Ilymódon új elhelyezést nyer a Porticus Argonautarum is, melyet a régészeti tudomány a legutóbbi időkig az Iseum és Serapeumtól északnak tudott. Eddig ugyanis a mai Piazza di Pietra déli oldalát elfoglaló Borsae-épület falába, mint valami kalodába, beágyazott tizenegy hatalmas, barázdált, korinthusi oszlopot a Basilica Neptuni — másképp Poseidonium — maradványainak vélték s az egykor ezt körülvevő oszlopcsarnokot tartották a szóbanforgó — egyébként egyedül Martialis epigrammáiból (II. 14, 6; III. 20, 11; XI. 1, 12) s a Notitia-ból (Reg. XI.) ismert — Porticus Argonautarum-nak. Ma már azonban bizonyos, hogy az említett oszlopok nem a Basilica Neptuni, hanem igenis, az ennél jóval később épült Templum divi Hadriani — másképpen Hadrianeum — maradványai.

Lugli határozott, mélyreható tanulmányokon alapuló megállapítása szerint e tekintetben ma már a legkisebb kétség sem foroghat fenn: „*La identificazione del tempio del divo Adriano con quello, di cui si conserva ancora un fianco con undici magnifiche colonne nella piazza di Pietra, e fuori di dubbio.*”⁵¹

⁴⁷ Hartmann Grisar P. J.: *Rom beim Ausgang der antiken Welt*; Freiburg in Breisgau, 1901. No. 414.

⁴⁸ Lugli: i. m. 97 s. köv. l.

⁴⁹ „*In Saeptis Mamurra... inspexit molles pueros... quos arcae servant tabulatae catastae...* (Mart. Ep. IX. 59, 1–5.)

⁵⁰ E porticusokra vonatkozhatik a Cicero által használt „*Saepta marmorea et tecta*” kifejezés (ad Att. IV. 16, 14 és XIII. 33. L.: Richter i. m. 231 l., v. ö. Lugli, III. 97.).

⁵¹ Lugli: i. m. 164 l.

A Poseidoniumot ezek után egészen máshol kell keresnünk. És pedig, Gatti szerint — kinek véleményét Lugli fenntartás nélkül osztja — közvetlenül a Pantheon mögött. Az ennek déli részével szervesen egybefüggő építmény — a ma is megállapíthatóan egykor pompásan díszített apsis és néhány faltöredék — nem egyéb, mint a hajdani Basilica Neptuni (Poseidonium) maradványa. Tehát nem az Agrippa-féle thermáké, mint azelőtt hitték. A Poseidonium már csak azért sem szolgálhatta valamilyen melegfürdő célját, mivel minden fűtőberendezés híján volt. A mintegy 45 m hosszú és 19 m széles, hosszanti oldalain pompás korinthusi oszlopokkal díszített terem kétségtől társalgó- és sétahelyül szolgált.⁵² Az Agrippa-féle fürdők, melyekkel szorosan összefüggött, tőle délnek emelkedtek. Arra, hogy a Pantheonnal egybetartozó épület csakugyan a Poseidonium volt, vall a gyönyörű oszlopfők fölötti párkányzat delfinekkel, kagylókkal és tridensekkel — tehát Neptunus attribútumaival — élénkített ornamentikája. Erősen a Gatti—Lugli-féle megállapítások mellett szól az a körülmény is, hogy mind a Pantheon, mind a Poseidonium, mind pedig az utóbbi mögött elterülő, magával a Pantheonnal csupán közvetve összefüggő fürdőépület, továbbá a Porticus Argonautarum, sőt bizonyos fokig maga a Saepta Julia is Vipsanius Agrippa építkezései körébe tartozik. Ez az összetartozás már eleve valószínűvé, csaknem természetessé teszi, hogy az Agrippa-féle, pompásnál-pompásabb épületek és sétányok — a Thermák nyugati oldalán elterülő parkot és tavat is ideszámítva — egységes csoportot alkottak. Csakúgy, mint például a Pompejus-féle építmények is.

Hanem lássuk, mit szól mindezekhez Martialis?

Előrebocsátjuk, hogy a *Campus Martius* középső része, mondhatnók szíve, Domitianus idejében már zsúfoltig meg volt rakva építészeti remekekkel, oszlopcsarnokokkal, fürdőkkel. Mindezek magvát, központját a pompás — akkor még aranyozott bronzsal fedett, tehát valóban ragyogó — Pantheon képezte. Előtte szürkegránit-oszlopokkal szegélyezett, jókora térség terült el. Ennek nyugati oldalán a nevezetes, nagyságában és szépségében, kivált pedig „újszerű“ berendezéseiben Agrippa thermáit messze felülmúló, Nero-féle thermák épülete emelkedett. Agrippa thermáitól délnek Pompejus óriásepítményei meredeztek égne. Ezek legkiemelkedőbbike, leghatalmasabbika a tizenötezer nézőt befogadó színház, a szinte felette lebegő, a cavea peremén épült Venus Victrix templomával. A szebbnél-szebb épületek körül nem kevésbé szép sétányok terültek el. Porticusok. Köztük, mint Martialis egyik epigrammájából (III. 19.) tudjuk, a százoszlopú csarnok (*Hekatomstylon*), mellette platánliget, tele különféle vadállatok szobraival. Valóságos bronzból való állatkert. Gyermekkedvelt játszótér.

⁵² U. itt: 156. l.

A fedett oszlopcsarnokok egymással nagyobbára összefüggöttek s így alattuk még esős időben is óraszám lehetett sétálgatni.⁵³ A Campus Martiusnak Pompejus és Agrippa építményeivel megrakott eme része az előkelő, világias társaság találkozó- és sétahelye volt. Ismerősök itt jöttek össze. Bevásárlásaik egyrészét is itt eszközölték, mert a *Saepta* és környéke tele volt jobbnál-jobb boltokkal.⁵⁴ Ifjak és öregek itt fürödtek, tornáztak, társalogtak. Szóval szórakoztak — ki-ki a maga módján. Szerelmespárok itt találkoztak és enyelegtek holdas esténken. A parazita is itt ödöngött, settenkedett napestig, minden fondorlatot felhasználva, hogy jobbmódú ismerősei közelébe férközzék, reménykedve, hogy végül majdcsak akad valaki, aki megszánja s meghívja valami sokatigéző lakomára...

Egy ilyen vacsoralesőt figuráz ki Martialis egyik epigrammájában (II. 14). A gúnyolódó versnek most hasznát vehetjük. Költőnk elmondja, hogy Selius, az éhenkórász, hol mindenütt jár, merre futkos, csak hogy meghívásra tegyen szert. Selius tehát elsőbben is felkeresi az egyedül Martialis emlegette Porticus Europaet, melynek helyét pontosan megállapítani ma már — avagy talán ma még — nem tudjuk. Soha más ókori író nem említi. Az epigramma alapján azonban ez oszlopcsarnokot, mely nevét Europa elrablását ábrázoló valamilyen képről vagy szoborcsoportról kaphatta, meglehetősen biztossággal a *Saepta Julia* újonnan megállapított helyétől északra helyezhetjük. Körülbelül oda, hol később a Templum Matidiae emelkedett. Ez a porticus a kiindulási pont. Selius idesiet s csak miután meggyőződik róla, hogy kiszemelt áldozata nem megy lépre, lódul tovább, hogy — jókora kört írva le — ismét kiindulási helyére kerüljön vissza.

Martialis minden bizonnyal tervszerűen, a felkeresett helyek sorrendje szerint, az egyik helytől a másikhoz vezető leg-rövidebb utat követve, írja le a parazita portyázását. Teljesen valószínűtlen, hogy az egymásután említett helyiségek, sétányok stb. valamelyike — teszem azt, a *Saepta Julia* — az útvonalból messze kiessék. Másszóval: a Martialis epigrammájában leírt út *topográfiai dokumentum* s mint ilyen, igazolni látszik Lugli, illetve Gatti és Lundström megállapításait a *Saepta Julia* s a Porticus Argonautarum fekvésére vonatkozólag. Hanem halljuk magát a verset:

Nil intemptatum Selius, nil linquit inausum,
Cenandum quotiens iam videt esse domi.
Currit ad European et te, Pauline, tuosque
Laudat Achil'eos, sed sine fine, pedes.

⁵³ V. ö.: Lanciani: *A régi Róma stb.*, Budapest, 1894, 132 s. köv. 1. (Lanciani az oszlopcsarnokok leírásánál főleg *Martialisra* hivatkozik.)

⁵⁴ *Martialis* is említi e vidék kövér (dagadt) kereskedőit: „*Agrip-pae tumidus negotiator*“ (X. 87, 9).

(T. i. Europa porticusában sportkedvelő urak futógyakorlatokat tartottak és Selius jónak látja az éppen gyakorlatozó Paulinust a gyors lábú Achilleussal hasonlítani össze, csak hogy meghívja. Ez azonban nem történik meg, mire Selius tovább robotog):

Si nihil Europe fecit, tunc Saepta petuntur,
Si quid Phillyrides praestet et Aesonides...

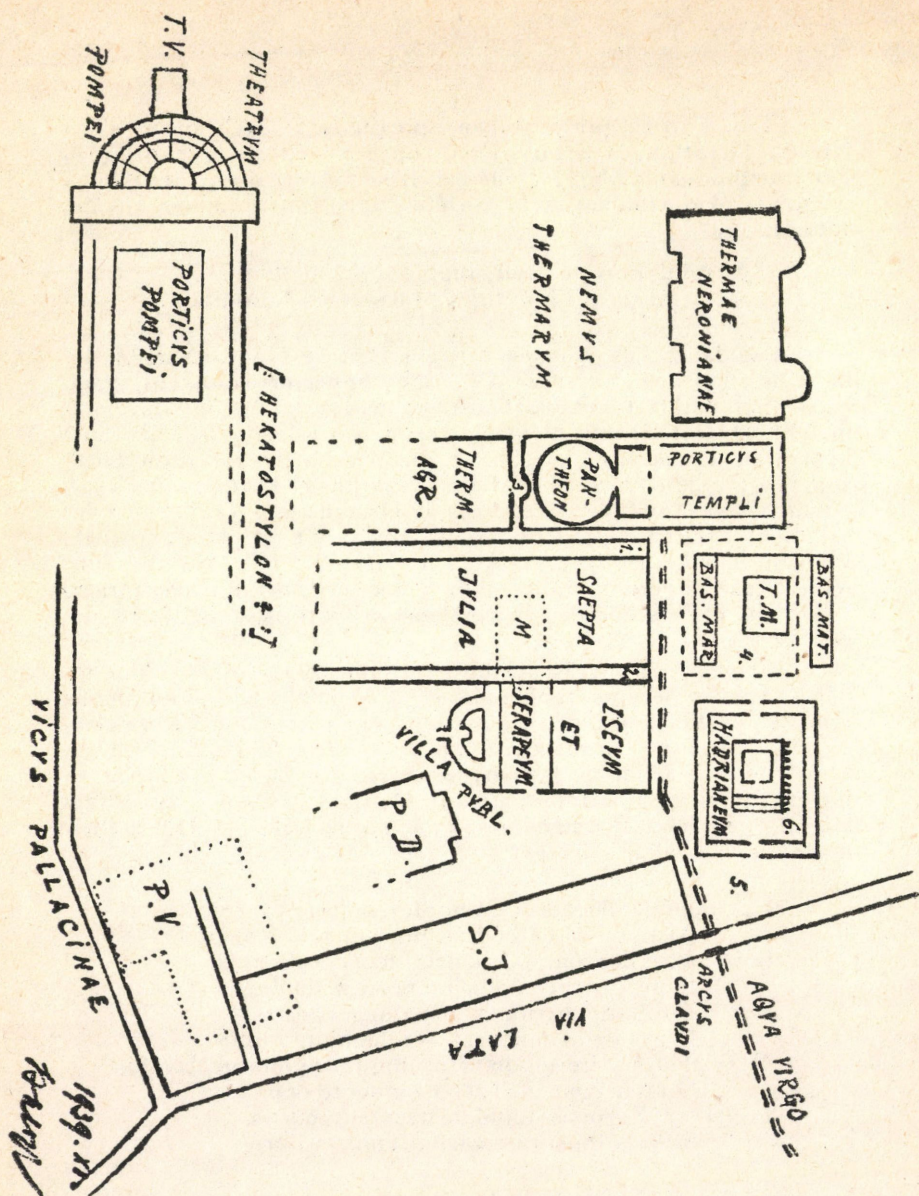
Vagyis: Selius Europa porticusából tüstént a Saepta Julia-ba kerül s végigrohanja az ennek hosszanti oldalain található, már említett két porticust, és pedig az Argonautarumot, melyet egy ott látható, Jasont, Aeson fiát (*Aesonides*) ábrázoló képről neveznek így; továbbá a másikat, mely a Forma Urbison felismerhető töredékes felírás szerint a Porticus Meleagri nevet viseli s melyben Martialis epigrammája szerint — valószínűleg Meleager vadászatán kívül — Chiron kentaurusnak, Philyra fiának (*Phillyrides*) képe is látható.⁵⁵ Ez utóbbi festményt már *Plinius* is említi, mint a Saepta (*Porticus Saeptorum*) egyik díszét.⁵⁶ A Saepta s a porticusok közti összefüggés ez alapon is világos.

Selius, kinek itt is felkopik az álla, csalódottan indul tovább, Isis és Serapis temploma — a Martialis-féle *Memphitica templa* — felé, hogy ott lábatlankodjék a templom közelében elterülő sétányon hordszékeikben (*cathedris*) üldögélő hölgyek körül. Isist Martialis „gyászos üszőnek” — *maesta iuvenca* — nevezi, minthogy a minduntalan Osirist gyászoló egyiptomi istennőt többnyire tehénszarvakkal ábrázolják. — De halljuk magát a martialis szöveget:

His quoque deceptus Memphitica templa frequentat,
Adsidet et cathedris, maesta iuvenca, tuis.
Inde petit centum pendentia tecta columnis,
Illinc Pompei dona nemusque duplex.
Nec Fortunati spernit nec balnea Fausti,
Nec Grylli tenebras Aeoliamque Lupi:
Nam thermis iterumque iterumque iterumque lavatur
Omnia cum fecit, sed renuente deo,
Lotus ad Europas tepidas buxeta recurrit,
Si quis ibi serum carpat amicus iter.

⁵⁵ A *saeptum*-oknak — hodályoknak, karámoknak (*Saepta*) — nevezett építményt úgy gondolhatjuk el, mint magas kőfallal körülvett, több szakaszra osztott jókora helyiséget. A fal belső oldalán húzódtak az oszlopsorok s így a mögöttük levő terjedelmes falfelület igen alkalmas volt festmények elhelyezésére. A fal külső felülete kétségtelenül márvánnyal volt burkolva (*saepta marmorea*) s frizekkel, domborművekkel díszítve.

⁵⁶ *Plinius, Nat. Hist.* XVI. 40; XXXVI. 29.

1. = Porticus Argonautarum. 2. = Porticus Maleagri.
3. = Basilica Neptuni (Poseidonium) a Pantheon s a Thermae Agrippianae között.
4. = Templum Matidiae (a tört vonalon belül: Port. Europae).
6. = A fűrészfogú vonal azt a 11 oszlopot jelzi, mely ma is látható a Piazza Pietrán.
- (5. = a régebbi nézet szerint itt kellett volna lenni a Port. Europae-nak).
- T. V. = Templum Veneris. M. = S. Maria sopra Minerva.
- P. D. = Porticus (és Templum?) Divi Vespasiani et Titi (köznyelven Divorum).
- P. V. = Palazzo di Venezia. S. I. = A Saepta Iulia azelőtt vélt helye.

Szóval, Selius az Iseumot és Serapeumot elhagyva, a római népnek Pompeius ajándékozta díszéptményekhez érkezik,⁵⁷ a Hekatostylonhoz s az ettől jobbra-balra elterülő ligetekhez. Itt sem talál senkit, mire az e környéken sűrűn előforduló apró fürdőket (*balnea*), majd a nagyszabású thermákat látogatja sorra. Újra, meg újra, meg újra megfürdik, csakhogy ismerősre bukkanjon. Mindhiába! Akkor tehát — utoljára alkalmasint Nero thermáit hagyva el — megint csak visszaroohan a Porticus Europae körül elterülő, puszpángszegte sétányra, mert hátha mégis odatéved, noha estére hajlik az idő, valamelyik elkésett ismerőse.

Selius útja befejeződik. A kör bezárult.

Az epigramma helyes értelmezéséből kiviláglik, hogy a Porticus Europae-től délnek fekvő Saepta a Porticus Argonautarum s az Iseum és Serapeum közt — tehát ez utóbbtól nyugatnak, nem pedig keletnek — fekszik. Mi sem igazolhatja jobban Lugli ilyértelmű topográfiai megállapítását, mint ez az epigramma.

Martialis idézett soraira egyébként maga Lugli s már előtte Richter is utal. Lugli, aki prózai fordításban közli az epigrammát,⁵⁸ csupán azt a megjegyzést fűzi hozzá, hogy tartalma szerint a Porticus Argonautarum a Saepta s a többi Agrippa-féle épület közelében foglal helyet. Azok közé tartozik. Richter többet mond: „Die eingehaltene Reihenfolge ist diese: Porticus Europae, Saepta, Iseum, Hekatostylon, Porticus Pompeia, also durchaus topographisch. Dann folgen die noch Mart. I. 59, 3 genannten, topographisch nicht zu fixierenden Bäder des Gryllus etc. ... dann die Thermen und schliesslich kehrt er zur Porticus Europae zurück. Darnach muss diese nördlich von den Saepta gelegen haben.“⁵⁹ Ez utóbbi megállapítás ma is érvényes. Richter, az akkori archaeológiai ismeretek alapján állva, az epigramma többi sorában sem találhatott határozott ellenmondásra.⁶⁰ Hanem, a Saepta Juliát régebben vélt helyén gondolva, maga a leírt út ejthette volna gondolkodóba. Mert e szerint Selius a (helyesen) északnak fekvő Porticus Europae felől érkezvén a Saeptába, azon végig meglehetősen hosszú utat tesz délnek. Akkor megfordul, megint északnak tart, bejárja a Por-

⁵⁷ Hogy Pompeius porticusa közel esett Isis és Serapis templomához, Martialis egy másik epigrammájából is kitűnik:

Cur nec Pompeia lentus spatiaur in umbra,
Nec petit Inachidos limina? ... (XI. 47, 3—4.)

Isist Martialis itt Io-val azonosítja.

⁵⁸ Lugli, III. 13.

⁵⁹ Richter, i. m.: 258 l.

⁶⁰ Frontinus meghatározása (l. Richternél: 231 l.; Luglinál: II. 367 s. köv. l.), mely szerint: „arcus aquae Virginis finiuntur in Campo Martio secundum frontem saeptorum“ szintén helytáll, akár egyik, akár másik helyén gondoljuk is a Saeptát.

ticus Argonautarumot, ismét délnek fordul, az Iseum és Serapeum felé s onnan vág át a Hekatostylon-hoz. Aligha valószínű, hogy Martialis ilyen fel-alá való sétára küldené hősét, eléggé széteső területen, ha a Saeptát azelőtt vélt helyén gondoljuk, mikor — márcsak az ókori olvasó kedvéért is — minden bizonnyal minél egyszerűbben akarja leírni annak körbefutó útját. Az is feltűnhetett volna Richternek, hogy Selius útja végeztén, az Agrippa s Nero-féle thermák tájáról minden átmenet nélkül, a régi elgondolás szerint elég messze, a Via Lata mentén fekvő Porticus Europae puszpángbokrai közé cseppen, a közbeeső, meglehetősen hosszú út legkisebb részletezése, sőt megemlítése nélkül. Az újabban megállapított topográfiai helyzet figyelembevételével Selius útjának leírása hiánytalan és kevésbé bonyolult. Az érintett épületek sokkal egységesebb csoportot alkotnak, miáltal a kép szemléltetőbbé válik.

Ami már most a Saepta Juliát kétoldalt beszélő oszlopcsarnokok, a Porticus Argonautarum és a Porticus Meleagri helyének újabb megállapítását illeti, azt a constantinusi *Notitia* száraz felsorolása is igazolni látszik: „*Regio IX. Circus Flaminus. Continet: ... thermas Alexandrianas⁶¹ et Agrippianas, porticum argonautarum et Meleagri, Iseum et Serapeum... etc.*”⁶² A Saeptát beszélő két porticus itt is az Agrippa-féle thermák — s így tehát a Pantheon — és az Iseum közé kerül.

Lugli megállapításait szerintem Martialisnak még egy epigrammája támasztja alá (III. 20). Ebben költőnk azon töpreng, vajjon mit művel barátja, az örökké nevető poeta, *Canius Rufus*? Errenézve ezer kérdést intéz a Múzsához. Jórészüik bennünket ezúttal nem érdekel. Hanem igenis érdekel az a kérdés, hogy vajjon Rufus csipős elmésségeivel nem a költők egyletében — *schola poetarum* — mulattatja-e hallgatóit? S ha innen távozik, vajjon nem a *templum porticusát* keresi-e fel (*porticum terit templi*)? Vagy tán az Argonauták táján csavarog nagy lustán? Avagy nem Europa finom oszlopcsarnokát látogatja-e éppen? S tán ott üldögél, vagy pedig a délutáni forróságtól eltikkadt puszpángbokrok között sétálgat, keserves gondjait feledve?

An otiosus in schola poetarum
Lepore tinctos Attico sales narrat?
Hinc si recesit, porticum terit templi
An spatia carpit lentus Argonautarum?
An delicatae sole rursus Europae
Inter tepentes post meridiem buxos
Sedet ambulatve liber acribus curis?

⁶¹ Ezek a Nero-féle thermák. Alexander Severus (222—235) építette át s ettől fogva az ő neve után hívták őket.

⁶² Richter, i. m. 373.

Mármost hol volt ez a *schola poetarum*? Költőnk másutt is szól róla (IV. 61, 3.), hanem közelebbi helyét ott sem határozza meg. Más író nem említi. Martialis egyik epigrammája szerint Quirinus templomának oszlopcsarnokában, a Quirinalis dombján, naphosszat éppoly henye csapat (*turba otiosa*) lebzsel, akárcsak Pompeius, Europa, vagy az Argonauták oszlopcsarnokaiban. Egyedül e társaság tagjai azok, mondja tréfás túlzással, kik hébe-hóba olvasgatják tréfás verseit. (XI. 1, 9—16.) Minthogy azonban a szóbanforgó helyen Martialis kifejezetten a *schola poetarum*-ról beszél — *Canius*, mint láttuk, ott mesél hallgatóinak, *Mancinus* is ott (*in schola poetarum*) találkozik pajtásaival (IV. 61, 3.) —, kellett, hogy legyen egy bizonyos, meghatározott helyiség, a „költőegylet” közismert csarnoka vagy terme, melynek egykori fekvését ma már nem ismerjük.

Magyarázatra szorul az epigrammában említett „*porticus templi*” is. Friedländer ezt nem tudja kielégítően megfejteti. Noha nem osztja Jordan amaz állítását, hogy egyedül *templum* szóval nem lehet egy bizonyos, meghatározott templomot megjelölni, végül mégis azt a meglepő kijelentést teszi, hogy éppen e helyen (hogy miért, azt nem mondja) lehetetlen hiányoznia amaz istenség nevének, melynek templomáról Martialis beszél. A *templi* szót tehát romlott alakban hozzánk került szöveg-hagyományozásnak véli s bár elveti a Munro által javasolt *tectae* szót, aminek egyébként (*porticum terit tectae!*) nem is volna semmi értelme,⁶³ helyette a *Magni*-t ajánlja. Ez esetben t. i. az említett oszlopcsarnok — *Pompeius Magnus porticus*a lehetne! Meglehetősen erőltetett feltevés. *Heraeus*, kitűnő szövegkritikai kiadásában, a *Magni* és *tectae* szavakon kívül bizonyos *Tamptius Flavianus consul* — egyébiránt teljesen ismeretlen személyiség — nevével kapcsolatban *Tampti* szót jelöl meg a *templi* esetleges pótlásául.⁶⁴ Ez a feltevés még az előbbinél is erőltettebb. Az olasz *Giarratano* a *templi*-t fogadja el, hagyományozott alakjában. Mint a francia *Izaak* 1930. évi bilinguis kiadásában a *templi* szóval kapcsolatban *Isis* és *Serapis* templomára gondol.

Véleményem szerint a Gatti-Lundström-Lugli-féle megállapítások után a *porticus templi* jelentése világos és semmiféle pótlásra vagy szóhelyettesítésre nem szorul, mert csakis a *Pantheon* előterét szegélyező oszlopcsarnokot jelentheti. A *Pantheon* az ókori szövegekben *Templum Agrippae* néven szere-

⁶³ Martialis epigrammáiban két ízben is előfordul a *Tecta* kifejezés (III. 5, 5; VIII. 75, 2). Egyik helyen sem jelent sétat helyet, hanem — akár faoszlopokon nyugvó — tetővel fedett utat. A *Porticus Tectae* kifejezés (a jelző teljesen értelmetlen *genitivus*-a mellett) fölösleges szószaporítás volna, minthogy, természetesen, minden porticus fedett volt. *Homo* két *Via Tecta*-t említ, „*ad Campum*” és „*extra Portam Capenam*”. (*Lexique de Topographie Romaine*, Paris, 1900.)

⁶⁴ *Adnot. crit. ad Mart. epigr.* III. 20, 10.

pel⁶⁵ s az előadottak szerint a Porticus Argonautarum tőszomszédságában állt. Az a körülmény, hogy költőnk éppen ez utóbbit említi a következő sorban, megerősíti a *porticus templi* ilyen értelmezését.

Ha a Saepta Julia s a Porticus Argonautarum legújabbban megállapított topográfiai helyzete Martialis epigrammaiban igazolásra talál is, a probléma megoldása csupán részleges, mivel újabb problémákat vet fel. Ugyanis, ha a Saepta Juliát hagyományozott helyéről az újabb megállapítások szerint őt megillető helyre tesszük át, akkor felmerül a kérdés, hogy miféle óriás-épitmény maradványai azok, melyeket a legutóbbi évekig a Saepta alapilléreinek tartottunk? Továbbá, ha a Saepta helyének mai megállapításánál maradunk, akkor hogyan és hová helyezzük el a Domitianus idejében épült — vagy akkor teljesen megújított s átépített — *Minerva Chalcidica* nevű templomot, mely eddigi tudásunk szerint a mai *S. Maria sopra Minerva* helyén, vagy legalább is ennek közelében állt, míg most, a legújabb archaeológiai megállapítás folytán egyszerre csak a Saepta Julia által hajdan elfoglalt térség kellős közepébe kerül?

*

A következőkben Martialis még néhány olyan epigrammájára kívánok rámutatni, melyekből — többnyire vitán kívül álló — helyiségek akkori állapotát, olykor a hozzájuk fűződő eseményeket, ismerjük meg, továbbá olyanokra, melyek egyes épületeknek Domitianus korában való fennállását vagy hiányát igazolják.

Az *Amphitheatrum Flavium* építését és felavatását Martialis például emlékezetünkbe mélyen bevésődő sorokban vetíti eléink (*Lib. Spect.* 2. és 1.).⁶⁶ A 2. epigr.-ból azonban azt is megállapíthatjuk, hogy Titus idején a körszínházhoz tartozó nagy díszlettár (*Summum Choragium*) még nem készült el, mert különben a kellékek közül a legfontosabbak (*pegmata* = *emelőgépek*) nem állottak volna „*media via*”.⁶⁷

A *Domus Flavia*-ról már fentebb szoltunk. Az ott ismertetett helyeken kívül Martialis máskor is emlegeti (pl. VIII. 39-ben a *tricliniumát*), majd elmondja, hogy a Domitianus-összeharácsolta, palotájában őrzött műkincsek, drágaságok nagyrészt *Nerva*⁶⁸ a Capitoliumi Juppiter templomba vitette át meg-

⁶⁵ *Hist. Aug. Antonius Pius*, c. 8., 2: „*templum Agrippae... . instauravit*”.

⁶⁶ Az utóbbi (1.) epigr. kétségtávol későbbi keletű az előbbinél (2.) — Mindkettőről bővebben I. *Martialis* című könyvem (Budapest, 1937.) 30–32. l.

⁶⁷ Az úgynevezett *Liber Spectaculorum* epigrammái mindenesetre Kr. u. 80. előtt keletkeztek, a könyvecske azonban csak Domitianus uralkodása alatt jelent meg.

⁶⁸ V. ö.: *Heraeus* Martialis kiadásában az *Index Nominum* vonatk. helyével.

örzés végett, közkinccsé téve azt, amit önző elődje egyedül magának tartogatott (XII. 15).

A Palatinuson, a Domus Flavia közelében kellett állnia annak a könyvtárnak is, melyet Domitianus az uralkodását megelőző tűzvészek alkalmával jórészt elpusztult nyilvános könyvtárak pótlásául alapított, nagy körütekintéssel gyűjtve össze a birodalom minden részéből a legkiválóbb műveket, illetve azok másolatait.⁶⁹ De idehozatta, mint alább kitűnik, az itt-ott még megmaradt könyvtárak anyagát, többek közt a Templum divi Augusti-ban őrzött, Tiberius alapította könyvtárét is. Martialis a Domitianus-féle könyvtárápület fekvését nem említi,⁷⁰ csupán a könyvtárnok, Sextus — valószínűleg az összes irodalmi s oktatási ügyek intézője (*a studiis*) — nevét (*Sexte, Palatinae cultor facunde Minervae*) s a reábizott könyvtárat (V. 5). Másutt azt is elmondja, hogy a Templum Augusti (Martialisnál *templum novum*) már említett, Domitianus által elvitetett könyvtárát Nerva ismét visszahelyeztette régi helyére (XII. 2 (3), 8).⁷¹ Minden bizonnyal azért, hogy ott a közönség könnyebben hozzáférhessen.

A *templum novum* Martialis egy másik epigrammájában is előfordul (IV. 53). A költő ebben egy utcai álfilozófusról, elhanyagolt külsejű, torzonborz cinikusról szól, ki állandóan ott ólálkodik a templom küszöbén s Pallas belső helyiségeiben:

Hunc, quem saepe vides intra penetralia nostrae
Pallados et templi limina, Cosme, novi

— — — — —
Esse putas Cynicum...

Pedig nem is az! „*Quid ergo? Canis.*“ Kutya...

Friedländer szerint Martialis a *templum novum* alatt (csakúgy, mint XII. 2-ben), a *Templum Augusti*-t érti. Ez rendben is volna. Hanem Friedländer ugyanekkor a *penetralia Pallados*-t a Forum Transitorium (másként *Forum Palladis*) Minerva templomával azonosítja. Már pedig alig hihető, hogy a költő egy eseménynek az olvasó elé való, képszerű vetítéséhez két — s még hozzá egymástól messze eső — helyet használt volna

⁶⁹ Suet. Dom. 20.

⁷⁰ Lugli feltevése szerint Domitianus Bibliothecája a palatinusi Apollo templom közelében állt, szervesen összefüggött a *Domus Flavia*-val s a régi, *Augustus*-alapította latin és görög könyvtár átépítéséből keletkezett (Lugli, i. m. I. 299 l.).

⁷¹ A *Templum divi Augusti* a Palatinusnak a Forum felé eső lejtője alatt vezető *Via Nova* mentén, Castor és Pollux temploma mögött emelkedett. Fekvésére nézve l.: Lugli I. 142 l.; könyvtárára s ez utóbbi körül felmerülő problémákra: u. itt 146 s köv. l. — A T. Nova-nak a T. Augusti-val való azonosítására nézve pedig: Richter, 151. l. — Clementi-nek idevonatkozó topografiai ismertetése (i. m. II. 116 s köv. l.) meglehetősen zavaros.

fel. A *penetralia Pallados*⁷² tehát új magyarázatra szorul s a rajta értett helyiséget a Templum Augusti közelében kell keresnünk. Ekkor azt látjuk, hogy Martialis ismét igazolja a legújabb archaeológiai megállapításokat, amennyiben Lugli szerint a nevezett templom maradványaival szomszédos *S. Maria antiqua* nevű, VI. században keletkezett keresztény templom egy ókori, katonai jellegű építmény — veteránok ereklyetára — alapfalaira épült. A jókora épület (melyet később gyakran a Templum Augusti *Bibliotheca*-jának tartottak) *Atrium Minervae* nevet viselt, fedetlen udvarának egyik oldalcsarnoka (mondhatnók, mellékhajója) pedig, katonai levéltár célját szolgálván, *tabularium ad Minervam* nevet. A „*penetralia Pallados*“-t tehát nyugodtan azonosíthatjuk vele, egyrészt a *Templum divi Augusti*-val (*Templum Novum*-mal) való szoros összetartozása folytán, másrészt meg azért is, mert a két épület forgalmas helyen, a Via Nova s a Vicus Tuscus sarkán állva, igen alkalmas lehetett mindenféle koldusnépség, mihaszna álfilozófus (*cui dat latratos obvia turba cibos*) ott-tartózkodására.

S itt volna még a Flaviusok nemzetségének Martialis sokat emlegette, templomszerű síremléke, a *Templum Gentis Flaviae*. *Suetonius*-ból tudjuk, hogy Domitianus Róma VI. régiójában, a Granát-almáról (*malum punicum*) elnevezett közben, vagy ház-csoportban született. Szülőházát később nemzetsége templomává és sírboltjává alakította át (*Domitianus natus est... ad Malum Punicum, domo quam postea in templum gentis Flaviae convertit*).⁷³ Ezt igazolja Martialis egyik epigrammája is (IX. 20):

Haec, quae tota patet tegiturque et marmore et auro,
Infantis domini conscia terra fuit,

Hic steterat veneranda domus...

A templom (síremlék) fekvését pontosan ismerjük. Ott emelkedett a mai (*Via XX Settembre*, a régi *Alta Semita* (*semita* = ösvény) mentén, közvetlenül a *Quattro Fontane* közelében, Lugli szerint ott, ahol ma a *S. Carlino* nevű templom áll. A *Notitia* még említi, a IV. század után többé nem hallunk róla. A topográfiai meghatározás pontos, leletek által is igazolt s e tekintetben nem vagyunk Martialis segítségére, vagy újabb igazolására utalva. Ellenben tőle tudjuk meg, hogy Vespasianusnak eredetileg az Augustus-féle mauzoleumban elhelyezett hamvait⁷⁴ Domitianus az epigrammák tanúsága szerint közvetlenül

⁷² A *penetrale* szót Martialis másutt is használja: „*Capitolini summum penetrale Tonantis*“ (X. 51, 13) s ha itt *Juppiter* templomának céljára vonatkozik is, általában, nem szükségszerű dolog említéskor tüstént templomra gondolnunk. A *penetrale* bárminő helyiség belső részét jelentheti.

⁷³ *Suet. Domit. I.*, v. ö. 5, 15 és 17.

⁷⁴ *Suet. Vesp.*

a IX. könyv megjelenését (Kr. u. 94.) megelőző időben felavatott *Templum Gentis Flaviae*-be vitette át (IX. 34, 7, 8). Ez az epigramma ugyanis azt mondja, hogy Juppiter, megpillantva a Flaviusok templomát, így kiált fel, az őt körülvevő mennyei sereghez intézve szavait: „Nékem (a krétai) Gnosusban állítottatok emléket, ámde lássátok, mennyivel nagyobb dolog az, ha valaki Caesar atyja!":

„Gnosia vos“ inquit „nobis monumenta dedistis:
Cernite, quam plus sit, Caesaris esse patrem.“

Valószínűleg itt helyezték el Titus s mint Martialis egy másik epigrammájából (IX. 1.) — de Suetonius-ból is — tudjuk Titus leánya, a divinizált Julia hamvait. Végül maga Domitianus is odakerült, de ezt már nem költőnk mondja el.⁷⁵

Martialis általában sokat foglalkozik Domitianus építkezéseivel. Elmondja, hogy számos régi, főleg tűzvész által megrongált templom s egyéb épület átalakítása, meg egészen újak építése mellett valóságos városokat (*urbes*) — vagyis városoknak is beillő új városrészeket — emelt (VI. 4, 4). Uralkodása alatt Róma szebbé s nagyobbá vált, mint valaha is volt: „*Pulchrior et maior quo sub duce Martia Roma?*“ (V. 19, 5).⁷⁶

Kitűnő művészeivel, a már említett Rabiriuszal csodás szépségűvé építtette fel a Vitellius és Vespasianus közti harcok folyamán leégett, Vespasianus által újjáépített, majd a Titus alatti nagy tűzvész alkalmával ismét a lángok martalékvá vált Juppiter templomot (*Aedes Jovis Optimi Maximi*). Ezzel együtt Romulusnak a templom közelében⁷⁷ álló legendás, nádfedeles kunyhóját, a *casa Romuli*-t is felújíttatta. Martialis VIII. 80. epigrammájának 6. sora: „*Et casa tam culto sub Iove numen habet*“ csakis erre vonatkozhatik. E sorból kitűnik az is, hogy a kunyhó — nem tévesztendő össze a Palatinuson álló *casa Romuli*-val — még Domitianus korában is különleges tiszteletben részesült. Egyébként az egész epigramma azt igazolja, hogy Domitianus valóban sokat tett a régi latin szokások és hagyományok fenntartása és ápolása érdekében.⁷⁸ Nem csupán a vallási hagyományokat ápolta. Az olympiai játékok mintájára — irodalmi, zenei és atlétikai versenyekből álló — *capitoliumi agon* alapításával (Kr. u. 86) évszázadokra gondoskodott a római genius, a lelki, úgyszintén a testi kultúra ébrentartásáról. Az agont — ennek hőseivel kapcsolatban — Martialis többször említi (IV. 1, 6; 54, 1; IX. 23, 5—6; XI. 9), legszebben azonban akkor emlékszik meg róla, mikor Domitianus által az isteneknek

⁷⁵ Suet. Domit. 17.

⁷⁶ V. ö.: VIII. 56, 1—2 és V. 7, 1—4.

⁷⁷ Vagy magában a templomban? V. ö. Richter: 134, 3.

⁷⁸ „Domitien veilla à l'observation des pratiques et des devoirs imposés par le culte national.“ Gsell: i. m. 80 l.

s az égnek (*superis caeloque*) adott legértékesebb ajándékok között elsősorban *Juppiter Capitolinus* templomát, utána rögtön pedig az *agon* győzteseinek adott *egyetlen* jutalmat, a *Tarpejus* szikláján nőtt tölgyfa lombjából készült koszorút nevezi meg, igen szépen: *Tarpeiae frondis honos* (IX. 3, 8). S hogy Martialis mindezt méltányolta, hogy Domitianushoz ily célzatú rendeletei és alkotásai alkalmából lelkeshangú epigrammákat írt, annak oka nem egyedül örökké felhánytorgatott hízélgő voltában,⁷⁹ hanem egyéni felfogásában, római öntudatában is rejlik, mint azt nemrégiben *Borzsák* — többször említett értekezésében — igen érdekesen és világosan fejtette ki.

*

A Martialis szolgáltatta topográfiai adatok tárgyalása — már csak költőnk írásmodora s a szóbanforgó epigrammák természetét folytán is — úgyszólván kimeríthetetlen és szinte parancsolólag késztet arra, hogy a tárgyalt helyiségeknek nem csak helyrajzi, hanem kortörténeti és kulturális háttérére is kitérjünk. Ennek is megvan a maga előnye: az épületek száraz felsorolása helyett egy kis színt, egy kis életet visz a kétezeréves falak közé. A leírt helyiségek — utcák, terek, épületek — tartalmat kapnak s ennél fogva jobban vésődnek emlékezetünkbe. Könnyebben rögzíthetők, ami didaktikai szempontból semmi esetre sem elönytelen.

Ami magát a szorosán vett topográfiát illeti, a közölték alapján is megállapíthatjuk, hogy arranézve Martialisban értékes és megbízható adatok egész seregére találhatunk. Hogy nyílt problémák is maradnak, kérdések, melyekre költőnk nem tud választ adni, az kétségtelen. Hanem talán majd ezekre is választ ad a jövő. A római régészettudomány mind rohamosabban halad. Az ásatási eredmények, a tudományos megállapítások oly gyorsan követik egymást, hogy, mint *Lugli* mondja, kitűnő műve harmadik kötetének előszavában, a szöveg elévül már a könyv írása közben: „*È questa la sorte di ogni libro su Roma, in questo momento di grande fervore archeologico ed edifizio, per cui, purtroppo il testo invecchia mentre si sta scrivendo...*”

Martialis műve azonban nem évül el soha. Balogh Károly.

*

Marziale e la topografia di Roma antica.

Marziale spessime volte viene ricordato soltanto come poeta epigrammatico schernitore, che diverte argutamente e non di rado osceno. — Però di suoi epigrammi arguti possiamo attingere altre conclusioni, non solo in riguardi astratti, ideali, ma anche per accrescere le nostre nozioni reali riguardanti la Roma antica.

⁷⁹ Martialisnak szinte hírhedté vált hízélgő epigrammái (*blanditiae*) ellen széltén-hosszán felhangzó kifakadásokat (*Friedländer — Sitten-geschichte*, II. 246. s. köv. I. — erősen elveti a súlykot) kellő értékükre szállítja le *P. Spiegel* kitűnő tanulmánya: *Zur Charakteristik des Epigrammatikers M. V. Martialis*, Innsbruck, 1891—92.

Fra queste ultime annoveriamo quegli epigrammi che contengono dati sulla topografia di Roma imperiale e precisamente quella dell'epoca di Domiziano.

Si rendono specialmente interessanti questi epigrammi se li confrontiamo coi nuovi risultati archeologici. — Da questi confronti vengono messi in chiaro alcuni epigrammi di Marziale nei singoli versi finora ritenuti oscuri.

Nell'epigramma 70. del libro I, il poeta enumera gli edifici della *Media Sacra Via*. Osserviamo che il *Colossus* di Nerone al tempo di Domiziano si trovava ancora sul Velia e solo più tardi (sotto Adriano) venne posto vicino all'Anfiteatro Flavio. — *Friedländer* (ed anzi *O. Richter*) perdono d'occhio queste circostanze ed il punto estremo della via descritta nell'epigramma lo pongono sulla *Summa Sacra Via*. È un errore. — *Lugli*: I monumenti antichi di Roma e suburbio (1931—38) stabilisce che fra i santuari indicati nelle linee 9—10 dell'epigramma quello di *Lyaeus* si trova di fronte alle rovine della Basilica di Costantino. La via descritta da Marziale da qui gira a sinistra, quindi non raggiunge il punto più alto della *Summa Sacra Via*.

È molto più difficile stabilire il luogo della *coenatio parva* estiva di Domiziano e così pure stabilire la vista che si godeva da essa (Ep. II. 59; V. 64). — Non vi è dubbio che il *tholus* che si scorgeva dalla finestra non si può identificare colla *coenatio rotunda* di Nerone, perché tanto il verso quarto dello epigramma II. 59, come il verso finale dell'epigramma V. 64 menziona *deus*, rispettivamente *deos*, quindi si può riferire solo a taluni, o taluni che dopo la morte vennero divinizzati e quindi non mai a Nerone. — La supposizione di *Lugli* (lavoro citato III. pag. 121 e 184) quindi secondo questo non è giusto. — La Mica Aurea probabilmente si innalzava in qualche parco dei *Collis Hortulorum*, il *tholus* poi che si vedeva dalle finestre: erano le tombe imperiali, ed invero: o il tumulo di Giulio Cesare, o quello di Augusto.

La accurata analisi dell'epigramma II. 14 (confrontato con alcuni versi dell'Ep. III. 20) avvalorata la giustezza della constatazione più recente della posizione di *Saepta Julia*. La via dell'eroe dell'epigramma *Selio* conduce lungo moltissimi edifici di lusso. — L'ordine di questi descritto da Marziale rende pure plausibile, che la *Saepta Julia* si innalzava fra *Iseum*, e *Scrapeum* e fra il *Pantheon*, -e non lungo la *Via Lata*.

Le constatazioni scientifiche fatte nel campo dell' archeologia più recente si seguono con tale velocità che come dice il *Lugli*: „il testo invecchia mentre si stà scrivendo“. — L'opera di Marziale però non invecchia e resta sempre una guida sicura.

C. Balogh.

VETERUM NORMA.

Az augustusi reformkor hagyománykultusza.

A múlt hagyományainak szerepe a római történelem alakulásában közismert. A régi intézmények, szokások és törvények nem veszítenek erejükből, jelentőségükből, hanem érvényben maradnak és mintaképül szolgálnak későbbi korok alkotásai számára. A *mos maiorum* azonban nemcsak az államközösséget köti és ugyanakkor támogatja, hanem — még fokozottabb mértékben — az egyéneket, az utódot. A római ember gyermekkorától fogva maga előtt látja őseinek arcvonásait, tetteit,

pályafutását az otthonában elhelyezett viaszképeken, vagy a nyilvános helyeket díszítő emlékművek kimerítő pontosságú feliratain. *Facta patris petiei*, — mondja Cornelius Scipio Hispanus sírfelirata (Dessau 6), — *maiorum optenui laudem, ut sibi me esse creatum laetentur*. Horatius legjobb tanítója — apja — sem tud mást tanácsolni fiának, mint azt, hogy igazodjék az ősök példája szerint (s. 1, 4, 117: *traditum ab antiquis morem servare*).¹ És ez a példaulvétel sohasem külsőség, hanem eleven, ható valóság. Ha valaki őseitől elszakad, tápláló gyökereitől tépi el magát, és el kell pusztulnia.

Ezek az általánosságokon túlmenőleg a római mult sok mozzanata nem egyszer közvetlenül időszerűvé vált. A régi példák és az éppen aktuális törekvések között mindig tudatos kapcsolatot iparkodtak létesíteni. Így volt lehetséges, hogy akár hiúságból vagy politikai számításból is nemcsak jelentéktlenebb eseményekhez fűztek később oda sem tartozó személyeket, vagy kitalált neveket, hanem még általánosan ismert történeti tények alkalmasszerű színezésétől sem riadtak vissza. Érthető ez, ha meggondoljuk a régebbi római történelem írásbeli rögzítésének és a történelemben belenyúló mondai hagyományok időről-időre változó alakításának kérdését. Így került például a Romulus-mondába Proculus Iulius neve (Cic. r. p. 2, 20; Dian. Hal. ant. Rom. 2, 63; Liv. 1, 16; Ov. F. 2, 475; Plut. Rom. 28), hogy a *gens Iulia* kapcsolatát Róma alapítójával ilyen módon is hangsúlyozzák.²

A hagyomány nagyjából közös eszmei háttere előtt egy dolog is korok és egyének szerint különböző körvonalakban rajzolódik elénk. Érdekes pl. összehasonlítni Cicero Romulus-képét az ellenpárthoz tartozó írók szintén tendenciózus megállapításaival. Cicero Romulusa a bölcs mérsékletű államférfi, az *optimates* törekvéseinek megvalósítója, aki a szenátussal egyetértésben kormányozza az államot (*patrum auctoritate consilioque regnavit*, r. p. 2, 14).³ Ezért tetszelgett Sulla is Romulus szerepében, és ezért nevezték ellenfelei gúnyosan „balkezes Romulusnak“ (*scaevus iste Romulus*, Sall. hist. 5). A néppárt írói általában Sulla vonásait vetítették vissza a város alapítójára.⁴ Ezek szerint azután zsarnokként uralkodott, fegyveres katonasággal vette magát körül és sok római polgárt törvényellenesen halálra ítelt. Néha egészen különös dolgok derülnek így ki: Dionysios Halikarnasseus tudósítása szerint például az újabb polgárokat hátrányban részesítette a régiekkel szemben (2, 56), Plutarchos pedig arról számol be, hogy katonáit — szintén a törvény ellenére — földdel látta el (Rom. 27). Tulajdonképpen Sullának kívánják Licinius Macerék azt is, amit Romulus haláláról írnak: egy nép-

¹ W. Kroll: Die Kultur der ciceronischen Zeit. 1, 1933, 44.

² A. Rosenberg: RE „Romulus.“ 1098.

³ Rosenberg 1096.

⁴ Rosenberg 1097. J. Gagé: De César à Auguste. Revue Hist. 177, 1936, 331 —.

gyűlés alkalmából ellenségeivel tétetik el láb alól (Dion. Hal. 2, 56; Plut. Pomp. 25, 9). Később még tovább mentek: valamelyik író magukkal a szenátorokkal gyilkoltatta meg a „zsarnokot”.⁵

A hagyomány eltolódásának nagyszerű példáját szemlélhetjük abban a propagandairatban, amelyet Dionysios Halikarnasseus „római régiségeiből” M. Pohlenz hámozott ki.⁶ Az illető rész (2, 7—29) ugyanis — a szokásos és a köztudatban élő hagyománnyal (Liv. 1, 19; Tac. ann. 3, 26) ellentétben — a királyok korának legismertebb alkotásait mind Romu'sra vezeti vissza. Nem Numa Pompilius, hanem Romulus rendezte az istentiszteletet: ὁ τὰ σπέρματα καὶ τὰς ἀρχὰς αὐτοῖς — t. i. a későbbi királyoknak — παρασχὼν καὶ τὰ κυριώτατα καταστησάμενος τῶν περὶ τὰ θεῖα νομῶν Ρωμύλος ἦν (2, 23). Olvashatunk még az első király alatt viruló vallásosságról, az idegen kultuszok térhódításának megakadályozásáról, az ósrómai egyszerűségről, az erkölcsök szilárdságáról és a házasság szentségéről (23—25). Vagyis mindazt, amit az igazi rómaiak (Pohlenz szerint) Caesar korában sajátjuknak éreztek és szükségesnek tartottak, amire büszkék voltak, megvalósítva látták Romulus királyságában, tehát annak a kormányformának áldásos következményeiben, amelyet nem akartak vállalni és elviselni. Ennek az ellenállásnak a megtörésére Caesar és hívei minden eszközt felhasználtak, így a publicisztika meggyőzési lehetőségeit is.⁷

Megértjük azt is, hogy miért éppen Romulusra ruházza ez az irat még más királyok jellemző vonásait is, ha megfigyeljük, hogy a római történelem legkimagaslóbb alakjai mind Romulusszal állították magukat párhuzamba, Romulus nevét viselték, vagy éppen a vele való teljes azonosításra törekedtek.⁸ Már Camillusról tudjuk, hogy Romulusnak és a város második alapítójának nevezték. (Liv. 5, 49, 7: *Romulus ac parens patriae conditorque alter urbis haud vanis laudibus appellabatur*.) Az államalapításnak és az állam megőrzésének (*conditor, conservator*) gondolata különben inkább vallásos, mint politikai jellegű (v. ö. Cic. r. p. 1, 7, 12: *neque enim est ulla res, in qua propius ad deorum numen virtus accedat humana, quam civitates aut condere novas, aut conservare iam conditas*) és eszmeileg szorosan összefügg a *pater (parens) patriae* címmel és első viselőjével, Romulusszal.⁹ Ezt a vallásos elképzelést valamennyi oldaláról megvilágítja az az enniusi töredék, amelyben a rómaiak az istenek közé emelkedő Romulushoz fordulnak (LXI. frg. V²):

⁵ Rosenberg 1097: „mit perfider Aktualität“.

⁶ Eine politische Tendenzschrift aus Caesars Zeit, Hermes 59, 1924, 157—; Gagé 331.

⁷ Pohlenz 181.

⁸ K. Scott: The identification of Augustus with Romulus—Quirinus. Trans. Proc. Am. Phil. Ass. 56, 1925, 82 —. A. D. Nock: Cambridge Ancient History. 10, 1934, 473.

⁹ Gagé 330.

... o Romule, Romule die,
 qualem te patriae custodem di genuerunt!
 o pater, o genitor, a sanguen dis oriundum!
 tu produxisti nos intra luminis oras.

Még Sulla előtt Mariust is összehasonlították Romulusszal. (Plut. Mar. 27, 9: μάλιστα δ' οἱ πολλοὶ κτίστην τε Ῥώμης τρίτον ἐκεῖνον ἀνηγόρευον.) Pompeius szintén szerette magát az első király mythikus színeiben feltüntetni. (Plut. Pomp. 25, 9: Ῥωμύλον ζηλῶν. Elfogult becsvágyában Cicero, az „arpinumi Romulus“ (Ps.-Sall. in Tull. 3, 5: *Romule Arpinas*) is Róma új alapítójának tartotta magát (l. pl. Cat. 3, 2). Szerencsétlenségére ismerjük egy erre vonatkozó verssorát is (de suis temp. 2. frg.; cf. Iuv. 10, 122): *o fortunatam natam me consule Romam!*

Láttuk, hogy Caesar fontosnak tartotta és ápolta az első királlyal való összetartozásának tudatát. Ellenfelei ezt is felhasználták támadásaikban: Catullus „cinaede Romule“ megszólítása (29, 5; 9) is Caesarnak szól. Mégis az, aki a legnagyobb következetességgel törekedett a Romulusszal való összehasonlításra, sőt azonosításra, Octavianus volt.¹⁰ Újabban pályafutásának első évtizedeit is „romulusi korszaknak“ szokták nevezni.¹¹ Ezt a megjelölést tulajdonképpen csak az actiumi győzelem utáni „abszolutisztikus“ évekre alkalmazzák, tehát 27 januárjáig. (Egyesek¹² az említett dionysiosi propagandairatot is Augustus uralkodásának ebből a szakaszából származtatják.) De már kora ifjúságában, közvetlenül nyilvános fellépte után (43-ban) különös fontosságot tulajdonított annak, hogy az első consulságát bevezető *augurium* alkalmából neki is tizenkét keselyű jelent meg, mint annak idején Romulusnak.¹³ (Suet. Aug. 95: *primo autem consulatu et augurium capienti duodecim se vultures ut Romulo ostenderunt*; App. bell. civ. 3, 94; Cass. Dio 56, 46, 2; Obsequ. 69.) Azonkívül pl. 36-ban, mikor lakását ünnepélyesen a Palatinusra tette át, azt a helyet választotta, ahol a hagyomány szerint Romulus kunyhója, a legendás *casa Romuli* állott.¹⁴ Egy Tarutius nevű astrológus megállapítása szerint pedig Romulus szeptembernek ugyanazon a napján, 23-án született, mint Octavianus (Plut. Rom. 12). Ismerünk uralkodása alatt vert pénzdarabokat is, amelyeken a *Romulo conditori* vagy a *Romulo Augusto* felírás olvasható.¹⁵ Mikor 27-ben az Augustus-nevet felvette (*non tantum novo, sed etiam ampliore cognomine*, olvassuk Suetoniusban [Aug. 7.], v. ö. Cass. Dio 53, 16, 8: Αὐγουστος ὡς καὶ πλεῖον τι ἢ κατὰ ἀνδρώπους ὦν

¹⁰ E. Kornemann: Mausoleum und Tatenbericht des Augustus. 1921, 76, 3; 94; Octavians Romulusgrab. Klio 31, 1938, 81 —.

¹¹ A. v. Premerstein: Vom Werden und Wesen des Prinzipats. Abh. Bayer. Akad. Phil. — hist. Kl. N. F. 15, 1937, 10; Kornemann 81.

¹² Premerstein 11; Kornemann 83.

¹³ Scott 91.

¹⁴ Kornemann 82.

¹⁵ Scott 104.

ἐπεκλήθη), voltak, akik a Romulus név mellett foglaltak állást, mert őt is a város új alapítójának tekintették. (Suet. Aug. 7: *quibusdam censentibus Romulum appellari oportere quasi et ipsum conditorem urbis*; Serv. ad Aen. 1, 292: *adulans populus Romanus Octaviano tria obtulit nomina, utrum vellet Quirinus, an Caesar, an Augustus vocari... primo Quirinus dictus est*; v. ö. Verg. Georg. 3, 27; Prop. 4, 6, 21.) Augustus személyében kortársai előtt és a későbbi korok szerint is az eszményi városalapító és az ideális törvényhozó egyesült. *Legibus urbem fundavi*: így szól az első princeps az istenek gyülekezetében Seneca Apocolocyntosisában (10, 2). Ezért szerepel Augustus az Aeneis hatodik énekében is (777—) a városalapító Romulus és Numa Pompilius között, *primam qui legibus urbem fundabit* (810—; v. ö. Liv. 1, 19).¹⁶

Augustus „romulusi korszaka“ az állam újjárendezésében, az erkölcsi és társadalmi életet megújító intézkedéseiben, nagyszabású templomépítő tevékenységében és a régi római vallásosság felélesztésében találja meg legtisztább megnyilvánulását. Ebbe a korszakba tartozik a *mausoleum Augusti* is, melyet Octavianus az ősi itáliai *tumulus*-ok formájában Romulus jelképes sírjának tervezett és csak később szánt családi síremlékének.¹⁷

Hogyan egyeztethető össze ez a multbamerülés azzal a képpel, amelyet Augustusról, a „hideg és gyáva számító“ (Ferrero) politikusról gyakran szoktak rajzolni? Igazán csak a romantikus érzések felkeltésének hatásos eszközt látta a nemzeti mult feltámasztásában és csakugyan annyira érzéketlen volt minden ilyen iránt, mint például Norden hangoztatja?¹⁸ A nem hiába róla elnevezett kornak ősei példájából (*exempla maiorum*) táplálkozó erőgyűjtése nem volna egyéb, mint — megint Ferrero kifejezése szerint — divatos régieskedés? Alap nélkül hivatkoznék Augustus olyan büszkén arra, hogy az ősök hagyományait felújította és tiszteletben tartotta? (Mon. Anc. 2, 12: *legibus novis me auctore latis multa exempla maiorum exolescentia iam ex nostro saeculo reduxi*).¹⁹ Egész életéről, uralkodásának eredményeiről való beszámolójában fölösleges volna hangsúlyoznia, hogy soha nem cselekedett a *mores maiorum* ellen? (Mon. Anc. 34, 6; a görög szövegben: παρὰ τὰ πατρία ἔθη.)

Az életére vonatkozó antik tanúbizonyságok közül egy sem szól emellett, mind csak ellene. Már származásánál fogva természetes, hogy elevenen élt benne a nemzeti hagyományok tisztelete. Nevelését anyja intézte, az az Atia, aki Tacitus a Dialogusban (28) Corneliával és Aureliával, a Gracchusok és Caesar any-

¹⁶ Gagé 329.

¹⁷ Kornemann 82 —.

¹⁸ Die antike Kunstprosa, I^o, 1909, 234; 253—. Die röm. Literatur, 47 (Einleitung in die Alt.—wiss. I^o, 1927).

¹⁹ Fr. Altheim: Röm. Religionsgeschichte. 3, 1933, 82.

jával együtt a régi római *disciplina* és *severitas* legtiszteletreméltóbb példaképeként tüntet fel.²⁰ A fiatal Octavianusnak nem volt szabad pl. az akkori idők általános divatja szerint görögösen öltözködni, hanem csak nemzeti viseletben járhatott. És mindez a vérében maradt. Tudjuk róla, hogy szerette volna a régi római divatot és ruházatot újra megkedveltetni (Suet. Aug. 40: *etiam habitum vestitumque pristinum reducere studuit*). Mikor egy népgyűlésen látta, hogy a jelenlevők közül sokan nem az ősi fehér gyapjútogát viselik (Suet. Aug. 40: *visa... pullatorum turba*), Vergilius egy versének (Aen. I, 182): *en Romanos, rerum dominos, gentemque togatam!* — irónikus idézésével fejezte ki méltatlankodását. És hogy ez nála nem külsőség volt, mutatja a többi példa.

Mikor 32-ben, mint *fetialis*, a már majdnem feledésbe merült szertartások szerint ő maga üzenté meg a háborút Kleopatrának,²¹ kifejezésre akarta juttatni és hangsúlyozta Róma népe előtt, hogy mennyire az ellentétes világot képviseli a rómaiságtól elfajzott Antonius. (Suet. Aug. 17: *degenerasse eum a civili more*.) Pusztán politikai érdekből, meggyőződéses vallásosság nélkül visszaállította volna a Titusok és a *fratres aruales* teljesen megszűnt ősi testületeit?²² (V. ö. Suet. Aug. 31: *nonnulla etiam ex antiquis caerimoniis paulatim abolita restituit*.) Saját példájával igyekezett legyőzni az előkelő családok ellenkezését, csak hogy leányait Vesta-papnőknek adják (Suet. Aug. 31). 75 évig szünetelt a *flamen Dialis* tisztsége is, míg a *pontifex maximus*-i méltóság átvétele után sikerült betöltenie. Ismeretes, hogy milyen odaadással figyelt egész életében mindenre, amit csak a *religio* a római ember kötelességévé tett (Suet. Aug. 90—). *Auspicia et omnia quaedam pro certissimis observabat* (Suet. Aug. 92). Az igazi római magatartása ez: mindig csak a *numen* „intését” tartja szem előtt, égi jelek nyugtalanítják, az álmokat és a természet jelenségeit gondos figyelemmel kíséri. Ezért építtette Apollo templomát is a Palatiumnak azon a helyén, ahol a villámcsapást magyarázó haruspexek szerint maga az isten akarta. (Suet. Aug. 29: *templum Apollinis in ea parte Palatinae domus excitavit, quam fulmine ictam desiderari a deo haruspices pronuntiant*.) Ugyanakkor azonban távol állt mindattól, ami nem fér össze a római vallásossággal, legyen az *superstitio*, vagy idegen országok kultusza. Más népek vallásos szertartásai közül a régieket, a befogadottakat áhítattal tisztelte, a többieket pedig megvetette. (Suet. Aug. 93: *peregrinarum caerimoniarum sicut veteres ac praeceptas reverentissime coluit, ita ceteras contemptui habuit*.) Ezért avattatta be magát az eleusisi mysteriumokba és ezért nem látogatta meg az Apis-bikát Egyiptomban.

²⁰ A következőkre nézve v. ö. R. Heinze: Die augusteische Kultur. 1930, 13— és Vom Geist des Römertums. 1938, 173 —.

²¹ Nock 474.

²² Altheim 48—; 75.

Unokáját, Gaiust még meg is dicsérte, amiért Jeruzsálemben nem állt meg imádkozni. (U. o.)

De a római nép vérét is meg akarta tartani tisztán rómainak az idegen keveredés lehetőségének megakadályozásával. (Suet. Aug. 40: *magni . . . existimans sincerum atque ab omni colluvione peregrini ac servilis sanguinis incorruptum servare populum et civitatem Romanam parcissime dedit.*) Augustus birodalma csakugyan *imperium Romanum* volt.²³ (Ebben különbözött talán leginkább Caesartól, aki a nemzetiségi kötelékek fölé emelkedve akarta világbirodalmát összekovácsolni. Caesar Róma multját lezártnak, halottnak tekintette, ez okozta vesztét is.) A rómaiságot pedig azzal téríthette vissza magához legjobban, hogy az ősi hagyományok megfrissítő erejének érvényt szerzett. Nagyon is tisztán látta azt az igazságot, amelyet költői formában már Ennius megfogalmazott: a római állam az ősök erkölceivel és férfiasságával áll, vagy bukik (XXXVII. frg. V²: *moribus antiquis res stat Romana virisque*; v. ö. Hist. Aug. Avid. Cass. 5, 7).

Mikor a katonaságot újjászervezte, több dologban a régi szokásokat tartotta szem előtt (Suet. Aug. 24: *in re militari . . . ad antiquum morem nonnulla revocavit*). Az ősi, szép szokásra való hivatkozással (Suet. Aug. 43: *prisci decorique moris existimans*) az ifjúság számára gyakran megrendeztette a trójai-játékot (*Troiae lusus*). Jellemző, hogy unokái nevelését is arra a Verrius Flaccusra²⁴ bízta (Suet. gramm. 17), aki *de verborum significatu* c. művében szómagyarázatai során a régi vallásos, állami és magánélet javarészt elfelejtett megnyilvánulásait akarta kortársai elé tárni, tehát a hamisíthatlanul rómainak hitt őskor példájával tevékenyen hozzájárult az augustusi nemzetújításhoz.

Családi életében az ősrómai egyszerűséget iparkodott meghonosítani. Leányát és unokáit még a gyapjúfonásra is megtaníttatta (Suet. Aug. 63: *filiam et neptes ita instituit, ut etiam lanificio assuefaceret*). Rendesen olyan ruhában járt, amelyet családjának nőtagjai maguk készítettek (73: *veste non temere alia quam domestica usus est, ab sorore et uxore et filia neptibusque confecta*). Életének utolsó tette is, — amelyet Tacitus elfogultan Tiberius első gonosztettének nevez — az ősrómai *pater familias* megfontolt cselekedete volt: Agrippa Postumust a *vitae necisque potestas* alapján ölette meg, mint *pater patriae* — *rei publicae causa*.²⁵ Az akkori idők mértéktelen fényűzését elsősorban a maga személyében üldözte (Suet. Aug. 79). Suetonius még ételeinek egyszerűségéről is beszámol (76: *cibi minimi erat atque vulgaris fere*).

Görög és latin szerzők műveiből nagyon szerette a köznek, vagy az egyéneknek hasznos régi, például szolgáló tanításokat

²³ Heinze: Aug. Kultur 13—.

²⁴ Heinze 77.

²⁵ E. Hohl: *Primum facinus novi principatus*. Hermes 70, 1935, 355

(89: *sectabatur... praecepta et exempla publice vel privatim salubria*). Nem egyszer hosszú részleteket olvasott fel a szenátus előtt, *ut orationes Qu. Metelli de prole augenda et Rutili de modo aedificiorum* (89), — hadd lássák, hogy a régebbi korok mennyire törődtek ezekkel az akkor is végzetesen időszerű dolgokkal (*quo magis persuaderet utramque rem... antiquis iam tunc curae fuisse*).

Mégsem volt tehát csalóka látszat csupán az, ami még legmakacsabb kortársait is megejtette! Bár korlátlan úr volt, az államélet ősi formáját iparkodott feltámasztani: *prisca illa et antiqua rei publicae forma revocata* (Vell. Pat. 2, 89, 4).

*

Még közelebb jutunk a hagyományokra támaszkodó és ezeken továbbépítő augustusi rómaiság lényegéhez, ha a kor nagy íróinak megnyilvánulásait ebből a szemszögből nézve kíséjük végig.

Horatiusnak már legrégibb költeményében, a Kr. e. 40-ből való 16. epodosban szó van a római történelem nagy megpróbáltatásairól Porsenától Hannibalisig, melyekből más korok tanulságot és erőt meríthettek volna, — de az évtizedek óta tartó polgárháborúkba merült Rómán már nem segíthet semmi. A város küszöbönálló pusztulásának látomását Quirinus csontjainak megszenteltelenítése után (13—) nem is lehetne mással fokozni. A 7. epodosban a nemzete sorsa felett kétségbeeső *vates* menthetetlenül romlottnak látja a jelent, de a múlt képe sem örvendetesebb.²⁶ Már nem gondol arra a megoldásra, amelyre nem régen még rá akarta venni polgártársait. Az elkeseredés végső határozottságát fáradt belenyugvás váltja fel (17—):

*sic est: acerba fata Romanos agunt
scelusque fraternae necis,
ut immerentis fluxit in terram Remi
sacer nepotibus cruor.*

A testvérgyilkosság, az ártatlan Remus vére átokként nehezedik az utódokra. A század költőinek tudatában ez jelenti az ősi aranykor végét és minden baj forrását. Amíg a két testvér egyetértésben élt, boldogok és erősek voltak Italia népei, Róma is ennek köszönheti megalapítását. (Verg. Georg. 2, 532 —: *hanc*

²⁶ A Caesar halála és Actium közé eső időszak komor pesszimizmusának ugyanez a képe tárul elénk Sallustiusból is. A Caesar meggyilkolásával támaszát veszített író Poseidonios közismert elméletének (I. a 36. jegyzet) csak a vázát hagyja meg, de lényegében az egész római történelmet teljesen másként fogja fel. A régi Róma hagyományos rajza (Cat. 6—13) később (Iug. 41—42) átszíneződik, hogy végül is (Hist. Irg. I, 10—11) a Horatiuséhoz hasonló reménytelenségnek adjon helyet. Sallustius történeteszemléletének alakulásáról és élményszerűségéről l. Fr. Klingner: Über die Einleitung der Historien Sallusts. Hermes 63, 1928, 165—. A mi szempontunkból különösen érdekes rész: 183—.

olim veteres vitam coluere Sabini, hanc Remus et frater, sic fortis Etruria crevit, scilicet et rerum facta est pulcherrima Roma.) Mindez egyszerre szétfoszlott, megsemmisült a testvérgyilkossággal: *tellus scelere est imbuta nefando... perfudere manus fraterno sanguine fratres* (Cat. 64, 396—). Mikor pedig a hosszú háborúskodások megszűntével Augustus alatt a béke áldásait élvezhette az emberiség, az újabb aranykor kezdetét Vergilius a testvéri megbékélésben, az erőszak helyett a jog uralmában látja (Aen. 1, 291—):

*aspera tum positis mitescent saecula bellis,
cana Fides et Vesta, Remo cum fratre Quirinus
iura dabunt.*

Egyelőre azonban reménytelennek látszik minden. Az archaikus görög költőkre emlékeztető fellépés után bekövetkező teljes visszahúzódás éveiben²⁷ Horatius a római államéletre csak bosszúsággal, megcsömörléssel tudott gondolni (c. 1, 14, 17: *nuper sollicitum quae mihi taedium*). De Vergilius már megpillantotta és ünnepli azt a férfit, aki a tömegek homályos vágyakozásait és a *melior pars* (ep. 16, 15; 37) komoly törekvéseit megvalósítani hivatott: Octavianust. Közvetlenül a polgárháborúk, a proscriptiók, a vagyonek kobzások után a költő *praesens divus*-ról mer beszélni,²⁸ arról, amit akkor még csak kevesen ismertek fel, de amit nemsokára mindenki tudott és vett. Actium jelentőségét azonban már egész Róma látta. Vége szakadt a fenyegető nyomásnak, Octavianus Róma isteneinek segítségével legyőzte Antoniust, Kleopatrát és velük együtt a keleti istenvilág állatalakjait (Aen. 8, 698—: *omnigenumque deum monstra et latrator Anubis contra Neptunum et Venerem contraque Minervam*). Propertius szerint ez a győzelem elhomályosítja még Camillus, a Scipiók és Pompeius emlékét is (3. 11, 59—), Horatius pedig feltörő lelkesedésében — *victore laetus Caesare* (ep. 9, 2) — Scipio Africanus és Marius haditettei fölé helyezi.

Ettől kezdve egészen másnak látjuk történeteszemléletét, mint az első epódosokban.²⁹ Róma régi történetéről vallott felfogása, amilyennek az ódák első három könyvében találjuk, a szatírák hullámvölgyében, a magába fordulás és az elmélyedő tanulmány éveiben alakulhatott ki, költői hivatásának alkotó részévé (epist. 2, 1, 130—: *orientia tempora notis instruit exemplis*) azonban csak most vált. Egészen más színben rajzolódik elénk a római múlt: a keserű vádolást az ősök áhitatos tisztelete váltja fel. Korának romlottságával most már nem a boldogok szigetét (ep. 16), vagy a mesés észak idealizált képét állítja szembe (c. 3, 24, 9—), hanem saját népének ősi állapotait.³⁰

²⁷ Fr. Klingner: Gedanken über Horaz. Die Antike 5, 1929, 25.

²⁸ Altheim 41.

²⁹ H. Kempter: Die römische Geschichte bei Horaz. Diss. München. 1938, 124 —.

Illa aetate, qua nulla virtutum feracior fuit: Liviusnak ezek a szavai (9, 16) Horatius ezidőbeli multszemléletének is hű kifejezői. Romulus már nem a testvérgyilkos, hanem Quirinus, akit erőnei miatt az istenek maguk közé emelnek (pl. c. 3, 3, 9—). Róma eszményeit a régi római történelemnek azokban az alakjaiban találja meg, akiket a szónoki iskolák³¹ gyakorlata (Cic. de off. 1, 61: *rhetorum campus*) sem merevített schemává. Élnek és hatnak Cicero műveiben (felsorolásuk Tusc. 1, 110: *multo autem tardius fama deseret Curium Fabricium Caiatinum, duo Scipiones, duo Africanos, Maximum, Marcellum, Paulum, Catonem, Laelium*; Sest. 143: *imitemur nostros Brutos, Camillos, Ahalas, Decios, Curios, Fabricios, Maximos, Scipiones, Lentulos, Aemilios*; Arch. 9, 22; l. még de lege agr. 2, 95; Rab. 30) éppúgy, mint az augustusi kor írásaiban. Ezeket vonultatja el Vergilius is az alvilágot járó Aeneas előtt (Aen. 6, 818—).

Érdekes, hogy Horatius történeti példái is kivétel nélkül rómaiak (nem tekinthető ilyennek c. 3, 1, 17: Damokles, vagy c. 3, 16, 14: Philippos), a mythosból vett példák pedig görögök (pl. c. 1, 12). Néha a mythos görög neveihez kapcsolódik római is; pl. c. 3, 3, 9— az istenek közé emelt Pollux, Hercules és Bacchus sorában ott találjuk Romulust és Augustust, — jellemző, hogy egymás mellett! (V. ö. Cic. nat. deor. 2, 62.) A retorikai schema mögül is mindig előcsillan az ősök szerepének római felfogása: csak tanulhatunk tőlük, megkérdkezésük, szem előtt tartásuk csak javunkra válik. Nemcsak a vallásra vonatkoztatható Cicerónak az a kijelentése, hogy épp eléggé okosak már azok is, akik az ősök bölcsességét nem érik ugyan el, de legalább látják, hogy milyen bölcssek voltak (har. resp. 18: *ego vero primum habeo auctores ac magistros religionum colendarum maiores nostros, quorum mihi tanta fuisse sapientia videtur, ut satis superque prudentes sint, qui illorum prudentiam non dicam assequi, sed quanta fuerit perspicere possint*).³²

Mennyire különbözik a horatiusi ódákból a multnak ez a képe az epodosok vigasztalanságától! Akkor: bűnök láncolata, most: magasztos példaképek. A mult és jelen szembeállítás nemcsak arra világít rá, ami a költő korában helytelen, hanem arra is, ami régen jó volt és mintául, normául szolgálhat a jelen számára. Emlékezetünkbe idézi pl. az ősök nagyságának egyik titkát: *privatus illis census erat brevis, commune magnum* (c. 2, 15, 13—). Most pedig mindenki csak a maga vagyonának gyarapításával törődik, a közzel senki, — mint már Cato megállapította (Sall. Cat. 52, 22: *habemus publice egestatem, privatim opulentiam*; v. ö. Cic. Flacc. 28: *haec enim ratio ac magnitudo animorum in maioribus nostris fuit, ut cum in privatis rebus suisque sumptibus minimo contenti tenuissimo cultu vive-*

³⁰ Klingner 37.

³¹ E. Norden: Vergilius Aeneis B. VI². 1926, 313.

³² Kroll 41.

rent, in imperio atque in publica dignitate omnia ad gloriam splendoremque revocarent). Nem így írja elő Romulus és az „intonsus” Cato parancsa és az ősök normája (c. 2, 15, 10—: *non ita Romuli praescriptum et intonsi Catonis auspiciis veterumque norma*). Az ő önzetlen egyszerűségükhöz kell visszateretni. Aeneas nagysága megfért a szűk kunyhóban (Verg. Aen. 8, 366—), Romulus otthona is csak szegényes nádból készült (Verg. Aen. 8, 654; Ovid. F. 1, 199—; 3, 184—). De a friss nádon nyugodtan lehetett aludni (1, 205—; 3, 185), *somnus agrestium lenis virorum non humiles domos fastidit* (Hor. c. 3, 1, 21—), míg a mostani gazdagok mesterséges eszközök igénybevételével sem tudnak pihenni (20—: *non avium citharaeque cantus somnum reducent*). A bő lakomák sem akarnak ízleni (18—: *non Siculae dapes dulcem elaborabunt saporem*), persze, Romulus még megelégedett egyszerűbb étellel, retekkal, répával! (L. Mart. 13, 16: *rapa, quae damus, in caelo Romulus esse solet*. Romulus a hagyomány egyik elágazása szerint épp ennek, a későbbiek szemében szinte komikusan ható jámbor egyszerűségnek a prototípusa. Seneca Apocolocyntosis-ában is (9, 5) Hercules csak azért fogadja be Claudiuszt az istenek közé, *cum sit e re publica esse aliquem, qui cum Romulo possit ferventia rapa vorare*.)³³ Az ősi hagyományok nagy élesztgetője, a polyhistor Varro szellemesen jegyzi meg egyik töredékében (sat. 63) a régi rómaiakról: *cum alium ac caepe eorum verba olerent, tamen optime animati erant*, — lehelletük talán nem volt valami jó, de lelkületük annál inkább.³⁴

Amilyen dicsőséges a régi idők példája, olyan elszomorító a közelmúlt. Abban a költeményben, amely már meghaladottnak mutatja a római őskort illető kezdeti pesszimizmusát, Horatius a közvetlen elődök bűne folytán megfogyatkozott ifjúságról beszél (c. 1, 2, 23—: *vitio parentum rara iuventus*). A hatodik római óda kezdősora (*delicta maiorum immeritus lues*) is az apák vétkeiben látja a bizonytalan jelen minden szenvedésének forrását. Ne feledjük, 29-ben vagyunk, mikor Róma Actium után fellélegzett ugyan, de Horatius a külső veszedelem elhárítása után még fontosabbnak, égetően sürgősnek hirdeti a belső megújulás szükségét és az Alexandriában időző Octavianustól további tetteket vár.³⁵

A reménytelen befejezés (46—):

*aetas parentum peior avis tulit
nos nequiores, mox daturos
progeniem vitiosiore*

még azt a szemléletet tükrözi, amely az emberiség történelmében folytonos hanyatlást lát. Hasonló Poseidoniosnak a római

³³ L. Friedländer ad Mart. 13, 16.

³⁴ V. ö. EPhK. 63, 1939, 228—.

³⁵ Heinze: Aug. Kult. 134; Komm.⁷ ad l.

történelem alakulásáról vallott felfogása is. Az „erényes régi Róma“ legendáját tulajdonképen csak Poseidonios fejlesztette rendszerré.³⁶ Szerinte Róma addig volt nagy, amíg polgárai kitartottak az ősi egyszerűség mellett. σώφρονες δ' ἦσαν καὶ πάντα ἀριστοὶ οἱ ἀρχαῖοι Ῥωμαῖοι, — írja Poseidonios nyomán Athenaios (6, 105 [273 A]). πάτριος μὲν γὰρ ἦν αὐτοῖς καρτερία καὶ λιτὴ διαίτα καὶ τῶν ἄλλων τῶν πρὸς τὴν κτῆσιν ἀφελῆς καὶ ἀπερίεργος χοῆσις. . . ὀλιγοδεεῖς ἦσαν. (Pos. 59. frg. Jacoby, hozzá a kommentár: FGH 2 C 194.) Az igazi rómaiságnak akkor lett vége, mikor ösztönző versenytársa, Karthago elvesztette nagyhatalmi állását, Róma pedig kitárta kapuit a görögség káros hatásának. Az addigi egyszerű életmód és szigorú erkölcsök helyébe végzetes nagyravágyás és fényűzés lépett. (Diod. 37, 2, 1: τὸ μεταπεσεῖν τοὺς Ῥωμαίους ἀπὸ τῆς εὐτάκτου καὶ λιτῆς ἀγωγῆς καὶ ἐγκρατοῦς, δι' ἧς ἐπὶ τοσοῦτον ηὐξήθησαν, εἰς ὀλέθριον ζῆλον τρυφῆς καὶ ἀκολασίας. Ezt fejti ki — ugyancsak Poseidonios nyomán — a következő fejezetekben.)³⁷

Ez a konstrukció sokak szemében egyhamar szinte nemzeti hitvallássá lett, — nem csoda, ha meggondoljuk Poseidonios óriási tekintélyét és elméletének tetszetősségét. Ha időnként háttérbe szorult is, mint látni fogjuk, mégis ez maradt az uralkodó nézet „Róma nagyságának és hanyatlásának okairól“. Modern rendszerbe Niebuhr foglalta, de még Mommsen sem zárkózott el előle teljesen.

Érdekes megfigyelni, mennyire egyezik Horatius és Vergilius felfogása az Aeneisben, ill. a *carmen saeculare*-ban és az ódák (rendszerint bensőség nélkül valónak tartott) utolsó könyvében azzal, amit ma az augustusi korszaknak a római történelemben elfoglalt helyéről és jelentőségéről mondhatunk. Szükségtelen elismételniünk azt, hogy Róma a görögséggel — kimutatható módon — kezdettől fogva érintkezett, és hogy ez az érintkezés nem a bomlasztás csíráit rejtette magában, hanem épp a nemzeti sajátságok szabad kifejlését segítette elő; azt, hogy a pusztá egyszerűség, mértéktartás és önzetlenség még egy népet sem tett naggyá, ha egyébként a felemelkedéshez szükséges pozitívumok hiányoztak,³⁸ — azt, hogy Augustus Rómája semmiképen sem bomlási termék, sem régi dicsőség sápadt visszfénye, vagy erőtlen másodvirágzás, hanem új aranykor, a multtal kezdődött fejlődési sor betetőződése, az eddigiek lezárása, egyben — legalább is a kor tudatában — új kezdet.

Mikor Horatius végleg megbizonyosodott, hogy a megszilárduló augustusi rend a kosmos győzelmét jelenti a chaos

³⁶ A. Rosenberg: Einleitung und Quellenkunde zur röm. Geschichte. 1921, 199. K. Reinhardt: Poseidonios über Ursprung und Entartung. (Orient und Antike 6.) 1928, 16, 3; 23. Kroll 30.

³⁷ A ὕβρις-okozta bukásból a felemelkedést Poseidonios persze Sulla restaurációs kísérletében látta, L. Fr. Klingner: Virgil als Bewahrer und Erneuerer. Das humanist. Gymn. 42, 1931, 134.

³⁸ R. Heinze: Von den Ursachen der Grösse Roms, 1930, 5.

felett (c. 3, 4),³⁹ az a kép, amelyet nemzetének multjáról rajzolt, még jobban eltávolodott az eredetitől. Változatlanul vallja, hogy Róma erejének, hatalmának záloga a század bűneitől való elfordulás és az ősi erkölcsökhöz való visszatérés (c. 4, 15, 4—: *tua Caesar aetas... emovitque culpas et veteres revocavit artes*; az időszerű dolgokat a multba visszavetítő Livius szerint [39, 41] már Cato censori programja is ez volt: *castigare nova flagitia et priscos revocare mores*). Ezen belül mindjobban hangsúlyozza a *pietas* szerepét Róma megalapításában és világhatalommá való fejlődésében. Aeneas alakja és Troia már ugyanolyannak jelenik meg (c. 4, 6, 23; c. 4, 7, 15; *carm. saec.* 42), mint Vergilius Aeneisében. Aeneas *pietas*-ának köszönheti Róma első felemelkedését, a pún háborúk megpróbáltatásain az újraeledő vallásosság vezette keresztül (c. 4, 4, 46—), éppúgy, mint ahogy a közelmúlt szenvedéseit is az ősi istenek elhanyagolása okozta (c. 3, 6, 7—: *di multa neglecti dederunt Hesperiae mala luctuosae*; v. ö. *Liv.* 5, 51, 4). De most a kegyes Aeneastól származó (s. 2, 5, 62—) Augustus intézi Róma sorsát (c. 4, 5, 1—: *divis orte bonis, optime Romulae custos gentis*; c. 4, 15, 17: *custode rerum Caesare*). Benne, az új aranykor megvalósítójában Horatius most már nem is a régebbi történelem méltó folytatását, hanem Róma politikai és erkölcsi nagyságának páratlan kiteljesedését csodálja. „A végzet és a jóságos istenek nála nagyobbat, vagy tökéletesebbet még nem adtak a világnak. Nem is fognak adni, még akkor sem, ha az ősi aranykor tér vissza.” (c. 4, 2, 37—:

*quo nihil maius meliusve terris
fata donavere bonique divi,
nec dabunt, quamvis redeant in aurum
tempora priscum.*

V. ö. *epist.* 2, 1, 16: *nil oriturum alias, nil ortum tale fatentes*.) Ugyanazt vallja tehát, mint Vergilius az Aeneisben. Mind a három látomás,⁴⁰ melyben a költő Róma jövő sorsának alakulását a mythikus kezdetekből kiindulva feltárta (*Aen.* 1, 286—: *nascetur pulchra Troianus origine Caesar, imperium Oceano, famam qui terminet astris*; 6, 791—: *hic vir, hic est, tibi quem promitti saepius audis, Augustus Caesar, divi genus, aurea condet saecula qui rursus Latium*; 8, 714—), Augustust a római történelem tetőpontjának tünteti fel. A *pietate insignis et armis* Aeneas erényeit Augustusban látja újraszületni. Mindaz, ami a római nép ősatya óta történt, csak arra szolgált, hogy előkészítse Augustus aranykorát. A mult nagy értékei Augustusban, családjában és a róla elnevezett korban mind újra megvalósultak. Régebben a történeti példákat lehetett buzdításul, ösztönzésül az időszerű törekvésekre alkalmazni, most a mult és a jelen

³⁹ Klingner: Gedanken über Horaz. 38.

⁴⁰ Heinze: Aug. Kult. 155.

szerepet cserélt. A régi idők jelentősége a nagyszerű jelen felépítéséhez való hozzájárulás mértéke szerint módosul, az aggódó parainesis lelkes panegyrikosszá változik.⁴¹

*

A régi Róma alakjainak tükröződése a történeti hagyományban, — néhány jelentéktelennek látszó, mégis bizonyos távlatokat nyitó apróság Augustus életéből, — a két legnagyobb római költő összetalálkozása az ősi Róma síkján, majd az ősök normatív munkálkodása nélkül elképzelhetetlen új aranykor egyengetésében: egységes kép tárul elénk a kor valamennyi megnyilvánulása alapján. Sajátságosan római vonás világosodott meg előttünk: a fejlődés kibontakozási lehetőségének a régebbi nemzedékek serkentő és például szolgáló gondolataiban és alkotásaiban való keresése.⁴² Az augustusi idők törekvései nem annyira az újra, mint inkább a kiforrott, „klasszikus“ tökéletességre irányultak, mindannak tudatos átszűrésére, végleges megformálására és birtokba vételére, amit az ősök, a *virī magni nostri maiores* (Varro de re rust 2, 1) hagyományoztak. (Goethe is valami ilyet mond: *was du ererbt von deinen Vätern hast, erwirb es, um es zu besitzen.*) Így válhatott a *saeculum Augustum* már a kortársak szemében követendő példaképpé, új fejlődés alapjává a későbbi századok számára.

Borzsák István.

*

Der römische Traditionskult ist ein vielbehandeltes Gebiet der Altertumswissenschaft. Bekannt ist die Bedeutung der *exempla maiorum* im Leben der Römer sowohl für die Gemeinschaft, wie auch für jeden Einzelnen. Die vorbildliche Tätigkeit der Vorfahren, ihre selbstlose Vaterlandsliebe, Uneigennützigkeit, Weisheit und Religiosität haben mit der Zeit an idealisierender Färbung nur gewonnen. Die sagenhaften Helden der nationalen Vorzeit ersetzen dem Römer dasselbe, was den Griechen die Gestalten des Mythos bedeuten. Aber im Rahmen dieses festgefügt Systems der Traditionswelt kann über eine etwaige Unabänderlichkeit der einzelnen Züge nicht gesprochen werden. Nach den verschiedenen Gesichtspunkten der verschiedenen Zeiten kommen Verschiebungen in der Auffassung vor. So wird hier das beispielhafte Bild des Romulus durch Jahrhunderte der römischen Geschichte verfolgt und es wird herausgestellt, dass der legendenhafte Gründer Roms als Sammelbegriff der Ideale den verschiedensten Auffassungen eine quasihistorische Grundlage für eigene Zielsetzungen und Bestrebungen bilden konnte.

Die grössten Persönlichkeiten der römischen Geschichte unterliessen es nicht, sich mit Romulus zu vergleichen, ja sogar gleichzusetzen. Mit der achtungsvollen Pietät des Octavianus allem gegenüber, was Roms Vorzeit betrifft, hängt es zusammen, dass es sich bei ihm eine besondere „Romulusepoche“ abgrenzen lässt, und dass diese Zeit (bis 27) nicht nur eine flüchtige Episode geblieben ist, sondern mit gutem Recht als

⁴¹ Kempter 125.

⁴² Klingner: Virgil. 136.

eine wahre Äusserung seines echtrömischen Wesens angesprochen werden muss, das ja seine ganze Lebensführung von vornherein bestimmte. Die Kleinigkeiten der suetonischen Biographie ergeben ein einheitliches Bild über seine liebevolle Versenkung in die Seele der altehrwürdigen Vergangenheit. Auch in dieser Hinsicht ist Augustus kein „kalträcherischer Heuchler“, sondern bewusster Bewahrer und Erneuerer von allem, was bei den Vorfahren für schön und gut galt.

Wenn wir Augustus' Lebenswerk und seine auf das Regenerieren des Römertums gerichteten Bestrebungen so beurteilen, sehen wir auch die Äusserungen der grössten Dichter von Roms goldenem Zeitalter in anderem Licht, in umfassenderem Zusammenhang. Es ist interessant zu verfolgen, wie Horaz von seiner hoffnungslos-pessimistischen Auffassung der römischen Vergangenheit in der ersten Epoden (welcher man übrigens auch in der Einleitung der Historien des Sallustius begegnet) nach Actium sich erhebt und in der Befolgung der *veterum norma* das Unterpfand für die Entfaltung der nationalen Kräfte und die einzige Möglichkeit der Wegräumung der noch immer bedrückenden letzten Vergangenheit erblickt, um endlich im *carmen saeculare* und im 4. Buch der Oden (wie Vergil in der Aeneis) seiner inbrünstigen Begeisterung über die glückliche Zeit des Augustus freien Lauf zu lassen und den *princeps* als Gipfelung alles bisher Gewesenen, einen noch nie erreichten und nie wieder erreichbaren Höhepunkt der römischen Geschichte zu feiern.

Stefan Borzsák.

MUSSOLINI ÉS A MODERN OLASZ STÍLUS.*

Mindenki számára, aki rádióon hallotta vagy írásban olvasta Mussolini szónoklatait, cikkeit és előadásait, világos és teljesen kézenfekvő az a tény, hogy a Duce nyelve és stílusa valami egészen újat, egészen szokatlant jelent az olasz irodalmi stílus történetében. Nem az eszmék eredetiségére célozunk ezúttal, hanem a forma, a kifejezés egyéni, könnyen felismerhető és semmi másal össze nem téveszthető sajátos struktúrájára. 1914-től, a „Popolo d'Italia-ba írt első vezércikktől egészen máig minden Mussolini-mondatot, minden Mussolini-írást vagy beszédet ugyanaz a belső indulat jellemez, ugyanaz a formát és tartalmat szükségszerű kapcsolatba olvasztó, ellenállhatatlan lendületű drámai feszültség.

Ennek az újszerűségnek maga Mussolini is tudatában van. Stílusát — egész életformájának megfelelően — harci eszköznek tekinti és sohasem öncélú művészetnek. Mikor Arnaldo Mussolini életrajzában visszatekint újságírói pályafutására, ennek jellemzésére csak ezt a szót találja: „battaglia“. Prózája, mely ennek az állandó harcnak szolgálatában áll, saját vallomása szerint igen egyéni próza: „Una prosa personalissima, figlia naturale

* A Budapesti Philológiai Társaság 1940 március 13-i felolvasó ülésén tartott előadás. — Conferenza fatta dall'autore nella Società Filologica di Budapest, all'Accademia Ungherese delle Scienze, il 13 marzo 1940.

e legittima, del mio temperamento“ (Vita di Arnaldo Mussolini, 126. l.). Ezt a stílust hiába próbálja szerzője álnév alá rejteni vagy más újságírói fogással álcázni: a gyakorlott olvasó biztos szeme azonnal felismeri és megakad rajta. Ennek a „prosa personalissima“-nak néhány vonását szeretnők bemutatni, ami annál is fontosabb, mert e kérdésnek nálunk eddig jóformán senki sem szentelt figyelmet. Földes Éva „Mussolini, az újságíró“ (Budapest, 1937) című dolgozatában stílustörténeti megjegyzéseket sajnos egyáltalában nem találunk. Munkánkban jó vezetőnek bizonyul egy olaszul író német kutatónak, Hermann Ellwangernak az „Il Giornale di Politica e di Letteratura“ 1939. évi I. számában megjelent tanulmánya („Sulla lingua di Mussolini“), mely Arda, Bianchi, Gustarelli és Volpicelli¹ megfigyeléseinek gondos felhasználásával alapos rendszerezést nyújt, jórészt Emil Winkler stilisztikai elveinek (Grundlegung der Stilistik, 1929) alkalmazása által. Ellwanger teljes tudományos felkészültséggel megírt tanulmányának egyetlen hibája az, hogy a stílus mögött villogó és azt éltető szellemi struktúrát nem ragadja meg a maga oszthatatlan totalításában s az elaprózott részletekkel nem von általános következtetéseket.

Néhány megjegyzést kell tennünk anyagunk pontos elhatárolásáról is. Forrásunk természetesen Mussolini műveinek (Studi e Discorsi) Hoepli-féle monumentális kiadása, a milánói „edizione definitiva“. Legnagyobb figyelmet arra az évtizedre fordítunk, mely 1914-től 1924-ig terjed. Véleményünk szerint ennek a korszaknak volt a legnagyobb szerepe nemcsak Mussolini egyéniségének világtörténelmi megformálásában, hanem stílusának kialakításában is. Négy elemet kell e korszakban megkülönböztetnünk: az elsőt a „Popolo d'Italia“-ba írt vezércikkek alkotják, a másodikat a stilisztikailag rendkívül érdekes „Diario di guerra“, Mussolini híres és nagy nemzetnevelő hatású hadinaplója, a harmadikat a megsebesülés után írt újságcikkek, a negyediket pedig az a szélesebbkörű publicisztikai és szónoki tevékenység, mely a fasizmus uralomrajutását eredményezte s uralmának első két évét ellenállhatatlan dinamizmussal töltötte meg. Az első, a harmadik és a negyedik elem stilisztikailag teljesen zárt egységet képez, s ebbe az egységbe, ebbe a stilisztikai folytonosságba ékelődik bele a „Diario di guerra“ váratlan intermezzo-ja. Szeretnők nyomatékosan kiemelni azt a tényt, hogy Mussolini esetében az olvasásra szánt vezércikkek nyugodtan vehetők a kifejezetten

¹ V. ö. G. Arda: L'Eloquenza Mussoliniana. Milano. 1928; L. Bianchi: Mussolini Scrittore e Oratore. Bologna, 1937; A. Gustarelli: Mussolini Scrittore ed Oratore. Milano, 1935; L. Volpicelli: Motivi su Mussolini. Roma, 1935. Részletesebb bibliográfiát ad Ellwanger: i. m. 126—8. l. A legújabb idevágó monográfia szerzője L. Adami: La lingua di Mussolini. Modena, 1939 (Istituto di Filologia Romanza della R. Università di Roma). Adami műve Bertoni stílusesztétikai elvein alapul s mindenekfölött Mussolini stílusának eredetiségét domborítja ki (vö. Adami, i. m. 11. l.).

szónoki művekkel egyazon kategóriába. Az olasz írott nyelv általában nehezen tűri a betűk ólombéklyóit: oly „sonoro” és sokszor oly „stridente”, hogy valósággal kipattan az írásbeliség szemnek és nem fülnek szánt hidegebb, intellektuálisabb formájából. Fokozottan áll ez a Mussolini nyelvére, erre az állandó feszültségben és készenlétben tartott harci eszközre: annyi benne a belső hév, az ellenállhatatlan „impeto”, hogy akaratlanul is hangosan olvassuk nemcsak szónoklatait, de cikkeit is: az írott betű visszatér a hangbeliségbe és jogait követeli. Minden soron érezzük, hogy Mussolini is, akárcsak Flaubert, nemcsak agyával, de nyelvével próbálta ki, valóságos „danse buccale” segítségével, szavainak hatását, jóhangzását és ütőerejét. Az élő nyelv a szóbeliség nagy művészet kell csodálnunk tehát a vezércikkben is, s ez a szóbeliségre való ösztönös törekvés, a született rétor, természetes tendenciája néha felbukkan a „Diario di Guerra” fojtott hangú, de szuggesztív erejű soliloquiumaiból is. Felfogásunk igazolását tehát maga Mussolini stílusának szándéka és struktúrája adja meg.

Mi jellemzi Mussolini stílusát? A közfelfogás szerint: tökéletes és tudatos szakítás az olasz szónoklat hagyományaival. Amint Mussolini politikai karrierje elején szembenállt a parlamentárizmus s általában a közélet elavult és feleslegessé vált formáival, úgy támadta a túlságosan könnyű és szokványos olasz retorika hagyományos képviselőit is. „Voi sapete” — mondja 1925 november 18-án a Képviselőházban a fasiszta politikát összefoglaló beszédében — „che io non faccio *grandi parole*, *ma dei fatti*... *I miei discorsi sono dei fatti, o li registrano o li annunziano*” (V. 205. l.).¹ Már e szavak teljesen kizárják a „*grandi parole*”, a retorikus túlzások alkalmazását. „Non amo le parole solenni” (III. 222. l.) mondja egy más alkalommal. Az egyszerű világos, tényekkel érvelő beszédet már a fasizmus diadalának évében Mussolini határozottan a hagyományos „eloquenza” fölé helyezte. „Oh, se fosse possibile strangolarla, come consigliava un poeta” (itt természetesen Verlaine „Art poétique”-jére utalt!) „l’eloquenza verbosa, prolissa, inconcludente, democratica, che ci ha deviato così lungo tempo” (II. 30. l.). Még határozottabb az 1921 április 3-án mondott bolognai beszéd: „Io credo, io sono quasi certo che voi non attendete da me un discorso retorico, ma vi attendete da me un discorso *duro e aspro*, come è nel mio costume” (II. 155. l.). Ez a beszédstílus tehát Mussolini szerint is „duro e aspro”, de egyszersmind mégis *olasz*, sőt ezen túlmenően *római*. Szigorú belső fegyelem tükörképe; ami mögötte rejlik, nem más, mint „severa disciplina interiore” (V. 281. l.). Mussolinit stílusában mindíg a „concisione tacitiana”,² a tacitusi tömörség

¹ Vö. még: „La più profonda eloquenza è oggi nelle cose, *nei fatti*” (III. 115. l.). Idézi Adami is, 17. l. Szavak és tények szoros, sorsszerű összefüggéséről u. o., 18–19. l.

² Tacitusszal Ardaud vetette össze (i. m. 85, 88. l.), de a párhuzamokat Adami erőltetettnek ítéli (11. l.).

ideálja hevíti s ez természetes is nála, ki annyira rajong uralma nagy előképéért, az antik róma ragyogó világáért. „Noi per tutta la nostra *forma mentis*, per tutto il nostro stile, siamo degli esaltatori di tutto ciò che è romano“ (II. 214. l.) — mondja 1921-ben. Négy évvel később, a Capitóliumon, Róma első kormányzójának beiktatási ünnepélyén e stílusideált pontosabban körülhatárolja:

„Il discorso che ho l'onore e il piacere di rivolgervi sarà di stile romano, intonato nella sua concisione alla solenne romanità di questa cerimonia. Rigorosamente esclusa ogni divagazione retorica, il mio discorso consisterà in un elogio per quanto avete fatto e in una precisa consegna per quanto ancora vi resta da fare“ (V. 243. l.).

E capitóliumi beszéd érdekesen kapcsolja össze a „romanitás“, a római jelleg eszményét a szónoki pragmatizmussal, s mindkettőt egységbe foglalja a tömörségre, a „concisione“-ra való határozott, tudatos törekvés.

Mussolini minden írása és minden beszéde tömör; de sohasem zsúfolt és sohasem fárasztó. E tömörségből, mely ellenhatás a született újságíró könnyed bőbeszédűségével szemben, keletkezett a „Diario di guerra“ páratlan sűrítettsége s azok az ige-nélküli mondatzuhatagok, melyekben Ellwanger Mussolini „Nominalstil“-jének jellegzetes példáit fedezi fel (100. kk. l.).⁸ Igaza van a német szerzőnek, de még pontosabb lesz a meghatározásunk, ha azt mondjuk, hogy a „Diario di guerra“ stílusát nem is annyira a nominális mondatok túltengése, mint inkább az apró impresszionista megfigyelések gyors mellérendelése jellemzi.

Egy őszi esős nap: „Giornata melanconica. Prima pioggia autunnale. *Sottile. Silenziosa. Insistente*“ (I. 71. l.).

Egy induló katonavonatot: „Una prima scossa. Un fischio breve. Ecco: il treno va. Addio! Addio! Un agitare convulso di mani fuori dai finestrini e un gridare tumultuoso: Addio! Addio! Poi canti a voce spiegata“ (I. 73. l.).

Találkozás az Isonzóval: „Pomeriggio di chiacchiere. Episodi di guerra. Esaltazione unanime degli Alpini. L'Isonzo! Non ho mai visto acque più cerulee di quelle dell'Isonzo. Strano! Mi sono chinato sull'acqua fredda e ne ho bevuto un sorso con devozione. Fiume sacro!“ (I. 77. l.).

Egy zavaros, ideges, téli nap: „*Neve, freddo, noia infinita. Ordine, contrordine, disordine*“ (I. 229. l.).

Csodálatos milyen hajlékony, milyen kifejező, milyen lírai tud lenni ez a szinte kötőszó és szerkezetnélküli táviratstílus. Lehetne benne a futurizmus gyorsaság-imádatának ösztönös dinamizmusát keresni, de természetesen nem szabad tudatos utánzást feltételeznünk. Közelebb járunk az igazsághoz, ha azt mondjuk, hogy Mussolini ott, a Karst lehetetlenül veszélyes lövészárkaiban, járhatatlanul meredek lejtők sziklafedezékeiben a pil-

⁸ A főnevek „kultuszához“ érdekes adalék e mondat is: „I sostantivi rendono superflui gli aggettivi“ (VI. 252. l.).

lanatnyi benyomások hű regisztrálásával *akaratlanul* alkotta meg a futurista próza legtokéletesebb dokumentumát.

Ezen a nyelven azonban szónokolni lehetetlen volt. Szükség-szerű követelményént tűnik fel ma, hogy amikor Mussolini 1917-ben, megsebesülése után ismét megkezdte publicisztikai tevékenységét, visszakanyarodott ahhoz a stílushoz, mely a „Diario di guerra” előtt életeleme és mindennapi eszköze volt.

S most joggal tehetjük fel a kérdést: van-e vajjon oly stílussajátság, mely összefüzi, egységbefoglalja Mussolini élőbeszédszerű műveit az 1914–24. közti évtizedben s mely hidat épít 1915 és 1917 dialektikája közé, eltekintve a harctéri évek által teremtetett szakadéktól?

Ilyen sajátságot valóban találunk. Ez a „ritmo ternario”, a mondatelemek hármas tagolása, a Victor Hugo-analízisekből jól ismert „veni, vidi, vici”-féle mondatsémája. Mussolini gondolat-sora legtöbbször ezt a hármas tagolást mutatja; s e hármas csoport mnedeigyik tagja úgy hat a hallgatóra, mint egy-egy döngő kalapácsütés. A legegyszerűbb, a legpregnansabb retorikai moduláció ez: az antik *τρίκωλον*, melyet Cicero és Quintilianus is szépnak tartott,² melyet a modern stílustörténetben Victor Hugo töltött meg új, romantikus tartalommal³ s mely egyszerűségénél fogva felette alkalmas arra, hogy nagy tömegek figyelmének rögzítője, hangzatos jelszavak ritmikus kerete s e különös, retorikamentes, nyers ékesszólás eszköze legyen.

Maga Mussolini mélyen rómainak tartja a gondolat- és beszédritmusnak ezt a formáját; ezért van, hogy még Róma apoteózisa is „ritmo ternario”-ban jelenik meg előtte:

„Noi fascisti non possiamo dimenticare che Roma, questo piccolo territorio, è stato una volta

*il centro,
il cervello
il cuore del mondo*“ (II. 214. l.).

Egy-egy „ritmo ternario”-t hallatlan belső lendítőerő tud megtölteni:

² Quintilianusnál igen gyakori ez a szerkezet, pl.: „vicit pudorem libido, timorem audacia, rationem amentia” (Inst. or. IX. 4). A „trico-lon” antik alkalmazásában rendesen „affektív-steigernd”, v. ö. E. Lindholm: Stilstische Studien zur Erweiterung der Satzglieder im Lat. Lund, 1931. 100. kk. l. A hármas csoportosítás szakrális eredetéről O. Weinreich: Trigemination als sakrale Stilform. Studi e materiali di storia delle religioni IV (1928), 189. kk. l.

³ Victor Hugót pályája elején maga Mussolini is említi: I, 20. l. A Victor Hugo-i „groupement ternaire”-ről. Vö. Eug. L. Martin: Les symétries de la prose dans les principaux romans de V. Hugo. Paris, 1927; A. Ledu: Le rythme dans la prose de V. Hugo de 1810 à 1831. Paris, 1929 (itt van legrészletesebben kifejtve a „groupement ternaire”). L. még A. Ledu: La répétition symétrique dans l'alexandrin de V. Hugo de 1815 à 1856. Paris, 1929.

„Venti milioni di uomini:
un cuore solo,
una volontà sola,
una decisione sola“ (id. Ellwanger, 83. l.).

Vagy másutt:

„Portiamo altrove *il nostro cuore,*
le nostre angoscie segrete,
le nostre speranze superbe“ (II. 267. l.).

Figyeljük csak meg a „ritmo ternario“ harmadik tagját: ez ritmikailag a legtökéletesebb, a legművészebb. Ritmusa a chiabre-rai „novenario“, az a lengő anapesztusi forma, melyben D'Annunzio az „O falce di luna calante“ halhatatlan sorait írta meg. De mégis milyen különbség van a két kifejezés között! D'Annunzio „novenario“-ja halk moll-arpeggiok sorozata, Mussolini „novenario“-ja viszont tisztán, férfiasan csengő dur-akkord!

Néha előfordul, hogy a hármas tagolás mindegyik tagját megfelelő antitétikus konklúzió egészíti ki:

„*Alle sanzioni economiche — opporremo — la nostra disciplina,*
la nostra sobrietà,
il nostro spirito di sacrificio;

Alle sanzioni militari — risponderemo — con misure militari
Ad atti di guerra — risponderemo — con atti di guerra“.
 (Idézi Ellwanger, 83. l.)

Néha a szóismétlésen alapuló hármas tagolás zárótagja válik újabb hármas csoport kiinduló tagjává:

„*Parlino i fanti delle vostre brigate;*
parlino gli alpini delle vostre montagne;
parlino coloro che hanno dato il sangue,
che hanno dato la fede,
il braccio alla patria“ (III. 216 l.).

Egyes esetekben a „tricolon“ alappilléreül szolgáló szóismétlés párhuzamos kifejezéseknek nem az elején, hanem a végén áll:

„*Ma il Destino era in noi,*
la causa della disfatta è in noi,
le ragioni della ripresa sul Piave, le forze della riabilitazione sono in noi...“

Végkövetkeztetés:

„*Il 1918 sarà quello che noi vorremo che sia*“ (I. 300. l.).

Már e példában is látjuk, hogy a tagolás néha idő- és módalakoknak ellentétével válhatik még pregnánsabbá. „Imperfetto“ és „Passato prossimo“ ellentétén alapul a következő periódus:

„*Colle vecchie carte non si giuoca più.*

Servivano — hanno servito — oggi nessuno azzarda più di raccattarle“ (III. 43 l.).

Múlt és jövő ellentétét találjuk a következő példában:

„Il popolo italiano *ha creato* col suo sangue l'Impero. Lo *feconderà* col suo lavoro e lo *difenderà* contro chiunque con le sue armi“ (X. 119 l.).

Végül jelen és jövő dinamizmusa domborodik ki ebben a mondatban:

„L'Italia che noi *vogliamo fare*,
che *costruiamo giorno per giorno*,
che noi *faremo*, *sarà una creatura magnifica*
di forza — e di saggezza“ (III. 46 l.).

Modális különbségeken alapul viszont a következő példa: „Vi dirò solo che il Governo che ho l'onore di presidiere *non è, e non può e non deve essere* un Governo anti-operaio“ (III. 96 l.).

E temporális és modális különbségek érzékeltetése után meg kell jegyeznünk, hogy nemcsak kijelentő mondatok, hanem néha párhuzamos kérdések is szerepelnek egymást erősítő hármas fokozásban: „Lo studioso che si reca in Germania è tratto a domandarsi:

la repubblica è una maschera?
Il pacifismo è una maschera?
La miseria è una maschera? (III. 269. l.).

Tévedés volna azonban azt hinnünk, hogy Mussolini csak a hazafias lendület emelkedett pillanataiban nyúl a hármas tagolás hatásos és művészi eszközéhez. Ez a ritmikai figura nála — hogy úgy mondjuk — reverzibilis, mivel gyakorta válik a gúny, a megvetés kifejezőjévé. Amikor például 1914-ben Mussolini a megalkuvók, a beavatkozni nem akarók ellen küzd, gúnyos „groupe-ment ternaire“-ek sorozatát zúditja a nyúl szívűekre:

„*Incoerenza? — Apostasia? — Diserzione?*
Ma più.

Resta da vedersi da quale parte stiano *gli incoerenti, — gli apostati, — i disertori*“ (I. 8 l.).

A szóismétlésen alapuló hármas párhuzamoknak^{3a} (I. fentebb *parlino — parlino — parlino* esetében) szintén megvan támadó jellegű, ironikus megfelelője:

La facciano (t. i. a „propaganda antiguerresca“-t) i preti temporalisti e i gesuiti...

la facciano i borghesi, contrabbandieri o meno, che — specie in Italia — dimostrano la loro pietosa insufficienza politica e morale,

la facciano i monarchici che... non sanno rassegnarsi a stracciare il trattato della Triplice“ (I. 9 l.).

^{3a} A „tricolon“-nak ezt a fajtáját „triplicatio“-nak nevezik.

Néha a támadó jellegű „tricolon”-ok tökéletes ritmikai párhuzamot alkotnak:

„Non avrò remissione — non avrò pietà
per tutti i reticenti,
per tutti gli ipocriti,
per tutti i vili (I. 13 l.).

Ugyanez az ellenállhatatlan „martellato”-ritmus üti meg füllünket 1919-ben, amikor Mussolini a párizsi békekonferenciákon résztvevő olasz kiküldötteket támadja:

„Quel gruppo di uomini che si chiamano ministri, non meritano altra definizione se non questa:

di bastardi — di deficienti — di mistificatori e tutto ciò al superlativo per quel che riguarda il loro capo che si diverte a Parigi, in quel covo *di damazze equivoche*, — *di funzionari perditempo*, — *e di giornalisti sbafatori* — che è „l'Eduardo VII” (II. 23. l.).

Érdekes megfigyelnünk, hogy a „ritmo ternario”-nak ez az ambivalenciája, vagyis mind amelioratív, mind peioratív használata már az antik világban, a római ékesszólásban fellelhető. Cicero a „De Signis”-ben (IV, 7) egyetlen mondatával több példát szolgáltat:

„tot homines cuiusque modi; non loquor
de integris — innocentibus — religiosis,
tot cupidi — tot improbi — tot audaces,
quorum nemo sibi
tam uehemens — tam potens — tam nobilis
uisus est
qui ex illo sacrario
quicquam poscere — aut tollere — aut attingere
auderet”.⁴

Gúnyos, támadó értelmű „tricolon” csendül meg Seneca prózájában is:

„*Damnata* est quia incesta est — *deiecta* est quia damnata erat — *repetenda* est quia et incesta et damnata et *deiecta* est”.⁵

S nem csoportosította-e már Dante is „gruppo ternario”-ba megvetű jelzőinek egész sorát:

„*stoltissima — vilissima — dannosissima*”.

De vajjon ugyanaz a Dante nem foglalta-e hármas csoportba azokat a tételeket is, melyek számára a legszentebbet jelentették:

⁴ E periódus stilisztikai értékelésére nézve ld. J. Marouzeau: *Traité de stylistique appliqué au latin*. Paris, 1935, 260. l.

⁵ Idézi V. Pisani: *Corresponsioni tri- e polimembri*. Estr. dagli *Annali della R. Scuola Normale Sup. di Pisa (Lettere)*. Ser. II—Vol. VIII (1939). Pisa, 1939, 3. l.

„però che in lui è *somma sapienza — e sommo amore — e sommo atto*“⁶

Igy nyeri vissza Mussolininál is a „tricolon“ csakhamar antik méltóságát: általa domborít ki 1919-ben a Duce három nemzeti szempontból fontos törekvést:

„*La volontà di Fiume — la volontà dell'Italia — la volontà di d'Annunzio e dei suoi legionari.*“

Ettől kezdve a „trocolon“ állandóan régi ragyogásában jelenik meg; különösen szép s ezért idézésre méltó az a periódus, melyet az 1921 április 3-án mondott bolognai beszédben találunk:

„Ieri, mentre il treno mi portava a Bologna...”

mi riconoscevo fratello nei contadini che avevano il gesto sacro e grave di colui che lavora la terra;

mi riconoscevo nel cielo azzurro che suscitava la mia inestinguibile passione del volo;

mi riconoscevo in tutti gli aspetti della natura e degli uomini“ (II. 164. l.).

Mielőtt Mussolini stílusának más sajátosságaira térnénk, meg kell jegyeznünk, hogy a „ritmo ternario“-nak van — úgy látszik — valami parancsszerű, méltóságteljes, hogy úgy mondjam, „imperialis“ érzelmi velejárója. Nem éreketlen megjegyeznünk e ponton, hogy a gondolat- és mondattagolásnak e hármas egységét Napoleon is szívesen alkalmazta; abban a szövegrészletben, melyet Lanson a *L'art de la prose*-ban idéz (294. l.), a „groupement ternaire“-eknek valóságos tobzódását fedezhetjük fel.

Tévedés lenne azonban azt hinnünk, hogy a „ritmo ternario“ — melynek fontosságára a történeti előzmények tisztázása nélkül már Ellwanger rámutatott⁷ — Mussolini prózájának egyetlen tagolási, szerkezeti eleme. A hármas tagolás mellett ugyanis gyakran felbukkan a gondolatoknak és a mondatizeteknek *négyes csoportosítása*, mely már nem a romantikus stílusra, hanem a francia klasszicizmus „phrase carrée“-jára s ezen túl az antik „tetracolon“-ra emlékeztet.⁸

Íme néhány példa.

⁶ Pisani: i. m. 1. l.

⁷ Ellwanger: i. m. 82. kk. l.

⁸ V. ö. Seneca: dixit Mursedius illud tetracolon „serviebat forum cubiculo, praetor meretrici, carcer convivio, dies nocti“, novissima pars sine sensu dicta est, ut impletur numerus“ (idézi Pisani: i. m. 3. l.). Senecának ez a mondása arra is rávilágít, hogy a római ékesszólásban a „numerus“ kitöltését nem mindig az értelem, a „sensus“ kívánta meg. Mussolininál ilyen felesleges „remplissage“ sohasem fordul elő s azért nem lehet nála a „tricolon“-t vagy a „phrase carrée“-t pusztán amplification-nak, „Erweiterung“-nak tekinteni (v. ö. Lindholmnek a 2. jegyzetben intézett tanulmányával).

1914 decemberében, a beavatkozás érdekében kifejtett kampány idején írta Mussolini ezt a mondatot:

„Ad ogni modo è falso che la borghesia italiana sia guerra-fondaia. Tutt'altro! E neutralista e disperatamente pacifista.

Il mondo della Banca è neutrale;

la *borghesia industriale* ha riorganizzato i suoi affari,

la *borghesia agraria* — piccolo e grande è pacifista per tradizione e temperamento

la *borghesia politicante e accademica* è neutrale“ (I. 19. l.).

Ugyanitt megtaláljuk a négyes csoportosítást, a négy szimmetrikus íz rövidebb s talán még hatásosabb változatát:

„Bisogna agire, muoversi, combattere e, se occorre, morire (I. 24. l.).

A „Diario di guerra“-ban négyes tagolást nem találunk (ritka a hármas is; két példát fentebb idéztünk v. ö.: „Ordine — Contrordine — Disordine“). Visszatér azonban ez a gondolatforma 1917-ben, amikor Mussolini újra megkezdi újságírói tevékenységét. Van egy óriási négyes tagolás, melynek témája: „E la guerra che bisogna continuare“ (I. 300 l.). Később az 1915 májusa és 1918 októbere közt lepergett olasz történelmet így foglalja össze:

L'inizio e la fine.

La volontà. — La costanza. — Il sacrificio. — La gloria (I. 356. l.).

Lehetetlen észre nem vennünk, hogy e ponton a „Diario di guerra“ nominális struktúrája hatott a szónoki stílusra s a kettő szerencsés keveredéséből származik ez a szoborszerű, epigrafikus tömörség, kissé D'Annunzio-ízű, váratlan csattanójával (*La gloria!*).

Nem akarjuk a példák számát feleslegesen szaporítani, de idéznünk kell még egy klasszikusan kiegyensúlyozott „phrase carrée“-t:

„I Trattati non sono eterni — non sono irreparabili;
sono capitoli di storia — non epilogo di storia“ (III. 9. l.).

Idézzük még a már többször említett bolognai beszéd záróperiódusát:

„Noi italiani del secolo XX;

noi che abbiamo veduto la grande tragedia del compimento nazionale;

noi che portiamo nel profondo del nostro animo il ricordo di tutti i nostri morti, che sono la nostra religione;

noi, o cittadini d'Italia, facciamo un solo giuramento,
un solo proposito:

vogliamo essere gli artefici tenaci — ma modesti
delle sue fortune presenti — e avvenire.“ (II. 164 l.)

Már az idézett mondatpélda igazolja, hogy a négyes csoportok egyes tagjai s különösen a zárótag további ritmikusan tagolt bővítményeket hordozhatnak. Vannak esetek, mikor egy-egy négyes periódus hármassal vagy viszont kombinálódik. Az ilyen mondatok természetüknél fogva terjedelmesek s azért csak egyet-kettőt mutatunk be:

Gúnyos értelmű hármásra ugyancsak pejorativ „phrase carrée” épül a következő mondatban:

„C'è da rabbrivire al pensiero che si trovano, in questo momento, a Roma più di duecento deputati. E costoro

tramano — brigano — ciarlano:

non hanno che un pensiero — conservare la medaglietta,

non hanno che una speranza — quella di entrare ... in qualche combinazione ministeriale.“ (I. 36 l.).

Líraibb hangú részlet egy másik, ahol a hármások melankóliájával és tompa hanghatásával szembe van állítva a négyes tagolás katonás tömörsége, lelkesítő fokozása, mely végül egy anapsztikus lejtésű konklúzióban csúcsosodik ki:

„Ci sono i giorni che passano senza lasciare tracce nella monotona successione delle ore — sono i giorni grigi — sotto un cielo *grigio, uniforme, unicolore* —

ma ci sono i *giorni di tempesta*

i giorni di eccezione,

i giorni di tumulto,

i giorni di creazione — e di distruzione (s végül

a konklúzió): *i giorni di che valgono gli anni.* (I. 298 l.)

Ennél művészibb szerkezetet csak egyet teremtett Mussolini: azt, amelyben Cesare Battisti emlékét örököltette meg. Itt az első részt egy természeti képet hordozó hármás tagolás és egy kontraszthatásra épült, „poláris”⁹ kettősség alkotja, a zárótag pedig egy tudatos fokozással harsogó „fortissimo”-ig felerősített „ritmo ternario”:

Ma *dalle Alpi bianche* di neve e vermiglie di sangue,

dalle rive dell'Isonzo che assiste alla rinascita dell'Italia,

dalle pietraie orride del Carso,

dal petto dei *vivi* — dalle fosse innumerevoli dei *morti*

il grido di Cesare Battisti

è stato udito

è stato raccolto,

è diventato un grido di battaglia (I. 258 l.).

⁹ A fogalomra nézve v. ö. E. Kemmer: Die polare Ausdrucksweise in der griech. Literatur. Diss. Würzburg, 1903; J. B. Hofman: Zum Wesen der sog. polaren Ausdrucksweise. Glotta, XV (1927), 45. kk. I.; G. Salomon: Die Entstehung und Entwicklung der deutschen Zwillingsformen. Diss. Göttingen, 1919. 21. l.

Nincs kétség aziránt, hogy e kombinált szerkezetek is gyökereikben, megalkotásuk módjában antik eredetűek. Négyes szerkezetbe beleépülő „tricolon”-t, illetve poláris kifejezéseket már Cicerónál találunk (Orat. 66):

Est enim iudices, haec, *non scripta sed nata lex*,
quam *non didicimus, accepimus, legimus*,
uerum ex natura ipsa *adripuimus, hausimus, expressimus*,
ad quam *non docti, sed facti, non instituti, sed imbuti* sumus.¹⁰

Változatos stilisztikai és ritmikai figurákat mutatnak Mussolininak azok a mondatai is, amelyek egy-egy következtetést, egy-egy célkitűzést vésnek plasztikus módon a hallgatók tudatába. Már láttuk, hogy az ilyen, koncentrikusan egy cél felé törő dinamikus kifejezések sokszor öltik magukra a „ritmo ternario”-nak fokozásra annyira csábító lüktetését. Néha azonban a szónok pillanatnyi intuíciójával új változatokat teremtet. Kitűnő például ez az ellentétekre épített célkitűzési forma:

Dei <i>malvagi</i>	Restano nel loro fango i primi,
e degli <i>idioti</i>	crepino nella loro nullità
non mi curo.	intellettuale gli <i>ultimi</i> .

Io cammino (I. 10 l.).

Rendkívül szellemes figura az is, hol a négyes csoportosításban jelentkező jelzők amint értelmileg egyre súlyosabbá lesznek, abban a mértékben hangzásilag mind rövidebbé, tömörebbé válnak:

„Farò un giornale *indipendente — liberissimo — personale — mio*”. (I, 10 l.)

Az elmondottak alapján természetesnek látszik, hogy ennek a szerkezetnek is megvan irónikus pendant-ja:

„Insomma, bisogna decidersi: o la guerra o se no, finiamola con la commedia della grande potenza.

Facciamo delle bische — degli alberghi, — dei postriboli — a ingrassiamo” (I. 33 l.).

Mint látjuk, Mussolini stílusában és retorikájában nem szabad a hagyományos olasz ékesszólás fogásait keresnünk, hanem mindössze néhány, alapjában véve igen egyszerű, igen természetes ritmikus képlet változatait. S mégis, minő gazdagság ebben a tipikusan itáliai egyszerűségben! Mennyi új szín, mennyi új akkord, mennyi polifón hatás! „Duro e aspro”, elfogadhatjuk e két jelzőt, melyet maga Mussolini mondott stílusáról, de csak úgy, ha hozzátesszük, hogy ez a keménység, ez a szigorúság nem zárja ki, hanem egyenesen megköveteli a szónoki művészet bizonyos egyszerű, de annál hatásosabb eszkö-

¹⁰ Marouzeau: i. m. 258. kk. l.

zeit. Nem öncélú díszek ezek — ilyeneket Mussolini esztétikája meg sem tűrne — hanem magából a gondolatból kisarjadó, a gondolattal együtt születő nyelvi formák, melyeket valóban egy római ideállal betelt, ízig-vérig mediterrán „forma mentis” követel meg.

Ez a „forma mentis” szabja meg a szókincs korlátait is. Világosság és célszerűség a legfőbb követelmény; a szépség csak mint e két főkövetelmény inhaerens tartozéka jelentkezik. Mussolini rendkívül változatos alkalmakkor emeli fel szavát, s mindenkor megtalálja szerencsés intuícióval azt a szókincsot, mely minden keresettség nélkül, legjobban illik az alkalomhoz. „Diario di Guerra”-ja a háborús olasz katonanyelv alig irodalmiasított, hű fotográfiája. Sokszor találunk benne szójegyzéket is a katona-argot-ból, s feltűnően sok a francia szó¹¹ (egy mai olasz „Diario di guerra”-ban már kevesebb lenne). A nagy politikai megnyilatkozások nyelve eleven, színes, dinamikus. Itt-ott újságírói emlékek villannak fel benne; ilyennek tartják például a *defenestrare*, *defenestrazione* (kidobni, kidobás) szavak sűrű használatát.¹² Új szavak alig akadnak; sok az *auto*-val képzett összetétel (*auto-elevazione*, *autoelegiarsi*, stb.). Akad egy-egy ironikus értelmű új szóképzés (pl. *tribù medagliettata*, *Diuturna*, 49, a rendjelek után szaladó képviselőkről) vagy *infamabile*, melyet egy „ritmo ternario” kitöltése pattantott ki (un Ministro *infame*, *infamabile*, *da infamarsi*, II. 158 l.). Meglepő ez a szókincsbeli konvencionálizmus, hiszen tudjuk, hogy Mussolini nagy érdeklődéssel kíséri az olasz nyelvtisztasági törekvéseket s alkalmazmánál maga is alkotott egy-egy szerencsés neologizmust,¹³ de könnyen megmagyarázható azzal, hogy a szónok sohasem akarja váratlan neologizmusokkal hallgatósága nyelvérzékét ellentmondásra ingerelni. Az ilyen nyelvi rezisztencia veszélyeztetné a hatást s a gondolati tartalom népszerűsödését. Legfeljebb ironikus hangulatban születnek váratlan szóképek: ilyen pl. az, amikor Mussolini „Sua Eccellenza Nizzi” helyett ezt mondja: „Sua Indecenza Nitti” (II. 31 l.). Ellwanger erősen kiemeli az orvosi képek gyakori alkalmazását, pedig ezek — bármily hatásosak is — nem mindig a legszerencsésebbek.^{13a} Sokkal érdekesebbek azok a képek és hasonlatok,

¹¹ Pl. „il vino *brulé*” (I. 146. l.), „i *permissionnaires*” (I. 156 l.), igen sokszor *corvée*, *poilu*, stb. Ritkábbak „il chef de cuisine” (I. 153. l.), „porte-bonheur” (129. l.).

¹² Ellwanger: i. m. 109. l.

¹³ Így nevezte pl. 1933-ban, Forlì városában, a vasmunkásokat „*ferraioli*”-nak. V. ö. M. Campana: *La musicalità della lingua italiana*. Roma, (1934), 31. l.

^{13a} Ilyen például a Népszövetség jellemzése, 1920-ból: „Quella specie di *mostruoso aborto* idealistico plutocratico che è la cosiddetta Società delle Nazioni” (Diut. 303). Még erősebb az 1919-i olasz kormányzat kegyetlen aposztrofálása: „Quel gruppo di uomini, appestati e sifilitizzati di *parlamentarismo*” (II. 23. l.).

melyek Mussolini lelkéből akkor pattannak ki, mikor az egyszerű néphez szól s emberré lesz az emberek között. Nemcsak a néppel folytatott híres dialógusaira gondolunk,¹⁴ hanem például arra a beszédre, melyben a lombárdiai vasmunkásokhoz szólva (Ai metallurgici lombardi), atyjának, a romagnai kovácsnak emlékét idézte fel:

„I miei antenati erano contadini che lavoravano la terra e mio padre era un fabbro che piegava sull'incudine il ferro rovente. Talvolta io da piccino aiutavo il padre mio nel suo duro umile lavoro; e ora ho il compito ben più aspro e più duro di piegare le anime“ (III. 38 l.).

Ez az utolsó mondat, mely váratlan szintézisbe foglalja Mussolini egyszerű eredetét, atyjának nehéz kovácsmunkáját s az ő államférfiúi tevékenységét, felvet számunkra egy sokkal mélyebb, sokkal bonyolultabb problémát. Nemcsak azt, hogy Mussolini a maga hivatását, a maga feladatát is „aspro e duro“-nak nevezi, mint a stílusát — így azonosul egymással, buffon-i értelemben ember és stílus! —, hanem egy másik, tudományos szempontból nagyfontosságú kérdést is. Ha el is ismerjük Benjamin Crémieux-vel, hogy Mussolini szellemi alkatára döntő befolyást gyakorolt Romagna,¹⁵ ez még nem zárja ki, hogy minden eredetiség ellenére szellemi ősök, szellemi „antenati“ emléket és nyomát ne keressük Mussolini stílusművésze mögött. Ilyen kapcsolatok feltételezése egészen természetes, hiszen kétségtelen, hogyha Carducci vagy d'Annunzio igazi „poeta doctus“, akkor Mussolini, a stílusművész, valóban „orator doctus“, kinek irodalmi műveltsége az egész italikus multat felöleli. Más vezető államférfiaknál ritkán vagy sohasem fordul elő, hogy Verlaine-re utaljanak (I. fentebb), vagy Carducci, Vergilius (II. 150 l.), esetleg Dante-idézzel (II. 206 l.) zárjanak le egy politikai beszédet, s az sem képzelhető el, hogy egy más parancsuralmi kormány feje éppolyan áhitattal mondja ki egy hosszú periódus végén a „stelle“ szót, ahogyan hét évszázaddal ezelőtt Firenze legnagyobb fia, minden harmincharmadik éneke utolsó sorában. *Mussolini személyes élményként hordja magában az italikus kultúra csúcsait s ez a személyes élmény tölti meg életművét fátkyaként sugárzó magasabb szellemi tartalommal.* Természetes tehát, hogy felleljük nála Cicero szónoki ritmusát és Caesar tömör tárgyilagosságát, s az is természetesnek tűnik fel, ha egyes vonásait az olasz múlt nagy alakjainak művészetével rokonítjuk.

A mussolinii stílus közvetlenségének s egyben tiszta klasszi-

¹⁴ Ellwanger: i. m. 74. kk. I.

¹⁵ „La littérature romagnole, la plus curieusement contrastée de toutes, en qui se trouvent deux séries d'esprits: les uns pleins de vitalité, d'ardeur, de fougue, de véhémence, d'âpreté destructrice et constructive dont Oriani, Mussolini sont des types purs;... les autres tout idylliques et tendres: Pascoli, Severino Ferrari, Marino Moretti, et avec plus de scepticisme, Renato Serra“ (Panorama de la litt. ital. 23. l.).

citásának egyik előfutárja szerintünk Macchiavelli, kinek művei elé a Duce 1924-ben csodálattal teljes előszót írt.¹⁶ Egyetlen Macchiavelli idézet legendő e szellemi rokonság igazolására, mégpedig az a mondat, mely az Itáliában garázdálkodó idegen uralom ellen lázít:

„Non si debba adunque lasciare passare questa occasione, acciocchè l'Italia, dopo tanto tempo vegga uno suo redentore. Nè posso esprimere con quale amore e' fussi ricevuto in tutte quelle provincie, che hanno patito per queste illuvioni esterne;

*con che sete di vendetta — con che ostinata fede —
con che pietà — con che lacrime.*

Quali porte si li serrerebbero? — Quali popoli li negherebbero la obediencia? — Quali invidia se li opporrebbe? — Quale Italiano li negherebbe l'Ossequio?

A ognuno puzza questo barbaro dominio.“¹⁷

Íme a mussolinii négyes periódusok, négyszáz évvel Mussolini előtt!

Egy másik ős a római multnak egy másik nagy megszálottja: Giosuè Carducci. Nála a „gruppo ternario“ merész dobogása tűnik fel, a romantikus pátosz mindent elsőprő lendületével:

„Forse, tra il secolo vigesimo quinto e il vigesimo sesto,
quando altre istituzioni religiose e civili governeranno
la penisola,
e il popolo parlerà un'altra lingua da quella di Dante,
e il vocabolo Italia suonerà come il nome sacro dell'antica
tradizione della patria,

forse allora,

*tra un popolo forte, pacifico, industrie,
le madre — alle figlie nate libere e cresciute virtuose,
e i poeti (perchè allora vi saranno veramente dei poeti)*

— ai giovani uscenti dai lavori — o dalle palestre nel foro

¹⁶ A Macchiavellivel való szellemi rokonságot maga a Duce is elismerte: „Ho riletto attentamente il Principe e il resto delle opere del ciò che si è scritto in Italia e nel mondo su Macchiavelli. Ho voluto mettere il minor numero possibile di intermediari vecchi e nuovi, italiani e stranieri, tra il Macchiavelli e me, per non guastare la presa di contatto fra la sua dottrina e la mia vita vissuta“. Diuturna, 269—70. l. Erre utal a következő megjegyzés is: *Ben prima del mio ormai famoso articolo „Forza e consenso“ Macchiavelli scriveva nel Principe: „Di qui nacque che tutti i profeti armati vincono e li disarmati minarono“.* U. o. 277. l.

¹⁷ Ezt az idézetet már mások is kapcsolatba hozzák Mussolini életművével. Egy olasz költő Mussolinihez intézett ódájának mottójául is választotta (G. Chiapparini: *Il Carme Secolare*. Faenza, é. n. 12. l.).

diranno — e — canteranno
la leggenda garibaldina
così¹⁸

Íme itt van a hármias periódusok architektónikus összefűzésének, egymásraépítésének legtökéletesebb mintaképe.

S végezetül egy utolsó kérdés: vajjon volt-e, van-e, lesz-e Mussolini stílusának közvetlen hatása az olasz stílustörténetre? Benjamin Crémieux, a modern olasz irodalom kiváló francia rendszerezője e téren igen szkeptikus; szerinte „le style fasciste, vif, direct, brutal, n'a trouvé jusqu'ici à s'exprimer littérairement que dans les discours de Benito Mussolini.”¹⁹ De maga Mussolini sokkal optimisztikusabban nyilatkozik: „Io avevo abituato” — írja egy helyütt — „qualche centinaia di migliaia di Italiani... alla mia prosa, la quale è figlia naturale e legittima del mio temperamento.”²⁰

Habozni sem szabad, melyik véleményt fogadjuk el. Meg vagyunk győződve, hogy Mussolini stílusa, melyben az antik gyökerekből fakadó, de romantikus emlékekkel terhelt „ritmo ternario” összeolvad a négyes szimmetriákkal s a klasszikusan kiegyensúlyozott „phrase carrée” modern változataival, alapjában véve új klasszicizmust jelent, mely nem más, mint a fasiszta szellemiség stílustörténeti eredménye. Meg vagyunk győződve arról is, hogy ez a megnyilatkozás nem múlhat el nyomtalanul,

¹⁸ Idézi D'Ancona-Bacci: *Manuale della lett. ital.* II. 279—80. l. Carduccival kapcsolatban igen jelentős az a megjegyzés, melyet már Földes É. idézett: „A világ minden tájáról voltak újságok Mussolini asztalán, de mindig ott feküdtek az elmaradhatatlan verseskötetek: Heine, Carducci” (52. l.). Az „Odi barbare”-ban a „groupement ternaire”-ek még gyakoribbak:

„E corri, corri, corri! con la scure
corri e co'dardi, con la clava e l'asta!
corri! minaccia l'itali penati
Annibal diro”. (Alle fonti del Clitumno)

Vagy másutt:

„... il tuo trionfo, popol d'Italia,
su l'età nera, su l'età barbara,
su i mostri...”

„O Italia, o Roma! quel giorno, placido
tonerà il cielo su'l Foro, e canti
di gloria, di gloria, di gloria
correran per l'infinito azzurro.”

(Nell'annuale della fondazione di Roma.)

¹⁹ B. Crémieux: i. m. 300. l.

²⁰ Mussolini többször említette az „arte fascista” szükségességét (V. 427. l.). Ismeretes a futurizmus iránt érzett rokonszenve (V. 280. l.). Az olasz írókra azt a feladatot bízta, hogy nem egy politikai rendszer, hanem egy új kultúrideál hordozói legyenek: „Bisogna che tutti gli scrittori italiani, all'interno e soprattutto all'estero, siano i portatori del nuovo tipo di civiltà italiana” (V. 374. l.).

hanem úgy fog felragyogni majd a jövődő nemzedékek előtt, mint egy nemes, nem öncélú, de mégis mélyen művészi fogantatású stílustörekvés, mely arra irányul, hogy egy barbár korban Európa szellemi életét az antik stílusideál megcsillogtatásával ajándékozza meg. Ebben a példaadásban látom Mussolini stílusának, a modern olasz stílustörténet e legkimagaslóbb jelenségének, igazi értékét.

Gáldi László.

Mussolini e lo stile italiano odierno. — Lo stile di Mussolini si stacca dalle solite norme della vecchia eloquenza italiana e costituisce — come disse il Duce stesso — „una prosa personalissima“. Tutta la sua retorica deriva da un solo principio: „I miei discorsi sono dei fatti“. La sua parola, indipendentemente dalla forma in cui si manifesta, è sempre un fenomeno prettamente oratorio, caratterizzato da una permanente tensione drammatica e dalla forza persuasiva della voce viva. Fra i suoi articoli milanesi e gli ulteriori discorsi politici s'intercala il famoso „Diario di Guerra“, le cui frasi incisive e balenanti stanno in relazione colle tendenze stilistiche del futurismo. L'atteggiamento artistico di questo stile „duro e aspro“ non ammette alcun decoro vano; il suo principale effetto consiste nella disposizione abile e adeguata delle idee stesse. Uno dei fatti stilistici più tipici è il „ritmo ternario“ (tripartito), es.: „Venti milioni di uomini: *un cuore solo, una volontà sola, una decisione sola*“ (cfr. le antiche formule del tipo „Veni—vidi—vici“ e il ritmo ternario dei romantici, specialmente di Victor Hugo e del Carducci). A questa figura frequentissima, ma svariatissima si aggiunge il „ritmo quaternario“ (quadripartito) che corrisponde a certe tradizioni ciceroniane e alla „phrase carrée“ dei classici francesi del sec. XVII. L'arte oratoria del Duce, in conformità cogli ideali dell' Impero, è di ispirazione romana, ma a questa fonte eterna si sovrappone l'eredità stilistica del glorioso passato italiano, soprattutto quella del Macchiavelli. Considerato nella sua totalità, lo stile mussoliniano rappresenta un nuovo classicismo, un nuovo tipo di civiltà romana. Esso è il riflesso stilistico del Fascismo che il Duce oppone eroicamente alla decadenza spirituale di una età imbarbarita.

Ladislao Gáldi.

MAGYARORSZÁG SORSÁNAK XVI. SZÁZADI LENGYEL VISSZHANGJÁHOZ.

— Bielski Joachim epicediuma Balassi apjának halálára. —

Janicki Kelemen (Clemens Janicius), a XVI. századi lengyel humanizmus legnagyobb költője írta néhány hónappal Buda elfoglalása után:

Commoda Pannoniae sunt commoda vestra, Poloni,
Sarmata communi fertur et illa rate.

Dum fuit incolumis, vallum fuit illa Poloni...

Ut cecidit, quae non et nos ventura timemus?

A magyar-lengyel sorsközösség tudatát Magyarország összeomlásával kapcsolatban e sorok fejezték ki legtömörebben.

De maga e tudat a XVI. században, s legerősebben és alighanem először éppen Buda elveszte után, az egész lengyel közvéleményt áthatotta. A Kárpátok elválasztó láncá ellenére az „Antemurale Christianitatis” jelzőben osztozó Lengyelország arra riadt föl ekkor, hogy az ő legerősebb bástyája omlott le.

Addig a hivatalos vezetők körökön kívül aránytalanul kevés szó esett Magyarország halálos veszedelméről, kivált, ha meg-gondoljuk a szoros dinasztikus kapcsolatokat, a török kérdésben való sűrű közös tanácskozásokat és követjárásokat, másrészt a humanizmusnak Vitéz Jánostól és Szánoki Gergelytől az erasz-mistákig együttes fejlődését, lengyel humanisták magyarországi vendégjárását, a krakkói egyetem magyar részről való látogatott-ságát s egyéb személyi és egyetemes, szellemi és gazdasági vonatkozásokat. Magyarország s a magyar trónon ülő Jagello féltése, sőt Magyarországnak Lengyelország biztonsága szempontjából való fontosságának tudata is megvolt már előbb, de a németekkel közös akciótól való irtózás, másirányú feladatok s a nyugati segítségben való bizalmatlanság, amelyet a várnai szerencsétlenségnek Lengyelországban erősebben élő emléke támogatott, kívánatosabbnak tüntette fel a törökkel való egyezkedést a harcnál, s a lengyel politika ily irányban igyekezett támogatni Magyarországot is. A mohácsi vész híre Lengyelország szélesebb köreiben éppúgy nem keltett nagyobb visszhangot, mint egyebütt, s általában inkább a lengyel politika igazolását látták benne. Akik Magyarországgal törődnek, azok is kevésbé gondolnak a török ellen való megsegítésére. A kettős királyság harcaiban a lengyel közvélemény nemcsak családi kapcsolatai miatt áll Zapolyai mellé, hanem azért is, mert ő török-német viszonylatban éppen a Laskiak vezetése alatt álló lengyel nemesség politikájának magyarországi képviselője. Velük szemben hasztalan Szydłowiecki kancellár és Tomicki alkancellár ellenkező törekvése, akik Erasmust is szeretnék törökellenes harci riadó írására bírni.¹ Bécs 1529-i ostroma, amely Németországgal igazán megérteti a mohácsi vész európai jelentőségét, a lengyel közvéleményt természetesen hidegen hagyja. A Mohács után következő évek lengyelországi irodalmában csak egy-két Magyarországon hivatalos minőségben megfordult vagy magyarokkal barátkozó humanista verseiben van nyoma a szerencsétlenség érzésének, így Cricins-Krzycki Andrásnál és Dantiscusnál. Ez utóbbi hangoztatja lengyel részről először a keresztény fejedelmek felelősségét a mohácsi vész bekövetkeztéért. Egy 1561-ből való nótajelzés a magyar királyról szóló nótára utal, de ezt általában még Mátyásról s nem II. Lajosról szóló énekre értik.

Buda eleste egyszerre a közérdeklődés középpontjába emelte s néhány évre a lengyel politikai vitás és a lengyel irodalom egyik főtémájává tette Magyarország sorsát. Ha a mohácsi

¹ V. ö. Trencsényi—Waldapfel Imre: *Erasmus*. Szép Szó, 1936.

csatavesztés a lengyel politika igazolásának látszott, ezzel szemben semmi sem döbbenthetette meg jobban a lengyeleket, mint a török utóbb oly sokat emlegetett „hitetlenségének“ az a ríktó bizonyítéka, amit szövetségese özvegyének és árvájának védelem címen történt megrablásával adott. Ráadásul a lengyel király lányáról és unokájáról volt szó: a szépséges lengyel királylányt szedte rá a szultán, akit csak két éve bocsátottak lelkes ünnep-léssel útjára. De maga Buda neve is varázsszó volt; a híres ősi város elvesztésének híre természetesen egészen másképp hatott a távolban, mint egy sohasem hallott nevű helység mellett történt, bár a király halálával súlyosbított csatavesztése. Az érdeklődés és aggodalom növekedése különben már a királyi házasság elő-készületei idejétől figyelemmel kísérhető. Brodarics 1538-i krakkói követsége óta lengyel körökben is ismét jelentkezik az aggodalom, hogy a török rövidesen egész Magyarországot elfog-lalja. Jellemző e tekintetben Górski Szaniszlónak egyenest Bro-daricsra hivatkozó levele Janickihoz 1538. június 10-éről s egy másik a következő évből, amelyben keserűen tekint vissza a törökellenes felbuzdulások történetére.² János király halála után Budának német részről való ostromlása idején, mikor Zsigmond király Górka András poznańi várnagyot küldi közvetítőnek Bécsbe és Budára, már Lengyelországban is feszült figyelemmel követik az események menetét. Erzik, hogy a magyar dráma döntő fordulat felé közeledik; egyelőre a hagyományos német-gyűlölet az uralkodó, de nem minden aggodalom nélkül tekin-tettek a közeledő török „segítség“ elé. Kifejezésre jut ez az aggodalom Janickinak padovai mesteréhez, Bonamicushoz írt elegiájában is, amelynek végén a Magyarországról jövő hírekről tudósítja. (Tristia, VI.) A szerencsétlenség bekövetkezte után írta egyik leghatalmasabb költeményét a kassai születésű Joannes Antoninushoz, a lengyel királyi ház udvari orvosához, egy-kor Erasmus egyik legbizalmasabb emberéhez. (Tristia VII. Ad Joannem Antoninum insignem medicum Budae a Turcis occu-patae querela.) Műfaja szerint prosopopoea, az egykorú olasz lamento-kkal van legközelebbi rokonságban: a török kézre került főváros maga panaszkodik el keserves sorsát. E költeményt Ja-nicki még 1541-ben, vagy a következő év elején írta. Azok a sorok, melyeket bevezetőleg idéztem, már 1543-ból valók, a Tristia sorban ezután következő, Laski Jeromos halálára írt elegiájából. Ekkorra érte el tetőpontját a Magyarország sorsa iránt való érdeklődés; ennek az évnek legelső napjaiban jelent meg először Orzechowski (Orichovius) Szaniszlónak rendkívüli hatású első harci riadója. Janicki ezt is üdvözli egy epigram-májában, éles gúnnyal említvén az európai uralkodók viszályait, hogy például a francia király tizszer inkább elpusztulna, sem-

² L. Čwikliński Janicki-kiadásának függelékében. (Clementis Janicii poetae laureati carmina, Cracoviae, 1930.)

hogy a császárral szövethoznék; Buda eleste előtt többnyire ugyanez állt Lengyelországra is. Egy másik epigrammában, Semsey György epitaphiumában boldognak mondja az elhunytat, hogy Magyarország pusztulását nem érte meg.

A humanista költészetben s a humanisták levelezésében még sok idetartozó mű és adat található. Az akkori érdeklődésre számít Vietor krakkói könyvnyomtató akkor is, mikor a középeurópai humanisták magyarokról írt epitaphiumait összegyűjti s Pannoniae luctus c. kötetében kiadja. (1544.) De a közvélemény szempontjából fontosabb és jellemzőbb tények is említhetők. Ilyen elsősorban éppen a század legfőbb publicistájának, Orzechowski-nak a lengyel politikai irodalom kezdetéről emlegetett irata s annak rendkívüli sikere. A politikai irodalom Lengyelországban a XVI. században páratlan fejlődést ért el, egyes irodalomtörténetírók a francia felvilágosodáshoz szeretik hasonlítani, elsőbbségét hangoztatván. E fejlődés megindítóját látják³ Orzechowski Turcica-iban, amelyek Magyarország sorsával intik egységre s minden erő megfeszítésére a lengyeleket — ez intelmet állandó örökül hagyván a politikai irodalomra, akkorra is, amikor már a közvetlen cél, a török ellen való felkészülés gondolata ismét elsikkad vagy ideiglenesen háttérbe szorul. Az elsőnek címe: *De bello adversus Turcas suscipiendo... ad equites Polonos oratio*. Abban az időben páratlan hatására jellemző, hogy mindjárt 1543-ban három latin és egy lengyel nyelvű kiadása jelent meg. Lehet, hogy a címet szándékosan fogalmazta Callimachus VIII. Ince pápához szóló oratójával egyezően; de Callimachusnak még úgyszólván fontosabb volt a lengyel-magyar vetélkedés, célja, hogy ne Magyarországnak jusson a tervezett keresztes hadjárat irányítása, mert szerinte mindenképen Lengyelország hivatottabb e szerepre. Orzechowski Magyarország siralmas sorsának hatalmas retorikával való ecseteléséből indul ki és Szolimán hódításainak addigi menetéből arra következtet, hogy Észak-Európa meghódítására is tör, s mihelyt Magyarországgal végez, nem fogja tiszteletben tartani a lengyelekkel kötött szerződést sem, amely addigi hódításait lehetővé tette. Ha tehát nem szedik össze magukat, mielőtt még más teendőivel végez s nem kezdeményezik ők maguk déli szomszédjuk felszabadítását, Lengyelország is hamarosan ugyanarra a sorsra jut. Egy évvel utóbb jelent meg Orzechowski „Ad Sigismundum Poloniae regem Turcica secunda” c. irata; ez is nyomban megjelent lengyelül is, sőt egyes adatok szerint ugyancsak még abban az évben másodszor is kiadták. Ettől kezdve a két Turcica a magyar-török harcok fontos fordulatai vagy újabb lengyel hadikészülődések idején újra meg újra megjelent, hol latinul, hol lengyelül. (1551., 1594. — 1590. Az elsőnek 1663-i kiadása már Bécsben, Nádasdi Ferencnek ajánlva jelent meg s így a lengyel

³ V. ö. Tarnowski: *Pisarze polityczni XVI wieku*. Krakkó, 1886. I.

érdeklődés szempontjából nem jellemző.) A lengyel készülődésekből ezúttal sem lett semmi. Amint Szolimán Esztergom, Tata és Székesfehérvár elfoglalása után ismét kivonult Magyarországról s így a Kárpátok felé való további előretörés közvetlen veszélye eltűnt, hamarosan elcsitul a lengyelek izgalma és lelkesedése is. Közel másfél századon át újra meg újra szegyenkezve bújtak meg a magyarság szenvedéseinek láttán a kétes értékű szerződések mögött, miközben időnként változó erővel ébredezett legjobbjaikban annak tudata, hogy nem így kellene tenni, míg végre Sobieski idején a harács első megtagadásával csakugyan lengyel részről kezdődött meg Buda felszabadításának előjátéka. Az érdeklődés hullámlásának jelzőtáblái a Turcica új meg új kiadásai, s a közvéleménynek Sobieski hadjárataira való előkészítésében Orzechowskinak s az ő nyomán járóknak bizonyára éppúgy része volt, mint ahogy a diadalmas hadsereg is a XVI. századtól, Báthory Istvántól örökölte szerveztét.

A XVI. század politikai irodalmában minduntalan találkozunk Magyarország sorsáról való példálódzásokkal.⁴ De vegyes tartalmú kéziratok sok más érdekes emlékét őrzik a közvetlen Buda elestét követő évek érdeklődésének. Sokan másolnak le az eseményről szóló jelentéseket, vele kapcsolatos, általában romantikusabb vagy sajátosan lengyel vonatkozású leveleket stb. Több lengyelországi kéziratban olvasható pl. a szultán orosz rabnőből lett s ezért Rozolana néven emlegetett kegyencnőjének (akinek kedvéért utóbb elsőszülött fiát is megölette) Izabellához írt levele, melyben őt és fiát a maga védelmébe fogadja s hibáztatja, hogy Török Bálint kiszabadítása ügyében nem hozzá, hanem semmit elérni nem tudó basákhhoz fordult.⁵ A herceg Czartoryski-könyvtár 282. sz. kézirata különösen gazdag Buda elestével kapcsolatos szövegekben. Megvan benne Görka Andrásnak Bona királynő számára írt jelentése, két ismeretlen személytől eredő közlés ugyancsak Buda elfoglalásáról, továbbá Janicki elegiája s végül egy lengyel nyelvű terjedelmes ének, a magyar katasztrófának a lengyel nép nyelvén legjelentősebb költői visszhangja. Ezt az éneket újabban ebből a kéziratból tették közzé (M. Kurpiel a Pamiatnik literacki 1912-i évfolyamában), pedig fennmaradt egykorú nyomtatott példánya is ugyancsak a Czartoryski-könyvtárnak krakkói apró verses nyomtatványokat tartalmazó kolligátumában, az úgynevezett Kancyonał Puławskiban.

Az ének címe a nyomtatványon: *Pieśń o posiedzienin i o zniewolenin żalosnym ziemi Wegierskiej i o pogrozie Boskiej*

⁴ Az esetről v. ö. Pajewski: *Wegierska polityka Polski w połowie XVI. wieku (1540—71.)* Kraków, 1932. 57. l.

⁵ Bőséges sorozata állítható össze a kérdéssel foglalkozó iratoknak Estreicher *Bibliografia Polska*-jában Wegry és Tureja címszavak alatt található utalásokból.

srogiej zlym krześ eianom przez widze Boze objawionej. (A kéziratban: *Cantio de Hungaria occupata.*) (Magyarország megszállásáról és siralmas rabságrajutásáról s Istennek a rossz keresztényeknek szóló, csoda által kinyilvánított szigorú fenyegetéséről.) A kéziratban *Cantio de Hungaria occupata* a címe. Egy néma ember megszólal, hogy Isten akaratát hirdesse. Az ő ajkára adta Isten a magyarokra büntetésül mért csapásának elbeszélését. „Szomszédaink, a magyarok — mondja többek közt — immár a basa urakat szolgálják, nem idézi már bíró elé egy úr a másikat, kegyetlen török ül már városukban, Budán csakügy, mint Pesten. A magyar urak határozatai semmisek, otthon kuksol a magyar, s a Rákoson a török tanácskozik; nem tárgyalhatnak ott védekezésről, csak valahol a végeken, egy zúgban, mert a török minden mozdulatukat tudja, mindenütt sarkukban vannak kémei. Nincs most ott megbízható tanács, mindenki árulástól fél, elszaporodott a hűtlenség, bár azelőtt is akadt. Amint a törökök bementek Budára, nyomban elvették a magyaroktól fegyvereiket. Szavukat nem tartották meg, kezdtek fejeket lecsapdosni. Magyarországon már törökök az urak, ők parancsolnak Budán, de ez még kevés nekik. Felgyújtottak minden templomot, vagy lovat, ökröt tartanak bennük, széthordták a kegyzsereket, kereszteteket, kelyheket, ornátusokat, az egyház kincseit, elűzték a papokat mind. A budai parókián minden úgy van, mint Görögországban. Nem tisztelték a legmagasabb szentséget, Isten testén tapodtak, szétszórván a templomban. Nyilvánosan meggyaláztak asszonyokat, nem néztek sem Istent, sem embert. Nem szégyenlős a becstelen török, azt teszi, ami jól esik neki. Mily nagy bánat érte az anyákat, mikor látták, hogy legkedvesebb lányuk a török kezén jajgat. Nem volt, kinek mondani: Segítség! Nem segített testvér testvért, nem védi apa a fiát a kegyetlen török ellen. Árva lett ott már mindenki, nincs barátjuk, férj nem látja feleségét, elvitték idegen földre. Nem kisebb a fiúk bánata, látván, hogy atyjuk nyakát elvágták, anyjukat rabságba vitték. Nem hallatszik semmi jó hír a szerencsétlen Budáról. S akik a törökkel tartottak, azokról sem tudni, hová lettek. Azok tudnak erről többet, akik már Görögországban (értsd: Konstantinápolyban) ülnek, vagy ott, ahová éppen küldték őket...”

A következő évtizedek magyar-török harcaiból egészen Eger elestéig Zrínyi hősi halála kelt legnagyobb figyelmet.

A Báthory-korszak magyarvonatkozású költészetéből külön is számot tarthat érdeklődésünkre Bielski Joachimnak Balassi Jánosról, a költő apjáról szóló s többek közt a költőnek is ajánlott epicediuma. Ez a kiadvány mindeddig a lengyel irodalomtörténetben is csak címe szerint volt ismeretes. Még Breitmeiernek Bielski Joachimról 1928-ban megjelent monográfiája is csak ennyit tud róla: hőse „egy magyar, tehát valaki, aki közel állt Bátorihoz, de ki volt ő és mi köze volt Bielskihez? Ezzel a vezetéknevvel (t. i. Balassiéval) a kor történeti forrásaiban sehol

sem találkoztam, a vers Pétervárotról levő egyetlen példánya viszont nem volt számomra hozzáférhető. Minden bizonnyal nem nagy kár — teszi hozzá a maga megnyugtatóására. Hogy a Balassi név egészen ismeretlen volt előtte, nem oly szörnyű tájékozatlanság, mint első pillanatra látszik. Báthory környezetére vonatkozó lengyelországi okiratokban nem fordul elő s a költő lengyel kapcsolatait is csak Brückner emlegette újabban Eckhardt nyomán. De ha Bielski Joachim életírója ismerte volna szövegünket, a Balassiak kilétére való tekintet nélkül is fontosabbnak tűnt volna szemében, a törökellenességnek a Bielskiek irodalmi munkásságában való szerepe miatt, amellyel éppen Breitmeier Bielski Joachimnak a tatárok elleni harcban elesett Strus Jakab emlékére írt versével kapcsolatban *Antemurale Christianitatis* címmel írt külön tanulmányban⁶ is foglalkozott. Az érdekes kiadvány szövegének még olvasható részét a bibliográfia részéről számontartott egyetlen példányból alább egész terjedelmében közlöm. Ez az egyetlen példány ugyanis nincs már Pétervárotról: a békeszerződések alapján a lengyel nemzet tulajdonába ment át s a varsói Biblioteka Narodowa régi nyomtatványai közt helyezték el. Ezek őrének, Piekarski Kázmérnak lekötőre szíveességéből használhattam néhány nappal a háború kitörése előtt; megvan-e még, ki tudja?

Bielski Joachim (kb. 1550—1599) B. Mártonnak, az első lengyel világkrónika szerzőjének, egyáltalán a lengyel történeti próza kezdeményezőjének fia s történetírói munkájának folytatója volt. (Székely Istvánnak Krakóban megjelent világkrónikájában lengyel részről többen is Bielskiének átdolgozását sejtették. Ez azonban tévedés. Legfeljebb annyi valószínű, hogy Székely munkájának kiadóját Bielskiének sikere bátorította arra, hogy a magyar könyvpiac számára is nyomasson egy hasonló könyvet.) Bielski Márton krónikájának egyik külön szakasza a magyar történelem összefoglalása — ilyen csak Lengyelországnak s a Lengyelország szempontjából legfontosabb országoknak jutott — főképp Riccius, kisebb részben Bonfini és Jo. Herold, az újabb eseményekre vonatkozólag Brodarics és Jovius nyomán. De egyébként is igen erősen érdeklődött a magyarországi események, a török-magyar küzdelmek fordulatai iránt, s fia e tekintetben is apja érdeklődését örökölte. Az öreg Bielski irodalmi munkásságának főcélja a lengyel nemesség fölrázása, feladataira eszméltetése, e tekintetben Chrzanowski szerint jelentősége és hatása Rejét is felülmúlja. Már pedig a török elleni küzdelmet a legsürgősebb feladatnak tartja. Ennek a tárgynak szentelte *Sprawa rycerska* (= Vitézség dolga, „res militaris”) c. történeti-didaktikai munkáját. Ebben a mohácsi vészről is ír, s azt mondja vele kapcsolatban Magyarországról: „Az egész kereszténységnek pajzsa volt Európában, de vigyázatlanság s a keresztény urak belső harcai miatt féreg áldozata lett ez az aranyalma, bánatára

⁶ Szkice literackie, 1927.

és kárára az egész kereszténységnek" s ezzel kapcsolatban is int, hogy ha az egyik szomszéd háza ég, a másikonál is tartani kell tőle. Költői művei közül a *Sen majowy pod gajem zielonym j'ednego pustelniku* (Egy remete májusi álma zöld erdő alján) című allegorikus szatírát közvetlen Sziget elestének hatása alatt írta. Egy fához támaszkodva álmódja végig a remete, azaz a költő, amint az Almás vize mellett épült fészkek (Sziget) fölé repül a sas (a császár); az őt segítő strucc (a pápa) a farkast (János Zsigmondot) szidja, amiért a madarakra (a keresztényekre) hozta a rozsomákokat (a törököket). A rozsomákok megtámadják az Almás vize melletti madárfészket, Szigetet, elfoglalják, de a vén rozsomák (Szolimán) is ott vész; utóda Isten ostarának hirdeti magát. A kétfelé tépett magyar föld a lengyeltől, majd az oláhtól kér segítséget, de mindkettőnek megvan a maga baja. Végül a lengyel föld intelme következik fiaihoz.

Apja e különös költeményét már az ifjú Bielski adta ki 1586-ban.⁷ Ő is már első ismert versében, az iskolájának, a briegi protestáns gimnáziumnak alapítójára, II. György brandenburgi választóra írt Encomiasticumában hangot ad a török ellen való gyűlöletének. Nyomtatásban először Báthory házasságára írt epithalamiuma jelent meg (1576); utóbb halála után sorozatos emlékkerseken gyászolta és magasztalta. Balassi János epicediuma 1577-ben Nürnbergben jelent meg a következő címmel: *In obitum illustris de magnifici domini, D. Joannis Balassi, liberi Baronis de Giarmat, sacrae Caesareae, Regiaeque Maiestatis in Regno Hungariae Consilarii etc. Scriptum in gratiam illustrium ac magnificorum dominorum, D. Andreae nepotis a fratre, et Valentini ac Francisci Balassi, filiorum illustris ac magnifici D. Joannis Balassi a Joachimo Volscio Bilseio equite Polono. Norimbergae excudebat Nicolaus Knorr. Anno Domini MDLXXVII. (4 negyedrév levél.)*

A nyomtatvány ikonográfiai szempontból is érdekes. Második lapját Balassi János arcképe díszíti, alatta epigramma s halála időpontjának megjelölése. Az epicediumot még epitaphium és chronostichon is követi, végül pedig Paminger Sophonias nürnbergi iskolamesternek növendékéhez, Balassi Ferenchez szóló intelme. Az egyetlen ismert példány lapjainak felső része, mint a metszet másolatán is látható, elázott, szétmálolt s így a felső 8 sor többnyire teljesen olvashatatlan. Paminger nevéből is csak annyi olvasható: SOPHO...AE...NGERI. Az azonosság azonban nem kétes, és Will G. A. Nürnbergisches Gelehrten-Lexikonja (1757. III. 113–7.) közli is e Προτρεπτικόν címét. Paminger Sophonias, P. Leonhardnak, Luther barátjának s a protestáns egyházi zene egyik alapítójának volt a fia. 1575-ben, 51 éves korában költözött Nürnbergbe, s a városi

⁷ Új kiadása Wistockitól: *M. Bielskiego satyry*. (Biblioteka Bisarszów polskicto) 1889.

tanács az egykori karthauzi kolostort bocsátotta rendelkezésére, hogy ott magániskolát nyisson. Ott működött 1603-ban bekövetkezett haláláig, s tanítványai közt sok külföldi protestáns nemesi család gyermeke volt. Termékeny latin verselő, theológiai és pedagógiai író. Balassi Ferencről csak e verséből derül ki, hogy növendéke volt. Mindenesetre fontos tény, hogy Balassi János kisebbik fiát is Nürnbergbe adta, mint annak idején a költőt, bár az az intézet, melyben az nevelkedett, közben megszűnt. Pamingerverse, *πρωτρεπτικόν*, intelem növendékéhez, hogy ne adja át magát a gyásznak, bármily jogosult az, hanem igyekezzék méltóvá lenni atyja emlékéhez. Két érdekes adata van, egyik az, hogy Balassi János nyolc nyelvet tudott, tehát majdnem annyit, mint költő-fia, a másik, hogy Ferenc úrfi mellett magyar nevelő is volt Nürnbergben, még pedig Zkarosi János magyar nemes — úgy látszik, ugyanannak a családnak tagja, amelynek egy másik tagját, a kamenici tisztartót apja halála után első találkozásukkor Bálint megverte, amiért egyszer gyermekkorában miatta kapott ki apjától; kérdés, nem olyanféle feladata volt-e akkor Szkárosy Györgynek Bálint mellett, mint utóbb Jánosnak Ferenc mellett.

Bielskinek a Balassiakhoz való viszonya éppúgy nem világos a költeményből, mint az, mikép került Nürnbergbe, miért nyomatta ott epicediumát s hogyan került össze Pamingerral. H. Baryez (Polski Słownik Biograficzny) azt gyanítja, hogy mikor Báthory követének, Firlejek kíséretében a brandenburgi örgrófhoz ment, akkor fordult meg Nürnbergben is. Ez esetben talán éppen ott értesült is Balassi János haláláról, ahol akkor kisebbik fia nevelkedett, s ezért is bízhatta a kinyomatást Pamingerre, aki az ottani nyomdákkal állandó kapcsolatban volt, s így toldhatta Pamingert a maga versét Bielskiéhez; lehet, hogy a nyomtatás Balassiék költségén történt. De Bielski mindenesetre még hazulról tudott Balassi Jánosról, apja talán személyes ismerősei közé tartozott. Arra kevesebb ok van következtetni, hogy Bielski Joachim Balassi Bálinttal már ekkor ismeretségben volt. Alkalmuk lehetett volna rá, mikor Balassi néhány hónappal azelőtt Báthoryval Lengyelországba érkezett; hiszen Bielski kezdettől fogva igyekezett Báthory környezetébe jutni. De a költeményben semmi célzás nincs ily ismeretségre, s nem valószínű, hogy ez esetben Bielski a Balassi-testvérek előtt említette volna a cimben gyámjukat, Balassi Andrást. (Nem lehetetlen persze az sem, hogy a címlap szövege Pamingertől ered.)

Bielski epicediuma, bár futólag Balassi János vallásosságát és tanulásban való bölcsességét is érinti s végül a műfaj hagyományai szerint a család tagjait is felsorolja, a maga egészében a *törökverő hős* emléket kívánja megörökíteni, szerinte az utolsóét, aki Magyarországnak a Várnánál, Mohácsnál és egyebütt elesettek s végül Zrínyi hős halála után még megmaradt. Ezáltal hőseinek gyászolását egész Magyarország komor páthoszu siratásába foglalja bele: talán nincs is már számára segítség, mert már

szabadon kóborolhatja-dúlhatja a barbár; a keresztény királyok érthetetlen módon nem törődnek szomszédjuk pusztulásával, az aranyalma elrablásával. Mégis remélni szeretné, hogy egyszer még összefognak s a Vörös-tengeren túl üzik a közös ellenséget.

Íme a kiadvány teljes szövege, az olvashatatlanná fakult néhány sor kivételével:

*Sic oculos olim Balasi, sic ora ferebat,
Sic dextram, Turcis sic metus acer erat:
Quorum dum uixit multos immerserat Orco,
Iam rude donatus uiuit in arce Poli.*

Obijt Año 1577, die 6. Maij. Año Ætatis 59.

*Sic oculos olim Balasi, sic ora ferebat,
Sic dextram, Turcis sic metus acer erat;
Quorum dum vixit multos immerserat Orco,
Iam rude donatus vivit in arce Poli.
Obijt Año 1577, die 6. Maii. Anno Aetatis 59.*

2.

(A 3. lapon kezdődik Bielski epicediuma, a címlapon is olvasható cím ismétlése után:)

Ergone sic visum superis, ut vindice nullo
 Pannoniae tandem maxima regna ruant?
 Quaeque semel cecidit, iaceat iam lapsa, nec ullam
 Acceptura Deum terra resurgat opem?
 Vidi ego veliferam scopulis haerere carinam,
 Sed laetam pelagi currere rursus aquis.
 Vidi praeterca syluis revirescere quercum
 Exustam rutili fulminis igne comas.
 Et qui nunc morbo victus languebat inertis,
 Viribus est usus rursus, ut ante, suis.
 Quas semel amisit, reparabit corpore nunquam
 Sollicito vires Pannonis aegra suas?
 Non est, qui lacerae navis sarcire ruinas,
 Aut Patriae tactae membra levare queat?
 Occubuere Duces illi, crudelia passi
 Pro patrio forti funera corde solo.
 Exitio multis funesta moenia Varnae,
 Exitio multis trux Mogatina fuit.
 Magnus ubi Balasi¹ telo traiectus acuto
 Alite cum multis est quoque lapsus equo.
 Occubuere viri patriam qui fortiter armis
 Defendere fero semper ab hoste suis.
 Cessit et ipse suae Princeps lux inclyta gentis,²
 Filius e magno Rege parente satus.
 Illum Danubius graviter Pannonius, illum
 Sarmata caeruleis Istula flerat aquis.
 Longius hunc Divi Juvenem superesse negabant
 Speque mera pasci Poenas usque feros.

(Itt nyolc sor olvashatatlan, csak annyi vehető ki belőle, hogy Szigetről, Zrínyi Miklós hősi haláláról szól.)

— — — — —
 Solus adhuc Balasi patriae fiducia gentis,
 Solus adhuc Hunni nobile sydus erat.
 correptus acerbo
 Occidit et miseram morte reliquit humum.
 Mortalesque domos et inania regna perosus
 Stellantis Coeli fulgida templa subit.
 Occidio infandae quem non stravere Phalanges,
 Et quem non deusae dissecuere manus.
 Nonque truces Turcae: quorum tua dextera fortis
 Miserat in Stygias millia multa domos,
 Curreret ut plenus violenti sanguine amnis,
 Et tellus Geticis ossibus alba foret.
 Multi sanguinei sub te petiere cruento
 Ore tuum Turcae, noxia turba, solum.

¹ (Széljegyzet:) Franciscus Balassi Joannis pater cum Ludovico Ungariae Rege, Ladislai filio occubuit Anno 1526. 29. Augusti.

² Ludovicus Rex.

Et quamquam patriam tibi dulcem numine laevo,
 Et variis arces eripueris dolis:
 Saepe tamen dubio trepidi te corde timebant,
 Atque cruentiferis maximus horror eras.
 Nec mirum: nec enim steterat victoria parvo
 Illis: Sed largo sanguine parta fuit:
 Cum tu Caesarum calcares victor acervos,
 Et premeres acri fervidus agmen equo!
 Diis aliter visum, superas iam raptus in auras,
 Ne sit quem timeat Barbarus hostis, abis,
 Ille tuis atrox impune vagabitur arvis,
 Et procul Hunniacas funere sternet agros.
 Omnia iam rapidis flammis ruet, omnia ferro,
 Omnia solliciti plena timoris erunt.

(8 olvashatatlan sor következék.)

— — — — —
 Christicolae miror Reges cur quisque ruenti
 Huic terrae medicam ferre recuset opem,
 Auratumque sibi passi decerpere pomum,
 Sint nostri foedo (proh dolor) hoste Duces,
 Nec mala vicinae gentis, nec terruit illos
 Proxima quae saevo canduit igne domus.
 Spectabant multi flammis, incendia nullus
 Tristia sic audax qui cohiberet erat.
 Sed forsitan nondum deerunt, qui languida vestro
 Sistere adhuc Hunni littore vela queant,
 Summique exurgent omnes ex ordine Reges
 Auxiliumque Deo prosperiore ferent,
 Communemque prement hostem, ferus ille relinquet
 Vulfifico praedam quam tenet ore lupus,
 Transque rubrum fugiet pontum, vacuaeque silentes
 Trux Asiae fines, venerat unde, petet.
 Tunc ego foelices hos plena voce triumphis
 Christiadamque Ducum clara trophoea canam.
 Nunc mihi Balassi quae restant nuper adempti
 Funera flebilibus sunt peragenda modis,
 Extremoque brevi (faciles succurrite Musae)
 Munere magnanimus vir decorandus erit:
 Ne penitus pereat, sed longo tempore duret,
 Ossa tegat quamvis iam sua tristis humus.
 Vir pius et iustus Balasi, cordatus et heros,
 Et verae cultor religionis erat.
 Nec minus ingenio quam forti robore clarum
 Pannonicis meruit nomen habere iugis.

(A következő 8 sorból csak egyes szavak vehetők ki: Consilio sapiens... Consiliis Pylio... aevo Extitis, et... ore fuit. Sed neque... eandem, Sensit...)

— — — — —
 Abstulerat ferus et Victor ditione tenebat
 Omnes nam moestus Barbarus hostis agros.

Mortuus at tandem foelix, Natisque duobus
 Andrae Balasi sub iuga blanda datis³
 (Quo non erat propior, nec erat vir iustior alter)
 Aurea stelliferi est vectus in arva Poli.
 Nunc ubi per Christum fruitur Rectoris Olympi
 Vultu, sydereo iunctus amore choro,
 Expectatque, malis exemptus ab omnibus, illam,
 Ultima quae toto luxerit orbe, diem.

FINIS

3.

EPITAPHIUM

Hic iacet hoc Pario Joannes marmore clausus
 Pannonici Balasi luxque decusque soli.
 Turcarum quondam fulmen terrorque Tyranno,
 Nunc vero tenuis parvula massa soli.
 Quisquis ad haec venies peregrinus busta viator
 Mollia magnanimo cuncta precere viro.
 Molliter et iaceant positi, dic, ossa nec ingens
 Illius ulla premat nomen in orbe dies.

4.

Distichon complectens annum obitus eiusdem.
 Anno quo InCepIt Caesar regnare RVDOLphVs
 BaLLasIVs sVblIt sIDera CeLsa PoLI.

FINIS

5.

(TTPOTPETTIKON)

SOPHO(N)IAE (PAMI)NGERI P.

NORIMBERGAE P(RIVATIM) DOCENTIS,

ad illustrem g(enerosum adolescente)m, Dominum
 Franciscum (Magnifici)Du.
 Joannis Balassi filium (suae)
 disciplinae commissum.⁴

Quod Francisce tui deploras funera patris.
 Nemo quidem sanus carpere iure potest.
 Attamen haud nimium decet indulgere dolori,
 Utpote qui vitae spem melioris habes:
 In qua nunc Genitor tuus inclytus ipse triumphans
 Concelebrat summi facta benigna DEI.

³ D. Andreas Balasi Joannis ex fratre Nepos. D. Valentinus et D. Franciscus filii.

⁴ A cím kiegészítése Will említett jegyzékének segítségével történt.

Desine propterea (Ne conficiaris acerbo
 Luctu) subiati plangere fata Patris.
 Heros magnanimus, Patriae columenque decusque
 Et pius et sapiens, atque disertus erat.
 Ingenuas artes et linguas octo tenebat,
 Et, quem reclusit CHRISTVS, ad astra viam.
 Nunquam non monuit (Literae testantur ut eius)
 Ne quoquo velles degener esse modo,
 Sed verae Pietatis amans, virtutis avitae
 Aemulus, et studiis deditus usque bonis.
 Haec generose Baro potius meminisse decebit,
 Quam temet luctu debilitare rudi,
 Ipse meas partes recteque picque tucbor,
 Et Praeceptoris munia fida sequar.
 Quin et JOANNEM⁵ commissemunere spero
 Functurum gnava sedulitate tuum.
 Fac saltem tibi ne desis, ne temporis acti
 Frustra te quondam poenituisse queat.
 CHRISTVS Te saluum servet, Nostrosque labores
 Prosperet ipse sua pro bonitate. Vale.

Ha Balassi Bálint és Bielski Joachim ismeretségére nem következtethettünk is ez utóbbinak költeményéből, annyi innen is világos, hogy abban a körben, amelyhez Bielski is tartozott, ismerték és becsülték a törökverő magyar hőst, és hogy fiát már ezért is szívesen fogadhatták, mikor Erdélyből először érkezett oda. Balassi költészetében is van nyoma, hogy éppen abban a kislengyel. akkor jelentékeny részben protestáns nemesi társaságban volt otthonos, amelyhez a Bielskiek éppúgy tartoztak, mint Jan Sieniński, akinek az öreg Balassi szökése után vendége volt. Mikor Balassi Bálint másodszor ment hosszabb időre Lengyelországba, akkor már saját vitézi híre miatt látták szívesen nemcsak odaszakadt magyar vérei, hanem a lengyel vezető körök, Zamoyski és Zebrzydowski is. A Zamoyski-féle törökellenes készülődések ideje volt ez. Éppen akkor kezdődik a lengyelek a magyar-török harcok iránt való érdeklődésének második főhulláma. Ez időszaknak is mindjárt a kezdetén megjelentek Orzechowski új kiadásán kívül saját új Turcica c. riadói is, Warszewicki Kristóftól; számukat utóbb a Philippica-k példájára 14-re szaporította. Ennek a második főhullámnak a vége felé jelentek meg a magyar végvidékről hazatért Czahrowski versei, amelyekről a Közlöny mult évfolyamában esett szó. Jellemző, hogy Warszewicki⁶ már 1589-ben Eger esetleges elestének rémképét állítja a lengyelek elé, amelynek bekövetkezte, amint Czahrowski versein kívül több más kiadvány is bizonyítja, csaknem olyan riadalmat okozott Lengyelországban, mint Buda

⁵ Ivan: Zkarosi Nobilis Ungaricus. (!)

⁶ Ad fines inferioris Hungariae, oraeque Cassoviensis tractum tuendum unica fere est Agria; qua semel capta usque ad montes Carpathos patebit Barbaris aditus: et tam in Poloniam, quam in Germaniam patefiet (*Oratio Turcica prima.*)

elfoglalása. A kilencvenes éveknek a török elleni harcra buzdító vagy a lengyel beavatkozás esélyeit latolgató irodalma minden addigit felülmúl terjedelemben és alaposságban; több a hadvezetés gyakorlati vonatkozásait is részletesen megvitató munka jelenik meg lengyel nyelven is, a legkülönbek Grabowski Pétertől és Wereszczynski Józseftől. Mégsem lett semmi a nagy készülődésből. Az országos politikában a Turcica-irodalom e második főhullámának ideje két élesen elkülönülő szakaszra bomlik, azokra az évekre, amelyekben lengyel részről akarnak felszabadító hadjáratot kezdeményezni s azokra, amikor a hosszú hadjárat kezdete után hasztalan ostromolja a császári követek érvelése és kecségtetése s külön magyar követek esedezése a lengyel királyt, kormányt és országgyűlést. A császár és a szultán harcába már Zamoyski sem akart beavatkozni, de szívesen látta a közhangulatot egy későbbi lengyel-török leszámolásra előkészítő irodalom továbbélését. *Waldapfel József*

•

L'écho des événements de Hongrie dans la littérature humaniste polonaise.

La chute de Bude en 1540, puis des forts de Hongrie conquis par le Croissant eut une grande répercussion dans la vie littéraire polonaise de l'époque. Janicki, Orzechowski, des poètes anonymes déplorent le sort de la Hongrie et adressent leurs admonitions à leur nation menacée par le même danger. Pour les Hongrois il est surtout intéressant de relire le poème funéraire de Bielski, composé en souvenir de Jean Balassi, le père du grand poète hongrois Valentin Balassi. Une gravure ornant la brochure nous a conservé même les traits de ce vaillant guerrier.

Joseph Waldapfel.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Görög hatások a XII. századbeli Nyugat szellemi életére.

I.

Természetesen nem azokról a hatásokról akarunk beszélni a következő sorokban, melyek az egész középkor szellemi életére kiterjednek, és így a XII. században is érvényesülnek, anélkül, hogy éppen a XII. század szellemi életét jellemeznék, mint például Dionysius Areopagita műveinek — és ezeken keresztül a késői ókori neoplatonizmusnak — hatásairól; habár ezen a téren is észlelhető a hatás növekvő intenzivitása, melyről például Hugo a S. Victore-nek a „Coelestis Hierarchia“-hoz írt kommentárja, és Johannes Sarracenus új fordítása tesznek tanúságot. Itt azonban arról van szó, hogy a XII. század — bizonyos tervszerűséggel — a görög szellemi élet alkotásait bekapcsolja a nyugati műveltségbe, és a görög írók gondolatait belevonja azoknak a kérdéseknek kutatásába és megvitatásába, melyek mint aktuális kérdések foglalkoztatják a XII. századbeli nyugatot.

E sorok írója már többször¹ utalt arra, hogy az a különleges trichotómia, mely a lélek meghatározásában és a lelki tevékenységek megkülönböztetésében a XII. század misztikusainál fordul elő (különösen Guilelmus a S. Theodorico-nál, de Alcher Clarevallensis-nél és Isaac de Stella-nál is — már most is megjegyezhetjük, hogy csak cisztercitákról van szó) végeredményben Origenesre vezetendő vissza, habár — eddigi ismereteink alapján — nehezen magyarázható meg, hogy ezek az origenisztikus hatások hogyan léphettek fel egyszerre, váratlanul és minden előzmény nélkül, aránylag ilyen késői korban. És mégis tagadhatatlan, hogy Guilelmus „Triplex status“-elröleletében („homo animalis — simplicitas, paupertas spiritus, ad Deum conversa voluntas — homo rationalis — qui habet cognitionem boni et appetitum, sed nondum habet affectum — homo spiritualis — perfectus, qui „spiritu agitur, et a Sancto Spiritu plenius illustratur“ Migne P. L. 184, 315—316) fel kell ismernünk az origenisztikus ψυχικός (vagy πνευματικός) γνωστικός és πνευματικός fokozatokat. A kérdés pedig már azért is fontos, mert ez a felfogás messzire hatott ki az egész késői középkorra (annál is inkább, mert Alcher „De spiritu et anima“ c. műve Sz. Ágoston neve alatt, Guilelmus „Epistola ad fratres de monte Dei“ c. traktatusa Sz. Bernát neve alatt járt és így mind a két mű nagy elterjedtségnek és megbecsülésnek örvendett²), sőt igen valószínű, hogy Pascal trichotómiája (sens — raison — coeur; le coeur a ses raisons, que la raison ne connaît point) részben erre az askétikus-misztikus gondolatkörre vezetendő vissza, és nemcsak a modern irracionizmus első tudatos kifejezésének tekintendő. Megemlíthetjük azt is, hogy a különbségtévesztés animus és anima között (a francia irodalom ismerőjének önként Paul Claudel parabolája jut eszébe) először Guilelmus-nál fordul elő (Migne P. L. 784, 340).

J. M. Déchanet könyve³ most részben felderítette a forrásoknak és a gondolat származásának kérdését, és irányt mutatott további kutatásoknak, melyek a XII. századbéli origenizmusra még több fényt vethetnek. A könyv három, eredetileg külön-külön megjelent tanulmányt foglal magában; az első tanulmány az „Epistola ad fratres de monte Dei“ szerzőjének problémájával foglalkozik; ma már egészen bizonyos, hogy ez Guilelmus de St. Theoderico volt, nem Sz. Bernát, de Guigo karthauzi perjel sem, amint ezt egy ideig hitték. De hogyan lehetett egymással összetéveszteni ezt a két író, amikor Guilelmus a misztikus élet filozófiai megalapozásában, a misztikájának alapjául szolgáló lélektanában annyira különbözik Szent Bernáttól? Azért, mert az „Epistola aurea“-ban csak az askétikus író látták, az isteni szeretetet magasztaló misztikust — ebben a tekintetben teljesen Szent Bernát nyomában jár —, de nem vizsgálták azt a hatalmas filozófiai-anthropológiai alépítést, melyen Guilelmus misztikája emelkedik. Ez a filo-

¹ Lieske: „Die Theologie der Logosmystik bei Origenes“ ismertetésében, Scholastik XIV. (1939. 249. és a „Két sztoikus eredetű terminus története a középkorban“ c. cikkben (Bölcséleti Közlemények 4. (1938.) 25—35. Lásd azonkívül a „Hugo de Baema“ című cikknek (Theologia VI. 1939. 58—65 és 112—121) Guilelmusra vonatkozó részét (114—116).

² Az egyetemi könyvtár 50. számú kódexében is (mely 1400—1409 között egy szépeességi plébános tulajdona volt) olvassuk a „liber S. Augustini de spiritu et anima“-t.

³ Aux sources de la spiritualité de Guillaume de Saint-Thierry. Première série d'études. Bruges Ch. Beyaert, 1940. 8°. XII. és 87 l.

zófiai aláépítés éppen az a trichotómia, melynek görög eredetére Déchanet a 15. lapon utal.

A második tanulmány Guilelmus egyik forrásával foglalkozik és egészen meglepő felfedezést közöl: Guilelmus egyik műve (*De natura corporis et animae libri duo*, Migne PL. 180, 695—726) tulajdonképpen nem más, mint Nyssai Szent Gergely „de opificio hominis” c. művének átdolgozása.⁴ Egész mondatokon, sőt fél fejezeteken át vannak szövszerinti egyezések, és a két mű felépítése is majdnem azonos. Hogyan szerezhetett Guilelmus tudomást Nyssai Sz. Gergely művéről? A szöveg maga ad választ erre a kérdésre. Guilelmus idézetei szövszerint abból a latin fordításból vannak véve, melyet a IX. században Scotus Erigena, a görög filozófia nagy ismerője, Dionysius Areopagita híres fordítója készített, és melynek egy példányát M. Cappuyus, a Scotus-monográfia szerzője,⁵ Bambergben megtalálta. (Bamberg B IV, 13. IX. saec. fol. 88r—114r.)

Majdnem bizonyos, hogy ehhez az egy példához még sok más is fog járulni, mely különösen Guilelmusnak Origenes-től való függésére vet majd új fényt; a szerző az „epistola ad fratres de monte Dei”-nek új kiadását készíti elő, mely különösen a források kérdésével fog majd foglalkozni, és hogy ezen a téren is milyen új, meglepő eredmények várhatók, azt a szerzőnek levélbeni közlése mutatja, mely szerint egy Signy-ből (azaz abból a cisztercita kolostorból, melybe Guilelmus visszavonult, miután a St. Thierry-i bencés apátságról lemondott) származó, hatkötetes Origenes-fordítás ismeretes, melynek tartalmát azonban ebből a szempontból eddig nem dolgozták fel. De vajjon mivel magyarázható meg az a különleges jelenség, hogy Guilelmus nem nevezi meg a forrásait? Habár bevallja, hogy mindez nem az ő munkája (*Scias autem quae legis non mea esse*), hanem különböző írásokból egybe van gyűjtve (*sed ex parte philosophorum vel physicorum, ex parte vero ecclesiasticorum doctorum... dicta vel scripta... hic in unum connessi*), mégsem említi sehol Nyssai Sz. Gergely nevét. Vajjon miért? A harmadik tanulmány erre a kérdésre adja meg a feleletet.

Ennek a korszaknak a reformmozgalmi — a ciszterciák, a karthauziak —, amikor a szerzetesség régi formáit visszaállították (a remetei életet egyrésztől, a munkálkodó, a vadonban élő, régi coenobiták életét másrésztől), tudatosan hivatkoztak a régi keleti szerzeteshagyományokra, egy Remete Szent Pálra, Macariusra, Antoniusra, Arseniusra (*epistola ad fratres de monte Dei prol.*). „A karthauziak, mondja Guilelmus, a *sötét Nyugatra*, a zord Galliába hozták újra a *Kelet világosságát*, az egyiptomi remeték izzó vallásosságát.” Ezzel párosult a keleti egyházatyák iránti nagy érdeklődés. De amint novatores-eknek és sectatores-eknek minősítették az új rendeket, mert a szerzetesség ideálját másképp értelmezték, ugyanolyan gyanúsnak tartották a görög egyházatyákkal való foglalkozást (az areopagitikus munkákkal való foglalkozást kivéve, mert ezeket a műveket úgy tekintették, mint amelyek az apostoli korszakból valók); vannak, akik egy bizonyos Johan-

⁴ Hogy ez a mű viszont milyen viszonyban áll Poseidonios *περι κόσμου*-ról szóló munkájához és Cícero „de natura deorum” II. könyvéhez, arról az E. PH. K.-ben (LIX. [1935] 10—21) tárgyaltam; Guilelmus itt tehát végeredményben a poseidoniosi anthropológiát közvetíti a középkornak.

⁵ Jean Scot Érigène, sa vie, son oeuvre, sa pensée. Louvain, Mont-César, 1933.

nes Damascenusra hivatkoznak. Citant Johannem Damascenum quen-dam; abeat quo liberit! — mondja a korszak egyik konzervatív írója (Déchanet i. m. 71), és amikor Reicherspergi Gerhoh szintén a görögökre hivatkozik, Eberhard bambergi érsek azt írja neki: minus authenticum est, quod a Graecis vos accepisse dicitis. (Migne P. L. 193., 555.) Hozzájárult ehhez a görögöknek „schismaticus” híre, hozzájárult ehhez az is, hogy Scotus Erigena, a nagy görögbarát, saját filozófiájával kompromittálta a görög írókkal való foglalkozást. Ha tehát a ciszterciták nagyon is becsülték a görög egyházatyákat, de azonfelül a görög ókor íróit is,⁶ mégsem akarták teológiai felfogásaikat, új filozófiai koncepcióikat azzal még támadhatóbbakká tenni, hogy ezeknek „gyanús” görög forrásaira rámutattak. Elhallgatták neveiket, és így csak most sikerült megállapítani, hogy a görög gondolatvilág milyen nagy szerepet játszik a XII. század szellemi életében, és főleg a Sz. Bernát művének vélt epistola ad fratres de monte Dei révén, az egész közép-korra.

II.

Már régebben észrevették, hogy Petrus Lombardus „Sententiái”-ban, az egyházatyák idézeteiből összeállított dogmatikus tankönyvében, Johannes Damascenus műveiből csak a „de orthodoxa fide” III. könyvének első nyolc fejezetét ismeri (a Christológiáról szóló részt), ezt a nyolc fejezetet viszont oly gyakran és részletesen idézi, hogy a szövegnek jó része (egyes fejezeteknek majdnem a fele) Lombardus művében szerepel. Feltűnt már az is, hogy két kézirat, egy admonti és egy reuni, olyan, a XII. századból származó latin Damascenus-fordítást tartalmaz, melyben csak ez a nyolc fejezet szerepel. Ezt a fordítást mind a két kéziratban Maximus Confessornak, a keleti szerzetességnek egyik legnagyobb „lelki atyjának” „Ecatontades de caritate” című munkájának fordítása előzi meg; az előszóban ezt a munkát, az általa egy pásztói görög kézirat alapján elkészített fordítást, Cerbanus szerzetes ajánlja Dávid apátnak. Ez csak Dávid pannonhalmi apát lehet (1131—1156). Lehetséges-e, hogy a két tény között valamiféle összefüggés áll fenn? A közfelfogás azt vallja, hogy Petrus Lombardus Sententiáiban azt a fordítást használta, melyet Burgundio pisai városbíró, III. Jenő pápa felhívására készített, még pedig az egész „de orthodoxa fide” c. könyvről. Ha már ezért is nehezen érthető meg, hogy Petrus Lombardus miért használta volna fel ebből csak a fent említett nyolc fejezetet, még feltűnőbbé teszi a helyzetet az a körülmény, hogy Petrus Lombardus „Sententiái” minden valószínűség szerint 1150 körül készültek el; minden jel erre vall, és ennek csak az az egy körülmény mondana ellen, hogy Burgundio fordítása csak az 50-es évek közepén készült. A kornak két írója, reicherspergi Gerhoh és reicherspergi Arno pedig, írásaikban szintén Johannes Damascenusra hivatkoznak, szintén csak ebből a 8 fejezetből idéznek, és idézeteik szószerint a fentemlített (admonti és reuni) fordítással egyeznek.

Említenem sem kell, hogy magyar szempontból is milyen fontos ennek a kérdésnek a tisztázása. Ha tényleg kapcsolat áll fenn Petrus Lombardus Damascenus-ismeretei között, és a Magyarországon készült

⁶ Isaac de Stella, Platon Timaios-át idézve, Platont „magnus ille gentium theologus”-nak nevezi. (Recherches de théologie anc., et médiév. IV. (1932) 153.) Ez még több, mint a szokásos „magnus ille philosophus”, vagy az ókor nyomán már kissé színtelenné lett „divus Platon” elnevezés.

Damascenus-fordítás között (mert hogy ezt a Damascenus-részt ugyanaz a Cerbanus fordította, aki a Maximos-fordítás előszavában szerepel, ahhoz nem férhet kétség), akkor itt egy nagyon jellemző példáját látjuk annak, hogy Magyarország a középkorban szellemileg közvetített a Kelet és Nyugat között, a görög szellemi javakat gyümölcsözőkké tette a nyugati latin műveltség számára.

A kérdés tisztázására, úgymint a Cerbanus-féle Damascenus-fordítás szövegkritikai kiadására vállalkozott Szigeti L. Remig, a Magyar-görög tanulmányok keretében megjelent doktori értekezésében. Zalán Menyhért előmunkálataira támaszkodva, szövegkritikailag kifogástalan kiadást adott a szövegről; az apparátusban nemcsak a két kéziratot dolgozta fel, hanem szükség esetén magát a fordítást a görög eredetivel is összevetette, úgyhogy Cerbanus fordítói működéséről, nyelvi felkészültségéről is érdekes képet nyerünk. A fordításnak Petrus Lombardus Sententiáinak megfelelő helyeivel történt összehasonlítása ahhoz a nagyon érdekes megállapításhoz vezetett, hogy Petrus Lombardus szövege korántsem egyezik mindenben a Burgundio-féle fordítással, sőt sok olyan hely van, ahol Lombardus szövege közelebb áll Cerbanus fordításához. Azt a benyomást nyerjük, mintha Lombardus Sententiáiban az eredetileg használt Cerbanus-féle fordítást a közben készült Burgundio-féle fordítás szerint javították volna át, még pedig úgy, hogy a terminológiában a hitelesebbnek tartott (de valóban nem éppen jobb) Burgundio-féle fordításhoz alkalmazkodtak, egyes, tartalmilag kevésbé fontos, de stílárius szempontból igen jellemző kifejezéseket pedig meghagytak volna úgy, amint ezeket Lombardus eredetileg Cerbanusból vette át. Minden arra vall, hogy Petrus Lombardus előbb szerzett tudomást a Cerbanus-féle fordításról és ezen keresztül Johannes Damascenus művének e részéről, és csak aztán javította át szövegét a közben készült Burgundio-féle fordítás alapján.

Erre különben azoknak a vitáknak a története is mutat, melyekkel kapcsolatosan Johannes Damascenusra hivatkoznak ebben a korban.⁷ Triefenstein Folmar azt vallotta, hogy Krisztus testét és véré (az eucharistiában) nem szabad imádni, mert Krisztus, az ember, teremtmény maradt akkor is, amikor az Istenséggel, az Isteni igével „hypostatis unio“-ba lépett. Reicherspergi Gerhoh hevesen támadja őt; ennek a polémiának eredménye reicherspergi Gerhoh „de gloria et honore filii hominis“ c. munkája. Folmar retorsio-ként azzal a váddal lép fel Gerhoh ellen, hogy ő nem tesz különbséget Krisztus emberi és isteni természete között, azt állítja, hogy mindaz, ami emberi, Krisztusban isteni lett, tehát monophysita. Gerhoh védekezik, és hivatkozik Damascenusra, még pedig (úgy, mint később Arno is, az Apologeticus contra Folmarum-ban) Cerbanus szövegét felhasználva. (Az általa gyakran látogatott admonti apátságban tehát már akkor volt meg, minden valószínűség szerint, Cerbanus fordításának a másolata; Admont mindig élénk szellemi kapcsolatot tartott fenn Magyarországgal.) Eberhard,

⁷ Translatio latina Joannis Damasceni (de orth. fide l. III. c. 1–8) saeculo XII. in Hungaria confecta. Scripsit et textum edidit Remigius L. Szigeti O. C. Praem. de Csorna (Magyar-görög tanulmányok, 13.). Budapest, 1940. Kir. M. Pázmány Péter Tudományegyetemi Görög Filológiai Intézet. 8°. 36 l. és három tábla.

⁸ Az alábbiakban Szigeti értékes megállapításait kiegészítjük H. Weisweiler-nek reicherspergi Gerhoh-ra és Arno-ra, úgymint testvérükre, klosterneuburgi Rudiger-re vonatkozó kutatásaival. Lásd „Scholastik“ XIII. (1938), 22–48. és 225–246, és XIV. (1939), 22–49.

bambergi püspök, aki elé Folmar vitte az ügyet, gúnyosan válaszol: Si Graecia secunda apud vos est... Ez a helyzet 1150-ben. Gerhoh közben Párizsban tartózkodott. Nagyon valószínű, hogy ő maga hozta oda, Cerbanus fordításában, Damascenus christológiai munkáját, és hogy ez készítette állásfoglalásra, a Damascenus-idézetekkel szemben, Petrus Lombardust is — akit különben Gerhoh azok közé az egyiptomi békák közé sorol, melyek dialektikájuknak „garritus“-ával zavarják Siloe vizének, az igazi theológiának, csendes folyását. Petrus Lombardus tudniillik idézi ugyan Damascenust, mint „instantiát“, mint ellenvetést, és ezekkel az idézetekkel szemben mégis egy Gerhoh-étől meglehetősen távoleső nézetet vall.⁹ Ezenkívül a Gerhoh-tól felhozott idézetek hitelességét kétségbevonják, sőt Damascenus tekintélyét — mint görög, mint „schismaticus“ íróét — nem akarják elismerni; „minus authenticum est quod a Graecis accepisse dicitis“ írja a bambergi püspök. Mindez bizonyos fokig valószínűvé teszi, hogy éppen Gerhoh kérésére határozza el magát arra a *cisztercita* III. Jenő pápa, aki különben is Gerhoh jóakarója volt, hogy új, teljes fordítást készített Damascenus műveiről — a Burgundio-féle fordítást. Magától értetődik, hogy e szerint az új fordítás szerint javították át Petrus Lombardus szövegét is. Hogy Petrus Lombardus Damascenus művének többi részét nem dolgozta bele Sententiáiba, az csak megerősíti azt a feltevést, hogy a Sententiák megírásakor csak Cerbanus fordítása állt rendelkezésére.

Bizonyos tehát, hogy Cerbanus fordítása révén ismerkedett meg először a Nyugat Johannes Damascenus christológiájával — és nagyon valószínű, hogy ez a fordítás és Gerhohnak erre a fordításra történt hivatkozása, adott indítást arra, hogy Burgundiót egy teljes fordítás elkészítésével bízták meg. Nem tartom szükségesnek annak a részletezését, hogy ez magyar szempontból mit jelent. A fentiek alapján, különben, nem lehet véletlen, hogy éppen egy *cisztercita* pápa volt az, aki érdeklődést mutat a görög egyházatyák iránt, és nem utasítja el a rájuk való hivatkozást, hanem hiteles fordítás elkészítéséről gondoskodik. Hozzátehetjük, hogy a Cerbanus-féle Maximus-fordítás (a Damascenus-fordítás nélkül) az admonti és a reuni könyvtárakon kívül (Reun is *cisztercita*-kolostor) még három kolostori könyvtárban is megvan: Heiligenkreuzben, Zwettlben és Hohenfurtnban. Mind a három *cisztercita* apátság. Ez fényes bizonyítéka annak, amit Déchanet a *cisztercitáknak* a görög „lelki írók“ és a görög aszkétikus hagyományok iránti érdeklődéséről mondott. Hiszen Maximus volt a görög szerzetesség egyik legkedveltebb írója.

Ivánka Endre.

Griechische Einflüsse im westlichen Geistesleben des XII. Jahrhunderts.

In der ersten der zwei besprochenen Studien (*Aux sources de la spiritualité de Guillaume de Saint-Thierry, Première série d'études, Bruges, 1940*) weist J. M. Déchanet nach, dass die Schrift W. o.: *De natura corporis et animae libri duo* (MPL 180, 695—726) nur eine Überarbeitung der Schrift *de officio hominis* von Grigor von Nyssa ist. Die Übersetzung, die er benützte, ist im Bamberger Codex B IV. 13 s. IX. fol. 88r—114r erhalten. Déchanet weist die Wirkungen dieser

⁹ Lásd: A. Landgraf. Der Kult der menschlichen Natur Christi nach der Lehre der Frühscholastik. Scholastik, XII. (1937), 361—377. és 498—518.

antropologischen Grundauffassung auf die mystische Lehre W.-s nach, wie sie in der „epistola ad fratres de monte Dei“ vorliegt, und stellt die ganze Tatsache in den weiteren Zusammenhang der zisterziensischen Reformbewegung. Sowohl in aszetischer Hinsicht, als in theologisch-literarischer fühlte sich diese als Erneuerung alter östlicher Traditionen. Und doch verdeckt sie ihre Abhängigkeit von den griechischen Vorbildern, da diese, als schismatisch, eine neue Angriffsfläche bieten würden. Darum beruft sich W. nur ganz allgemein auf philosophi und ecclesiae doctores als seine Quellen.

Die zweite Studie (*Translatio latina Joannis Damasceni (de orth. fide I III. a 1—8) saeculo XII in Hungaria confecta, scripsit et textum edidit Remigius L. Szigeti O. C. Praem. de Csorna (Magyar-görög tanulmányok, 13. Budapest, 1940.)*) bietet eine Edition der in zwei Handschriften (in Reun und in Admont) erhaltenen Übersetzung eines Abschnitts aus dem Werk des Johannes Damascenus, die — zusammen mit der Übersetzung der „Hecatontades de caritate“ des Maximus Confessor — von einem gewissen Cerbanus in Ungarn hergestellt und dem Abt David von Pannonhalmá gewidmet wurde. Die beigefügte Abhandlung weist nach, dass Petrus Lombardus in seinen „Sentenzen“ nicht nur keine anderen als die hier enthaltenen Abschnitte aus Johannes Damascenus kennt, sondern sichtlich auch diese Übersetzung gekannt hat. Er scheint seine Zitate ihr entnommen zu haben, und der Text scheint erst nachträglich an die Übersetzung des Burgundios angeglichen worden zu sein. (Damit wäre auch die chronologische Schwierigkeit gelöst, dass die Sentenzen scheinbar Ende der 40er Jahre entstanden sind, während Burgundios Übersetzung erst Anfänge der 50er Jahre hergestellt wurde.) Die Rolle Gerhochs von Reichersperg in dem christologischen Streite dieser Zeit, und der Umstand, dass Gerhoch wörtlich genau die Übersetzung des Arbanus zitiert, scheinen Licht auf diese Zusammenhänge zu werfen. Dass es ein Zisterzienserpapst war — Eugen IV —, der den Auftrag zur Übersetzung des Burgundio gegeben hat, und dass die Übersetzung der „Hecatontades“ ausser in Reun und in Admont noch in drei Zisterzienserklöstern (Heiligenkreuz, Zwettl und Hohenfurt) vorhanden ist, bildet die Brücke zu den Feststellungen der ersten Studie. Beide Studien ergänzen einander, und stellen einen typischen Zug im Geistesleben des XII. Jahrhunderts fest, wobei überdies das Ungarn des XII. Jahrhunderts sich als Vermittler griechischen Geistesgutes nach dem Westen darstellt.

E. v. Ivánka.

Rilai Szent Iván legendájának magyar vonatkozásai.

Bár a magyar történet még a 12. századra vonatkozólag is jórészt idegen kútfőkre szorul, a bolgár Rilai Szent Iván-legenda magyar vonatkozásai a magyar történetírásban nincsenek kiaknázva. Gombos Albin gyűjteménye nem tud róla s Pauler Gyula csak jegyzetben említi a bolgár Drinovnak egy erre vonatkozó utalását.¹ Gyóni Mátyás a görögnyelvű vita elbeszélését és magyar névanyagát használja fel.²

Rilai Szent Iván Péter bolgár cár (928—969) alatt élt, mint a politikai visszaeséssel egyidejűleg felburjánzó bogomil eretnekség ellen

¹ Pauler Gyula: A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt. Bpest, 1899². I. k. 504. old. 530. jegyz.

² Gyóni Mátyás: Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében. Bpest, 1938. L. 29. old. és az Onomastikon.

küzdő bolgár remetéik legnagyobbika. Nevéhez fűződik a bolgár szerzetesség megalapítása. Hosszú aszkézisének helyén, a vadonban épült fel a híres rilai monostor, mely e 10. századi megalapítása óta a bolgárság leiki és nemzeti életének örökös mecseke.

Rilai Szent Iván alakja a keleti egyházban széleskörben ismert. Egy bolgár szentről sem maradt ránk annyi életrajz, mint éppen róla. Ezeket újabban összegyűjtve adta ki Ivanov Jordan bolgár egyetemi tanár.³ Könyve nyolc életrajzot közöl időrendi sorrendben. Hét közülük egyházi szláv nyelven íródott, a nyolcadik görögül. Az életrajzok eléggé egyöntetűen mondják el a szent élete történetét. Iván, mint szegény, istenfélő pásztor, szülei halála után visszavonul a rilai magányba. Itt a legváltozatosabb önkínzásnak veti magát alá, miközben az Isten csodálatosan gondját viseli. A Vitoša-hegységben találunk rá Péter cár vadászai. Péter személyesen szeretne vele beszélni, mint ahogyan már más remetékét is felkeresett,⁴ de a hely szakadékosága miatt ettől óva inti a szent. Hosszú remetesége alatt betegeket gyógyít. Később szent híre elterjed s más remetéik is csatlakoznak hozzá, hogy életszentségét eltanulják. Ezek a tanítványok ott templomot és monostort építenek. Iván sok csodát művelve késő öregségben hal meg. Testét először Serdikébe viszik a Szent Lukácsról nevezett templomba. Onnan kerül az ő tiszteletére épített és róla elnevezett egyházba, mely eseményről két vita is megemlékezik. Közülük az 1166—1183 között írt s bizonyosan görögből fordított Skylitzes-féle életrajz kiemeli, hogy a kőtemplomot a magyarországi Grudas építtette (X. c.). Az ereklyék történetének következő fejezete még fontosabb magyar szempontból. 1183-ban III. Béla magyar király Serdike (mai nevén Szófia) görög város elfoglalása után Rilai Szent Iván ereklyéit Esztergomba szállíttatta. Az ereklyék elhozásáról, az Esztergomban történt csodákról, a gyors visszaküldésről az eseménynél korábbi két életrajz kivételével az egyes viták eléggé bőven számolnak be. Az ereklyék a második bolgár cárság alatt Tirnovóba kerülnek, majd innen Rilába. Ez a szent életének és ereklyéinek rövid története az életrajzokban.

Most tekintsük át az életrajzok magyar vonatkozásait. Először Grudas személyét kell megvizsgálunk, aki Skylitzes szerint, mint a rilai szent tisztelője, Serdikében közel az erődhez kőtemplomot emeltetett az ereklyék számára (Skyl. X. c.). Grudas jellemzése sajátos: „az a paeon hegyekből való Grudas“ (X, 1.), a másik változat szerint „az a paeon magyarok közül való Grudas“. Ha még nem is lenne ott e második variáns, kétség nem fér ahhoz, hogy itt a magyarokról van szó. A Παίονες népnév a magyarokra vonatkozólag nagyon gyakori a bizánciaknál.⁵ Grudas magyarságát, amit Ivanov tanít,⁶ újabban Trifonov vette vizsgálat alá.⁷ Azonosítja a Kinnamosnál említett (108, 12—17) igen nevezetes Γουρδέσης nevű dalmáttal, aki Mánuel alatt a bizán-

³ Проф. Йорданъ Ивановъ: Жития на Св. Ивана Рилски съ уводни Бележки. (Годишникъ на Софийския Университетъ, истор.—филологически факултетъ, кн. XXXII, 13. 1—109.), Szófia, 1936.

⁴ Златарски: История на Българската държава презъ срѣднитѣ вѣкове. I. kötet. Szófia 1918, 2. rész 564—565.

⁵ V. ö. Moravcsik, M. Ny. 29 (1933) 50.

⁶ Йорданъ Ивановъ: Български старини изъ Македония. София 1931² 345. o.

⁷ Юрданъ Трифоновъ: Бележки върху известията за Св. Ивана Рилски (Македонски Прегледъ. Год. XI. кн. 3—4. 106—110.)

ciak fogságába esett. A hercegovinai hegyeket vagy a Dinári Alpokat pedig könnyen lehet magyar hegyeknek is nevezni, hisz a magyar uralom eddig kiterjedt. Trifonov fejtegetései mindkét szövegvariáns mellett megnyugtató magyarázatot adnak, bár az utóbbit nem veszi tekintetbe.

Ezek után térjünk át az ereklyéknek Esztergomba való áthozatalára. III. Béla magyar király Belgrád és Braničevo határerődök után 1183-ban Serdikét is elfoglalta és Rilai Szent Iván ereklyéit Esztergomba küldte,⁸ hol velük csodák történtek. A viták közül öt ezzel a korral foglalkozva természetesen beszámol erről az eseményről is — terjedelmüknek megfelelően hosszabban vagy rövidebben. Az első vita, amely már szól erről, a 13. századi ú. n. első prólógus életrajz (III. c.). Az esemény leírásában ennek a hatása érezhető a későbbiekben, különösen a 14. századi Evtimij pátriárka vitájában (XV. c.). Mindnyájan megegyeznek abban, hogy a magyar király Serdikét elfoglalván, mivel hallott a szent csodáiról, megparancsolta Rilai Szent Iván koporsójának az elszállítását és az esztergomi templomban való felállítását. A szent új helyén sem szűnt meg csodákat művelni. Az esztergomi érsek — az első prólógus életrajz szerint (a többiek püspököknek mondják) — nem hitt a szent nagyságában és mivel nem talált róla említést a régi írásokban, nem akart hódolatra eléje járulni. Erre megnémult, a második prólógus életrajz (12—13. század) szerint megvakult és csak a kellő tisztelet megadása után gyógyult meg. Itt Evtimij pátriárka (XV. c.) a bibliai Zakariással hasonlítja össze, amit a 15. századi Kantakuzin életrajz a megfelelő szentírási hely idézésével egészít ki (XII. c.). Ezenkívül még egyéb csodák is történtek — állapítják meg nagy általánosságban a viták. A király pedig a félelmetes csoda hatása alatt, rettegését elfojtva arannyal és ezüsttel felékesítette a koporsót s megcsókolvá nagy tisztelettel visszaküldte Serdikébe. A viták szerint így került vissza a szent ismét saját templomába 1187-ben.

A viták tudósításaira vonatkozólag több probléma merül fel. Mindenekelőtt feltűnő az életrajzoknak az az állítása, hogy III. Béla hallott a szent híres csodáiról. Bizonyosan emiatt is vitette el az ereklyéket Esztergomba, hogy t. i. hazája is részesüljön a szent csodáinak áldásaiban. A kérdés, honnan ismerte Béla ezt a bolgár, azaz orthodox szentet, megoldódik, ha életének körülményeire gondolunk. III. Béla 13—14 éves korától a bizánci udvarban nevelkedett, mint az egyesítendő bizánci és magyar trón kiszemelt várományosa. Bélát ezért újra keresztelték az orthodox vallásban az Ὁσιος (Elek) névre és mint bizánci herceg résztvevett az orthodox zsinaton.⁹ Így mikor Béla elesve a bizánci tróntól, mint magyar trónkövetelő, visszatért Magyarországra, a papság idegenkedett tőle, hisz benne a schisma képviselőjét látta. Tehát az orthodoxiában nevelkedett király előtt valóban nem lehetett ismeretlen a keleti egyház egy ismert szentje. Csak így lehet megérteni, miért küldte egy orthodox szent ereklyéit latin rítusú hazájába. Így magától értetődő lesz a király parancsa, hogy a rilai szent ereklyéit tiszteletteljesen szállítsák Esztergomba és ott a templomban helyezték el, holott a szent a mi fogalmaink szerint eretnek volt. De

⁸ Jireček: Geschichte der Serben. I. 265.; Slatarski: Geschichte der Bulgaren. I. 679.

⁹ Moravcsik Gyula: III. Béla és a bizánci birodalom. Századok 1933. pótfüzet 519. old. — Thallóczy L., III. Béla. Magyar Könyvtár 470, 26. old.

már abban, hogy a visszaküldéskor gazdagon feldíszítette a koporsót, a tiszteleten kívül szerep jutott a rettenetnek is, amint a viták kiemelik. Érdekesen bontakozik ki előttünk a nagy koncepciójú uralkodó lelkivilága, aki gyermekkorától kezdve a gondolattal nevelkedett a bizánci udvarban, hogy majd egykoron meg fogja valósítani a bizánci-magyar úniót és Mánuel halála után ismét elérkezettnek látta a pillanatot eszméje megvalósítására.¹⁰ Jellegzetes neveltetése magyarázza meg, miként tudta magában összhangba hozni kelet és nyugat vallási nézeteit.

Egyáltalán nem meglepő, hogy a király parancsa, mely az orthodoxiát a latin ritussal akarta összeegyeztetni, határozott ellenállásba ütközött az esztergomi érsek részéről. Az érsek nevét, mint ahogyan a királyét sem, a viták nem említik. Knauz megállapítja, hogy 1181—1183-ig I. Miklós ült az érseki széken.¹¹ Utódja Jób volt 1185—1203-ig. Serdike bevétele 1183. végére teendő.¹² Feltételezhetjük, hogy az ereklék megérkezésekor még Miklós volt az érsek, de talán valószínűbb, hogy akkor már Jób ült az érseki széken. Erélyes, férfias jelleme¹³ miatt feltételezhetjük róla, hogy mert dacolni a királyi parancssal. De ha nem is ő volt az esztergomi érsek az ereklék megérkezésekor, azok visszaszállításában bizonyára része volt az ő erélyességének is, bár ennek politikai oka is lehetett. 1185-ben II. Izsák Angelos lett a bizánci császár, akivel Béla újra felvette a régi jóviszonyt, sőt leányát is feleségül adta neki. Az ereklék visszaszállítása tehát, amiknek a közép-korban oly nagy értéket tulajdonítottak, III. Béla barátságának egyik tanújele is lehetett.

Sajnos, a magyar emlékekben, amint Pauler is megjegyzi,¹⁴ ennek az eseménynek semmi nyoma sincs. Pedig az ereklék magyarországi szereplése az akkori egyházi viszonyokra, nemkülönben III. Béla egyéniségére nézve jelentős forrás. III. Béla Mánuel halála után kedvezőnek érezhette az időt nemcsak egy politikai, hanem vallási únió számára is, amire politikai céllal Mánuel is gondolt. A bolgár szent erekléknek Magyarországra való hozatala talán ennek a tervnek első próbálkozása.

Bödey József.

Die ungarischen Beziehungen der Legende des hlg. Ivan von Rila.

Vf. macht auf die Legende des hlg. Ivan v Rila (X. Jh.) aufmerksam, deren 8 Varianten (1 griechische und 7 kirchenslavische) Prof. I. Ivanov (Sofia) im J. 1936 herausgegeben hat, und die vom ungarischen Standpunkt aus bisher noch nicht genügend gewürdigt worden ist. Eine Variante berichtet, dass die dem heiligen geweihte Kirche ein Ungar, Grudas, gestiftet hat, fünf Varianten erwähnen die Tatsache, dass die Reliquien des Heiligen nach der Eroberung von Serdike (1183) auf Befehl des Königs von Ungarn nach Esztergom (Gran) gebracht wurden, wo sie durch viele Wunder auch dem Erzbischof von Esztergom Verehrung abnötigten. 1187 liess der König von Ungarn den Sarg des Heiligen wieder nach Serdike bringen. Zur Erläuterung dieser Tatsachen verweist Vf. auf den Aufenthalt Bélas III. des damaligen

¹⁰ Moravcsik Gyula id. h. 526. old.

¹¹ Knauz: Monum. Eccl. Strig. Esztergom, 1875. I. 125.

¹² Moravcsik Gyula id. h. 523. old. 2. jegyz.

¹³ Török: Magyarország primása. Pest, 1859. 27. old.

¹⁴ Pauler id. h.

Königs von Ungarn in Byzanz, auf seine orthodoxe Erziehung und seine die ungarisch-byzantinische Union bezweckenden politischen Bestrebungen.

(Budapest.)

J. Bödey.

Egy római feliratos gyűjtemény.

A Corpus Inscriptionum Latinarum III. k. I. r. 157. s köv. lapjain, ahol Mommsen összeállítja azon férfiaknak a jegyzékét, akik már a Corpus megjelenése előtt gyűjtötték a Dáciára vonatkozó feliratokat, akár kiadták azokat nyomtatásban is, akár csak kéziratban maradtak, részletesen tájékoztat az olasz származású Ariosto József, III. Károly király tisztjének a gyűjtéséről is, aki gyulafehérvári tartózkodása alatt kapott kedvet az ottani feliratok gyűjtésére. A talált feliratok szövegét Ariosto lemásolta — közölte is az olasz tudósokkal —, azonban nyomtatásban nem adta ki, csak kéziratban maradt ránk a gyűjteménye, melyet ma a bécsi Nationalbibliothek őriz. A gyűjtemény három részben összesen 113 dáciai feliratot közöl. Az első rész 47, a második rész (Inscriptiones secus Segedinum in Tibiscum submersae) 14 és a harmadik rész 52 feliratot tartalmaz, a lelőhely megnevezésével együtt. Megemlíti azt is Mommsen, hogy Ariosto kéziratban maradt feliratgyűjteményéről másolatok is készültek, amelyek ránk is maradtak.

Ezeknek a kéziratok másolatoknak egy eddig ismeretlen példánya megvan a debreceni ref. kollégium könyvtárában is. Mai könyvtári jelzete: R 1220. A kéziratkötet 165 negyedrétaalakú számozatlan levélből van összefűzve s a bekötési táblájának a belső oldalán levő bejegyzés szerint egykor Huszti Andrásnak volt a tulajdona; Andreae Huszti 1741. Huszti András a XVII. század végén vagy a XVIII. század elején született s 1733-ban a kolozsvári ref. kollégium tanárává választották meg. Hivatali teendőinek elhanyagolása s egyházával szemben való makacskodása miatt azonban 1742-ben az egyházból kizárták. 1755-ben halt meg.

Husztinak a munkásságát is ismeri Mommsen (i. h. 158. l. XVII.) s meg is említi nyomtatásban is megjelent Ó- és Új-Dácia című, valamint kéziratban maradt Dacia mediterranea c. munkáit.

Hogy a kézirat mikor, hogyan került Huszti András birtokába, nem állapítható meg. Maga a Huszti András névbejegyzése nem egyszerűen történt a kézirat keletkezésével, mert egészen elsárgult, meghalványult a tintája, míg a feliratok szövegének a tintája egész a mai napig szép fekete maradt s végig egy kéz írása, szép, jól olvasható. Ugyanettől a kéztől származik az első levélen Báthori István beszéde lengyel királlyá történt megválasztása alkalmából. Ugyanezen a levélen, Báthori beszédének a szövege alatt van még a kézirat egy másik tulajdonosának, G. Karaczay-nak az aláírása is. Ezután egy pár üresen hagyott levél következik s csak ezután a feliratok: minden levélen egy-egy felirat szövege, kezdetleges módon megrajzolva a felirat kövének az alakja is. Valószínű, hogy a kéziratgyűjtemény már megvolt, mikor később a Huszti András birtokába került valamilyen módon.

A feliratok teljesen megegyeznek sorrendben az Ariosto-kézirat anyagával, a legtöbbszor — amint ez a Corpusban közölt variánsok segítségével megállapítható volt —, a sorok beosztása és a szöveg tekintetében is. A Huszti-féle kézirat azonban közöl még három más feliratot is, amelyek már nincsenek meg Ariostonál: a III. rész 53—55. sz. feliratait alatt felveszi C. I. L. III. k. 832., 905. és 882. sz. feliratait is,

A kézirat keletkezésére nézve csak két lehetőséget gondolok valószínűnek: vagy már készen vette meg, esetleg ajándékba kapta Huszti az egész kéziratot egy olyan valakitől, akit magát is érdekelt az Ariosto által összegyűjtött anyag s ezért másolatot készített róla, vagy pedig Huszti maga másoltatta le magának Ariosto gyűjtését s úgy egészítette ki később az utolsó három felirattal. A kötet végén maradt üres lapok is azt mutatják, hogy Husztinak szándékában állott még újabb feliratokkal is szaporítani a gyűjtött anyagot, ez azonban valamilyen okból elmaradt.

A Huszti-féle kéziratot gyűjteményt azzal a reménységgel vettem a kezembe, hogy talán tartalmaz egy vagy több olyan feliratot is, amely eltűnt az alatt a hosszú idő alatt, ami a Huszti-féle kézirat keletkezése és a Corpus III. k. első részének megjelenése között eltelt, ebből a gyűjteményből azonban ismeretessé válhatik. Ez a reményem, sajnos, nem teljesült; arról azonban meggyőződhettem, hogy az a vád, amelynek Mommsen a C. I. L. III. k. l. r. 158. lapján az Ariosto-féle kézirat-másolókkal szemben gondatlanságuk miatt kifejezést ad („focde corrupterunt“), a Huszti-féle gyűjteményt nem érintheti: olyan gondos, hü, sőt egy pár helyen javított másolata is az Ariosto-féle anyagnak, ami Husztinak e téren való tudását és alapos ismereteit is bizonyítja.

Debrecen, 1939. december hó 8.

Salánki József.

*

Eine unbekannte Kopie der handschriftlich erhalten gebliebenen dachischen Inschriftensammlung des Joseph Ariosto ist in der Bibliothek des reformierten Kollegiums zu Debrecen erhalten. (Signatur: R. 1220.) Nach dem Vermerk an der Innenseite des Einbandes gehörte diese Abschrift dem Kolozsvärer Professor Andreas Huszti, der im Jahre 1741 seinen Namen hineinschrieb. Epigraphisch bietet dieses Manuskript nichts neues, obwohl Huszti noch drei weitere Inschriften, die bei Ariosto nicht vorhanden sind, aufgenommen hat. J. Salánki.

Missitalius és missitalia.

Az őshazában Kézai szerint (Szentpétery, Scriptores I. 146.) Hunortól és Magortól idővel összesen 108 nemzetség származott „absque omni (tamen?) missitalia“. Hogyan értsük az utóbbi, más középkori író szövegéből cleddig nem ismert kifejezést? Szabó Károly fordítása szerint (Magyarország történetének forrásai, Pest 1862, III. füz.) akképen, hogy a fentemlített nemzetség-számot „minden jöttmenteken kívül“ kell vennünk. Árpád-kori forrásszövegeink nagyérdemű fordítójának értelmezése — mint régiesen magyarosízü fordításainak nem egy más helyén — ezúttal is javításra szorul.

Endre, Béla és Leventa hercegeket (Szentpétery i. m. 178.) krónikásunk szerint némelyek tévesen „asseverant ex quadam virgine de genere Taton, non de vero thoro oriundos, et pro tali missitalia illos de Taton nobilitatem invenisse“. Ehhez hasonlóan missitalia-nak tekinti Kézai nyilván Attilának a görög császár lányával kötött házasságát is. Azt mondja ugyanis (i. m. 163.) Csabáról, e frigy gyümölcseről, hogy „Hunorum nobilitas ipsum contemnebat, asserentes eum non verum esse alumnium regni Scitiae, sed quasi missitalium exterae nationis“. Világos az idézett három szöveg egybevetéséből, hogy a missitalia kifejezés az exogamiának, a missitalius az exogamiából származottnak XIII. századbéli megjelölése s hogy legelső idézett szövegrészletünkben

az endogamiának a maeotisi hazában és Scythiában uralkodó szigorú érvényéről van szó. Az is igen valószínű szerint, hogy a második idézetünkben előforduló *verus thorus* (v. ö. a „*verus alumnus*“-szal) a hercegek állítólagos anyjának „*virgo*“ szóval való megjelölése ellenére sem jelent még ágyasságot — miként ezt pl. Karácsonyi János (A magyar nemzetségek III/1. 79.) véli —, mint ahogy Attila és Honoria házassága sem lehetett az. Az egész szövegösszefüggés is inkább arra mutat, hogy csupán az exogamia jogi mivoltának a nem fajmagyar Tátony-nem megnevezésével történt visszaható erejű megszüntetéséről van itt szó. Végül valószínűnek tűnik fel az is, hogy az első szövegünknek Domanovszky Sándor által *E* siglóval jelölt kódexében olvasható „tamen“ oly utólagos közbeszúrás, amelyre a Szabó Károlyéval egyező félreértés adhatott okot: nem „kívül“, hanem „nélkül“ vagy „mellőzésével“ (minden keveredés m.) az *absque* szó pontos értelme.

Mégjobban eligazodhatnánk talán e dologban, ha a Tátonyokról fennmaradt volna valami okleveles adatunk — csupán az 1357-ben (Anjouk. Oktár VI. 590.) előforduló Tanka (Janka?) de Tetun-t említhetjük itt, illetve mosonmegyei Tetun nevű birtokát, amelynek ma németül Taden a neve —, ha nyelvészeink megfejtették volna már ezt a Németh Gy. nagybecsű művébe (A honf. kori magyarság, 1930) még föl nem vett tulajdonnevet, végül ha a címbe írt két középlatin szót más írótól is ismernők. Azonban nincsenek benne sem Du Cange művében, sem más középlatin szótárban és Kézain kívül nem találtam eddig őket más latin írónál vagy szövegben sem. Bartal Antal csupán két helyet idéz szótárában (423.) a fentiekből és a *missitalius*-t „furtim invectus, importatus, advena: idegen, becsempészett“ szókkal értelmezi. Bizonyos, hogy összetételről van szó s úgy látszik, hogy mind a két tagjuknak eddig ismert legrégebbi alakváltozatát a görög nyelvben találhatjuk meg, ha ugyan a praefixumként szereplő s a román és germán nyelvekben sűrűn használatos *mis*, amelynek pl. a gótban *missa*- (v. ö. *missjan* = hiányzik, vermissen), az ónémetben *missa*-, *missi*-, a középfelnémetben *misse*-, a középkori latinságban (l. Du Cange-nál pl.: *misdicere*, *misfacere* stb.), a mai németben és olaszban *mis*- (*miss*-), a mai francia nyelvben *mé*- vagy *més*- az alakja — valóban a *μίσω* = gyűlölni igének rokona. A *missitalia* fogalma mindenesetre közel áll a *mcsalliance*-hoz (v. ö. *Missheirat*), ha nem is teljesen pontosan s ha második tagja nem is frigyre, házassági kötelékre vonatkozik, hanem azzal a friss, zöldülő sarjzat jelentő *θαλός* vagy *θαλία* főnévvel függ össze (v. ö. *θαλλω* *εὐθαλής* és *ἐριθηλής*), amelynek a középfelnémet *tolde*, a felnémetben ma is használt *Dolde* (Wipfel, Büschel) és az olasz *tallo* (v. ö. *tallire* = sarjadzani) a rokonai. Ebből az is következik, hogy nem a *missitalius* melléknév származott a *missitalia* főnévből, hanem megfordítva történt. Minthogy pedig az északolasz vidéket jól ismerő Kézai Simonnál tudvalevőleg feltűnően sűrűn találkozunk a középkori latinság sajátosan olasz eredetű szókincsének egyes kifejezéseivel, a *missitalius* és *missitalia* szavakat is nyilván idesorolhatjuk és a *talius* legközelebbi rokonának az olasz *tallo* szót tekinthetjük.

Madzsar Imre.

In chronicis Simonis de Keza leguntur vocabula „missitalius“ et „missitalia“, quae apud neminem alium mediae aetatis scriptorem invenitur. Quae duo vocabula auctor opinatur verba composita esse, quorum pars prima cum Graeco verbo μίσω, altera cum linguae Italicæ verbo „tallo“ cohaerere videatur.

E. Madzsar.

ΙΔΙΟΣ ΕΝ ΚΟΙΝΩΙ.

Gondolatok Fedics Mihály meséiről.*

1. A népről és a népköltészetről először Vico—Herder—Hegel romantikus idealizmusa formálta ki felfogását. Hegel szerint a népdal költője „nur eine Volksempfindung, die das Individuum ganz und voll in sich trägt”.¹ Ez az elmélet minden folklóre-gyűjtés számára — nálunk a XVIII. sz. végének énekgyűjteményein és a mesegyűjtő Gaál Györgyön (1822) túlélve szinte napjainkig — a titokzatosan maguktól nőtt, csodálatosan szép népi virágoknak a lelkes, de módszerében tudománytalan összehordását jelentette.² Még a Grimm-testvéreknek mintává vált hatalmas „Kinder und Hausmärchen”-je is: az 1819-i 2. kiadás II. kötetében közli ugyan egyik fő mesefajuk, a „Frau Viehmännin” képét, jellemzi sajátos előadását; azonban az ő meséit is W. Grimm abba a maga „eigenste Märchensprache”-jába átirva nyomatta, amelynek pedig nem sok köze van az igazi népies előadáshoz.³ A XIX. sz. második felétől az evolúciós kriticismus is ennek a lényegben esztétikai tartásnak megóvása mellett fordult főleg a hagyomány keletkezésének és továbbélésének kérdéseire. A kivesző réginek a megmentését, a változatok tömkelegében elhomályosított archetypusoknak helyreállítását tekintette főfeladatának. Csúcsra az újabb irány a Bolte-Polívka meg a finn iskola váriánsokat és típusokat regisztráló kötetivel — nálunk a Magyar Népköltési Gyűjtemény egyes kiválóbb darabjaival — érkezett fel. A fordulat csak a századforduló táján, akkor következett be, amikor a „daloló nép” misztikus elképzelése ellen felgyülemlett adatok nyomását és a „néplélek” teremtő erejéről vallott elméletnek csődjét nem lehetett többé elodázni: fel kellett végre ismerni a másik pólusnak, a teremtő egyéniségnek bizonyos szerepét a népi alkotásokban. Csak éppen ez a μεταβολή εις τὸ ἐνδύτιον túlságosan éles volt ahhoz, hogy az egyéniség felismert szerepe rögtön s a maga egész jelentőségében el is ismertessék. Így történt, hogy végzetes kitéréssel indultak a helyesb felé⁴: főleg E. Hoffmann-Krayer (1902, a „vulgus in populo” fogalmának bevezetésével, a „das Volk produziert

* Fedics Mihály mesél. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel kíséri Ortutay Gyula. Új magyar Népköltési Gyűjtemény I. Az Egyetemi Magyarságtudományi Intézet kiadása. Budapest, 1940, 410 lap.

¹ V. ö. W. Hansen, Das Volkslied (Spamer, Die deutsche Volkskunde, I, 1934) [= D. d. V.] 285. kk.

² Zur Entwicklungsgeschichte der Volkskunde in Ungarn, Ung. Jahrb. XVIII, 129. l.

³ Maguk Grimmék is a 2. kiadás előszavában mint a legtermészetesebb dolgot említik „dass der Ausdruck *grossenteils von uns* ist”. Most különben mesegyűjtő jelentőségükhöz és a tőlük teremtett német mesestílushoz I. Fr. Ranke, Märchen, D. d. V. 250. kk.; az ölenbergi kéziratok jelentőségéhez is: A. Wesselski, Die Formen des volkstümlichen Erzählguts (u. o. 216. kk.) 230. kk. — Nálunk a Grimm-féle minta szerint készültek — többek közt — a Benedek Elek (Székely Tündérország 1885, Székely Mesemondó 1888, Világ szép Mesék 1888 s főleg a Magyar Mese- és Mondavilág c. „ifjúsági”) gyűjteményei, stb.

⁴ A következőkhöz általában v. ö. a „Magyar néprajzkutatás feladatai” c. dolgozatunk (Ethnographia-Népélet, 1940, küll. 14. jegyzetének) részletesebb tárgyalását, amely többször, itten csak megütött húrokat is kihangoztat.

nicht, es reproduziert“ tételt állítva a népkutatás újabb iránytűjének), A. Dieterich („Kulturation“ és „Mutterboden“), E. Mogk (praelogikus-asszociatív és logikus-gondolkozó populusrétegek) és mások is mind, akik valahogy a produkálás és reprodukálás szerepeinek külön néposztályokra való elosztásával kísérleteztek. Az irány csúcsára állt mindenesetre a H. Naumann-féle tanítás: bármily szép és elterjedt legyen is, minden „massenerzeugtes und massengebundes, primitives Gemeinschaftsgut... gehört Überwundenem und Versunkenem an“, azt a meddő vulgus („Unterschicht“) mindig csak „gesunkenes Kulturgut“ gyanánt az egyedül produktív „geistige Oberschicht“-ből vehette át. Így mindenesetre nem kellett már elyszerűen tagadni az alkotó egyéniség minden szerepét a népköltési produktumokban, legfeljebb ez az alkotásmozzanat más síkban, azaz társadalmi rétegben folyván le, az egyéni rész mintegy elhalva (überwunden, versunken) volt volna elképzelendő; annak ellenére, hogy ugyanakkor — furcsa ellenmondással — e produktumokat Naumann maga is mint „e'ne köstlich-frische, erdhaft-junge, ewig urwüchsige Kraft“ megnyilvánulásait kényszerült felismerni. De a priori lehetetlenség volt természetesen a lehanyagolást fogadni el olyan mozzanatként, amelyik fentről jött „tucatárut“ képes lehetne utolérhetetlen széppé, olyan, a legnagyobb költőknek is kívánatos ideállá varázsolni, aminőt a tökéletes népköltészet szükségképp jelent; és lehetetlenség volt főleg a személyes-aktív produkció előfordulását kizárólag a magasabb kultúrrétegekre korlátozni.

Goethe látta már egy litván népdalokról szóló kritikájában („Talent ist dem Bauer so gut gegeben, als dem Ritter“) és azóta a néprajztudomány tapasztalatból közvetlenül és ismételten is felismerte, hogy bár a népi ének- és mesemondók közt valóban több a konzervatív-reproduktív típus (mint az emberek közt általában is több), azért a népi körökben sem lehet elvben tagadni a teremtő egyéniséget,⁶ a zseni lehetőségét „der nie ausschliesslich in Gemeinschaftsbindungen stehe“ (G. Koch):⁷ Az analfabéta Frau Viehmännin, Winokurowa, Larin Pareska asszonyok vagy Borbély Mihály, Fedics Mihály, Nikolas Nober⁸ mind kétségkívül legalábbis egy-egy döntően egyéni elbeszélő stílusnak hordozói voltak. Ami pedig a fentről lefelé való terjedés feltevését illeti, — John Meier, R. Petsch és mások mindenesetre ugyanannyi lefelé irányuló értékterjedést is ki tudtak mutatni. Mintahogy az „Einfalt“, amelyen a hitek, babonás szokások, népi formulák stb. használata is fordul — szintén kiderült —, pozitív előjelű kitevője a szellemi

⁶ Ugyanő — máshol — a néptől állandóan alakított dalnak mondja a népdalt (v. ö. A. Bach, Deutsche Volkskunde 1937, 24. l.), de anélkül természetesen, hogy az alulról vagy felülről jövését fontosnak venné.

⁷ V. ö. Spamer, Hess. Blätter 24., 91. (a tömeg teremtő működése, mint tömegben [is] történő és történhető alkotás). — Az egyéniségnek a néprajztudományban új felfedezéséhez l. W. Mühlmann, Methodik der Völkerkunde 1938, 218. kk.

⁸ A problémához részletesebben: Bach, főleg 315—325. között.

⁹ Utóbbiról l. A. Bach, 217. l.

¹⁰ A szót (v. ö. G. Koch, Volk und Religion, D. d. V. 579. kk.) Goethe és Kant is használja a sublogikus állapot ama tevőleges mozzanatának megjelölésére, amit — máskor — Goethe a „fruchtbare Dunkelheit“, W. Lange—Eichbaum, Genie, Irrsinn und Ruhm 1935,² a lélek álomrétegének, archaicumának nevével ír körül. (Hasonló megsejtés, de másképp értékesítve van az Augustinus—Cusanus-féle „docta ignorantia“ mögött is.)

életnek és így furcsa volna, ha éppen az apotiori teremtetőbb felső rétegekben nem villantaná fel ilyen, jóllehet nagyobb logikai erővel gyorsabban és gyökeresebben egyensúlyozható produktumait. Igaza van tehát A. Spamer és a többiek kritikájának: Naumann megkerülő felfogása a népről és a nép költői alkotásairól felületes megfigyelések alapján és a költői tevékenység, sőt általában a szellemi élet törvényeinek kellő tisztelete nélkül készült és — tarthatatlan. A „nép” teremtető ereje nem merül ki az „elrontás” negativumában, vagy akár a válogató annektálás passzivitásában,¹⁰ hiszen már az is tagadhatatlanul aktivitás, hogy minden nép „lelké”-nek önkénytelenül elfogadott tartásiideáljai öntudatlan-pozitív alakító, akkommodáló rostarendszert szoktak alkotni; és azt is régen, jól megfigyelték, hogy bár más gondolati szinten, de a népi művészekben is állandóan éppúgy dolgozik az ambíció a szakbeli vetélytársak túlszárnyalására, tehát az „új”-ratörekvés, mint akármily más alkotó tehetségben.¹¹ Világos: a „felső” és „alsó” rétegek egymásban (is) fekszenek, a teremtető egyéniség bárhol megteremhet és a „volgus” nem lehet „eine soziale Tiefenschicht”, csak egy a „paraszttól” független „állapot”,¹² amely megfelelő helyzetekben — jóllehet különböző alkalmakkal, erővel és közvetlenséggel — a populus összes tagjaiban ugyanúgy felléphet, mint az „Oberschicht”-re jellemző (logikus) állapot is mindenütt, az „Unterschicht”-ben is. S ennek megfelelően: a népi műalkotások sem készültek kifejezetten-kizárólag a nép számára, hanem fent is „népükre” kell találniok, míg az egyenesen „más” közönségnek készült alkotások is, bizonyos körülmények közt, válhatnak a népévé.

Jogos ugyan itt az ellenvetés, hogy ezek szerint „népköltészet” tulajdonképp nem is volna, illetőleg csak annyi lehetne, mint népi műliőben ható génuszok alkotásai. De ez a név — eddigi tudásunk szerint is — annyi tévhitet fedez és hamis képzetet terjeszt,¹³ hogy el ejtésének a követelése, ellenkezőleg, az új elképzelés helyességét látszik erősíteni s ami felfogásunk hátrányának tűnhet, az lesz épp az igazolása. A népköltészet elnevezése rossz (annakidején mint jobbat a közköltészet szó bevezetését ajánltuk helyette), mert a „mű”- és a „nép”-költészet ellentétét is kihegyezi, akkor, amikor jogosan csak egy igaz költészetről, azaz a magunk megnyilatkozási („megélési”) vágyának a *biológiai jelentőségű* formájáról jogos beszélnünk, ahogy ez kb. a 4. életévtől, mindnyájunkhoz hozzátartozik.¹⁴ Goethe — a „Dichtung und Wahrheit”-ben — világosan látta, „dass die Dichtkunst überhaupt eine Welt- und Völkergabe sei, nicht Privaterbteil einiger feinen,

¹⁰ V. ö. Spamer, D. d. V. 292. l.

¹¹ V. ö. Spamer, Volkskunde und Volkskunst, Obd. Zs. f. Vk. 1928, s. f. 14. l. és Konr. Hahm, D. d. V., 410. l. stb.

¹² Ennek a legjellemzőbb vonásaként sublogikus voltát, azaz olyan érzés- és akarat- (szenvedély-) vonásoknak benne való uralkodását látjuk, amelyeket már Goethe (Eckermann, Gespräche 1868³, II. r. 45. l.) alkalmasabbnak tartott a népszerűsítésre az észbeliélknél (v. ö. fent 9. j.). — A vulgus-állapot felfogáshoz v. ö. Spamer, D. d. V., 4. l.; V. v. Geramb, Urverbundenheit, Hess. Blätter 1938, 30. k. és a magam fejtegetéseit Szellem és Élet, 1939, 169. l. stb.

¹³ V. ö. Néhány szó a népköltészet perében, Napkelet, 1920, 223. kk. és Les Origines du poète Homère, R. É. Hom. 1934, 14—54. ll.

¹⁴ Napkelet i. h.; v. ö. Alkat és közösség a szellemi életben. Társadalomtudom. 1936, 24. kk.

gebildeten Männer“;¹⁵ ami nem zár ki mégis, természetesen, bizonyos szerepmegosztást. Lessing szava szerint mindnyájunkban megvan például a kísértetekben való hitnek a magja, de a mag megelevenítéséhez és kisarjasztásához szükség volt teremtető, egyéni lélekre. Ez az elv a vezetettek és vezetők viszonyát illetően szükségkép a szellemi élet egész területére s így a katexochen költészetnek nevezhetőre is érvényben van. Köz és egyén egymástól elhatárolhatatlan konstansok, miután életteik mindig a másikén belül is vannak. A passzívabb köz és az aktívabb egyén úgy tartoznak kollaborálni, hogy az egyén csak a köz ki nem élt akaratából és ennek előkészítettsége „mentén“ beszélhet,¹⁶ viszont a közösség a maga „követeléseire“ rendszerint csak az egyes alkotó kiválók javaslataival képes tudatosodni. Költőnek tehát katexochen azt az egyéni kifejezőt fogjuk nevezhetni, aki nélkül az általában gyengébb köz szóvágya alvó potencialitás maradna, vagy csupán biológiai értékű kiélésig jutna el; aki magából a mindenki vágyát egyénien, azaz mégis úgy tudja kifejezni, hogy azt lehetőleg mindenki — persze megint egyénien (amint mindenkinél más pl. a kísértethite is) — magáénak vallhassa; aki — egyszóval — a köz helyett beszélve, anyanyelvet nyújt annak s ezért éppen — mint ἰδιος ἐν κοινῷ σταλεῖς (ahogy Pindaros mondja) — clengedhetetlen funkcionáriusa lesz a köz életének. „Nép“-nek viszont ehhez képest azt a sokszemélyű alapot leszünk nevezendők, amely apriori meghatározza a kezdeményező erőcentrum kezdeményét és aposteriori is a javaslatot állandó változtatásaival, mást-bele-érzéseivel, félreértéseivel, vagy — a legjobb és legkritább esetben — megértő magatartozósítással vállalja, igazolja és approbálja magáénak.

Eleve helytelen volt ezek szerint mindig csak azt kutatni, hogy ki, mikor, hol alkotott valamit, holott a költő és a költészet szempontjából az fontos, mi lehetett belőle és milyen közösség részévé lett válandó, meg tudta-e küldetésszerűen a mindenki valósulásvágyait elégíteni. És helytelen volt természetesen a költői alkotásokat mint mű- és népköltészeteket állítani egymással szembe, amikor mind a „költő“, mind a „nép“ folyékony fogalmak s minden költészet a maga adott vagy választott közének egyformán olyan érzéki nyilvánításokat (szavakat) akar találni, amelyek bizonyos „érezhetővé és sürgetővé vált örömhíány, a belső gátlások megszüntetésére, illetve örömkielésekkel való egyensúlyozására kivetődve, a lehető legnagyobb tömegek számára lesznek alkalmasak a lehető legmaximálisabb egyéniségkielések örvendetes kiváltódását eredményezni.“¹⁷ A „nép“ (a „köz“) szája szerint való, benne eleven visszahatást kiváltó szavak, fordulatok, mondások, mindenkit „ad hominem“ érintő ígék stb. *nem* csak az ú. n. népköltészeti alkotásoktól elválaszthatatlanok.¹⁸ Élő és éltető szavakat keres

¹⁵ Az említett kritikában ezt így mondja: „Es gibt nur eine Poesie, die echte, wahre.“ Hasonlóan egyenlősít Nietzsche is (l. Napkelet, 225. l.: „Werke recht vollkommen“ — ez a népköltészet!).

¹⁶ V. ö. R. Petsch, Volkskunde und Literaturwissenschaft, Jhb. f. hist. Volkskunde I. 1925, 159. l.; A. Bach, 293. k.

¹⁷ Napkelet, 224. l.

¹⁸ A nyelvalkotás és költészetalkotás lényegbeli egybeesése nem lehet kétséges. Szó csak vallásosnak, költőinek stb. születhetik és válás, költészet stb. mint tudatosított forma, csak szó által él. Nehezebb már az elv gyakorlati érvényesítése; v. ö. H. Freudenthal, Volkskunde und Volkserziehung, D. d. V. 567.; J. Schwietering, Das Volkslied als Gemeinschaftslied, Euphorion, 1929 (XXX) 236. kk. (mert a Naumann-

minden költszet, a legkultúraltabb költő is, a maga és a saját — persze más-más — közössége számára, úgyhogy a költők és költszeteik közötti különbségek nem lehetnek nyilván minőségiek, csak a visszhang felületének nagyságán és erejének intenzitásán múlhatnak. Helyesen tehát csak azt kérdezhetnők, hogy a költőt alimentálva, tőle vezetett közösség kisebb vagy nagyobb, valódi vagy megteremtendő, jelen, avagy jövő-e? Így annak, amit közönségesen „népköltszet”-nek neveznek, nagyegészben kb. az az eset felelhetne meg, amikor a lehető legnagyobb jelen tömeg (a „nép”) számára lehető legáltalánosabban visszhangzó szó alkotott (vannak „népköltszeti” szavak, amelyek szinte az egész emberiséghez szólnak). Különbözik pedig a „nép”, vagyis a köz (— sokszor a költő szándékosan úgy akarja: —) kisebb vagy irreálisabb is lehet. Lesz a „népköltszet” mellett olyanfajta költszet is például, amelyet Goethe a maga „világirodalmi” fogalmával vélt jellemezhetni. Költszet, amelynek a köz-e már az eleve-szándék szerint nem a jelenlegi hazai, a „nép”, hanem egy bizonyos fokig esetleg még csak megteremtendő, jövődö közönség, nemzetközi vagy -földtöti elite lenne, úgyhogy itt a köz és az egyén egybeműködésében valamivel nagyobb szerep jutott az egyénnek, az erejében bizakodó költőnek, aki legalább egyelőre beéri egy álmódott köz egybedobantásával, anélkül hogy lemondana természetesen az egyedül igazi, eljövendő (köz)költszeti teljesedésről. (Ez az az eset, amelyre egy szellemes francia mondás a „l'étranger, cette postérité contemporaine” szavával céloz,¹⁹ ahol is a „postérité” a. m. a megértő köz, amelynek egy teljesítmény a „népköltszetévé” válhat.)

Így azonban végül mint eredményre, jelenlegi népkölts- és mese-kutató tudományunk némely határozott tévedésére és hibájára is már rámutathatunk. Anélkül nevezetesen, hogy lebecsülők a tudottan átvett hagyomány jelentőségét, mégis az egész fejlődésképzelés szerint világos: az archetypusok makacs keresése *minden* „nép”-művészeti körben annál problematikusabb értékű, minél bizonyosabb, hogy egy ilyen „archetypus”, ha „meglelnők”, amúgy sem közösségi, hanem csak jellegzetesen egyéni alkotás volna.²⁰ Ugyanígy: anélkül, hogy tagadnók a népi termékek életében a német szakirodalomtól ú. n. „Entseelung” jelenségét és jelentőségét, mégis: annál súlyosabb tévedés volt kétségkívül minden ú. n. „Zersingung”-esetet a romlás jelének fogni fel, minél bizonyosabb, hogy az ilyen „zersungen” variánsok is számtalanszor egy-egy adott helyzetnek és egyénnek eleven, belülről teljes egésszé integrálódó, egyszeri alkotásai (a közzel szemben: „javaslatai”) voltak és lesznek,²¹ (néha szebbek-jobbak az archetypusuknál), amiket csak az élet gyökereitől eltávolodott tudomány nem ismert fel ilyeneknek. És

féle „Gemeinschaftslied” terminus bevezetése mögött is csak a fentieknek megérzése lappang: v. ö. lent 229. l. is).

¹⁹ V. ö. Thomas Mann gondolatait: Goethe mint a polgári kor-szak képviselője (Mesterek szenvedései és nagysága; m. kiad. Athenaeum), 36. k. l.

²⁰ Így már Hansen, D. d. V. 295. k.; v. ö. Ortutay, bev. 81. kk.

²¹ V. ö. Alkat és közösség, főleg 26. kk. — Feldolgozandó volna még az érzelmi-akarati (biológiai) értéktényezők (megnyilvánulási formák szerint: a gesztus, ritmus, melódia és hasonlók) szerepe az ugrás szerűnek látszó örök kitöltésében, értelmetlennek tűnő dadogások áthidalásában stb. (V. ö. fent 12. j.); addig is v. ö. Bach, 402. kk.; Petsch, Hess. Blätter II, 207. k.; Szent Iván Napja, Ethn. 1939, 259. kk. (61. j.) stb.

anélkül, hogy távolról is örülnénk a régi, sajnos, múlt közösségi alkotások vesztes pusztulásának, mégsem tudjuk elhallgatni: indokolatlan volt a mult századnak a népköltészet, -művészet stb. nem is teljes „pusztulásán”, inkább csak átalakulásán való gomblyuk-kétségbeesésben kimerülnie. A „nép”-nek — ahogy mindig volt és élettanilag kell lennie — ma is éppúgy van s mindig lesz költészete, művészete stb.; ez azonban természetesen nem okvetlenül lesz azonos formájú a tegnappal, ahogy a „nép” is nyilván másult, és lehet, a megnyilatkozás formái joggal nem fognak (nekünk) olyan rokonszenveseknek, etikai vagy esztétikai értékeknek tűnni, mint az előzők voltak. Nem kevésbé bizonyos mindamellett, hogy a „modernebb” gyári, katonai, politikai „Gemeinschaftslied”, sőt a netalán „Dorfliedde” akkommodált kuplé, városiasodott játék és hasonlók is, amik ma divnak, ugyancsak népi termékek lesznek. Azok lesznek, úgy, ahogy azokat a mai, bizonyára nem a legnyugodtabb és nem a legmegállapodottabb, az ősi népi élet számára éppen nem ideális helyzet követeli, illetőleg a ma tömegeinek mai közköltészetévé determinálja.²² — A felvetett gondolatok továbbbépítését itt nem vállalhatjuk.

2. Ezúttal csak arra akarunk utalni, hogy az utóbbi évek folklorkutató munkája egy, mindenesetre középponti problémán át, valóban gyakorlatilag is sokszor arányozta már azt a revíziót, amelynek szükségessége a fentiekből derül meg. Rájött, hogy a szokásokat, mondásokat, szövegeket, játékokat, viseleteket, rejtvényeket stb. felületesen mérték kizárólag intellektuális mércékkel és hogy ott, ahol ezen az alapon ezeknek a „zerbraucht, zersprochen, zersungen, zerspielt, zertragen, zersagt” stb. voltáról szoktak beszélni, az élő ember és az aktív helyzet valóságos alapjáról nézve: érzelmi-akarat (biológiai) erővel (is) teljessékké integrálódó új-alkotásokról van szó, amelyekben csak bizonyos pillanat és helyzet szerint kötelező, általános emberi fordulatok közösek az — ideális — archetypussal. Ebben az értelemben foglalkozott nálunk pl. Ortutay Gyula, szinte első tudományos megindulásától, a „Zersingung” kérdéseivel, mint olyan rögzíthető külsőséggel, amelyen át legalkalmasabban kínálkozik betekintés a népköltészeti (főleg népmesei) értékeket teremtő egyéniség valóságos működésébe.

Ez a körülmény méltán ébresztheti fel legmesszebbmenő várakozásunkat az „Új Magyar Népköltési Gyűjtemény”, illetőleg ennek I. kötete iránt, amelyben épp Ortutay adta ki Fedicsnek, az általa már szerte ismert mesefának, 40 különböző értékű meséjét, illetőleg elbeszélését. A mese t. i. műfaja szerint eleve olyan prózai költemény, amely szinte teljesen logikai nyaklól nélkül, tehát a költészet biológiai könnyítés-jelentőségét lehető legplasztikusabban érzékeltetve szerzi meg a „nép”-nek a maga „vágyálmait” teljeseledését²³ úgy, hogy senki előreláthatóan jobban, mint egy vérbeli mesemondó, nem tudja a közösségi alkotások teremtési módját: egyén és köz, aktív produkálás és passzív reprodukálás elválaszthatatlanságát és egymásbatartozását illusztrálni.

²² A szempontot bizonyos fokig honorálja többek közt J. Koepp értekezése, Das Volkslied in der Volksgemeinschaft, D. d. V. 298. kk. és (úgy látszik) Martha Bringemeier tőle idézett münsteri disszertációja is: Gemeinschaft und Volkslied, 1931.

²³ V. ö. többek közt Fr. Ranke, Märchen, D. d. V. 249. l. A mese ilyen jellegéből értendő, ha pl. éppen Fedics is a mesehőssel olyan könnyen tudja magát azonosítani, hogy első személyben („helyette”) beszél stb.

Csakugyan: e mű bevezetése és magyarázatai nem hagynak kétséget, hogy szerzője a mesegyűjtés terén a kor igényeit immár ki nem elégítő eredményeket határozottan és tudatosan annak az újabb, először főleg orosz kutatóktól,²⁴ de bizonyos fokig nálunk is már Kálmány Lajostól (a Hagyományok II. kötetében²⁵) kezdeményezett szempontnak érvényreengedésével törekszik tökéletesíteni, amelynek magvaként a „köz”-ben kiálló egyéniségnek a felismerését, illetőleg honorálását kell megjelölnünk.²⁶ Ebbeli törekvését távolról sem érintheti természetesen az, hogy ez a Fedics Mihály nem valami Goethe- vagy Shakespeare-szerű egyéni nagyság, illetve hogy elbeszélő módja, improvizatori „manirjai” mögött legfeljebb egy lázadó és ravaszkodó, naivul bölcs parasztszeléd arcvonásait pillanthatjuk meg. Goethének is voltak a langesze mellett emberi gyengéi, viszont Fedics, ahogy ezekben a mesékben megtükröződik, mégis tagadhatatlanul: költő-egyéniesség. A „hagyomány” apadó, a népi visszhang szempontjából elengedhetetlen stereotíp fordulatait és technikáját, ezeknek az epikus lélekbe írt örök, természetes törvényeit, csak annyiban őrzi és honorálja, amennyiben alkalmat adnak néki, hogy azokat a maga sajátos élményeibe ágyazódó kedélyének járatai szerint mindig fölényesen és jellegzetesen kezelje és átigazítsa. Mint ahogy maga Fedics legalább mindenesetre ugyanazzal az öntudattal, sőt szinte ugyanazokkal a szavakkal szokta a maga mindig újat teremtő kombinatív tehetségét vallani,²⁷ amelyekkel az Odysseia beszélteti kiváló aoidosait²⁸ vagy Radloff egyik énekese nyilatkozott volt.²⁹ A Fedics-eset tehát teljes hitelt érdemlően bizonyítja, hogy akit eddig elvszerűen passzív reprodukálónak fokoztak le, közköltészeti miliőben, a maga „sajátos belső összefüggéseivel, törvényeivel” lehet, sőt bizonyos fokig feltétlenül teremtő egyéniség lesz; és amit általában egy régi, fix mese survivalszerű továbbéléseinek tartottak, az — jóllehet, hagyományos, de biológiaiailag kipróbált és ezért „maradandó” menetek mentén is —

²⁴ L. Ortutay-nál, 12 kk. (főleg Mark Asadowskij, Eine sibirische Märchenerzählerin 1926. bevezető fejezetei alapján), de — a bylinamondók technikájának megfigyeléséhez hasonló — értékes alapot a mesekutatásnak Radloff megfigyelései is nyújthatnak, Proben der Volksliteratur d. n. türk. Stämme V, 1855, kül. XIII. kk. (V. ö. már John Meier, Werden und Leben des Volksepos 1909, 14 kk.)

²⁵ L. Ortutay, 5 kk. és különösen magántanári próbaelőadását: „Kálmány Lajos és a modern néprajzi gyűjtés.” (1940. III. 13.)

²⁶ Katona Lajos tud már (v. ö. Irod. Tanulm. 1912, I, 126 kk.) a mesemondó alkalom szerint változó, hangulattól és szeszélytől függő előadásmódjáról, bár ő ezt a tételt természetesen inkább még a magától alkotó néplélek mythosa ellen éllezte ki.

²⁷ „Aki csak pár mesét is tud, csak tízet is, az akár százat is csinálhat belőle, ha van fogalma hozzá.” (Ortutay, 84. l.) — A költőt legjellegzetesebben eláruló tünetekre jól mutat Mátrai László, Magyar Szemle, 1940. aug., 126. l.: „Fedics meséiben félreérthetetlenül felismerhetők az alkotó egyéniség lényeges vonásai: az adott anyag szabad formálása, az alkotás pillanatának hangulata, az ihlet által megszabott stilizálás, az alkotó egyéniség mértékének tudata s a művészi elhivatottság, a „non omnis moriar” megingathatatlan hite”.

²⁸ XXII, 347. k. stb. Az oïuq-technika mibenlétét illetőleg is l. bővebben Les origines du poète Homère, 12. kk.

²⁹ „Ich kann überhaupt jedes Lied singen, denn Gott hat mir diese Gesangsgebe ins Herz gepflanzt.” (Radloff, előszó XVII. l.)

alapjában mindig egyszeri, revivalszerűen új alkotásnak tekintendő.³⁰ Miután pedig alig szorul igazolásra, hogy a („mondott”) mese csak egyik jellegzetes fajtája a (köz)költészetnek, mint biológiai jelentőségű magunkkifejezésének,^{30a} amely viszont megint csak egyik eset az Ember egyéb, funkcionálisan azonos-értékű magátkifejezései közt: bizonyos, hogy ennek a két tanulságnak kétségtávol a népművészetek és rokon területek (a folklóre) egész körére kihatólag is megvannak a hasznosan gyümölcsoztható következményei.

Mindebből itt csak ötletszerűen (inkább a magunk érdeklődési körének határaihoz képest) mutassunk arra az okulásunkra, hogy így a jövőben általán: minden egyéni közreműködés és (műfaji stb.) osztályozás kérdésében az elhatárolások erőszakolása helyett, inkább a határok szabadságát, az átmenetek észrevehetetlenségét kell hangsúlyozni. Ez érteti meg, sőt csak ez értetheti meg pl., hogy a saját nyelvükön utánmondó tudós Grimm testvérek és a saját fantáziája szerint szabadon komponáló Lönnrot Illés, alapjában ugyanazon ellenőrzés alatt, ugyanazt a „köz-ben egyéni” alkotásmódot művelték, mint Fedics, ugyanazzal a céllal. (Csak azt kellene pontosan tisztázni, mennyire tudtak-e tanult férfiak eleve „nép” lenni és így a maguk útjain, pl. népiszkolákon keresztül stb., maguknak a népet, mint maximum publicumot utólag megszerezni. Bizonyos nevezetesen, hogy elsőre nagyobbbrészt más, — művelt gyermekek, irodalmi inycenek stb., — s csak kisebbrészt lett a „nép” a „köz”-ük.) S ugyanez érteti meg, hogy amint Fedicsnél „mesélés” kerekedik irodalmi ponyvafoszlányokból, történelmi adomákból, reminiscenciákból, hitekből stb. is, általában nincsen „fent” és „lent”. Egy Jókai-regény váza népies rekvizitumokkal „kikészítve” éppúgy „le” kerülhet, ahogy ez a nagy író eleve népi témákon (is) ihletődött, sőt igazi írói népszerűsége szükségképen múltott ilyen ihletődésein. Vagy: Wagner kétségtávol a német mythosból, a lakodalmi tűzégetés népi szokásából és a „La belle au bois dormant” mese alapjaiból emelte fel a „Walküre” tűzvarázsjeletét, de viszont épp ez képesíti ezt a tagadhatatlanul más köz szószólójaként készült desztillátumot, hogy bizonyos utakon, bizonyos fokig újra lefelé is hathasson: Wagner után a nagy tömegek számára is más, több, új lett a mindig-más mythos. Am ezen az úton tovább is mehetünk természetesen. Bizonyosnak látszik ugyanis, hogy elvben a Fedics és Grimm testvérek, vagy Hilferding egy-egy bylinadalsza, Radloff jobb kirgiz énekesei, Dókarim és Lönnrot, illetőleg műveik közt, megvan szükségkép egy Homeros-fajta aoidos-rhapsodosnak, illetőleg egy Ilias-fajta költői remeknek a helye és lehetősége is. Egy zseni, aki (akármilyen osztályból is jött) a népi oiaun-khez ragaszkodva a maximális „népet” is biztosíthatta a maga egyéni alkotása közönsé-

³⁰ Ezt érczeti Turóczi-Trostler József szerencsés kifejezése is (Históriák és mesés fabulák, Gyoma, 1939, 87. l.), amikor a mese „választott hazáját”-ról beszél: a mese nem minden hazát választhat és a haza nem minden mesét.

^{30a} Hogy a „reprodukálás” szubjektíve bizonyos fokig produkálásnak érződik és annak számítandó, — ez a szempont máig nem jutott kellő érvényre. Egyelőre v. ö. Drerup, Homerische Poetik I, 1921, különösen 57. k. és a magam megjegyzéseit: A költészet lényege és formája. Budapesti Szemle, 1927, 600. sz., főleg 253. l. A magyar művészet szelleméről értekezve Gerevich Tibor is (Mi a magyar? 1939. 430. l.) hangsúlyozza, hogy „nem annyira az átvétel nyers ténye, mint inkább átalakulása a fontos”.

géül; és egy műé, amely úrnak és parasztnak, jelennek és jövőnek köz-költészetévé válhatott. Mint Homeros Ilias-a, amelyet az előázsiai eleven közelet után a Pisitratidák — századok múlva összeszedetve és népünnepeken előadva — újra és egy más görög közösségnek a tulajdonává is elfogadtattak és amelyet ma, a görögnyelvet tudó elite mindig még „a” népköltészet mintájának ismer el és magasztal. Viszont egy ilyen költő elvi lehetőségében észszerűen benne van már természetesen egy-egy szokásokat, hiteket, táncokat, sőt házstílusokat, ruhaviseleteket stb. teremteni képes népi zseninek az elvi lehetősége is,³¹ aki megint éppúgy lehet majd egyszerű parasztember, mint pl. műegyetem végzett építőművész.

Am a Fedics-kötet jelentősége nem korlátozódik a lényeg- és fejlődéstani kérdéseknek örvendetes előrevitelére. A belőle megismerhető, egyéni mesemondó-stílusnak bizonyos tanulságait — a mese és eposz közti nagy különbség ellenére — kitűnően lehet pl. a görög eposz bizonyos, máig legvitatottabb problémáinak megvilágításához is értékesíteni. Minden Homeros-ismerő nevezetesen rögtön megérti, mit jelent, amikor itt, mondjuk, a 7. mesében, *kétségkívül egy* mesemondó kombinálja gazdag bőséggel a legkülönbözőbb, egymástól független motívumokat,³² ejt ki a szövegből alkalmilag, de alkalmatlanul bizonyos esedékes mozzanatokat (azaz: pótlásukat az „értő” közre hagyja), amivel új változatok keletkezését készítheti elő; dolgoz hiedelmeket mesékbe; tesz fel első bevezetésükkor ismerteknek bizonyos közhely-motívumokat („a bakarasz ember”); beszél mint már ismétlődőről egy először felmerülő helyzetről („megintelen azon csodálkozott”, mondja első esetben is, mint A 202: τίπτε’ αὐτ’... εἰληλουσας stb.); nem ismételi meg egy-egy stereotyp referátumot, illetőleg hangulat szerint azt esetleg józan-praktikusan lerövidíti; küzd a komponálás nehézségeivel, mihelyt a hármas alapot elhagyja (3 sárkány + bakarasz + sárkányok anyja) stb. Ugyanígy egybként — másféle előadásbeli sajátóságok szempontjából — más érdekes tanulságokat is jelenthet Homeros javára pl. a Sziépjány Ibronka két változatának (11a és b) összevetése és i. t.³³

Minden részleges stílus tanulságnál mégis jóval fontosabb lesz, hogy e könyv révén most szinte kézzel foghatjuk azt a szerves összefüggést, amely az alaposan leírt, fotografált, lemezre-vett Fedics eleven mivolta, sajátosan szűk kisproletári vilásképe és közköltészeti stílusának bizonyos különösségei közt mutatkozik. Látjuk reflexióit, kitéréseit, ahol a mesebe bele tudja a maga kis élete szempontjait aggatni; látjuk, hogy a tanács vagy utasítás és — utána — a kivitel *külön* szokásos, epikus referálása helyett, többször is az elsőből észrevétlenül csúszik át a másodikba, mihelyt elfáradó öregsége únja vagy nem bírja a

³¹ L. Bach, 316. és 321. kk.

³² Nagyméretű epikus betoldások gazdagságával főleg a 2. mese tűnik ki.

³³ Fedics epikus formáinak jó jellemzését adja Ortutay, 88. kk. Részünkről persze — tekintve, hogy eposz és dráma közt (gondoljunk az Ilias első énekére stb.) a görögség s még egy Aristoteles sem érez éles határt (l. Poetika 4, 1448b/1449a 5, 1449b, főleg 13, 1453a stb.) — a dramatikusan párbeszéd favorizálását hajlandók volnánk egyszerűen *műfaji* eredetűnek venni. Kiemelnök még Fedics ilyenféle, jellegzetesen epikus fordulatait is: „eggy öllel vasat, akit az ölembe bírok”, mint amelyeknek érdekes mélysége nő homerosi megfelelőik által (pl. ε 66. k.: κοῦῶναι εἰνδλῖαι, τῆισιν τε θαλάσσια ἔργα μέμνην, stb.).

tempózást;³⁴ látjuk, milyen primitív, különösen jellegzetes jelbeszéddel³⁵ személyének milyen szokatlan szubjektív belevetésével³⁶ pótolgatja, ahol intellektusából pillanatnyilag nem, vagy csak mérsékeltén futja a teljes műfaji hatáshoz stb. Önkénytelenül kínálkozik így a gondolat, hogy az egyéni stílus élménybegyökerezettségének elvét, ennek tanulságait ott is megpróbáljuk értékesíteni, a stílus egyes, nem-közösségének tűnő mozzanataiból akkor is vonjunk le következtetéseket a mögöttük rejtőző egyéniségre, ahol s amikor ez az egyéniség — ismeretlen. Hiszszük nevezetesen, hogy amint ezt a Fedics-esetben most *tudhatjuk*, úgy kellett Homeros egyénibb fordulatainak, kitéréseinek, érdeklődési irányainak stb. szintén csak a személyéből, élményeiből folyniok. E költő személyéhez tehát s ezen át a görög eposz kérdésének a megoldásához is, ezzel a tanulsággal jóval közelebb juthatunk, annak ellenére, hogy Homerosnak a köz-formákhoz ragaszkodása és objektivitása, már a műfajkülönbség folytán is, szükségképp lényegesen nagyobb volt a Fedicsénél.³⁷

Ennyiből azonban talán már igazolódott meggyőződésünk, hogy a budapesti Egyetemi Magyarságtudományi Intézet vállalkozásának a címében az „új” jelző nem pusztá újrafelvételét jelzi a Kisfaludy Társaság egykori, szépmultú vállalkozásának, hanem korszerű szakítást és érdembeli újraátterést is jelent ennek lejárt, esztétikus-irodalmi — legjobb esetben a „finn” földrajz-történeti módszer típusmegállapításai fokáig emelkedő — gyűjtésmódjával szemben. Érdeklődéssel várjuk az érdemes, új sorozatnak folytatását és ezt óhajtottuk volna a fentebbi elméleti igazolás, illetőleg tudatosítás kísérletével is siettetni.

Marót Károly.

*

ΔΙΟΣ ΕΝ ΚΟΙΝΩΙ (*Gedanken über die Märchenerzählungen von Michael Fedics*).

Seit der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts hat auch auf dem Gebiet der Volkstums- und Volksdichtungsforschung der allgemein übliche evolutionistische Kritizismus geherrscht. Das volkstümliche Produkt wurde als eine mysteriöse, unerklärbare Entfaltung der „Volksseele“ angesehen und es ging — mit einer im Wesen ästhetischen Einstellung — um Entstehungs- und Entwicklungsfragen: um die Rettung des Hergebrachten, die Wiederherstellung von Archetypen usw. Wie wichtig aber, ja unentbehrlich die schöpferische Persönlichkeit auch für solche Volksprodukte sei, — das wurde erst später allmählich und zunächst auf falschen Pfaden gesucht. Mittels Einführung z. B. des „vulgus in po-

³⁴ Ortutay, 96. kk. Ez mégis aligha Fedics kizárólagos-egyéni sajátossága, inkább kaliberkérdés. Homeros — nem csinálja, de éppen így jár el pl. Kálmány, Hagyományok I, 4. l. a „Köles” című mesének mondjája is, stb.

³⁵ A gesztus kérdéseire v. ö. Némajáték a görög eposzban, fent 1913, 439. kk. is.

³⁶ V. ö. fent 23. j.

³⁷ Itt csak utalhatunk a különbségeknek Fedics relatív egyéni jelentéktelenségén túl buzgó, másik főforrására: Fedics olyan miliőben élt, amely már nyilván nem volt az ő közköltészetére beállítva (hívei inkább csak gyerekek; a falu, mely a mesétől régen elfordult, lenézi). Homeroszt ellenben a hagyomány közbecsülésben álló és eleven „köz”-ben ható szent öregnek festi.

pulo“-Begriffs durch E. Hoffmann-Krayer; dann hauptsächlich mittels der gefälligen Formel von Hans Naumann: schöpferische Persönlichkeit entstehe nur in der gesellschaftlichen „Oberschicht“, das Volk — die „Unterschicht“ — sei zu produzieren unfähig, d. h. nur die von oben nach unten gesunkenen Kulturwerte zu übernehmen und weiterzutragen fähig, usw. Solche Betrachtungsweisen standen indessen apriori in hellem Widerspruch zu offenbaren und immer bekannter werdenden Tatsachen, wie jene z. B. dass ein angeblich „gesunkenes Kulturgut“ leicht sein angebliches „Original“ in mancher Beziehung übertreffen mag; dass im Volke zweifelsohne nicht nur passiv reproduzierende, sondern auch aktiv produzierende Persönlichkeiten leben, wirken, rivalisieren, usw.

Erst in der jüngsten Zeit vermochte die Forschung den richtigen Pfad durch die Erkenntnis einzuschlagen, dass „vulgus“ unmöglich als eine gesellschaftliche Schicht aufzufassen sei; darunter dürfte dem echten Wesen des tatsächlich Gemeinten entsprechend nur ein bestimmter Geisteszustand gemeint werden. Ein typisch fruchtbarer und schöpferischer Geisteszustand allerdings, der in seiner Seltsamkeit überall und in allen Schichten des ganzen „populus“ einzutreten pflegt. So handelt es sich heute in erster Reihe um das Abschaffen eines alten Inventars, zu dem der Begriff „Volksdichtung“, rein-historische Betrachtungsweise, Orientierung nach Zielen, Ursprüngen, Entwicklung usw. gehört; um das Abschaffen — kurz — von Gesichtspunkten, die bei einem psychogenetischen Hergang notwendigerweise wesensfremd, fruchtlos, störend sind. Keinesfalls wird dann „Volksdichtung“ als eine besondere Art „gesunkene“ Dichtung und hauptsächlich nicht als Eigentum einer sozialen Schicht, etwa der Bauern, angesehen werden dürfen. „Es gibt nur eine Poesie, die echte, wahre“ — so hat es schon Goethe gesehn. Ja, Poesie mag nur die Befriedigung eines allgemeinen Lebensbedürfnisses sein. Jene des Volkes wird kaum etwas anderes, als Poesie menschlichster Art, d. h. Poesie in einer biologisch günstigen Situation sein können: eine persönliche, obzwar mit dem Anspruch einer maximalen und lebendigsten Publizität. Mit anderen Worten: Volksdichtung ist eine gleichfalls individuelle Lebenserscheinung, nur dass sie — wegen Ähnlichkeit damit, was auch die grosse Gemeinschaft (nach Äusserungen unfähig ringend) als ihrer restlosen Selbstbefriedigung günstig erkennen muss — leicht als Eigentum dieser Gemeinschaft verkannt werden wird; also eine Art gelungenste Poesie, die nur durch eine sozial völlig „einmütige“, doch wohl auch schöpferische Individuum geschaffen werden mag.

Auf Grund einer im Wesen ähnlichen, zeitgemässen Auffassungsweise hatte neulich Julius Ortutay — als Band I. der „Új Magyar Népköltési Gyűjtemény“ (Neue Sammlung ungarischer Volksdichtung), herausgegeben von „Egyetemi Magyarágtudományi Intézet“ (Institut für Hungarologie an der Universität) in Budapest (Franklin, 1940) — eine Märchensammlung mit unstilisierten Texten, theoretischer Einleitung und Anmerkungen unter dem Titel „Fedics Mihály mesél“ (M. Fedics erzählt) veröffentlicht, die sich so selbstverständlich auch ihrerseits ungemein eignet, die soeben vorgetragene Auffassungsweise zu bestätigen. Tatsächlich lassen die 40 Erzählungen keinen Zweifel mehr, dass die alte Betrachtungs- und Behandlungsweise veraltet war und durch eine neuere, fruchtbarere ersetzt werden musste. Doch der neuentdeckte ungarische Märchenerzähler, ein episches Genie, mag allenfalls auch in anderen Beziehungen hochgeschätzt und ausgebeutet werden. So wird uns u. a. schon ein oberflächlicher Blick in seine Erzählungen davon überzeugen, wie aufschlussreich diese — mutatis mutandis — auch zur

Lösung eines so verwickelten, dennoch wichtigsten Problems der Weltliteratur sein können, wie das des bisher grössten Ἰδιος ἐν κοινῷ d. h. Homers. (Zur Frage vergleiche man auch: Les Origines du poète Homère, Revue des Études Homériques, 1934, S. 14—54.)

Karl Marót.

A Zrínyiász Alderánja.

I.

A forráskutatás szinte teljesen felfedte már Zrínyi munkáinak, a Szigeti veszedelemnek, az idilleknek és a prózai munkáknak min-táit. A varázsló Alderán neve és szerepe a Szigeti veszedelemben azon-ban mindezideig magyarázat nélkül maradt. Nem volt az fellelhető sem Tassonál, sem Marinonál, sem Ariostónál.

Zrínyi könyvtári katalógusában, melyet a Kende-antiquárium 1893-ban tett közzé, szerepel azonban egy hősi éposz a következő be-jegyzéssel: „Babilonia distrutta, poema heroico, authore Pietro Paolo Tozzi. Libellus parvus in 12.“ Az adatot a Zrínyi-kutatás mindeddig nem értékesíthette, mert a könyv nincsen többé meg a költő zágrábi könyvtárában és példányát hiába keresték olaszországi könyvtárakban is.¹ A Babilonia distrutta-t sikerült most végre előkerítenem! A szerző ugyanis nem Pietro Paolo Tozzi — Zrínyi tévesen a velencei nyomtató nevét másolta a címlapról jegyzékébe —, hanem Scipione Herrico. S munkájának vizsgálatából fény derül a Zrínyiász Alderánjára.

II.

Scipione Herrico pap volt, 1592-ben, Messinában született. Korán árvaságra jutván, tanulmányait a messinai szemináriumban végezte, s teológiai végzettséget szerzett. Gyermekkorá óta nagy hajlamot érzett a költészet iránt. Még nem töltötte be a 20. évét, amikor kiadta két idilljét, az Endimiont és Ariadnát, melyet tetszéssel fogadtak. Így hamarosan hírnévre tett szert s a nevezetesebb akadémiák tagjai közé választották. Így tagja lett a római Humoristák, a nápolyi Oziosik, a velencei Incognitok és Delphicusok akadémiáinak; Rómában és Velen-cében sokáig élt nagy megbecsülésben. Rómában Bernardino Spada barátja volt, aki gyakran látta vendégül. Velencében szoros barátság-ban élt Giovanni, Francesco Lauredanóval, Pietro Michele Angelico Aprosioval és több más neves kortársával. Bejáratos volt a köztársaság legelőkelőbb házaiba. Szülővárosába visszatérve a „messinai akadémia teológusa és koszorús költője“ lett, de a kanonoki és püspöki kineve-zést visszautasította egészségi okokra hivatkozva. Öreg korában egyre többet kínozta szembaja, később meg is vakult. 1670. szeptember 18-án halt meg Messinában, ahol az egyik templomban temették el.

Herrico rendkívül termékeny és kortársai által igen becsült író volt. Teológiai munkák mellett bőven ontotta az idillt, pásztorjátékot, zenedrámát, tragédiát, de korának legkedveltebb műfaja, az éposz vonzotta leginkább. „Poema heroico“-ban tárgyalta Achilles szerelmét és a trójai háborút. Főmunkájának, a 12-énekes Babilonia distruttának még elég friss volt a sikere, mikor Zrínyi 1636-ban Rómában járt. Hiszen a hősköltemény két évre velencei első kiadása után (ad istanza di Pietro Paolo Tozzi, 1634.) már újabb kiadást ért Rómában. Ez elég

¹ Kardos Tibor: Zrínyi a XVII. sz. világában. Irodalomtörténeti Közlemények. Bp., 1932. XLII. évf., 3. füzet, 366. l.

ok lehetett arra, hogy az élénk érdeklődésű ifjú Zrínyi megvegye. Vagy magától a szerzőtől kapta volna ajándékba római útja alkalmával? A velencei kiadásban az époszt Zrínyi két idill társaságában találta, melyek egyike, az Ariadna — mint látni fogjuk — megkapta képzeletét. Talán Herricotól veszi majd később magát azt a gondolatot is, hogy époszát szintén néhány idilljével együtt adja ki.²

III.

A Babilonia Distrutta történelmi háttere Bagdad, az abbasida kalifák székhelyének eleste a tatár-mongol ostrom következtében a XIII. században. Ezzel megszűnik a kalifátus hatalma. Herrico Bagdad nevét Babilóniára változtatja át, Mostazem kalifát Mustacenak és a tatár vezért Hologut vagy Haulagut Alonenak hívja.

A 12-énekes hősi éposz rövid tartalma a következő. A tassói hagyományhoz és barokk szellemhez híven szent háborúról van szó, a keresztényekké lett szkíták harcáról a pogány tatárok ellen. Alone, a szkita király fivére seregével körülveszi Babilóniát. Seregszemle előzi meg az első összetűzést, amelyben megismerjük a vezéreket és különböző népfajokhoz tartozó csapataikat. Már az első küzdelem vérengző jeleneteiben mindkét részről több hős tűnik ki. Majd az ellenség követtek útján fegyverszünetet kér, amelynek megtartását túsok biztosítják. Azonban az ellenség által küldött tús, a kalifa leánya, Bessana megbontja a keresztény sereg nyugalmát. Különböző bonyodalmak lezajlása után párbajra bízzák a város sorsát, melybe félreértések miatt belevegyül mindkét tábor. Így alakul ki a végzetes döntő ütközet, mely a város bevételével, elpusztításával s a pogány király halálával fejeződik be.

Herrico ezt a csekély történeti cselekményt, melynek alakításában Tasso hatása mindenütt nyilvánvaló, gazdag Marino-i szerelmi jelekkel és epizódokkal duzzasztja 12 énekké. Ilyen szerelmi epizódok Bessana szerelme a keresztény vezér iránt, Filindo és Persina bájos idillje s Saladin reménytelen szerelme az elvarázsolt Argellina iránt.

A tús Bessana, aki varázsló, magába bolondítja a keresztény vitézket. Csak a fővezér, Alone ellen intézett cselvetése hiúsul meg, mert az hajthatatlan marad csábításai iránt. Maga azonban belészeret s újabb csapdát készít számára. A legkiválóbb harcosokat magával viszi a szerelem szigetére. Egy kalandor lovag ügyességének felhasználásával Alonét a közeli hajóra csalja s magához viteti. Alone ellentáll Bessana csábításainak, mire annak varázshatalma megszűnik s a keresztény vitézek kiszabadulnak. Bessana bosszúval felel a megvetett szerelemért. Harcra tüzeli népét s az alvilág szellemeit. Alone pártján azonban az Isten áll, aki nem engedi a rossz győzelmét, hanem Bessana halálával megmenti a főhőst a varázslatok, szellemek hatalmától. Így saját erőire támaszkodva győzhet a pogányok felett.

² Mongitore: Biblioteca Sicula, 210—211. I. és Biographie Universelle, XII. 581. I. A Babilonia Distrutta a XVII. század folyamán még két kiadást ért (Messina, 1653, Bassano 1681. körül). L. Antonio Belloni: Gli epigoni della Gerusalemme liberata c. munkáját, 508—509. I. Herrico munkáinak teljes bibliográfiája megtalálható Mongitore Biblioteca Sicula, II. 210—211. és a Biographie Universelle, XII. 581. I. A Babilonia Distrutta velencei kiadása számomra hozzáférhetetlen volt. Az 1653-i messinai kiadást használtam.

Bessana sok tekintetben emlékeztet Tasso Armidájára, Alone pedig Rinaldóra. Csakhogy a költő elkalandozva a főcselekménytől, Marino ízlése szerint belemerül az érzéki szerelmi jelenetek terjengős s dagályos leírásába. Így lesz Bessana sokszínű, eleven egyéniséggé, aki láthatólag kedvesebb a költő előtt, mint Alone. Majd mint szépséges hajadon, majd mint csábító démon, lázongó, megvetett bosszúálló nő, vagy gyújtogató, vad fúria jelenik meg.

Filindo, Alone fivére, a keresztények túszküldötte, szerelmes Mustace másik leányába, Persinába. Együtt nőttek fel, amikor a két ellenséges király még jóbarátságban élt. A szülők közti harag szétválasztotta a két szerelmezt. Most, hogy egy táborban vannak, keresik a rég ohajtott találkozást. Persina hajnalban felkeresi szerelmét. Az ifjú, szinte lányos Filindo nem bírja el a nagy boldogságot s az első ölelkezés hevében meghal. Rettenetes Persina ébredése. Fájdalmában kardjába dől és holtan kedvese mellé esik.

Persina finom, bájos egyéniség. Erminiára emlékeztet, halála pedig Clorinda halálára. Az egymásra találás feszült pillanatainak, Persina fátyolon áttetsző alakjának leírásában kézzelfogható a marinizmus hatása.

A harmadik szerelmi epizód a mór Saladin varázsló szerelme Argellina iránt. Argellina az egyik keresztény vezér, Guiboga király leánya, akit Bessana elrabolt a keresztény seregből s amazonjai között Saladin tanítja fegyverforgatásra. A varázs hatása alatt nem emlékszik előző életére. Hideg, fölényes viselkedésével s ügyes fegyverforgató készségével kivívja Saladin csodálatát s szerelmét. A keresztények ellen induló végzetes harcban az amazonok közt Argellina Alone ellen küzd, Saladin pedig Guiboga királlyal. Alone kardjával megoldja Argellina sisakpántját, a sisak leesik s így megszűnik a varázs. Felismeri atyját s segítségére siet Saladin ellen. Alone pedig viszontlátja Argellinában elveszett menyasszonyát, akit most már Babilónia elfoglalása után feleségül akar venni. Csakhogy Saladin a féltékenységtől és reménytelen szerelemtől gyötörve követek útján gyalázza Argellinát és párbajra hívja ki a keresztény harcosokat. Argellina Alonét megelőzve maga áll ki becsületének megvédésére, de Saladin kiüti a nyeregéből, mire ott terem Alone és heves párviadalban megöli Saladint.

Kétségtelenül Argellina és Saladin párviadala Clorinda és Tancred történetére emlékeztet, de talán ez a legsikerültebb átvétel, mert az események gyors zajlásában az író nem ér rá a részletekbe való elmerülésre.

Zrínyi sem a történeti események alakításában, sem a szerelmi epizódokban nem emlékezik sehol Herricora. Tassoban, Ariostoban s Marinoban ízlése jobb követendő példát fedezett fel. Megérezte a nagyok szellemét s ez visszatartotta attól, hogy epigon után igazodjék.

IV.

A szerelmi jelenetekkel való tarkításon kívül a Babilonia Distruttában még egy hagyományos mód alkalmazását figyelhetjük meg a csekély történeti váz tetszetős feldíszítésére. A fantasztikus, varázslatos elemek bő használatát értjük, melyek divatja visszavezethető Ariosto regényes époszának, az „Orlando furioso”-nak nagy olvasottságára. Az éposznak ez az oldala ragadta meg Zrínyi figyelmét s vele kapcsolatban találjuk kézzelfogható jelét annak, hogy a Szigeti Veszedelem írója olvasta a Babilonia Distrutta-t.

E varázsvilág középpontjában Bessana második „én“-je, Alderán, a bűvész áll, akinek képét ölti fel, hogy gonosz mesterkedéseit végrehajthassa. (VI. é. 43—56.) Alderán gőgjében kihívta maga ellen az eget, a levegőt. A természet urának képzelte magát s mikor érezte halála közeledtét, keresett minden módot, hogy kikerülje a végzetet. Szégyelte, hogy a halált nem tudja legyőzni s ezért cselhez folyamodott. Megjelent unokahúgának, Bessanának a szörnyektől s szellemektől körülvéve. Atruházta rá varázsló hatalmát s megengedte, hogy saját képére változhasson át. Azután Bessana megölte Alderánt. Kuttyák rohantak oda s felfalták tetemét. Így lett Bessana az alvilági csapatok ura. Több cselvetésének keresztülvitelére Alderán alakjában jelenik meg a nép, vagy a király előtt; az Alderán tiszteletére épült templomban, képében jelenve meg, buzdít a keresztények ellen. A XI. énekben (20—45) a keresztény sereg ágyúkkal támad. A pogány nép tanácstalanul néz az ismeretlen támadási eszközre és megretten. A király tárgyal a hamis mágussal, mikép lehetne segíteni. Erre a haragtól izgatottan jön Alderán a várbástyára, gőgösen szemléli a különös szerkezetet, pálcát ragad s ismeretlen jelek kíséretében varázsszavakat morzsol, de mindhiába. Hatszor üt a földre pálcájával, mire hatalmas morgás hallatszik. A gyalázó szavak azonban hiábavalók, mert az ágyúk ereje még hatalmasabbá lesz. A keresztény sereg már csaknem bevonul a városba, mikor leszáll az est.

Ekkor a varázslónő magához vesz egy gyászfátyolt, könyvet s egy hegyes kardot s varázspálcájával kimegy a városból. Szép csillagos, holdas éjszaka van. Imádja a holdat, kiált s megérinti arcával a földet. Háromszor fordítja tekintetét a keresztények falai és tábora felé, azután befedi fejét a gyászszalaggal. A pálcával három kört ír le s háromszor megüti a földet. Olyan szavakat mond, hogy az ég beborúl. Otthagyja a vesszőt, megragadja a kardot mindkét kezével s vadul forgatja. Szemei halált, vért és dühöt okádnak. Majd megáll s hívja az Acheron lakóit, akik megindítják a viharokat s a levegő csodáit. A régi szerződésre hivatkozik, amit vezérükkel kötött. Kéri, hogy könyörüljenek meg a pogányokon s ne hagyják bosszúlatlanul elveszni a várost, keltsenek esőt, villámot, szelet, földrengést, viharokat, árnyakat, szellemeket, hogy minden romlásba dőljön, győző és legyőzött egyaránt.

Káromlásokat olvas fel a könyvből, hívja a Styxet s minden szónál a földet üti. Erre sötét felhők gyülekeznek, a holdat már nem látni. Vad szelek keringenek, a természeti elemek nagy harcra készülnek. A Cocytusból szellemek, szörnyek, csodák jönnek elő s villámlik.

Mikor a varázslónő meglátja a felhőket, a városba siet s csak a bosszúra gondol. Alderán tiszteletreméltó aggastyán képében megjelenik a nép között s bátorságra buzdítja. Rábírja, hogy az éj leple alatt támadja meg a keresztényeket, a viharok segítségét helyezve kilátásba.

Pluto fiai mély álomba borítják a keresztény sereget. Babelből elindul a pogány had, az alvilág szörnyei s szellemei is velük tartanak. Halkan közelednek a táborhoz. Kegyetlen harc kezdődik. A pogány nők égetik a sátrakat, tűzvész keletkezik, melyet az eső sem tud eloltani.

Végre is Isten megelégteli a bosszút, haragra gyullad. Az égi fegyvertárból Mihály főangyal kiveszi a legélesebb nyilat, kilövi s az megsebzí Bessana szentségtörő nyelvét. Bessana meghal, lelke a Cocy-

tusba megy, testtét pedig az alvilági csapat lángok közt viszi utána. Így megtörténik a varázs, kivilágosodik, eláll a vihar.

Zrínyinél (XIV. é. 13—51.) Alderán egyiptusi származású török, aki ért a tudományhoz. A természeti elemek és lelkek felett rendelkezik. A török császárnak felajánlja a poklok segítségét: felhőket, kénköves tüzet s ördögöket a keresztények ellen. Fekete lovon elszáguld, 12 keresztény rab ifjat visz magával, elmetszi gégéjüket s vérüket egy medencébe teszi. Azután Herrico Alderánja példájára rézvezzővel köröket rajzol maga körül s a keresztény vérből különböző jeleket ír le. Végül kerékbe huzatja s a világ négy tája felé viteti őket. Majd ő is, mint Herrico Alderánja, hívja az alvilági lelkeket, Acheron isteneit s a Cocytus „kegyelmetlen hadát“, a fúriákat, háрпиákat, briareusokat, hogy menjenek a kaurók ellen.

Mivel azonban semmi hatása nincs beszédének, ez az Alderán is üti lábával a földet s dühösen hívja ismét az ellentállókat, felsorolva az ég „bosszúságait“, mit ellenük tett. Ekkor sötét felhők keletkeznek, Lucifer háromszor megrázza a földet, mire, mint a Babilonia Distruttában, besötétedik. Felsorakozva jönnek az alvilági szörnyek és szellemek. Élükön a halál jár kaszával. Pluto is elővágtat tüzes paripán. Alderán beszél hozzájuk. Felhossa gyávaságukat, amiért nem mernek szembeállni a kereszttel. A keresztények ellen ingerli s Szigetre küldi őket.

Alderán maga is Szigetre repül, ahol Phlegeton sötétséget teremtet, Tisifone iszonyú kürtöt fú s Belzebúb sereget rendel a sötét égből. A fúriák fákllyákkal gyujtogatnak, a háрпиák véres mérget okádnak. Astragora a szeleket kibocsátja, a Szivárvány nyilat lő és Orion kardját forgatja. A keresztény vitézek nem maradhatnak meg a bástyákon a tüztől, Vulcanus lángjaitól. (68—74.)

Végül Gábiel visszakergeti Lucifer seregét s Alderán testestül, lelkestül az ördögök prédájává lesz. Egyszerre kivilágosodik. (XV. é. 46—53.)

Bár a két varázsjelet feldolgozási menete nem párhuzamos lépésről-lépésre, az uralkodó vonások mégis azonosak a két Alderán szerepében. Mindkét varázsló a szellemidézést a városon kívül viszi végbe. Mesterkedésük egyik módja a pálcával való körleírás s káromló szavak mormogása. Szavaikra először hatástalan marad az alvilág birodalma, mire hevesebben, dühösebben ismétlik varázsjelciket, ütik lábukkal a földet, míg besötétedik vagy beborul az ég. Megvan mindkettőnél az alvilági szörnyek megjelenésének leírása s a buzdítás a keresztények elleni harcra. Azután mindkét csapat a táborba, illetve a városba megy. Egyik helyen a fúriák gyujtogatnak, másik helyen a szinte fúriáknak tetsző nők. Mindkettőnél Isten elégeli meg a bosszút s Alderán Zrínyinél testestül-lelkestül az ördögök prédája lesz, Herriconál Bessana lelke a Cocytusba bukik, testét pedig az alvilági csapat lángok közt viszi utána.

V.

Alderán alakjának a Szigeti Veszedelemben szemlélhető hatása mellett azonban a Babilonia Distrutta kötetében szereplő Ariadna-idill is befolyással volt Zrínyinek ugyanilyen című költeményének megírására. Zrínyi ez idilljét Marino Ariadnájával szokták összevetni, de Sántay Mária már megállapította, hogy a két költeménynek csak magva egyezik meg, míg kidolgozásuk módja teljesen különböző. Csupán

Zrínyi 22. szakaszában volt kimutatható némi reminiscencia.³ Ennél sokkal közelebb rokonság áll fenn az Enrico Ariadnájával.

Kezdjük azon, hogy Marinóval ellentétben sem Zrínyi, sem Errico nem írja le az alvó Ariadnát, csak az ébredő nő ijedelmét és keresését. Mindkettőnél ruhátlanul jön ki a sátorból Ariadna, miután rájön Theseus eltűnésére s keresi a parton szerelmesét. Spontán és természetes megnyilvánulása ez a hirtelen jött valóságsejtésnek. Viszont Marino asszonya fátyol-öltözékben rohan ki. Futás közben a fátyol fellebben s előbukkannak testének vonalai. Marinónak így alkalma nyílik az érzéki leírásokra, melyek teljesen leompítják a fájdalom frissességét.

Zrínyi és Errico Ariadnája elsősorban elhagyatottságát érzi:

altro non scorge che... l'isolitario lido pieno d'infedeltà vuoto di gente.

Zrínyi 17. vsz. 2., 3., 4. s.

Az partot üressen emberektől látja
És semminek másnak szavát nem hallhatja,
Csak szép Alcionnak, mint társát siratja.

Ez utóbbi hasonlat is előfordul Erriconál, csak később, amikor Ariadna a sziklatetőn siratja hűtlen szerelmesét s sóhajára csak a tenger zúgása felel meg Ceice és Alcione zokogása.

Pianser la fe delusa
Tra l'amoroso nido in riva al mare
Ceice ed Alcione Amanti e sposi.

Mindkettő ugyanazon monda alakjait szerepelteti, csak a monda két változata szerint. Alcione, Eolus leánya, felesége lesz Ceicének, Eosforo fiának. Ceice elpusztul hajótörésben. Ez oly nagy fájdalmat okoz Alcionének, hogy megfojtja magát. Hogy örökké egyesüljenek, az istenek mindkettőt madárrá változtatták. Zrínyi Alcionéja ez a fájdalmas, párját sirató nő. A monda másik változata szerint a két szerelmes büszkeségében Zeus és Hera nevét akarta felvenni. Büntetésként a főisten madárrá változtatta át őket. De fészküket kicsinyeikkel elvitték a viharok. Siratták kicsinyeiket, Zeus meghatódott fájdalomon s megparancsolta a szeleknek, hogy ne fújjanak, amíg költenek. Errico Ariadnájának sirására a boldogságát és kicsinyeit veszített szerető pár felel.

Marinónál is megvan az Alcione-hasonlat, de ez nem vonatkozik a mondára, csak a madárra.

sol ode appo la riva
Gemer le Folichette e gli Alcioni...

Azután Zrínyi Ariadnája (21. szakasz) fájdalmában „szaggatja aranyos haját, körörmzseli körmével kegyes orcáját“...

Erriconál:

Squarcia in viso le guancie,
Il vago petto offende,
Per offendere insieme
Del infido amator l'empio ritratto.

³ Sántay Mária: Zrínyi és Marino, Bp., 1915.

Marinonál:

Battesi il petto, e
Theseo indarno chiama.

Mindkét Ariadna azzal vádolja szerelmesét, hogy hűségét a vitorlakkal együtt megoldotta s szélnek eresztette.

Zrínyi (23. sz.).

Hon eskütt szerelmed? hon van igaz hited?
Talán vitorláddal szélnek eresztetted?

Errico:

Poi disse: ahi Teseo, ahi Teseo
Tu con vele in un la fede hai sciolta
Perchè l'aura ne porti, e fede, e vele.

Majd mindkettő arra gondol, hogy Theseus otthon dicsekedni fog szerelmi sikereivel, de hogy győzelme nagyobb legyen, kérdik, miért nem viszi magával a megcsalt szerelmest.

Zrínyi (32.)

De több triumphust is számlálnál házodban,
Ha az Ariannát elvinnéd hajódban,
Osztán ott hirdetnéd széllal országodban:
Egy leánzót megcsalál hamisságodban.

Errico:

Ahi fiero: in mezzo questi
Vanta, vanta spietato
La vittoria più degna...
D'haver in erma arena,
In solitario lido,
Mezzo i notturni horrori
E schernita, e delusa, e abbandonata
Giovanetta donzella,
Semplice amante, e sola,
Ma, se di me, malvaggio,
Questa vittoria havesti,
Perchè la vinta, ohime, teco non porti?

Marino ezzel szemben így énekel:

Vele fugaci o vele
Se la vostra bianchezza
Rappresenta il candore
Dela mia fede pura,
La vostra leggerezza,
Sì rassomiglia al core
Volubile incostante
Del mio fallace amante.

Mindkét nő mélyen átérzi a csalódás fájdalmát s egyik sem tud vigaszt találni azonnal egy más szerelem lehetőségében, mint Marino Ariannája. Kétségbeesésükben viharra akarják duzzasztani könnyeiket, sóhajaikat és bánatukat, hogy a hajóján távozó hűtlen szerelmest a tenger bosszulja meg a nekik okozott bánatért:

(37. vsz.)

Sem siet, sem késik haragja Istennek,
Mert örvényes habbá teheti könyvemet,
Szélvésszé fordíthatja sóhajto kedvemet,
En bánatimmal elburítnak tégedet.

Errico:

Faro, che co'l mio pianto
Sorga larga procella,
E con miei fieri gridi,
E con gl'irati sguardi
Formero tuoni e lampi
De miei sospiri il vento
Gonfiera l'ampio mare...

A Zrínyi-könyvtárban szereplő Babilonia Distruttá s a vele egy kötetben közölt Arianna-idillt tehát Zrínyi figyelmesen olvasta. Alderán Zrínyiász-beli alakját tőle vette, az Ariadna-idillben az ő ihletét követte s talán az ő példájára adta ki a Zrínyiászt idilljeivel együtt, Zrínyi azonban nem utánzó, hanem hivatott költő, aki mintáit csak annyiban használja fel, amennyiben saját költői világának kifejezésében hasznára vannak.

Derényi Mária.

L'Aldéran de Zrínyi.

L'auteur de cette étude a établi la source où le comte Zrínyi, auteur d'un grand poème épique hongrois, a puisé l'idée de son né-cromancien qui évoque les esprits infernaux pour les appeler à l'aide de Soliman, assiégeant le château de Sziget. C'est la „Babilonia distrutta“ de Herrico Scipione dont l'auteur, fidèle disciple du Tasse, qui fait figurer le premier un mage, nommé Alderano qui fait agir les „suppôts du diable“ au service des Sarrasins défendant Babylone, c'est-à-dire Bagdad contre les croisés. On retrouve les mêmes gestes, les mêmes incantations chez les deux auteurs. Même les idylles de Zrínyi portent l'empreinte de la lecture du poète Italien.

Marie Derényi.

Der ungarische Wortschatz in den Nachschlagwerken von Theodor Siebs.¹

Es wird in Deutschland heutzutage stark danach gestrebt sich im Gebrauch ersetzbarer Fremdwörter möglichst einzuschränken. Diese Forderung ist bei Gattungsnamen in gewissem Maße durchzuführen, wohl aber nicht bei fremden Eigennamen und dem Fremdgeist angehörigen, ganz charakteristischen Gattungsnamen. Es ist deshalb selbstverständlich, daß Siebs beide Werke, besonders aber die „Rundfunkaussprache“, welche in erster Linie in der Aussprache der Fremdwörter ein zuverlässiger Wegweiser sein will, viele Fremdwörter enthalten.

Bei solchen wichtigen Nachschlagwerken ist es notwendig, daß diese fehlerlos seien. Ist aber das erreichbar, wenn eine einzige Person der Verfasser ist? Kann eine einzige Person — wenn diese auch eine

¹ Theodor Siebs, Deutsche Bühnenaussprache, Hochsprache. Köln, 1930.

Theodor Siebs, Rundfunkaussprache. Berlin, 1931. (Als Handschrift gedruckt.)

so gelehrte ist, wie der weltberühmte Professor der genannten Werke — sämtlicher Fremdsprachen vollkommen kundig sein? Gewiß nicht, besonders nicht solcher Sprachen, welche weniger verbreitet sind, welche mit der deutschen Sprache nicht verwandt sind. Eine solche ist auch die ungarische. Und doch mußten mehrere ungarische Wörter in seine Nachschlagwerke aufgenommen werden, teilweise auch deshalb, weil Ungarn mit Deutschland von Urzeiten an in enger kultureller Verbindung stand, weil Deutschland und Ungarn Nachbarländer und Kampfgenossen waren und sind und hoffentlich auch bleiben werden.

Das Hauptnachschlagbuch von *Siebs*: Bühnenaussprache (im weiteren kurz *Bsp.* bezeichnet) enthält 29 ungarische Wörter, das andere Buch: Rundfunkaussprache (im weiteren kurz *Rsp.* genannt) 40 Wörter. Von diesen 69 Wörtern sind 11 Wörter Gattungsnamen, eigentlich nur 8, weil 2, nämlich *Pusztá* zweimal und *Csárdás* dreimal vorkommen. Die Gattungsnamen sind solche dem ungarischen Geiste angehörigen charakteristischen Wörter, welche überhaupt nicht übersetzbar sind, welche man höchstens erklären, umschreiben könnte.

Bei der Untersuchung dieses Wortschatzes ist eine der wichtigsten Fragen, ob die Rechtschreibung der ungarischen Wörter fehlerlos sei. Leider, sie ist nicht fehlerfrei. Diesbezüglich finden wir so viele Fehler, daß diese im einzelnen hier gar nicht erwähnt werden können. Weil wir beinahe bei jedem Worte Fehler finden, ist es notwendig, daß sämtliche Wörter in guter Rechtschreibung angeführt werden. Nur auf einen allgemeinen Fehler soll es hier hingewiesen werden, auf das Fehlen des Zeichens der Länge auf den Vokalen. Im Ungarischen wird die Länge der Vokale durch einen auf den Vokal gesetzten Strich bezeichnet, also langes *a* ist *á*, langes *e* ist *é*, langes *o* ist *ó*, langes *i* ist *í*, langes *u* ist *ú* in der ungarischen Schrift. Es ist dasselbe Zeichen, welches die phonetische Umschrift als Zeichen des Akzentes verwendet. Es ist also gut zu bemerken, daß in der ungarischen Schrift der Strich auf den Vokalen (z. B. *á, é, í, ó, ú*) das Zeichen der Länge ist, während es in der phonetischen Umschrift als Zeichen des Worttones gilt. Bei zwei Vokalen wird die Länge mit Doppelstrich bezeichnet, also langes *ö* ist *ő*, langes *ü* ist *ű*.

Wie die Rechtschreibung der ungarischen Wörter, so ist auch die phonetische Umschrift meistens fehlerhaft, gewiß darum, weil der hochgeehrte Verfasser der richtigen Aussprache der ungarischen Wörter nicht vollkommen kundig ist, was ja überhaupt nicht zu tadeln ist. Die von *Siebs* verwendeten phonetischen Lautbezeichnungen entsprechen wohl genau der Aussprache der ungarischen Wörter, nur sind diese nicht ganz genügend. Diese müssen etwas ergänzt werden. Sowohl in der *Bsp.* Seite 30 Zeile 23, wie in der *Rsp.* Seite 9 Zeile 1 müssen zwei *â*-Laute aufgenommen werden: ein langer und ein kurzer. Das *a* der ungarischen Wörter wird immer als kurzes *â* gesprochen, z. B. *Balaton* lautet *bâlâton*. Die Aufnahme eines kurzen *â*-Lautwertes verlangt auch der englische Wortschatz. *Siebs* hält nur die Aufnahme eines langen *â* für notwendig, z. B. *lawn* gesprochen *lân*. Meinem Wissen nach kommt im Deutschen auch das englische Wort *dog* vor, welches mit kurzem *â* auszusprechen ist. So ist also auch aus diesem Grunde die Aufnahme eines kurzen *â* notwendig. Und noch mehr, richtiger gesagt, unbedingt zwecks der Aussprache der ungarischen Wörter. — Für die *e*-Laute werden in den Nachschlagwerken fünf *e*-Lautwerte aufgenommen: *e* (offen und kurz), *ē* (geschlossen und lang), *ē* (geschlossen und kurz), *ä* (offen und lang), *ə* (schwach und kurz), wobei zwischen *e* und *ē* nur ein ganz geringer Unterschied ist. Mit Ausnahme des

2-Lautwertes werden die übrigen *e*-Lautwerte mit mittlerer Zungenstellung gebildet. Im Ungarischen gibt es aber auch *e*-Laute mit tieferer Zungenstellung gebildet, wie auch im Englischen, z. B. *bad* (gesprochen *bād*), welches *ä* ähnlich klingt dem deutschen *ä* in Wörtern, wie z. B. *Bär*, aber vielleicht mit etwas tieferer Zungenstellung gebildet. Im Ungarischen kommen häufig solche *e*-Laute vor, welche mit tiefer Zungenstellung gebildet werden. Es berührt bei diesen die Zungenspitze die untere Zahnreihe, der Zungenrücken ist ganz flach, also ungespannt, nur beim langen wird der Zungenrücken etwas gespannt. Im Ungarischen sind diese *ä*-Lautwerte meistens kurz, in den Eigennamen sogar immer kurz. Es ist also unbedingt notwendig die Aufnahme eines kurzen *ä*-Lautes. Und weil diese *ä*-Lautwerte mit etwas tieferer Zungenstellung gebildet werden, als die entsprechenden im Deutschen (z. B. *Bär*), wäre es zweckmäßig das Zeichen der offeneren Aussprache hinzusetzen, also *ä̃* und *ǟ*. Die Beispiele werden im Wörterverzeichnis gegeben. — Hinsichtlich der Umschrift der ungarischen Wörter möge noch erwähnt werden, daß für die palatisierte Aussprache eines *d*- und *t*-Lautes auch entsprechende phonetische Zeichen aufgenommen werden sollten. Beide Werke *Siebs* entbehren diese Zeichen, obwohl Beispiele, wenigstens für den palatisierten *d*-Laut vorkommen (*Gyöngyös* ∼ *djöndjös* Rsp. 50, *Magyar* ∼ *madjār* Bsp. 236). Die Umschrift benützt also zwei Zeichen (*dj*), obwohl das ein einheitlicher Lautwert ist. Meiner Ansicht nach wäre es zweckmäßiger das Zeichen *d'* aufzunehmen nicht nur deshalb, weil auch für die palatisierte Aussprache eines *n* und *l* die Zeichen *n'* und *l'* verwendet werden. Für die palatisierte Aussprache eines *t* wäre selbstverständlich das Zeichen *t'* aufzunehmen, z. B. *Betyár* lautet *bétär*.

Neben diesen zwei Hauptfragen müssen auch noch andere Gesichtspunkte in Betracht gezogen werden bezüglich der Aufnahme der ungarischen Wörter. Diese sind die folgenden: 1. Ganz grobe Fehler müssen unbedingt gestrichen werden. So das Wort *Szögyenj* ∼ *sétsej* (Bsp. 254), welches ganz fehlerhaft ist. — 2. Jedes Wort sollte nur einmal aufgenommen werden. Öfters kommen diese Wörter vor: *Apponyi* (Bsp. 261 u. Rsp. 15), *Bakony* (Bsp. 209 u. Rsp. 18), *Csárdás* (Bsp. 109 und 191, wo *Tschardas* geschrieben ist, auch Rsp. 35, wo ganz falsch *Czardas* geschrieben ist), *Pusztá* (Bsp. 166 und 247, wo die Mehrzahl des Wortes: *Pusztén* erwähnt ist), *Rákóczy* (Bsp. 247 u. Rsp. 81), *Szegedin* (Bsp. 254 u. Rsp. 95, wo das daraus gebildete Adjektiv vorkommt), *Tokaier* (Bsp. 189 und 256, wo *Tokay*, -er vorkommt), *Temesvár* (Bsp. 262 u. Rsp. 96). — 2. Es muß darauf geachtet werden, daß Gattungsnamen nicht bei Eigennamen aufgenommen werden und umgekehrt. Von den 8 (11) Gattungsnamen kommen 6 (8) in der Bsp. vor, 2 (3), nämlich *Ban(us)* und *Pengő* in der Rsp. Von den in der Bsp. vorkommenden Gattungsnamen wird einer, nämlich *Pusztén* auch unter den Eigennamen (Bsp. 247) aufgenommen. Das ist die Mehrzahl von dem auf der Seite 166 schon erwähnten Worte *Pusztá*; sollte also dort aufgenommen werden, beziehungsweise als Mehrzahl nur bezeichnet werden. Von den Eigennamen ist auch einer (*Tokaier* Bsp. 189) unter dem Gattungsnamen aufgenommen. — 4. Die Aufnahme belangloser Eigennamen könnte vermieden werden. Solche sind: *Bartos* (Rsp. 25), *Félegyházy* (Rsp. 43), *Horváth* (Rsp. 54), *Pesthy* (Rsp. 77). Das sind wohl häufigere ungarische Vornamen, aber bezeichnen so (ohne Zuname) keine

bedeutenderen Persönlichkeiten. Sollten diese Namen aus irgendwelchem Grunde belassen werden, dann müßte zwischen Klammern als nähere Bezeichnung stehen: ung. Vorname, aber nicht: ung. Schriftsteller; oder es sollte auch der Zuname hingesetzt werden, wenn die Namen so doch eine mehr oder weniger bedeutende Person bezeichnen, wie wir es im alphabetischen Verzeichnis versuchen werden. — 5. Es sollte bei jedem Fremdwort bezeichnet werden die nationale Angehörigkeit. Bei den Wörtern, die in der Bsp. aufgenommen sind, ist das durchaus nicht bezeichnet, während in der Rsp. überall mit der Ausnahme des Eigennamen *Kéler Béla*, welcher Eigenname vielleicht nicht für einen ungarischen gehalten wurde. — 6. Eben darum, weil die nationale Angehörigkeit nicht immer bezeichnet ist, ist es schwer zu bestimmen, was für Wörter sind z. B. diese: *Ör* \sim *ör* (Bsp. 156), *Tschapka* \sim *tšapka* (Bsp. 191), *Benedek* \sim *bēnēdek* (Bsp. 210), *Duda* \sim *dūda* (Rsp. 39). Die Zugehörigkeit des Wortes *Ör* kann meinerseits nicht bestimmt werden. Das Wort *Benedek* ist ein ungarischer Vor- und Zuname (ausgesprochen lautet er *bānēdek*), entspricht im Deutschen *Benedikt*. Die Wörter *Tschapka* und *Duda* scheinen auch ung. Wörter zu sein. *Tschapka* will vielleicht das ung. Wort *Sapka* (gesp. *šāpkā*) sein, was so viel ist, wie *Kappe* oder *Mütze*. Das Wort *Duda* ist gewiß ein ungarisches (gespr. *dūdā*); so heißt ein einfaches musikalisches Instrument (d. = *Dudelsack*); das ist die ungarische Benennung des *Blasebalges*; es wird diese Benennung angewendet auf alles Angeblasene (z. B. ich bin so satt, wie ein *Duda* = *Dudelsack*). — 7. Es fragt sich, ob bei einigen Namen die sachliche Bezeichnung nicht auf Irrtum ruht. So werden a) als österreichische Wörter bezeichnet *Fadrus* (Rsp. 42), *Korompay* (Rsp. 60) und *Pongratz* (Rsp. 78). *Fadrus* ist wahrscheinlich der Name des ungarischen Bildhauers *Fadrusz* (der ganze Name ist *Fadrusz János* = *Johann*), *Korompay* ist auch ein echter ungarischer Name. *Peter Korompay* († 1690) war z. B. ein ungarischer Bischof. *Pongratz* ist auch ein ungarischer Name, sowohl Vor-, wie besonders Zuname. Deutsch entspricht *Pankraz*. Es kann als belangloses Wort gestrichen werden. b) Als französischer Schriftsteller ist aufgenommen *Fáy* (Rsp. 43). Mit diesem Namen haben wir Ungarn einen berühmten Fabeldichter († 1864), aber so geschrieben *Fáy* (gesprochen *fāi*). c) Es ist wohl richtig, daß *Bihar* (Rsp. 23) eine Provinz in Indien ist, aber auch in Ungarn gibt es mit dieser Benennung ein Komitat. Es wäre gewiß zweckmäßig auch mit dieser Bezeichnung das Wort aufzunehmen. — Bei den hier angeführten und ähnlichen Wörtern sollte nachgeforscht werden, ob keine sachlichen Irrtümer vorhanden sind. — 8. Fünf geographische Eigennamen sind nur in deutscher Benennung erwähnt. Bei diesen sollte auch die ungarische Benennung beigelegt werden. Also *Szegedin* (Bsp. 254) = *Szeged*, *Debrezin* (Rsp. 36) = *Debrecen*, *Gran* (Rsp. 48) = *Esztergom*, *Stuhlweißenburg* (Rsp. 94) = *Székesfehérvár*, *Theiß* (Rsp. 97) = *Tisza*. — 9. Bei den Personennamen sollte meiner Ansicht nach neben dem Familiennamen auch der ungarische Taufname (Zuname) gegeben werden, da damit die Person näher bezeichnet werde. Dadurch wird auch der Wortschatz ziemlich erweitert. Es dürfte auch die Jahreszahl des Sterbetages nicht fehlen, was ebenfalls zur näheren Bezeichnung sehr wichtig ist.

Nach diesen allgemeinen Vorbemerkungen wolle der ungarische Wortschatz der Siebsschen Bücher in guter ung. Rechtschreibung mit richtiger phonetischen Umschreibung zusammengestellt werden.

I. Die in der Bsp. vorkommenden Gattungsnamen:²

Csákó (ung. Benennung des Helmhutes) *tšákō* (gewöhnlich schreibt man *Tschako*)
Csárdás (ung. Tanz) *tšárdās* (gewöhnlich schreibt man *Tschardasch*)
Gulyás (ung. Fleischspeise) *gúl'ās* (gewöhnlich schreibt man *Gulasch*)
Honvéd (ung. Landwehrsoldat) *hónwéd*
Paprika (ung. Küchengartenpflanze und ein daraus verfertigtes Gewürzmittel) *pápriká*
Pusztá (ung. Benennung der Heide), plur. *Pusztén pústá, pústən*
Tschako (S. unter **Csákó**)
Tschardasch (S. unter **Csárdás**)

II. In der Rsp. kommen nur zwei Gattungsnamen³ vor:

Bán = *Banus* (ung. Befehlshaber für Kroatien) *bān, bānus*
Pengő (ung. Münze) *pəngő*

III. Die in der Bsp. vorkommenden Eigennamen:

Andrássy, Gyula = *Julius* (ung. Staatsmann † 1890) *ándráši, d'úlá = július*
Apponyi, Albert = *Albert, Albrecht* (ung. Staatsmann † 1933) *áp(p)on'i, álbért = álbért, álbrecht*
Bakony (ung. Waldgebirge) *bákon'*
Benedek (ung. Vor- u. Zuname, d. = *Benedikt*) *bənədek*
Budapest (ung. Hauptstadt) *búdápəšt*
Deák, Ferenc = *Franz* (ung. Staatsmann † 1876) *déák, fəřənts = frants*
Eötvös, József = *Joseph* (ung. Staatsmann u. Schriftsteller † 1871) *őtűű, jőřf = jőřf*
Esterházy oder **Eszterházy**, **Miklós** = *Nikolaus* (ung. Palatinus † 1645) *ésterhā'i, miklőš = nikolāus*
Jókai, Mór = *Moritz* (ung. Schriftsteller † 1904) *jékái, mőr = mőrits*
Kossuth, Lajos = *Ludwig* (ung. Staatsmann † 1894) *kőšut, lájőš = lűq-wic'h*
Liszt, Ferenc = *Franz* (ung. Tonsetzer † 1886) *list, fəřənts = frants*
Magyar (ung. Benennung des Ungarn) *mádār*
Munkácsy, Mihály = *Michael* (ung. Maler † 1901) *műnkāřši, mihāl'⁴ = m c'ha-el*
Petőfi, Sándor = *Alexander* (ung. Dichter † 1849) *pětőfi, šándor = aleksándər*
Rákóczy, Ferenc = *Franz* (ung. Fürst † 1735) *rákőřsi, fəřənts = frants*
Széchenyi, István = *Stephan* (ung. Staatsmann † 1860) *šetřen'i, ištwān = štéfan*
Szeged (ung. Stadt, d. = *Szegedin*) *ségəd, d. = ségədin*
Tokaj, adj. *Tokajer* (ung. Weinegend) *tókáj, adj. tókájər*
Temesvár (ung. Stadt) *témešvār*

² Die Gattungsnamen werden im Ungarischen mit kleinem Anfangsbuchstaben geschrieben. Da aber sie jetzt Gegenstand einer deutschen Besprechung sind, behalten wir den großen Anfangsbuchstaben.

³ Das Wort *Czardas* ist falsch geschrieben; es kommt schon in der Bsp. vor. (S. unter **Csárdás**.)

⁴ Das silbenanlautende *h* wird im Ungarischen so gesprochen wie im Wortanlaut.

Zrínyi, Miklós = Nikolaus (ung. Staatsmann † 1566, auch ung. Dichter † 1664) *srin'i, miklōš = nīkoláus*

IV. Die in der Rsp. vorkommenden Eigennamen, ausgenommen natürlich die in der Bsp. schon erwähnten:

Arany, János = Johann (ung. Dichter † 1882) *árân', jánoš = johán*

Arpád (der ung. Vaterlandsbegründer † 907, ung. Zuname) *árpád*

Balassa, Bálint = Valentin (ung. Dichter † 1594) *bálássá, bálint = wälentīn*

Balassa, József = Joseph (ung. Sprachforscher) *bálássá, jóš'áf = jósef*

Bartos, Gyula = Julius (ung. Schauspieler) *bártoš, dúlá = júltus*

Becserek (ung. Stadt) *bétskərək*

Bethlen, Gábor = Gabriel (ung. Fürst v. Siebenbürgen † 1629) *bētlān, gábor = gábri-el*

Dajos, Béla = Adalbert (ung. Tonsetzer) *dájoš, bēlá = ádalbert*

Debrecen (ung. Stadt, d. = Debrecin) *dēbrētsen, d. = débretsin*

Erdély (der südöstliche Teil Ungarns, d. = Siebenbürgen) *ərdél' d. = fībenbürgen*

Fadrusz, János = Johann (ung. Bildhauer † 1903) *fádrus, jánoš = johán*

Fáy, András = Andreas (ung. Fabeldichter † 1876) *fái, ándrás = andréas*

Félegyházi, Tamás = Thomas (ung. ref. Theolog † 1586) *fēledháfi, támās = tómas*

Fogarás (ung. Stadt) *fógárás*

Gran (ung. Stadt, ung. Esztergom) *grān, ung. éstergom*

Gyöngyös (ung. Stadt) *dōndōš*

Hont (ung. Komitat) *hont*

Horthy, Miklós = Nikolaus (ung. Reichsverweser) *hórti, miklōš = nīkoláus*

Horváth, Mihály = Michael (ung. Bischof, Geschichtsschreiber † 1878) *hórwāt, m hāl' = mic'ha-el*

Hunyady, János = Johann (ung. Reichsverweser † 1456) *hún'ádi, jánoš = johán*

Hunyady, Mátyás = Matthias (ung. König † 1490) *hún'ádi, mātās = matias*

Hubay, Jenő = Eugen (ung. Tonsetzer † 1937) *húbái, jēnō = oōgēn*

Jászberény (ung. Stadt) *jásbūrēn'*

Károlyi (ung. Grafenfamilie mit berühmten Heerführern u. Diplomaten) *károli*

Kecskemét (ung. Stadt) *kētskāmēt*

Kéler, Béla = Adalbert (ung. Tonsetzer) *kēler, bēlá = ádalbert*

Korompay, Péter = Peter (ung. Bischof † 1690) *kórompái, péter = pétər*

Körös (ung. Fluß) *kōrōš*

Lehár, Ferenc = Franz (ung. Tonsetzer) *léhār, fērānts = frants*

Molnár, Ferenc = Franz (ung. Schriftsteller) *mólnār, fērānts = frants*

Orsova (ung. Stadt) *óršowá*

Pest (die abgekürzte Form von Budapest, s. dort!) *pēšt*

Pesthy, Frigyes = Friedrich (ung. Geschichtsforscher † 1889) *pēsti, frīg'ēs = frīdric'h*

Plattensee (ung. = Balaton, s. dort!) *plátən/ē, ung. bálátən*

Rákosi, Jenő = Eugen (ung. Schriftsteller † 1928) *rákoši, jēnō = oōgēn*

Rákosi, Szidi = *Sidonie* (ung. Schauspielerin † 1936) *rákoši, sídi* = *ſidónia*

Rákosi, Viktor = *Viktor* (ung. Schriftsteller † 1923) *rákoši, wíktor* = *wíktor*

Siebenbürgen (S. unter *Erdély*) *ſib̄enbürḡen*, ung. *ſrd̄el*
Stuhlweißenburg (ung. Stadt, ung. = *Székesfehérvár*) *ſtúlwaes̄enburg*,
 ung. *s̄ékeſf̄üh̄erw̄ar*

Szekely (ung. Volksstamm in Siebenbürgen, d. = *Szekler*) *s̄ékel*,
 d. = *s̄ékl̄ar*

Teleki (ung. Grafenfamilie mit berühmten Staatsmännern) *t̄él̄aki*

Theiß (ung. Fluß, ung. = *Tisza*) *taes̄*, ung. *tis̄a*

Toldy, Ferenc = *Franz* (ung. Schriftsteller † 1875) *töldi, f̄ar̄nts* = *frants*

Wenn jetzt die hier (I–IV.) angeführten Wörter mit den entsprechenden in *Siebs'* Werken verglichen werden, wird der große Unterschied leicht auffallen.

Nach Angabe des Wortschatzes drängt noch die Frage in den Vordergrund, ob dieser Wortschatz nicht ergänzt werden sollte. Die Zahl der aufgenommenen Wörter ist gewiß nicht groß. Mit deutschen Augen gesehen ist dieselbe vielleicht auch genügend. Stände es um die Sache nicht so, so wäre diese schon längst ergänzt worden, da die Bsp. seit 1898 schon in der 15. Auflage mit 29.000 Exemplaren erschienen ist. Von ungarischem Gesichtspunkte aus müssen wir die Auswahl des Wortschatzes nicht für ganz glücklich halten. Wir haben in dem Wortschatz nicht nur ziemlich starke schriftliche u. sachliche Irrtümer hervorheben müssen, wir haben nicht nur bemerken müssen, daß Namen ohne besondere Wichtigkeit aufgenommen wurden, sondern es muß auch betont werden, daß der Wortschatz gewisser Ergänzung nötig ist. Diesem Mangel soll etwa geholfen werden dadurch, daß unsererseits zur Ergänzung ein Vorschlag gemacht wird mit einigen nachstehenden Beispielen, doch mit der Bemerkung, daß dieser Vorschlag nicht das Geprägte der Vollständigkeit beansprucht.

Wegen Platzmangel werden nur Gattungsnamen zur Ergänzung vorgeschlagen.

Atilla (der Atilla ∞ der ung. Schnurrock) *átill̄a*

Bakancs (ung. Benennung grober Schnürschuhe) *bákánt̄s*

Betyár (ung. Benennung des Räubers) *bét'ár*

Bikavér (ung. Benennung des starken roten Weines) *bíkaw̄er*

Csikós (ung. Benennung des Roßhirten) *t̄s'kōš*

Csizma (ung. Benennung des Stiefels) *t̄sifm̄a*

Dádé (ung. Benennung des alten Zigeuners) *dádē*

Dolmány (ung. Benennung der Husarenjacke) *dólmān'*

Éljen (ung. Hochruf, d. = es lebe hoch) *éljen*

Galya (breites ung. Beinkleid, Unterhose) *gáf̄a*

Kuruc (der Kurutze, ung. Benennung des Kämpfers Rákóczy's) *kúruts*

Labanc (der Labantze, ung. Benennung des Kämpfers der habsburgischen Dynastie) *lábants*

Nem, nem, soha (Losungswort des zertrümmelten Ungarns, d. = nein, nein, nie) *nem, nem, šoh̄a*

Palotás (ung. Tanz) *pálotás*

Pörkölt (ung. Fleischspeise) *pörkölt*

Tanya (ung. Benennung des Meierhofes) *tányá*.

Die fremden Elemente einer Sprache sollten immer von einem denselben fremden Volke angehörigen Forscher untersucht werden. Nach solchen Untersuchungen dürften die Nachschlagwerke auch betreffs des fremden Wortschatzes wirklich verlässliche Wegweiser werden.⁵

Josef Happ.

⁵ Bei Untersuchung des ung. Wortschatzes sind mir auch im deutschen Texte einige Druckfehler aufgefallen. Daß diese bei der nächsten Auflage verbessert werden, scheint es zweckmäßig zu sein diese hier zu erwähnen. S. 29 Z. 25 sollte stehen *ę* statt *e*. S. 30 Z. 23 sollte *ā* und *ā* aufgenommen werden mit englischem Beispiel für *ā*, z. B. *dog* (*dāg*), besonders aber mit ungarischen Beispielen: *Apponyi* (*āpon'i*), *Bakony* (*bākon'*). S. 31 Z. 19 fehlt im Worte *alveolar* das *l*. S. 32 Z. 4 sollten als palatisierte Verschlußlaute aufgenommen werden *d'*, *t*. *Magyar* (*mād'ār*), *Matyó* (*mātó*). S. 38 Z. 27 steht das ung. Wort *Tschako*. In ung. Rechtschreibung ist *Csákó* (lautet *tšākō*), im Deutschen schreibt man gewöhnlich *Tschako*. S. 38 Z. 20 sollte *Hasard* stehen, wie auf Seite 18 Zeile 17. S. 44 Z. 11 sollte stehen: wird das in offener Silbe stehende *e* kurz und geschlossen gesprochen. S. 43 Z. 30 sollte *hértsgog* stehen. Für S. 45 Z. 2 und ff. sei bemerkt: Die Endung *ier* wäre besser im Punkte III. zu behandeln, weil in *ier* der Vokal vor einfachem Konsonanten steht. S. 46 Z. 3 (von unten) sollte stehen: wird als *i* oder *i* gesprochen. (Es gibt nämlich dort auch mit *i* Beispiele: *Zylinder*, *Tyrol*. Vgl. auch Seite 201, 256.) Punkt III. auf Seite 52 sollte vielleicht auf Seite 51 bei *A* als Punkt IV. behandelt werden. S. 55 Z. 1 (von unten) fehlt bei *büd'ē* der Akzent. (Vgl. auch S. 45 Z. 11, S. 70 Z. 8 von unten, S. 107 Z. 8.) S. 56 Z. 17 sollte stehen *i* statt *i*. S. 57. Z. 23 steht das ung. Wort *Tokay*. In ung. Rechtschreibung ist es *Tokaj* (*tókāj*), gehört also als Beispiel nicht hieher. S. 57 Z. 24 sollte stehen *ē* statt *ę*. (Vgl. S. 212 Z. 44 S. 213 Z. 45.) S. 57 Z. 25 sollte stehen *d'ókē*. S. 63 Z. 2 (von unten) sollte vielleicht bemerkt werden, ob in *Mathilde*, *Walther* das *t* behaucht gesprochen werde. S. 75 Z. 5 sollte §§ 12 stehen anstatt §§ 11. S. 80 Z. 1 (von unten) sollte stehen: Vokal + *r*, *l*, *n*, *m*. (Beispiel für das fehlende *m*: *Hemd*). Für Punkt III. Seite 81 sei es bemerkt: Es sollte der Unterschied vielleicht auch phonetisch bezeichnet werden, wann *g* behaucht (*Schlag*) und wann es unbehaucht (*möglich*) lautet. Dasselbe phonetische Zeichen bedeutet nämlich denselben Lautwert. S. 89 Z. 9 (von unten) sollten auch die untrennbaren Vorsilben *er-* (*erzählen*) und *emp-* (*empfangen*) erwähnt werden. Letztere wenigstens zwischen Klammern nach *ent*. S. 83 Z. 10 sollte § 13 stehen anstatt § 14. S. 103 Z. 38 sollte stehen *Balg* anstatt *Bald*. S. 186 Z. 20 sollte stehen *sülabār* anstatt *silabār*. S. 206 Z. 6 sollte stehen *ägíptān* anstatt *ägüptān*. S. 236 Z. 11 sollte stehen *mād'jārān* anstatt *mad'jārān*. S. 253 Z. 4 sollte die Aussprache von *Stephanie* lauten *štefānia* (Vgl. S. 44, Z. 16.) Bezüglich der *ss*, *ß* Schriftzeichen ist keine vollkommene Übereinstimmung. So ist z. B. auf S. 126. *Gruss* geschrieben, auf S. 53 u. 66 *Gruß*, auf S. 184 *Stoss*, *Stösse*, während auf S. 66 *Stoß*, *Stöße*, auf S. 148 *Mass* (*massen*), während auf S. 66. *Maße*, usw. *Diesbezüglich* sollte eine vollkommene Einheit geschaffen werden.

Jean Bodin a középkori magyar királyság és a pápaság viszonyáról.

Jean Bodinnek, a XVI. századi nagy francia politikai írónak könyvében (*Les six livres de la République*, 1577, 142 l.) olvassuk e sorokat, melyek nyilván az ő Róma-ellenes elméletének támogatására szolgálnak:

Ils (t. i. a pápák) ont aussi prétendu la souveraineté du royaume d'Hongrie leur appartenir. & de fait il est compris au catalogue de la chancellerie de Rome. & mesme j'ay veu au registre du Vatican un acte daté de l'an M.CCXXIX. par lequel Lancelot Roy d'Hongrie promet obeissance au Pape Benoist XII. & reconnoist qu'il doit prendre la couronne de ses mains: & par un autre acte Lancelot II. Roy d'Hongrie, pour la desobeissance par luy commise au Legat du Pape, & pour en avoir absolution, il s'oblige de payer à la chambre du Pape par chacun an cent marcs d'argent. l'obligation est de l'an M.CCLXXX. Vray est qu'il y a un autre acte au mesme registre en date de l'an M.CCCVIII. par lequel on peut voir, que les Barons de Hongrie s'opposeroient au Legat du Pape, qui disoit que saint Estienne premier Roy d'Hongrie avoit pris la couronne du Pape, & qu'ils n'endureroient par que le Pape eust telle prerogative sur eux: toutes-fois qu'ils n'empescheroient pas aussi, que le Roy par eux esleu, ne se fist couronner au Pape si bon luy sembloit: & à la fin de l'acte, il y a plusieurs edits faits par le Legat du Pape, touchant l'estat d'Hongrie, avec defenses aux Roy d'Hongrie d'aliener le domaine de la couronne: qui semble avoir esté la cause de faire citer à Rome André Roy d'Hongrie, pour avoir aliéné le domaine. & mesme Innocent III. au chapitre *licet. de voto*, enioint expressément au Roy d'Hongrie d'executer le voeu que son feu pere avoit fait, sur peine d'estre privé de la couronne, qu'il promet de donner au puis-né en cas de contravention. ce qu'on ne doit pas trouver estrange de ce temps là...

Eddig tart a magyar vonatkozású passzus. Minthogy az idézett hely talán egyetlen példája annak a XVI. századig, hogy külföldi író a magyar vonatkozású okleveleket és a magyar jogtörténetet felhasználja saját elméletének igazolására, érdemesnek látszik a különben elég zavarosan és hibásan előadott tényekhez felvilágosító megjegyzéseket fűzni.

1. „*Lancelot II. Roy d'Hongrie.*“ Bodin megjegyzése mindenképen hibás. XII. Benedek pápa nem lehet az említett magyar király kortársa, hiszen Benedek pontificatusa 1334(consecr. 1335)—1342. közé esett, viszont az idézett királyi oklevelek dátuma 1229, illetőleg 1280. Tehát a szövegelemzés nem indulhat ki a pápa, vagy a magyar király neve alapján. A kérdés tisztázására az egyedüli biztos támpont a szövegnek az a kitétele, hogy Lancelot engedetlenséget tanúsított egy pápai legátussal szemben. Ez a pápai legátus — ismerve az eseményeket — csak Fülöp fermói püspök lehetett, aki 1279—1281. közt főleg a kúnok ügyének rendezése végett Magyarországon tartózkodott. Ebben az esetben Lancelot valóban Lászlót jelent és a király nem más, mint IV. László. A pápa pedig nem XII. Benedek, hanem III. Miklós. A Bodin által megadott 1280-as évszám elfogadható, az 1229-es azonban csakis elírás lehet. Akár magának Bodinnek, akár a másolók vagy kiadók hibájából alighanem kimaradt a római számból az ötvenes jegy: MCC(L)XXIX. A helyes évszám tehát 1279.

Hogy valóban helyes nyomon járunk, az kitűnik azokból az utalásokból, melyeket mindjárt IV. László halála után találunk a pápai levelekben. IV. László halála után ugyanis IV. Miklós pápa beleszólt a magyar trónöröklésbe, még pedig azon a vélt jogon, hogy Magyar-

ország „régől fogva a római egyházhoz tartozik“. Az Anjouk érdekében követet is küld az országba, a követutasításban pedig kifejezetten írja: „Magyarország köztudomás szerint régől fogva a római egyházhoz tartozik, és IV. László abban az időben, amikor Fülöp fermói püspök nála követségben járt, bizonyos kötelezettségeket eskü alatt elvállalt, de nem tartott meg“. [„Cum autem prefatum Regnum ad Romanam ecclesiam ab antiquo etiam pertinere noscatur, et per dictum Regem sub obligatione sua et Regni sui tempore, quo Venerabilis frater noster... Firmanus Episcopus in ipso legationis officio fungebatur, nonnulla premissa et iurata fuisse, que postmodum non servavit...“ Az 1291. évből; közli Theiner, Vet. Mon. Hist. Hung. Sacram III. I. 373. l. a pápai registrumból. V. ö. még u. o. I. 366—367 (No. 588) ad an. 1290; 367—368 (No. 589); 370 (593, 594. sz.). V. ö. Fraknói Vilmos, Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-Székkal, 1901, 98—101. l.j. Amikor tehát a Szentszék a döntés jogát a magyar trón betöltésénél magának kívánja fenntartani, hivatkozik — noha határozatlan formában — azokra az ígéretekre, melyeket az elhunyt IV. László tett Fülöp fermói püspök legátussága idejében.

III. Miklós pápa fennmaradt registrumából (kiadva: Les Registres de Nicolas III. par M. Jules Gay, Bibliothèque des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome, Deuxième Série, 14.), továbbá a pápai okleveleknek regestáiból (Potthast Augustus: Regesta Romanorum pontificum) csak a következő oklevelek jöhetnek számításba: 1279 („nono Kal. Iulii“) IV. László ígéretet tesz, hogy megtartja a katolikus hitet, a kúnokat megtérített, stb. Ennek az oklevélnek arengája ugyanis így hangzik: „Divine visitationis exordium, quo nos dominus verus oriens visitavit ex alto, quo sancte matris ecclesie visceribus adunamur, lumine Catholice fidei illustrati, in progenitore nostro sancto Rege Stephano a sancta Romana ecclesia recognoscimus, ut debemus. In ipso enim hortodoxe fidei, divina afflante clementia, sacrum redolevit unguentum, in ipso alluvione celestis gracie pullulante, una cum reliquis Serenissimis Regibus Hungarie claro germine descendentibus, *ab eodem Regni gubernaculum suscepimus et coronam*. Et ut principatum fidei in sacrosancta Romana ecclesia consistere, eandemque Christi thalamum et trinitatis hospitium luculencius demonstraret, *non a se vel ab alio, sed ab eadem Romana ecclesia* matre omnium et magistra regni *dya-dema* revelatione divina *meruit obtinere*...“ (Theiner, id. m. I. 339. l. no. 556). Ezt az oklevélrész a Szentszék természetesen könnyen magyarázhatta oly értelemben — miként Bodin írja —, hogy IV. László elismerte királyi koronájának pápai eredetét. A koronát ugyanis, trón-elődjeivel egyetemben, Szent Istvántól vette át, Szent István pedig a római anyaszentegyháztól, azaz a pápától.

Bodin hivatkozik továbbá még egy 1280-as oklevélre. E szerint IV. László (Lancelot) arra kötelezte magát, hogy évente 100 márká ezüstöt fog befizetni a pápai kamarába a követtel szemben tanúsított engedetlenség és e vétek feloldása címén. Ilyen formában az oklevelet nem sikerült megtalálni, de minden valószínűség mellett szól, hogy itt a római kúriának vagy Bodinnek önkényes magyarázatával állunk szemben. Mint ismeretes, IV. László a pápa legátusának több ízben ígéretet tett, hogy megjavul és hogy a kúnok megtérítését komolyan veszi. Mindazonáltal IV. László ígéreteit nem váltotta be, sőt a legátussal szemben ellenségesen lépett fel. Megtiltotta a budai polgároknak, hogy városukba beengedjék, később azután a legátust el is fogatta. Minden bizonnyal erre vonatkozik Bodin mondata: „a király engedet-

len volt a legátussal szemben". Mindez 1279-ben történt. 1280. március elején a király és a legátus kibékült egymással. A király elmondja egyik oklevelében, hogy ifjú vére fellobbanásában, gonosz tanácsadókra hallgatva, a budai zsinat tartását meg akarta akadályozni, most azonban a pápai követ gyöngéd és jóindulatú felvilágosításától meghatva, bűnei bocsánatának kiérdemelése végett, mintegy elégtételül *évenként száz ezüst márkát biztosít annak a kórháznak, melyet a legátus által kijelölendő helyen fog építtetni.* („... ad erudicionem et frequentem inductionem ipsius excessum nostrum in huiusmodi cupientes misericordie operibus expiari, cum crimina elemosinis redimantur, in perpetuam elemosiam ad mandatum ipsius dñi Legati donamus... eidem... *Legato*... recipienti nomine et vice egenorum ac pauperum, et infirmorum Christi *Centum Marcas argenti annis singulis* perpetuis temporibus... ad opus constituendi *unum hospitale* pro sustentatione dictorum pauperum...“ 1280: Theiner, id. m. 347. l. no. 564. V. ö, Fraknói, id. m. 88–90. l.) Az adomány tehát tulajdonképpen nem a pápának szól.

Hogy valóban e két oklevélre kell gondolnunk, az kitűnik abból, hogy eredeti példányukat gondosan őrizték a kúria levéltárában, még pedig nem akárhol, hanem azon iratok közt, melyek a szentszék jogait voltak hivatva igazolni („Archivio di Castel Sant Angelo“). Az 1629. évben végrehajtott rendezés szerint a magyar vonatkozásúakat a második szekrény (armarium) VII. fiókja (capsa) őrzi. Érdemes felsorolni, hogy mely iratok tartoznak e csoportba: Nro. 1: 1303. A kalocsai érsek és a zágrábi püspök okirata. — Nro. 2, 3: 1308. Gentilis bíbornok-legátus iratai. — Nr. 4, 5: 1280. IV. László oklevelei, köztük az 5. sz. *Bodin 1280-as oklevele.* — Nro. 6: 1279. Erzsébet királyné oklevele. — Nro. 7: 1279. A budai zsinat constitúciói. — Nro. 8: 1279. IV. László levele. *Ez a tárgyalt 1279-es levél.* A kilencedik számú már Nagy Lajos egyik levele, a többi mind későbbi időből, a XVI., XVII., stb. századból való. Azt látjuk tehát, hogy a korai időből csupán két oklevél-csoportot emeltek ki az Archivio számára: az egyik az 1279. és 1280. évekre vonatkozik és Fülöp legátus működésével áll kapcsolatban, a másik 1308-ra és Gentilis legátus iratai közé tartozik. Nem lehet véletlen, hogy Bodin megemlíti az 1279. és 1280. évi kiadványok tartalmát és azután mindjárt idéz egy 1308. évi iratot. Kétségtől Bodin ennek az Archivionak anyagát látta és tanulmányozta. Minthogy ezeket az okleveleket — úgy tudom — nem vezették be a registrumba, Bodin helytelenül írja, hogy ezek az oklevelek a registrumban találhatók.

2. Ezzel azonban már feleletet is adtunk arra a kérdésre, hogy vajon ki az a *másik pápai legátus*, akiről az 1308. évvel kapcsolatban szól. Ez a legátus Gentilis bíboros volt. Gentilis küldetéséről nem kell bővebben megemlékeznünk. Ismeretes, hogy Károly Róbertnek kívánta a magyar trónt megszerezni. Megbízólevele 1307. augusztus 8-án kelt. 1308-ban megérkezik Magyarországra és november 27-én sikerül neki az ország nagyjait egy ünnepélyes királyválasztó gyűlésre összehozni. A gyűlésen megjelent Károly Róbert is. Bodin leírása egészen „et à la fin de l'acte“ részig azon a közjegyzői oklevelen nyugszik, melyet az „Archivio“-ban talált (Caps. VII. Nro. 2.). Az oklevél elmondja, hogy a bíboros egy szentbeszéddel nyitotta meg a gyűlést, amely azonban sehogysem tetszett a magyaroknak: „idem dñus Legatus proposuit verbum dei, assumpto illo evangelico themate: Domine, nonne bonum semen seminasti in agro tuo etc. seriose retexens agri semina, id est Regni Ungarie, que in illo dominus seminarat; ex quibus Reges catholici tanta sanctitatis et vite claritate conspicui prodierunt, quod sanc-

torum adscribi cathalogo, meruere, quodve Coronam Regni primus Rex Regni Ungarie sanctus Stephanus a Romano Pontifice consecratam acceperit, prout Ungarorum historias, quas Legatus ipse prenoverat, asseruit protestari, alias etiam thema ipsum ad sue intentionis propositum super statu eiusdem Regni mirabiliter reducendo. Post que sub specie tuende libertatis eiusdem Regni inter ipsos Barones et Nobiles murmur, quod ipsius dñi Legati attigit aures, per querelam patulam in publicum productam, exoritur, videlicet quod nolebant, nec erat aliquatenus intentionis eorum, quod ecclesia Romana, vel ipse dñus Legatus eius nomine, sepredicto Regno de Rege ullatenus provideret; sed placebat eis, quod illum, quem ipsi ex antiquo et approbato eiusdem Regni more vocaverant, et in Regem assumpserant, prefatus dñus Legatus eiusdem ecclesie Romane nomine in Regem verum Ungarie confirmaret. Ipse vero dñus Legatus ad felicem consumptionem ceptorum, per eum feliciter et ferventer hanelans, ad eorumdem Prelatorum, Baronum et Nobilium supplicationem, petitionem et expressum consensum, prefatum dñum Karolum, de predictorum Regum Ungarie ex dña serenissima dña Maria Sicilie et Ungarie Regina Illustri, nata clare memorie Stephani Regis Ungarie, vera progenie propagatum, cuiusque in eodem Regno successio legitima per eandem ecclesiam extitit declarata, sibi que de iure deberi Regnum huiusmodi diffinitum, in eiusdem Regni verum Regem ipsius ecclesie Romane nomine cum solemnitate debita confirmavit...“ (Theiner, id. m. I. 424. l. no. 669.). Az „Archivio“ capsa VII. No. 3. darabja kevés eltéréssel ugyanezt mondja (kiadva: Monumenta Vaticana Hungariae. Series prima, tomus secundus. Acta legationis cardinalis Gentilis 115—119. l. no. 39.), de hozzátoldja „in verum rege Ungarie confirmaret“ után: „et quod etiam perpetuis futuris temporibus veri summi pontifices et ipse Romana ecclesia haberet ius confirmandi et coronandi reges Ungarie, de vera regali progenie propagatos, quos ipsi unanimiter et concorditer de dicta progenie ducerent eligendos. Ipse...“ Amit Bodin állít, azt mind megtaláljuk ebben az oklevélrészben: a hivatkozást Szent István koronájára, a magyar nagyok elégedetlenségét a legátus szavai hallatán, továbbá a Szentszék megerősítési jogát. „Nem akarjuk — így szólottak — és nem engedhetjük, hogy a római egyház, vagy nevében a legátus úr az országnak királyt adjon; de helyeseljük, hogy azt, akit mi az ország régi és megerősített szokása szerint királyunkká meghívunk és elfogadunk, a római egyház nevében a legátus úr Magyarország igazi királyává erősítse meg. Jövőben is örök időkön át, az igazi pápák és a római egyház erősítsék és koronázzák meg Magyarország királyait, akik az igazi királyi nemzetségből származnak és tőlünk egyértelműleg megválasztatnak.“ V. ö. Fraknói, id. m. 124—126. l.

Bodin azonban még azt is megjegyzi, hogy „et à la fin de l'acte“ a legátus még több határozmányt hozott a királysággal kapcsolatban. Ezek a határozmányok (constitutiones synodales) is fennmaradtak korunkra. A végzéseket a legátus már 1308. december 3-án szentesítette, de csak a következő évben publikálta. (Kiadva: Monumenta Vaticana Hungariae. Series prima, tom. 2. 268—297. l. no. 61.) Az első cikkely szól „De statu regis“, a második „De immunitate regis“, a harmadik „De corona regis“, a negyedik „De bonis regalibus et regionalibus non occupandis et occupatis restituendis“. Valószínűleg erre az utóbbi cikkelyre vonatkoznak Bodin szavai „le domaine de la couronne“-ról.

3. Bodin azután megemlíti még, hogy András magyar királyt Rómába idézték. III. vagy II. Andrássra kell gondolnunk. Csakhogy nem tud az

irodalom arról, hogy e két király közül akár az egyiket, akár a másikat Rómába idézték volna, noha elég bajuk volt a Szentszékkal. Valószínűbbnek tartom, hogy Bodin itt is eltévesztette a király nevét. Alighanem arról a Vencel cseh királyfiról van szó, akit a magyarok III. Endre halála után királlyá választottak, de akit a Szentszék Károly Róbert érdekében semmikép se volt hajlandó elismerni. 1302. június 10-én VIII. Bonifác pápa a két trónkövetelőt maga elé idézte, mert a kúria felfogása szerint egyedül a Szentszék hivatott arra, hogy ily kérdésekben döntsön. „Az apostoli fenség trónját — olvassuk az idézőlevélben — a királyok és országok fölébe helyezte az Úr, hogy az igazság vesszőjével kezében, mindenkinek a maga jogát megadja, a gonoszságot jó útra térítse, a betegségeket alkalmas szerekkel gyógyítsa.” Ezért felszólítja Vencel cseh királyt és hasonló nevű fiát, valamint Mária királynét és unokáját, Károly Róbertet, hogy jogaik igazolására szolgáló iratokkal felfegyverkezve, az idézés kézhezvételétől számítandó hat hónap leforgása alatt jelenjenek meg az ő színe előtt, mert el van tökéelve, hogy „igazságot szolgáltat és rendelkezni fog, amint az ország java megkívánja”. (Fraknoi, id. m. 112. l. Az oklevelet Theiner, id. m. I. 392. l. no. 628. adta ki.) A pápa ítélkezett is és ezzel lehetővé tette az Anjouknak, hogy a magyar trónt elfoglalhassák. (Fraknoi, id. m. 114–115. l.) Az oklevelet Theiner a pápai registumból közli („Ex Reg. orig. An. VIII. de Curia ep. 27.”) és Bodin, úgy látszik, szintén ott olvasta. Ő ugyanis egy helyütt arra hivatkozik, hogy forgatta a registumokat.

4. Végül szerinte III. Ince „au chapitre licet de voto” — azzal fenyegette meg a magyar királyt, hogy megfosztja a koronától, ha elhúnyt apjának fogadalmát nem váltja be. III. Incének melyik oklevéléről van szó? Az „au chapitre” valami törvénygyűjteményre látszik utalni és valóban Ince pápának egy 1198. évi oklevele (Potthast, Regesta Pontificum Romanorum I. no. 4.; Fejér, Codex dipl. II. 313. l.) bekerült IX. Gergely pápa törvénygyűjteményébe a Lib. III. Titulus XXXIV. „De voto et voti redemptione” cím alatt, ami megfelel Bodin idézetének. E titulus cap. VI. közli a pápa oklevelét „*Licet universis liberum...*” kezdettel, András magyar hercegnek címezve. A Bodin-idézet „*Licet*”-je innen származik. IX. Gergely pápa törvénygyűjteményét ld. Corpus juris canonici ed. Aemilius Ludovicus Richter II. (1839. év), col. 563. Igaz, az oklevél hercegnek (dux) szól, de a dux címet Bodin könnyen értelmezhetette rex-nek. Mint ismeretes, III. Béla magyar király fogadalmat tett arra, hogy hadat fog vezetni a Szentföldre. A fogadalom teljesítését azután halálos ágyán kisebbik fiára, András hercegre hagyományozta, aki azonban a helyett, hogy elindult volna a sereggel, bátyja ellen fordult. Imre király erre panaszt tett ellene a pápai kúriában. III. Ince (1198–1216) mindjárt trónraléptekor felszólította András herceget, hogy az atyjától ráruházott kötelezettségnek haladéktalanul tgyen eleget, ellenkező esetben az egyházi átkot vonja magára és a trónöröklés jogától elesik. (V. ö. Fraknoi, id. m. 35–37. l.) Az oklevélnek számunkra fontos szövegrésze így szól Fejér szerint: „nobilitatem tuam rogamus... quatenus postpositis ceteris sollicitudinibus, vsque ad festum exaltationis Sanctae Crucis, proxime venturum, debitum acceptae Crucis exsoluens, propositum iter arripias, et humiliter prosequaris; ne, si onus, tibi a patre iniunctum, et a te sponte susceptum, occasione qualibet detractaris; paterna te reddas successione indignum, et hereditatis emolumento priueris, cuius recusaueris onera supportare. *Sciturus ex tunc, anathematis te vinculo subiacere, et iure, quod tibi, si dictus Rex sine prole decederet, in*

Regno Vngariae competebat ordine geniturae, priuandum, et regnum ipsum ad minorem fratrem tuum appellatione postposita, deuoluendum. Datum Laterani IV. Kalendas Februarii.

Összegezve megfigyeléseinket, mondhatjuk, hogy Bodin semmi olyat nem jegyzett fel számunkra, amit más forrásból ne tudnánk. Elolvasta az „Archivio di Castel Angelo“-nak Magyarországra vonatkozó legrégebbi okleveleit, továbbá emlékezett a Corpus juris canonici-nek arra a helyére, hol András herceg fogadalmáról van szó. Lehet, de kevésbé bizonyítható, hogy forgatta a pápai registrumokat is azoknál az éveknél, hol az Anjouk trónrajuttatásáról írnak. Ezek a részek őt mint franciát bizonyára érdekelték.

Váczy Péter.

Jean Bodin sur le rapport des rois de Hongrie et du Saint-Siège.

L'auteur analyse un passage de la République du fameux théoricien français du XVIe siècle, qui se rapporte à la Hongrie et qui entre dans son argumentation sur les prétendues usurpations de la papauté sur les pouvoirs laïcs. Il démontre que les chartes et registres cités par J. Bodin nous sont connus et que ses citations sont souvent inexactes. Notamment, l'on doit mettre le nom de Nicolas III à la place de Benoît XII et corriger la date de 1229 en 1279. Le Lancelot II de Bodin figure sous le nom de László IV sur la liste des rois de Hongrie.

P. Váczy.

Morus Tamás Dialógusa a magyar-török háborúról.

1534. április 17-én VIII. Henrik elfogatta és a Towerba záratta Morus Tamás volt lord-kancellárt, Anglia legkitűnőbb humanistáját, az „Utópia“ szerzőjét. Morus ugyanis nem volt hajlandó letenni azt az esküt, amelyet a király minden alattvalójára rákényszerített. Az eskü tulajdonképpen Boleyn Annának és születendő ivadékaiknak felségjogaira vonatkozott, a bevezetés azonban VIII. Henriket tette meg az angol Egyház fejévé és szakított a pápai tekintéllyel. Ezt a forradalmi újítást Morus nem tudta összeegyeztetni a maga katolikus lelkiismeretével. Inkább a vértanúhalált választotta, és tizennégy havi szigorú fogság után le is fejezték, 1535. július 6-án.

A börtön magányában Morus Tamás különféle valláserkölcsei iratokon és elmélkedéseken dolgozott. Ezek közt a legjelentősebbik Magyarországon játszódik; címe: „A Dialogue of Comfort against Tribulation, made by an Hungarian in Latin, and translated out of Latin into French, and out of French, into English“.¹ E mű megírásánál nyilván a fogoly-irodalom klasszikusa, Boethius lebegett Morus szeme előtt,²

¹ P. Rébora könyvéről írt bírálatomban (EPHK. LXII, 291. kk.) már utaltam Morus dialógusának magyar vonatkozásaira. A könyv, amely 1534-ben keletkezett, de csak 1557-ben látott napvilágot, ma már mindenki számára hozzáférhető Mgr. P. E. Hallett kiadásában és kitűnő bevezetésével (London, Burns Oates & Washbourne, 1937). — Morusról l. nálunk Acsay F.: Morus Tamás és Bacon Ferenc (Athenaeum, 1900, 563, és 1901, 1.) és Fináczy E.: A renaissancekori nevelés története (1919): 145. A kanonizáció magyar irodalmára l. Angol Filológiai Tanulmányok, II, 159. k.

² H. R. Patch: The Tradition of Boethius. A Study of his Importance in Medieval Culture (1935): 109. kk.

akinek „De Consolatione Philosophi“-ját, a középkori irodalom egyik legnépszerűbb kézikönyvét, már Nagy Alfréd lefordította ó-angolra, Chaucer fordítása pedig, amely Caxton kiadásában jelent meg és a legkorábbi angol nyomtatványok közé tartozott, annyira közkedveltette, hogy maga Erzsébet királyné is lefordította angol nyelvre.

A dialógus szereplői egy öreg magyar nemes, Antal (Anthony), és unokaöccse, Vince (Vincent). A fiatalember tanácsért és vigasztalásért fordult nagybátyjához: mit tegyünk, ha valóra válik, amitől rettegünk; a török megszállja országunkat és üldözni kezdi hitünket? A hosszas beszélgetések folyamán az öregúr kitér a keresztény gyakorlati erkölcs-tan valamennyi kérdésére, főként a megpróbáltatásokra, kísértésekre, valamint a vallási üldözéssel szemben tanúsítandó magatartásra. Fej-tegetéseit a Szentírásból és a klasszikus irodalomból vett idézetekkel támasztja alá. Középkor és humanizmus érdekesen keverednek ebben az erősen személyes aláfestésű dialógusban, amelynek parainetikus jellegét humoros és anekdotázó részletek tompítják, a szerző derűs, ki-egyensúlyozott személyiségének lecsapódásai.³ Henri Bremond méltán nevezte ezt a könyvet Morus legpihentebb és legüdébb művének („le plus reposé, le plus souriant de tous ses livres“.⁴

Nyilvánvaló, hogy Morust két szempont vezette, amikor Magyar-országot tette meg a dialógus tengelyévé. Egyrészt külső keretet és politikai allegóriát keresett a magyar viszonyokban, másrészt csakugyan fel akarta hívni a figyelmet a távolkeleti kérdésre, a török veszedelem fenyegető alakulására.

Ezt a kettős szempontot tükrözik a könyv magyar vonatkozásai is. A magyar elemek egyrésze csupán a „couleur locale“ felkeltésére szolgál. Magyar helyneveket és magyar királyok neveit szövi bele az elő-adásba: kétízben említi Budát (121, 180), beszél Belgrád ostromáról, ahol a várvédők éjnek idején egy sövényt véltek ellenségcsapatnak (107—8); megemlíti Ladislaus, nyilván II. Ulászló királyt (121, 206), sőt nagy szeretettel szól róla, mint a hízélgés esküdt ellenségéről, és közismert magyar királyhűséggel kétízben is hozzáteszi: „Isten nyugosztalja — Our Lord assoil his soul“ (107, 206). Ugyanígy hangnemben emlékezik meg II. Lajosról: „The Turk... destroyed our noble young goodly king“ (5). Egy-két általános szokást és babonát sajátos magyar vonásként állít be, pl. azt mondja, hogy Magyarországon mindig tudtak vigaszt találni a szenvedések ellen (1), és hogy mindig nagy szerencsétlenség történt, valahányszor a budai gyerekek rázendítettek a gyászindulóra (180). Ezeknek a sallangoknak persze nem sok eszmei vagy szerkezeti jelentőségük van; az olyan mondatok, mint „There was here in Buda, in king Ladislaus' days, a good, poor, honest man's wife“ (121), csupán arra szolgálnak, hogy az elvont, szétfolyó elmélkedéseket megrogzítsák, valamilyen külső valósághoz fűzzék.

Morus arra is ügyel, hogy magyarjait beállítsa a közép európai világba. Látogatóik érkeznek Bécsből (124); politikai híreket kapnak Olaszországból (177); összejönnek magyar kereskedőkkel, akik egészen Szíriáig hatoltak (221); sőt maguk a szereplők is megfordulnak külföldön és nyelvtudásukkal nagy sikereket aratnak. Vince, aki általában igen szerény és tisztelettudó fiatalember, némi tetszelgéssel adja elő (202—3), hogy egyízben Németországban járt és a lakomán nem lati-

³ V. ö. F. Brie: Thomas More der Heitere (Englische Studien, LXXI, 1936: 28—57.).

⁴ H. Bremond: Le Bienheureux Thomas More (1930): 166.

nul, hanem németül mondta el felkészítő beszédét: „...methought my words, being but a stranger, went yet with some grace in the Almaine tongue wherein, letting my Latin alone, me listed to shew my cunning“. A dialógus végén Vince megígéri, hogy nagybátyja bölcs eszmefuttatásait írásba is fogja foglalni, mégpedig nem csupán anyanyelvén, hanem németül is. A könyv címlapja, úgy látszik, elfeledkezett erről a fikcióról és más nyelvi állomásokat jelölt meg az állítólagos magyar és az angol szöveg között. Mindenesetre érdekes, hogy Nyugaton már akkoriban is feltűnést keltett a magyarok nyelvtudása.

Sokkal közzelfoghatóbbak és jelentékenyebbek azok a részek, amelyek a magyarság politikai helyzetével és az abból adódó nemzetközi bonyodalmakkal foglalkoznak. Ilyen volt a király halála, amelyre már utaitunk. Ismételten szó esik a török térhódításáról és az elnyomatás rémségeiről. Több konkrét tény is említi a szerző: Görögország, Szíria, Rhodos és Belgrád elestét (5); a legújabb haditervekről keringő olasz híreket, amelyek mögött állítólag háborús nyerészkedés rejlik (177); a magyarországi trónviszály, pártoskodás és török szimpátiák súlyos tüneteit (180); török kémek és ügynökök kútmérgező tevékenységét (183). Részletesen szól azokról a szörnyűségekről, vallásüldözésről, gazdasági kizsákmányolásról, amely a török hódítást követni szokták (4, 178—9 stb.). Figyelemre méltó azonban, hogy Morus csak török veszélyről beszél, sohasem befejezett tényről. Ismételten hangsúlyozza (pl. 296), hogy a török megszállás egyáltalán nem bizonyosság, csupán fenyegető lehetőség, amelyet még el lehet és el is kell hárítani.

Morus tisztán látja Magyarország kulcshelyzetét: „...Hungary that hath been ever hitherto a very sure key of Christendom. And out of doubt, if Hungary be lost, and that the Turk have it once fast in his possession, he shall ere it be long after, have an open ready way into almost the remnant of all Christendom. Though he win it not all in a week, the great part will be won after, I fear me, within very few years“ (181).

Ez ellen a veszély ellen egyetlen védekezés van: a kereszténységen belül dúló viszályok felfüggesztése és összefogás a közös ellenség ellen. Állítólag már vannak is biztató jelek Németországban, sőt még az is elképzelhető, hogy ennek az összefogásnak áldásos hatásai lehetnek a vallási ellentétek kiegyenlítésére (35—6).

Ha ilyenformán összeállítjuk a magyar anyagot, gazdag és színes szellemi kép bontakozik ki belőle; a maguk eredeti összefüggésében azonban a magyar vonatkozások kevésbé szembeötlőek és némileg háttérbe szorulnak a hosszas eszmefuttatások közepett. Hiszen a könyv főcélja nem a magyar helyzet megvilágítása volt. Morus elsősorban saját családját, különösen leányát, Margaret Ropert, akarta megvígasztalni; ezt bizonyítják a dialógus személyi elemei, amelyekre Routh⁶ mutatott rá, és a Morus magánlevelezésével való párhuzamosságok, amelyeket Hallett állított össze a legújabb kiadás bevezetésében. Morus lelkileg azonosította magát Antallal, leányát és unokaöccseit pedig a fiatal Vincével. Ezenkívül egyéb célja is volt: a vallásüldözés és hitűség taglalásán keresztül VIII. Henrik politikáját pellengérezte ki és leszögezte a maga erkölcsi álláspontját.

E mellett azonban az allegóriának betűszerinti jelentése is volt. Morus egész munkásságán keresztülhúzódtott a török elleni összefogás nagy gondolata, amelynek elutasítását a német protestánsok legnagyobb

⁶ E. M. G. Routh: *Sir Thomas More and his Friends* (1934): 233. kk.

bűnül róttá fel. Chambers, a legjelentősebb Morus-életrajz írója,⁶ idézi Morus titkáranak közlését, mely szerint a kancellár keserűen panaszkodott neki, hogy a keresztény fejedelmek elvakultságukban nem támogatják a császárt a török ellen. Álláspontja annyira közismert volt, hogy sokan a „császár híveinek atyját és védnökét” látták benne. Ennek a programnak harmónikus zárókövét jelenti a dialógus idézett helye a legfrissebb németországi hírekről. Chambers egy újabb művében⁷ úgy állítja be, hogy Morus itt negatívum helyett pozitívumot ad, és a szétszakitottság eloszlátása helyett tervszerű összefogást hirdet: „no longer contending against disunion, but seeking for re-union”.

Morus egyéb műveiből az is kiderül, hogy ez a török elleni arcvonal „béke-arcvonal” formájában is elképzelhető lenne: fegyverszünet a törökkel és hittérítők kiküldése mindkét oldalról.⁸ Hatalmas elgondolás, amely mögött egy átfogó tekintetű, mélyen vallásos és türelmes lélek egységesítő törekvése áll, a kereszténységen belül és kívül, Európa valamennyi népe között.⁹

Morus magyar ismereteinek forrásai kétségtelenül azok az élénk diplomáciai kapcsolatok voltak, amelyek VIII. Henrik és a két magyar király, Szapolyai János és I. Ferdinánd, között éppen a török veszéllyel kapcsolatban épültek ki. Szalay László gazdag és kitűnő anyaggyűjteményéből¹⁰ össze lehet állítani azokat a követjárásokat (Wallop, Laski Jeromos, Statileo), diplomáciai levelezéseket és egyéb forrásokat, amelyek VIII. Henriket, Wolsey bíborost, és így természetesen Morus Tamást is, rendszeresen tájékoztatták a magyarországi fejleményekről. Ezen a téren jelentős szerepet játszhatott Lorenzo Campeggi bíboros is,¹¹ VIII. Henrik barátja, akire már 1519-ben átruházta a római angol palota tulajdonjogát. Campeggi lelkes híve és előharcosa volt a török-ellenes ligának; ebből a célból Magyarországon is megfordult, ahonnan 1524 decemberében levelet is intézett az angol királyhoz. Később őt küldte a Szentszék Angliába, hogy Wolseyval együtt vegye kezébe a király valóperét. Campeggi és Morus nyilvánvalóan rokonlelkek voltak és azonos álláspontot vallottak; kétségtelen tehát, hogy Morus sokat kérdezősködött Campeggittől a török veszélyről, amely lidércnyomásként ülte meg mindkettőjük lelkét.

Morus dialógusa egy nagy szellem rendkívüli alkotása, megkapó emberi dokumentum, és ha nem is áll azon a művészi magaslaton, mint száz évvel korábban Villon „Grand Testament”-ja, a fogolyirodalom legszebb termékei közé tartozik. Fény és árnyék, derű és

⁶ R. W. Chambers: Thomas More (1935): 388. k.; vö. még 265. k. és 314.

⁷ R. W. Chambers: The Place of Sir Thomas More in English Literature and History (1937): 53. k.

⁸ A. Cecil: A Portrait of Thomas More, Scholar, Statesman, Saint (1937): 379.; vö. Chambers, Thomas More, 264. k. — A dialógus tartalmának részletes tárgyalására l. Cecil: 378—90.

⁹ Morus vallási türelmességére l. F. Grosse tanulmányát: Um die Toleranz Thomas Mores (Neue Jahrbücher für deutsche Wissenschaft, XIII, 1937: 59—68).

¹⁰ Szalay László: János király és a diplomácia (BSzle, II, 1858: 3—32, 145—69, 340—56) 19. k., 146. kk., 352.

¹¹ Campeggiről l. M. Brady könyvének ismertetését (Századok, XXVII, 1893: 906. kk.); Chambers: Thomas More, 169, 232, 234; Routh: i. m. 164. k.; Cecil: i. m. 296. k.

fájdalom, humor és pátosz, költészet és tudomány modern könnyedséggel és hangulatossággal váltakoznak benne. A vértanúhalálra készülő tudós kancellár alakja, Algernon Cecil szavával élve, rembrandti megvilágításban emelkedik ki a Tower sötét háttéréből. A magyar-angol érintkezések szempontjából egészen újszerű jelenség, hogy Morus Tamás állandóan Magyarországgal foglalkozott élete utolsó hónapjaiban; a magyarság sorsából merített erőt és vigasztalást; magyar ember szájába adta a maga tisztult, emelkedett életbölcseletét; és Magyarország haladéktalan megsegítésére intette a széttagolt Európa keresztény nemzeteit.

Ullmann István.

Sir Thomas More's dialogue on the Turco-Hungarian wars.

During his fourteen months' imprisonment in the Tower, Sir Thomas More composed his „Dialogue of Comfort against Tribulation“. Through the imaginary conversations of two Hungarian noblemen, about the impending danger of a Turkish invasion, he summed up his creed of courage and steadfastness against oppression and persecution. The text is interspersed with striking features of local colour and with very accurate discussions of Hungary's emergency problems. He probably derived his informations from Cardinal Campeggi and other envoys going to, or coming from, Central Europe. While the main purpose of the dialogue was to give a source of comfort to More's next of kin, and to demask allegorically Henry VIII's policy of cruelty and despotism, it was at the same time a noble and powerful manifesto telling all the princes of Europe, to whatever sect they might belong, to support Hungary, the „key of Christendom“, and to form a common front against the Turkish aggressor.

Stephen Ullmann.

HAZAI IRODALOM.

A görög bukolikusok (Theokritos, Moschos, Bion) költeményei. Fordította † Vértesy Dezső. Magyarázta Módi Mihály. I. kötet: Theokritos valódi alkotásai. Budapest, 1939. A M. Tud. Akadémia kiadása. (Görög és római remekírók.)

Vértesy Dezső Theokritos-fordítása most, halála után több, mint húsz évvel látottnapvilágot. Kiadása nemcsak klasszika-filológiánk, hanem egyetemes nemzeti irodalmunk számára is nyereség. Ez volt a véleménye annak idején mindkét akadémiai bírálónak, Hegedűs Istvánnak és Moravcsik Gyulának. Ezért most a kötetnek csak másik részével, Módi Mihálynak a fordításhoz készített magyarázataival foglalkozunk.

M. osztotta be az anyagot úgy, hogy ebbe a kötetbe — Wilamowitz sorrendjében — Theokritos valódi alkotásai jussanak. Itt foglal mégis helyet a gyűjtemény VIII. és IX. darabja is, már pedig a VIII. eredetisége legalább is kétes, a IX. pedig Wilamowitz szerint egy későbbi „szalonbukolikus“ szánalmas műve; továbbá az V., VI., XI., XII. és XVI. epigramma, sőt még a XXV. is, melyet Wilamowitz fel sem vett kiadásába. Az összeállítás tehát nem egészen következetes.

A bevezetésben M. a görögök bukolikus költészetéről szól először. Ennek rövid jellemzése, Theokritos általános méltatása és az alexandriai kor természettől elszakadt kultúrájának vázlatos képe után Theokritost

„pályájának zenitjén“ találjuk (10), majd végigkísérjük egészen haláláig, — csak ezután jön részletes életrajza (10—13). Az egymásra következő fejezetek között nincs meg mindenütt a szerves összefüggés, de minden sora körültekintő tanulmányról és az irodalom alapos ismeretéről tanúskodik.

Ezt látjuk az egyes költeményekhez írt bevezetőkben és magyarázatokban is. Széles körben mozgó utalásai általában találóak, csak éppen néhol túl messze nyúlnak (pl. 116, 35 a VIII 65. sorát összevetetlőnek mondja ezzel a magyar népdallal: „Sajó kutyám, hej de mélyen aluszol“, az V 88-at pedig a „Három alma meg egy fél“-lel [91, 44]), vagy érdekesek ugyan, de a magyar fordítást nem teszik érthetőbbé (pl. 240, 19 a XXIV 89. sorában előforduló *benge* szóhoz ezt jegyzi meg: „Α παλιουρος-τ Görögországban ma is παλιουρι-nak nevezik“), vagy hozzájárulnak ugyan a teljességhez, de szintén nem sokat magyaráznak. (Pl. 33, 47: „A zümmögő méhet említi a III 13., V 46.-ban is.“) A munka olvasója nem egy helyen érzi úgy, hogy a megjegyzések helyességéhez nem fér ugyan kétség, de inkább csak akkor volna rájuk szükség, ha a görög szöveget, nem pedig Vértesy fordítását kísérnék. Pl. a 33. lapon ezek a szavak: „Eros nem bírna tévéled“ (I 97) a 45. jegyzettel („λυγίζω a sportból vett kifejezés“) nem sokat nyertek. Vagy pl. a 34. lapon az I 110. sor fordításához („Nyúlra vadász, de egyéb vadat is megkerget a réten“) Wilamowitz nyomán ezt fűzi hozzá (49): „E sor második felét az V 107-ből vette át a költő.“ Az idézett sor így hangzik: „S kapja legénykém tőlem az ordasokat tovaűzni.“ A szavak hasonlóságát csak az eredeti szövegből lehetne megállapítani (καὶ θηρία πάντα διώκει — τὰ θηρία πάντα διώκειν). A negyedik epigramma kezdeti megszólítását (Pásztor, ...) a 279, 52. jegyzet (αἰπόλε) nélkül is mindenki megértene. L. még pl. 75, 6 (IV 7); 78, 39 (IV 50); 85, 8 (V 13); 91, 46 (V 89); 103, 9 (VI 10), stb.

Nem egyszer előfordul, hogy a magyarázó megjegyzések kissé eltérnek a tárgytól. Pl. a 72. lapon foglalkozik a IV. költeménybe illesztett „népdalidézettel“ (καλὰ πόλις ἃ τε Ζάκυνθος) és ezt jegyzi meg hozzá: „Az idézett dalkezdlet Zakynthos városának szépségét dicséri, ami könnyen érthető, ha meggondoljuk, hogy e két város, Kroton és Zakynthos között szoros gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok állottak fenn. Ezt bizonyítják a IV. sz.-ból fennmaradt oly érme, melyeknek képe mindkét városban azonos: Herakles megfojtja a kígyókat.“ Más-kor nem egészen érthető a kommentár. Pl. a Karneia-ünnepről szólva (90, 42) megállapítja, hogy „minden dóroklakta vidéken elterjedt az ünnep, ezért nem ütközhetünk meg azon, hogy egyszerű pásztoremberek is említik“ (V 83).

M. lelkiismeretes alapossága néhol túlzottnak látszik. Pl. a XIV. költemény (Κυνίσκος ἔως) bevezetésében (155) Taccone idézésével állapítja meg, hogy „Theokritos ú. n. városi mimusai között ... ez tekinthető a legsikerültebbnek.“ Vagy pl. azt a kijelentését, hogy „Theokritos [az Ἀδωνιάδους-ai-jal] maradandó becsű mimust alkotott“ (185), Legrand nevével támasztja alá. Mindenütt látszik Wilamowitz idevágó munkáinak ismerete. Ezek a munkák sok tekintetben alapvetők, az oxfordi szövegkiadás pedig éppen ellenkezőleg, de gyakran teljesen önkényes kijelentéseinek ellentmondást nem tűrő hangja nem mindenkit ejt meg. A Theokritos-kutatók eredményeinek ilyen részletes ismertetéséről is nem egy helyen veszteség nélkül mondhatna le a mű olvasója.

Minden Theokritosról szóló könyvben folyton előbukkan Vergilius neve. A műfajalkotó görög költő és a klasszikus római átfarmáló együt-

tes vizsgálata mindkettő lényegéhez közelebbvezeti az elmélyedő kutatót. (V. ö. W. F. Otto: Vergil. 1931.) Kár, hogy a bevezetés általánosságban mozgó megjegyzésein kívül a magyarázatok során csak a külsőlegesen hasonlóságok regisztrálását találjuk a régi Theokritos-kommentárok alapján.

Megüti a figyelmesebb olvasó szemét néhány kellemetlen elírás (144, 3: „Thessalia Görögország északnyugati részének tartománya”; 174, 38 Selene helyett Semele; 53, 56 Haimos helyett Haimon, stb.) és sajtóhiba. (Pl. 30, 23 οἷς δὲ μετὰ; 32 [I 75]): „gazdájuk holtán az üszőknek könnye kicsordul”; 49, 27: Verg. Ecl. IV 35 a IX helyett: 61, 3 és 64, 6 Bion idézése; 103, 14: μὴ κἀλὰ κἀλὰ; 118: „költemény” „gyűjtemény” helyett; stb.)

Összegezve mégis megállapíthatjuk, hogy M. általában véve sikerrel tett eleget megbízatásának. Vértesy Dezső fordításának közrebocsátásért hála illeti. Munkája ösztönzésül szolgálhat mindenkinek, aki az alexandriai irodalom iránt érdeklődik.

Borzák István.

Die griechischen Bukoliker. Übersetzt von D. Vértesy, erklärt von M. Módi.

Das Lebenswerk des allzufrüh gestorbenen D. Vértesy gipfelt in seinen Übersetzungen der alexandrinischen Dichter. Der erste Teil dieses wertvollen Nachlasses, der die allgemein als echt geachteten Nummern des theokritischen Corpus umfasst, ist nun dank der Ung. Akademie der Wissenschaften in einem stattlichen Band erschienen. Die künstlerischen Übersetzungen bedeuten eine Bereicherung nicht nur unserer engeren Fachwissenschaft, sondern auch die der ungarischen Literatur. Vértesy's Arbeit hat M. Módi mit einer zusammenfassenden Einleitung über die bukolische Dichtung der Griechen und mit erschöpfenden erläuternden Bemerkungen versehen. St. Borzsák.

Magyar-görög bibliográfia. Írta Horváth Endre. — Οὐγγροελληνικὴ βιβλιογραφία ὑπὸ Ἀνδρέα Horváth. Budapest, 1940. (Magyar-görög tanulmányok. Szerkeszti Moravcsik Gyula. 12.) 8-rét, 96 lap.

Az újabbkori magyar-görög kultúrkapcsolatokról a legutóbbi évekig általában nem sokat tudtunk. Anyaguk és a róluk szóló tanulmányok elszórtan, néha nehezen fölmutathatóan lappangtak, illetve jelentek meg, összefoglalásuk érezhetően hiányzott.

A Moravcsik Gyula szerkesztette Magyar-görög Tanulmányok 1, 2, 3, 7, 8, 13. számai foglalkoztak eddig e meglepően sokrétű anyag részletes feltárásával. Horváth Endre érdemes kutatónk fentírt műve pedig ennek összefoglaló könyvészetét adja. A budapesti akadémiai, egyetemi, múzeumi, görög egyházközségi, vidéken a kecskeméti és miskolci görög-egyházi, sőt a görögországi Kozányi városi könyvtárakban végzett saját kutatásai, továbbá Szabó Károly és Petrik Géza magyar, Bianu-Hodos román, Vretosz P., Ginisz és Mexasz, Legrand és Pernot, Zavirasz, Szathasz görög könyvészeti munkái: művének forrásai. Részletes magyar és görög nyelvű bevezető tanulmány ismerteti a könyvészeti előzményeket, a felsorolt művek tárgykörét, magyar vonatkozásaikat, a hazai könyvtárak idevágó anyagát. Ezt követi a nyomtatványok részletes leírása, a Ginisz—Mexasz-féle nagy görög bibliográfia (a hazaitól részben eltérő) módszerével, az egyes művek lelőhelyeit felsorolva, sőt belőlük vett idézetekkel és irodalmi vonatkozásaikat felemlítve. A mű tagolása:

- A) I. Görög szerzők Magyarországon megjelent művei:
 a) Görög nyelvű nyomtatványok: 92 tétel; a legrégebb Nagy-
 szombat 1713, a legújabb Budapest 1888.
 b) Másnyelvű nyomtatványok: 22 tétel (1558—1880 közt).
 II. Magyarországon megjelent újjörögből fordított nyomtatványok:
 18 tétel (1791—1861 közt).
 III. Magyarországi görög szerzők külföldön megjelent művei:
 a) Görög nyelvű nyomtatványok: 12 tétel (1719—1828 közt).
 b) Másnyelvű nyomtatványok: 6 tétel (1580—1841 közt).
 B) Magyar szerzők művei az újabb görögségről: 346 tétel (1550 óta).
 Mindkét részt bő név- és tárgymutató kíséri.

Horváth műve kimerítő, teljesnek mondható képét adja a hazai újjörög és ilyen vonatkozású irodalomnak; hozzáfűzött tanulmánya az első csoportot részletesen értékeli is. Emeljünk ki itt még egy szempontot: ez a 150 tételes könyvészet azt is tanúsítja, hogy a hazai legkisebb nemzetiség is szabadon élhet és fejleszthette a maga kultúráját. Köszönjük Horváthnak, hogy fáradságos munkájával ezt is kimutatta.

Hajnóczy Iván.

*

Bibliographie hongroise-néogrecque. Par André Horváth... Budapest, 1940. (*Études hongroises-grecques.* Rédigé Par Jules Moravcsik. No 12.) 96 pages.

L'ouvrage donne la description bibliographique: a) des oeuvres des auteurs grecs, parues en Hongrie, en langue grecque ou autres langues, b) des oeuvres traduites du grecs, parues en Hongrie, c) des oeuvres des auteurs grecs originaires de la Hongrie, parues hors la Hongrie, en grecs ou autres langues, d) des oeuvres des auteurs hongrois, concernant l'hellénisme moderne. Les trois premiers groupes renferment 150 postes, le 4-ième 346. Le plus ancien date de l'année 1550. L'ouvrage donne un tableau complet de la littérature néohellène et hellénistique en Hongrie. L'étude d'introduction de l'auteur donne aussi l'appréciation soignée de cette littérature. Tout l'ouvrage est aussi la preuve indirecte de ce que même la moindre nationalité en Hongrie avait la possibilité de développer en sûreté sa vie culturelle.

Ivan Hajnóczy.

Kardos Tibor: Deákmuveltség és magyar renaissance. Budapest, 1939. Kir. M. Egyetemi Nyomda. (Különnyomat a „Századok“ 1939. évi 7—10. számából.) 89 l.

Nem véletlen, hogy éppen most, amikor Bertoni a „Vecchio e nuovo umanesimo“-ban (Archivum Romanicum, 1939, 191. kk. 1.) új fogalmazását adta az „umanesimo“-nak és elődeinél fokozottabb mértékben emelte ki a latin kultúrának azt a kétezeréves folytonosságát, melybe a nyugati román népek mindenkori beleszülettek, szóval fel Kardos Tibor, termékeny és nagytehetségű humanizmus-kutatónk ama felfogás ellen, mely az „ügynevezett renaissance-ot mint lezárt korszakot tekinti“. Kardos a perspektívát váratlanul kiszélesíti, és valósággal „ex nihilo“ varázsolja elő, szemléletesen és kiváló meglevenítő erővel, a mátyáskori kiteljesülés középkori előzményeit, s azt is, ami Mátyás alkotásából évszázadokra fennmaradt. Felfedezi, rendszerbe foglalja és élővé teszi a középkori deákmuveltséget, megrajzolja annak fókuszait, Párizst és Bolognát, felhívja a figyelmet a komoly stúdió-mokkal párhuzamosan fejlődő goliardikus költészet megtermékenyítő szerepére, és azt tartja, hogy amióta magyar ifjak külföldi egyeteme-

ket látogattak és tevékeny részt vettek az ott folyó életben, azóta Magyarországon is meg kellett honosodnia egy olyan deákös műveltségnek, melyre ráépülhetett előbb Nagy Lajos bolognai hatásokat mutató pécsi egyeteme, majd Mátyás udvarának és kancelláriájának humanista műveltsége. Felidézi annak a Bánffy Lukácsnak alakját, aki még személyesen ismerte Walter Mapest, a walesi származású, de Párizsban élő nagy goliardikus költőt (35. l.), kimutatja, milyen szerep jutott Itáliának a nyugati tudós költészet elterjesztésében, s ebbe a háttérbe kapcsol bele máig is „geusnkenes Kulturgut“-ként élő elemeket, például a híres *garabonciás diák* népies alakját. Hogy a goliardikus költészet Magyarországra is korán elkerült, azt a budai zsinat 1279-i döntésével igazolja, mely pompásan beleillik a hasonló tiltó intézkedések európai elterjedésének időrendi sorozatába. Minden ilyen részletmegállapítás egészen új összefüggéseket tár fel a kutató számára, s együttesükből valóban a legjobb értelemben vett szellem-történeti nzintézis kerekedik ki. Utközben persze megismerkedünk a középkori költészet számos műfajtörténeti problémájával is, melyekre nézve Kardos könyvészetileg mindig értékes útbaigazításokkal szolgál. Ritkán fordul elő, hogy egy-egy kérdés „irodalma“ nincs pontosan megjelölve, mint pl. a Franciaországban ismeretes madár- vagy verébmisékkel kapcsolatban (53. l.), melyeknek mása Gyergyóditróban máig él, s ahol könyvészeti utalás (nemcsak magyar, de külföldi vonatkozásban is!) igazán elkelt volna. Éppen így sajnáljuk, hogy csak egy közbevetett mondatban intézte el Kardos azon kapcsolatokat, melyek az Archipoeta „Gyónás“-a és Villon „Testamentumai“ között fennállhatnak (35. l.). Siciliano mély Villon-tanulmányát sem látjuk idézve. Más alkalommal említi Kardos azt az 1446-ban készült gyulafehérvári kéziratot, mely egy diákmásolta latin nyelvtant tartalmaz. Megjegyzi, hogy benne ilyen ragozást találunk: „hic poeta, huius poetae, stb.“ (23. l.), de nem terjeszkedik ki arra, vajjon milyen mértékben volt az ilyen, „hic“-es ragozási típus elterjedve a kor grammatikai hagyományaiban. Minket e típus feltétlenül emlékeztet azokra a „hic poeta“-féle címszavakra, melyeket angliai XIV—XV. századi szójegyzékekben találunk (lásd Wright—Wülcker: Angol-Saxon and Old-English Vocabularies, I), ami azt bizonyítaná, ahogy itt is nyugateurópai iskolai hatások hatottak a magyar deákságra. E kisebb jelentőségű szükszavúságok közé kell sorolnunk még a következőt: „Máig ismeri a népnyelv azt a kifejezést: Vidd innen a *gramancodat!* — s ezt mindenféle alkalmatlan holmira érti“ (45. l.). Nagyon meglepett a *gramanc*-szó; megnéztem minden forrásban, melyre gondolhattam, sorra megkérdeztem az akadémiai Nagy Szótár munkatársait: senki sem olvasta és nem is hallotta. Végül a szerzőhöz fordultam, s az ő felvilágosításából tudtam meg, hogy e rejtélyes szót egy zalai származású szolgálójuktól hallottam! Nem lett volna szükséges legalább egy jegyzetben utalni e ritka s eddig meg nem örökített népi szó származására és érdekességére?¹

Mindezek persze apróságok és a munka értékéből semmit sem vonnak le. Nagyobb fontossága van azoknak a merész értelmezéseknek, melyek az olvasót lépten-nyomon gondolkodóba ejtik. Kardos szerint már a XIV. században eljuthatott Magyarországra a „vágánsok énekes-

¹ A napokban (1940. szept. 22.) egy soproni születésű és nevelésű úrileánytól hallottam ebben a formában: „volt aztán sok kramanci!“ (lim-lom). Szerk.

varázsló típusa", tehát a garabonciás (46. l.). De vajjon nem különös-e, hogy maga a műszó, a *garabonciás*, melyet az olaszos *gramanciából* Kardos jól származtat (43. l.), csak a XVII. században tűnik fel, s akkor is — Comeniusnál (Nyelvtört. Szótár)? Vagy bizonyos-e az, hogy ha a „Sittichi Rimes Krónika“ klerikus szerzője, ki 1240-ben Magyarországon is járt, Gertrudis „rosa“-nak nevezte („De floribus Theotonie | Idem carpsit rosam“), versét nem a magával hozott német jellegű latin kultúra, hanem valóban „a magyar udvar formanyelvén“ írta meg (78. l.)? Feleslegese az ilyen szép, de bizonyíthatatlan feltevések, mert nemhogy emelnék, de jelentékenyen rontják a mindenesetre eszmeindító konstrukció meggyőző erejét. Ilyen „hypothèse gratuite“ az is, amit Kardos a virágversengés és a bizánci latin császárság összefüggéseiről mond (70. l.); erre vonatkozó véleményünket másutt már kifejtettük (XVIII. századi humanizmusunk és a román-ság. Budapest, 1940. 46. l.). Befejezésül még csak azt emeljük ki, hogy a tanulmány egyik legmaradandóbb része feltétlenül a Magyi-kódex latin verseinek interpretációja (66. kk. l.). Azok a megjegyzések, melyeket Kardos több helyen a latin versformák magyarországi behatolásáról tesz, remélhetőleg serkentőleg hatnak a magyar verstörténetre is, hol a kronológiai rétegek szétválasztása és a metrumok eredetének problémái a kutató számára még valóságos őserdőt jelentenek.

Gáldi László.

Tibor Kardos: *La culture latine des clercs de Hongrie et la Renaissance hongroise.*

L'auteur est d'avis que l'humanisme hongrois, loin d'être limité à l'époque de la Renaissance proprement dite, n'est que l'aboutissement d'une longue évolution qui plonge ses racines dans la culture latine du Moyen Age. Il fait voir que dès l'époque où les étudiants hongrois avaient commencé à fréquenter les célèbres universités d'Occident, notamment celles de Paris et de Bologne, ils y furent initiés non seulement à l'étude des sept arts libéraux, mais aussi à la poésie goliardique, aux divertissements de l'époque et aux sciences magiques. Il tâche de démontrer les reflets de ces impressions occidentales aussi bien dans la poésie hongroise que dans nos croyances populaires, et analyse avec un rare don de pénétration les chansons latines d'un recueil manuscrit de Pécs (XVe siècle). Bien que certains détails soient peu élucidés et que les hypothèses de l'auteur n'emportent pas toujours la conviction, on lui sait gré d'avoir montré un nouvel aspect de la culture latine de Hongrie.

Ladislás Gáldi.

Ladislás Gáldi, *Les mots d'origine néo-grecque en roumain à l'époque des Phanariotes.* Budapest, 1939. Magyar-görög tanulmányok 9. Szerkeszti Moravcsik Gyula. 270 l. 8°. Kir. M. Pázmány Péter Tudományegyetemi Görög Filológiai Intézet.¹

Köztudomású, hogy az oláh szókészlet eddigi feldolgozásai — talán a latin elemek kivételével — még a módszeres anyaggyűjtésig sem igen jutottak el. Erősen nélkülözzük pl. a szláv elemek monografikus tárgyalását, újra kell megcsinálnunk a magyar elemek történetét és Šaīneanunak az oszmán-török nyelvi hatással foglalkozó nagy munkája

¹ E tanulmánnyal inkább a görög műveltségtörténettel kapcsolatban foglalkozott már Horváth Endre: EPK 1939; 210 l.

is arra vár, hogy az azóta hozzáférhetővé vált források alapján az adatok tömegével egészüljön ki. Weigand annakidején a német (erdélyi szász) és orosz, kisorosz eredetű oláh szókészletről íratott aránylag szegényes anyaggyűjtésre támaszkodó összefoglalásokat, amelyeket haszonnal forgathatunk, a nagyjelentőségű francia határról azonban még ilyen keretek között készült dolgozat sem nyújt áttekinthető képet.

Érthető tehát, hogy Gáldi munkája is eddig nagy mértékben elhanyagolt feladatnak elvégzését jelenti. Munkája ugyan nem öleli fel az oláh nyelv görög jövevényszavainak minden rétegét, nem foglalkozik az ó-görög elemek kérdésével s a fanarióta-kor előtti görög hatásokkal, de annál alaposabban tárgyalja a görög hoszpodárok uralma alatt a vajdaságokban meghonosodott szavakat. A fanarióta-kor szokásos elhatárolását (1711—1821) az anyaggyűjtés szempontjából rugalmasan értelmezi, felöleli az egész XVIII. századot s egész sereg szó történetét egészen a legújabb időkig követi (86—89 l.). Ez annál is inkább jelentős teljesítmény, mert anyagának összegyűjtésében néhány szótáron s ezek ötletszerűen, minden kronológiai részletezés nélkül közölt szórványos adatain kívül semilyen előmunkálatra nem támaszkodhatott. Szokatlanul nagy terjedelmű forrásanyagot aknáz ki (oklevéltárak, folyóiratok, irodalmi művek, tájnyelvi gyűjtések, történelmi munkák) s bő aratását százharmincoldalas szótárban közli. Ez az oláh akadémia szótárának új-görög anyagát túlszárnyaló gazdagság a munka legnagyobb értéke.

Érdekes megállapítása a műnek, hogy a francia nyelvi hatás aranykora az 1770—1820. évek közötti időszakra esik. Gáldi megjegyzi (74 l. l. j.), hogy Konstantin Mavrokordat kézíratos rendeleteit nem volt alkalma átnézni s így valószínűnek tarthatjuk vele egyetértve, hogy a további kutatás a megelőző évtizedek gyérebben folyó anyagát még többé-kevésbé megduzzaszthatja. Az élő nyelvek ránhagyományozott írásbeliségének a szó szoros értelmében vett bármilyen szempontú feldolgozása természetszerűleg sohasem lehet teljesen kimerítő; eszmei tökéletességre legfeljebb csak törekedhetünk, anélkül azonban, hogy akár leíró, akár pedig történeti módszerrel a jelen vagy a múlt minden zegébe-zugába behatolhatnánk. Az 1770 utáni fellendülés közelebbi okairól szívesen hallanánk többet, a Mihordea és Iorga műveire történő utalással (20., 73—4. l.) a nyelvész ugyan megelégedhet, de a történésznek még sok tennivalója akad.

A szótárát terjedelmes bevezető tanulmány előzi meg, amelyben Gáldi fogalomkörök (egyházi és állami élet, társadalom és műveltség) szerint világítja meg a görög jövevényszavakkal kapcsolatos kérdéseket. Művelődéstörténeti megjegyzéseihez csatlakoznak azok az általános jellegű fejtegetések, amelyek a fanarióta jövevényszavak kronológiájára, elterjedési módjára és szóföldrajzi megoszlására vonatkoznak. Külön fejezetet szentel a XVIII. századi oláh nyelv kettős arculatának jellemzésére (80—86. l.). Az erdélyi latinus műveltségnek a vajdaságokban a görög-török műveltség felel meg s ez a különbség a jövevényszavak rétegződésén is meglátszik. Az oláh műveltségnek ezt a Kárpátok vonala által meghatározott napnál világosabb különeműségeit már azért sem ártott nyelvtörténeti érveléssel ismételtén kidomborítani, mert Pusçariu és nyomában mások egy idő óta nem győzik hangoztatni, hogy soha az oláhság történetében elválasztó szerepet nem játszottak, hanem mindig (?) a politikai és kulturális kiegyenlítődés malmára hajtották a vizet. A kolozsvári tudós szerint a Kárpátok az oláh nép és nemzet hátgerincét alkotják („l'épine dorsale d'un seul et même peuple“: kny. a Revue de Transylvanie III. köt.-ből, Bucarest, 1936. 12. l.) és alkották s ezért a Dunától északra letelepedett oláhság nyelve is együtt és

azonosan (!?) fejlődött volna a Kárpátok mindkét lejtőjén (l. erre az oláh nyelvatlással kapcsolatos elvi állásfoglalásunkat: Archivum Eur. C.—Or. III—1937. 236 l., továbbá Gáldi, *Problemi di geografia linguistica nel rumeno del Settecento*. Róma, 1938 és *A XVIII. századi oláh nyelv jövevényszavai*: Magyar Nyelv XXXV—1939. 8—17 l.).

A görögből átvett szavak hangtani, alaktani és jelentéstani sajátosságait pontokba szedve áttekinthető módon vizsgálja. Megjegyezzük, hogy egy idevágó részletkérdést Gáldi külön tanulmányban is megvilágított (*Les premiers verbes d'origine française dans la langue roumaine*: Zeitschrift f. fr. Spr. u. Lit. LXIII—1939. 176—89 l.). Érdekes képet fest arról a nyelvi folyamatról („une véritable crise de conscience du sens linguistique roumain”), amelynek révén az eredetileg görög közvetítésű olasz igék francia igékkel cserélődtek fel. Ezeket az *-arisi*, *-arisi* végű igéket már I. H. Rădulescu fűlsértőknek tartotta („o *stravaganță*”, írja olaszoskodó kifejezéssel) éppúgy, mint a „după ungurie” hangzó erdélyi oláh igéket.

Kétségtelen, hogy a fanariótakori görög elemek egyike-másika a mai népnyelvben is tovább él. Ezek felkutatására Gáldi munkája képezheti a kindulópontot. Túlságosan sok eredménnyel talán nem kecsegtet ez a munka, mert a görög nyelvi és műveltségi hatás a felsőbb társadalmi rétegeket érte, a kimutatható elemek azonban mindenese az bizonyítanak, hogy ezekben az esetekben az előkelők *beszélt* nyelvből átvett szavakkal van dolgunk. Tekintettel arra, hogy a beszélt és írott nyelv problémája meglehetősen bonyolult (vö. 75—78. l.), azt hiszem, fenti szempont sok esetben elősegítheti a kutatás eredményességét. E szavakkal kapcsolatban további érdekes hang- és jelentéstani részletek derülnének ki, pl. moldvai *iifus* 'Wichtigtucrei' (Glosarul dialectului murginean: Codrul Cosminului VI/V, 189. l.).

Befejezésül néhány csöppet még a szótár tengernyi adatához:

afieroticon 'adományozó'. 1760: am dat această a noastră ctitori-cească și afieroticon carte (Arhivele Olteniei XIII—1934. 430. l.). A szó az *afierosi* 'consacrer, vouer, offrir' családja tartozik és a gör. αφιερωτικόν átvétele. Figyelemreméltó, hogy nem egyezik a nőnemű főnévvel. A szokásos alaktani honosítások alapján **afieroticească* alakot várnánk. A szótárakban nem fordul elő.

afieromă 'adomány'. 1621: o afieromă a unei fete (Arh. Olt. XIV—1935. 357. l.). Gáldi adatai 1777-től folynak.

clironóm 'örökös'. 1641: să rămăie în urma mea clironom (ib. 384. l.). G.-nál 1700-tól kezdve.

empereclisi 'mellékelni, csatolni'. 1807: Iată empereclisiū dumatile o scrisoare (Furnică, Din istoria comerțului la Români, București, 1908, 245. l.). G.-nál 1812-től kezdve.

exoftisi 'kigyenlít, kifizet'. 1787: să ne exoftisim și de chir Pătru (ib. 142. l.). G.-nál 1793-tól.

ipsos 'gipsz'. G. csak Tiktint idézi. Antonovici oklevélkiadásában látok rá adatot 1861-ből. (Documente bărlădene I. köt., 172. l.).

left 'pénzecske, érem'. 1777: 2 lefturi cu diamanturi (Furnică, i. h. 45. l.), 1778: a tăși lefturi ce săntu (ib. 59. l.). G.-nál 1781-től.

sinanastrofie 'társaság'. 1821: sinanastrofia iubiților patrioți (Moldva. Iorga, Scrisori de boieri², Văl-de-Munte, 1925, 126. l.). G.-nál 1870-től.

Néha talán előfordult, hogy az oláh akadémia szótárának egyik-másik cikke elkerülte a különben igen gondos szerző figyelmét. Ilyen pl. a *chichie* esete (l. DACr. s. v.). A 38. l-on szóbakerülő Συμφαμίτιον

νομικών-nal kapcsolatban utalni lehetett volna M. Gregorian feldolgozására (kny. a Grai și Suflet-ből. București, 1927.).

Gáldi nagy tudással és fáradsággal megírt munkájára már is felfigyelt délkeleti szomszédállamunk tudományossága. Nagy elismeréssel emlékezik meg róla A. Graur, aki egyúttal hasznos adalékokkal fűszerezi bírálatát (Bulletin Linguistique VII—1939. 188—92. 1.).

Tamás Lajos.

Dans ce livre admirablement documenté M. Gáldi s'occupe de la question des éléments dits phanariotes du roumain. Cette précieuse contribution à la lexicographie roumaine et à l'histoire de l'expansion de la civilisation grecque dans les pays balkaniques jette d'abondantes lumières sur une des époques les moins connues de l'histoire et de la langue des deux voivodats (Valachie et Moldavie) soumis par la Sublime Porte dans l'intervalle de 1711—1821 au régime des hospodars d'origine grecque. L'auteur analyse ses matériaux d'après des catégories sémantiques soigneusement établies et traitées au double point de vue du linguiste et de l'historien. Il souligne le fait que le roumain, avait au XVIIIe siècle un aspect double, provenant, en Transylvanie, d'influences hungaro-latines et en Moldo-Valachie, d'influences néo-grecques. L'auteur fait remarquer que le régime phanariote a imposé aux Roumains moldo-valaques à peu près les mêmes hellénismes que les Aroumains de la Péninsule Balkanique avaient empruntés aux habitants de la Grèce. Après 1821 les „phanariotismes“ commencent à tomber plus ou moins en désuétude, mais non sans laisser de profondes traces dans la langue moderne. Écrit en français, cet ouvrage fondamental peut et doit être consulté par tous les roumanisants et balkanisants.

L. Tamás.

Fest Sándor: Skóciai Szent Margit magyar származása. Debrecen, 1939. Debreceni Angol Dolgozatok. Kiadja a Tisza István Tudományegyetem Angol Szeminárium. I. in. 8°, 80 l.

Skóciai Szent Margitnak, jobban mondva anyjának, Agathának származása régóta foglalkoztatja a magyar történészeket. Már Cornides is szembenézett ezzel a kérdéssel, Pray, Katona, Kropf, Wertner, Rézbányay előtt nyitva meg az utat. Magyar részről az újabb angol kutatások mellett ketten láttak hozzá e bogos kérdés megoldásának, Fest Sándor és Herzog József.

Fest Sándor elgondolása szerint Skóciai Szent Margit édesanyja, Agatha, Szent István királyunk leánya, Margit tehát a nagy király unokája. Így Angliában számos olyan család van, amely egészen Szent Istvánig viheti föl családfáját. Az angol-magyar szellemi kapcsolatok kérdésében elsőrangú fontosságú ténnyel állunk tehát szemben, amelynek tisztázása érdekes eredményekkel kecsegtet. A fent jelzett álláspontját a szerző régebbi dolgozataiban (Budapesti Szemle 1935, 276—305; Szent István Emlk. II. 525—551; Arch. Eur. Centr. Or. 1938, 115—146; Danubian Newiew Vol. II. no. 4—5.) többször kifejtette.

Eredményei homlokegyenest ellenkezni látszóttak Herzog József megállapításaival (Skóciai Szent Margit Származásának Kérdése. Budapest, 1939, 4°, 42 l. Kny. Turul 53. köt.). Lássuk előbb azokat a történeti tényeket, amelyeket mindkét fél megenged, illetőleg elfogad. Vas bordájú Edmundnak két fia van: Edvard és Edmund. A király a dán Nagy Kanuttal viselt háborújában országa felét elveszti. Két kiskorú fiát idegenbe küldik, hogy a vérengzéstől megóvják. Hosszas vándor-

lás után Oroszországba(?), majd Magyarországra kerülnek. Időközben Edmund Magyarországon elhúny, a másik pedig Henrik császár rokonának „germani” leányát, Agathát veszi el s — 1057 körül — visszatér Angliába.

E száraz sorok azonban számos részletkérdést vetnek föl, ahol a két tudós az ellenkezőt állítja. Fest Sándor szerint a királyfiak zsenge korban kerülnek Magyarországra. Florence of Worcester Chronicon ex chronicist idézi: Ad regem Hungarorum Salomonem nomine, misit *nutriendos*, vitaeque reservandos. Vagy a Regalis Prosapia Anglorum forrás szerint a kis fiúk közül egyik Edmundus: Quorum unus... in *adolescentia* mortuus est in Hungaria. (Érdekes, Adamus Scotus híres premontrei misztikus De Tripartito Tabernaculo munkájában az Eucharistia körül táborozó laikus tábor egyetemességében nevezi meg Szent Istvánt, ki a hozzáküldött idegen ifjakat kegyesen fogadja, jóakarón neveli, és kegyelmes szeretettel sajátjává fogadja. Lásd Migne P. L. Tom. 198 p. 721. Rex vero Suanorum nobilium puerorum miseratus aerumnam, ad Hungarorum regem mittendos destinavit. Quos ipse suscepit benigne, benignius fovit, benignissime filios adoptavit.) Herzog azt állítja, hogy a két menekült nagykorában a kievi udvarban tartózkodó, ugyancsak számkivetett magyar királyfiakkal, Andrással és Leventével jön Magyarországra. Edvárd tehát nem Szent István leányát veszi el, hanem III. Henrik német-római császár rokonának, Sváb Ernő hercegnek Agatha leányát. Így szó sem lehet Szent István-rokonságról és Szent Margitnak magyarországi vérségi kapcsolatáról.

Herzog József ezen állítására szándékozik megfelelni Fest Sándor idézett legújabb dolgozatában. Újból vizsgálat alá veszi forrásait. Az angolszász krónikát, Florence of Worcester, Ordericus Vitalis, Geffrei Gaimar, Aelred, William of Malmesbury, Adamus Bremensis, Leges Edwardi szövegét. Nem valószínű — mondja —, hogy a királyfiak „ad regem Suavorum” Svédországba mentek, e név alatt néha szlávokat is értettek (44—45. l.). Valószínűleg Ruzzia alatt is Magyarországnak ruténlakta része értendő.¹ Miért hallgat Adamus Bremensis és a Leges a királyfiak magyarországi tartózkodásáról? Ha a német krónikások Dux Ruizorum, Dux Sclavoniae-t, a lengyel krónikások Szent István, illetőleg Szent Imrére értették, esetleg a XI—XII. századi idegen krónikások is felcserélték Ruzzia és Ungria nevét.

Ő is, mint Herzog, elutasítja azt a nézetet, mintha Püspöknádasd, illetőleg Réka vára lett volna a királyfiak száműzetésének színtere. Terra Britannorum (Bissenorum)-ot Herzog bessenyő-telepnek gondolja. Fest Sándor annyit mond, hogy az angol hercegek valahol Zemplén megyében húzódhattak meg.

Szent István unokájának kérdésén két szakember vitázik. Merész lenne ismertetés keretében állást foglalni, — mert Skóciai Szent Margit magyar származásáról bizonyára nem az ismertetett dolgozat volt az utolsó szó.

Gábrriel Asztrik.

M. Alexandre Fest qui a publié déjà plusieurs articles sur l'origine hongroise de sainte Marguerite d'Écosse entreprend de réfuter les arguments de Joseph Herzog à ce sujet. En effet, cet auteur prétend

¹ A magyar történetírás szerint a rutének legfeljebb a XIII. században kezdenek Kárpátalján letelepülni. L. Hodinka: Rev. Ét. Hongr. 1924. II. 253. Honfoglaláskori erdélyi oroszokról i. Melich J.: A honfoglaláskori Magyarország. Szerk.

que sainte Marguerite était la fille d'Ernestin de Souabe, frère de Henri III et que le père de sainte Marguerite, le prince héritier Edouard, n'est venu en Hongrie qu'après son mariage et ainsi il n'y aurait aucun rapport entre sainte Marguerite et la famille des Arpads.

Fest passe en revue ses sources et conclut que les enfants du roi Edouard ont été envoyés en Hongrie où ils se sont réfugiés à la frontière de la Russie. Ils n'ont donc rien à voir avec le château légendaire de Réka (Comitat Baranya). Les travaux minutieux des deux érudits nous promettent d'intéressants résultats sur ces problèmes.

A. Gabriel.

Fekete Antal: *Gróf Széchenyi István vallásossága.* Palaestra Calasactiana. 16. szám. Budapest, 1936. 216 l. „Élet” Irodalmi és Nyomda Részvénytársaság.

Irodalomtörténetírásunk régen adós a magyar írók vallási életének vizsgálatával. Az a pozitívista kor, amely az irodalmi hozzászólásokat magyar földön tudományos színvonalra emelte, e problémakörrel szemben kevés érzékenységet és megértést mutathatott: önmagáról ítélte meg a régebbi idők lelkeit s a vallásos és erkölcsi problémáknak irodalomalakító hatását megtagadta. Széchenyi István írói egyénisége természetesen ezekkel a profán írói szempontokkal nem volt megközelíthető: vele, Madáchcal és Eötvössel szemben akarva-akaratlanul érvényesíteni kellett a lelki élet, az erkölcsi önnevelés, a vallásos világszemlélet kategóriáit is, valahányszor a kutatás munkásságuk lényegét érintette. Fekete Antal gazdag tartalmú munkájának egyik legtanulságosabb fejezete mutatja be azoknak a sokáig szárnyukezegett kísérleteknek a sorozatát, amelyek a kor legyőzhetetlen gátlásaival küzdve is vállalkozni próbáltak Széchenyi rendkívül bonyolult vallásos egyéniségének meghatározására. A kérdés története ez esetben több, mint a problémára vonatkozó előmunkálatok összefoglalása: dióhéjban összefoglalva láthatjuk benne a magyar irodalomtörténet szellemi, vallási, világnézeti érdeklődésének lassú kifejlődését a pozitívizmustól napjainkig.

A könyv Széchenyit a XVIII—XIX. század fordulójának világnézeti áramlatai közé állítva mutatja be. A felvilágosodás, különösen annak sajátos osztrák irányja s kisugárzása a kereszténység felé a jozefinista törekvésekben, azután a romantika a maga dogmát, erkölcsöt, kultuszt nem tűrő, végletekig elbensősített vágyával a vallásos élmény iránt, Széchenyi vallásosságának nevelői: szülei és Albach Szaniszló — egyaránt rendkívül finom és tanulságos megfigyelések tükrében lépnek elénk. Fekete Antalnak ebből a szempontból igen figyelemreméltó negatív eredményei is vannak. Fontos megállapítása például, hogy a romantika lázas kereséséből fakadó vallási megújulás szele hazánkat alig érintette, legfeljebb a nyugattal szorosabb kapcsolatokat tartó körökben fedezhetők fel nyomai; továbbá, hogy Széchenyi szüleinek nagyjelentőségű barátja és lelki vezetője, Hofbauer Szent Kelemen Széchenyi István vallásos életében nem játszott szerepet. Ebben a háttérben bontakozik ki azután Széchenyi töprengő, viaskodó, eszthomályos lelkének nemes küzdelme a katolikus életeszmenyért. A könyv fejtegetései nyomán tisztán látjuk immár, hogy ebben a fejlődésben két hanyatló korszakot is meg kell különböztetni: egyik az 1813. és 1818. közötti forrongó korszak, amikor a vallási, transzcendens eszme gondolkodásában háttérbe szorul a felvilágosodás hatásai mögött; másik a döblingi idő, amikor kétségbeesett és nekikeseredett haragjának hevületében nem egyszer gúnyolja mindazt, amit a magyar-

ságot elnyomó diktatórikus rendszerrel összefüggésben állónak képzel: így a jogtipró császár katolicizmusát is.

Fekete Antal fejtegetéseinek legfontosabb eredményeit Széchenyi vallásos fejlődésének klasszikus korszakára vonatkozóan a következő nagy felkészültséggel támogatott alaptételek szemléltethetik: 1. „Közönségesen az szokott történni, hogy az ember elé a vallás lép erkölcsi követelésekkel. Széchenyinnél éppen fordítva van a dolog: számára logikailag előbb van az erkölcs, mint a vallás, mert azáltal akar vallásos ember lenni, hogy jó ember lett.” (105. l.) 2. „Világnézetének, vallásosságának alaphangja egész életén át a restaurációs katolicizmus, melyben a többi világnézetek nagy mértékben ugyan, de csak mint kísérő zöngék és zörejek szerepelnek.” (146. l.) 3. „Széchenyiben erős katolikus szándék táruul élénk, mely mint szándék, kiterjed a katolicizmus egészére. Neki magának mindig az a meggyőződése, hogy jó katolikus. Gyakorlatban (és a rávonatkozó tanszerű elemekben) objektíve is, szubjektíve is csakugyan jó katolikus, elméletben azonban csak szubjektíve.” (146. l.) 4. „Elméleti álláspontja tagadhatatlanul elvi közömbösség; hitközömbösségnek azonban nem mondható, mert az egyes vallások hitelveiről sohasem szól, csak külső formáikról.” „Felfogása logikus voltának tudatában általában jóhiszeműen tér el Egyháza tanításától.” (125. l.) Ez alapmegfigyelésekből kiindulva a könyv tanulságosan állítja elének Széchenyi István vallásos személyiségét, bőven kikapnázva nemcsak a történettudomány, hanem a modern lélektan kutatásainak idevágó eredményeit is. Mint a magyar írók vallásos életének feldolgozására irányuló első nagyobbszabású és gondos monográfiát, elismeréssel fogadjuk Fekete Antal tartalmas és szépen megírt könyvét.

Sándor István.

•

Nach Verfasser bedeutet in dem tief religiös eingestellten Geist des Grafen Stephan von Széchenyi das Erlebnis des Katholizismus den Grundton. Bei diesem echt romantischen Geist kommt die Moral der Religion zuvor. Széchenyi weicht zuweilen in theoretischer Hinsicht mit seinen Äusserungen von den katholischen Prinzipien wohlgemeint ab. In praktischer Hinsicht hatte er objektive wie subjektive recht, als er sich für einen guten Katholiken hielt.

Stephan Sándor.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

K. J. Vourveris: *Platon und die Barbaren.* Athén, 1938. 24 l. — K. I. Boup-
βέρης: Αἱ ἱστορικαὶ γνῶσεις τοῦ Πλάτωνος. Α'. Βαρβαρικά, ἐν Ἀθῆναις
1938. 160. l.

Platon történelmi helyeinek vizsgálatával már többen foglalkoztak, nem mintha e kutatásoktól a történelemtudomány számára új, forrásértékű eredményeket vártak volna, hanem mert sejtették, hogy Platon történelemszemléletének műveiből kivehető teljes és egységes képe út egy még életteljesebb, élesebb Platon-portré felé. Platon történelmi ismeretei rendszeres tanulmányozásának szükségességére már *Rudolf von Scala* utalt 1891-ben, de Platon kiadója, *K. F. Hermann* már előtte is tanulmányozta Platonnak az ideális államra vonatkozó történelmi helyeit. *Th. Nöldeke* bebizonyította, hogy Platon ismerte Ktesiaszt. Úgyanezt megerősítik *Ed. Meyer*, *F. Jacobi* és *A. von Gutschmid*. *Christ-Schmid* szerint, ahol Platon a Törvényekben eltér

Herodotostól, ott Ktesiasra támaszkodik. *Wilamowitz—Moellendorff* szerint Platonnak Spártáról még más forrásai is lehettek, talán Thibron. 1932-ben jelent meg *Günther Rohr*-nak munkája Platon viszonyáról a történelemhez, amely kimerítő magyarázatot nyújt a Νόμοι 3. könyvéhez s erre, mint összehasonlítási bázisra alapítja véleményét Platon gondolatai s a történelem viszonyáról.

Vourveris német nyelvű munkája a teljes toposzgyűjtemény megszerkesztésének és vizsgálatának módszertani problémáit s a már előre várható általános képet adja, míg a második, görög nyelvű műve a Platon-toposzok egyik részének kész gyűjteménye. Szerinte a gyümölcsöző tudományos munka ott kezdődik, ha előbb Platon dialógusaiból és leveleiből a történelminek minősíthető összes helyeket összegyűjtjük, szisztematikusan rendezzük s azután minden kérdésre kiterjedő filológiai és filozófiai magyarázatokkal látjuk el. De már a kiválogatásnál nehézségekre bukkan a kutató: vajjon lehet-e a dialógus élő, egész organizmusából, a logikai következtetések szövedékéből kiszakítani egy-egy részletet? Nem vész-e el annak sajátos platoni színe, varázsa, s jelentése is? Hiszen Platonnál a történelem épp az örök történelemfeletti szolgálója, önálló élete nincs. Ezért lehetetlen történelmi részleteinek megragadása filozófiai gondolatainak mellőzésével. Tehát a toposzgyűjteményben minden egyes részlet kiemelésével együtt annak környezetét, rendeltetését s filozófiai háttérét is ismertetnie kellett. Előfordulnak Platonnál tudósítások egy-egy nép szokásairól, politikai, társadalmi, vallásos és szellemi életéről. Ezeket felvette a szöveggyűjteménybe, azonban a mithikus és mithológiai részleteket, mint távolesőket, már kihagyta. A toposzgyűjtemény rendezésénél szinte önként kínálkozik az anyag két csoportba osztása. Egyikbe a barbár népek politikai és történelmi életére vonatkozó helyek kerülnek és pedig népek szerint, a másikba a hellénekre vonatkozó városok szerint. A szöveget illetőleg J. Burnet Platon-kiadását vette alapul, de figyelemmel kísérte a többi szövegkritikai kiadásokat is. Az egyes történelmi helyeket egyrészt analizálja, másrészt egybeveti úgy Platon, mint más egykorú és előbbi írók párhuzamos helyeivel. Azután e helyek történelmi hitelességét és jelentőségét vizsgálja s ha kell, tájékoztatásul ismerteti a mai történelemtudomány eredményeit.

Lássuk röviden, milyen kép tárul elénk Vourveris kutatásai nyomán? Az első feladat a hellén és barbár fogalom Platonnál talált értelmének tisztázása. Bár gyakorlatban Platon is szembeállítja e két fogalmat, mint a többi hellén író társa is, mintha az emberiség mereven kétélfé lenne osztva, mégis belátja, hogy ez logikailag helytelen. Abból ugyanis, hogy a hellénséget, mint egységet kivesszük a többi nép közül, nem következik, hogy az összes többi nép is egység. Általános fejtegetései az emberből és az államból indulnak ki. Ahogy az emberi lelket is három részre osztva látja, s e hármas tagozottságot a tökéletes állam három társadalmi rétegében (filozófusok, örök és a nép) is felismeri, úgy kiterjeszti e felosztást arra a legnagyobb egységre is, amit a népek összessége alkot, ahol a hellénség az ész népe, a φιλόσοφος, a győzelemlvágyó, bátor szkiták a φιλόνομος, s az üzlet-szellemű egyiptomi, föníciai a φιλοκερδής. Platon szerint a hellének és a barbárok közti szakadék nemcsak kulturális, hanem ethnikai eredetű is. Hogy ellenséges viszonyban állnak egymással, a népek elütő természetéből érthető. De a hellénség egytest-nép s egymással háborúskodásuk Platonból a legnagyobb fájdalmat és elégtelenséget váltja ki. Hisz ő a pánhellénizmus egyik legnagyobb prófétája. Mikor meggyőződött az igazságról, amit ő úgy fejez ki: meglátta az ideát, az irányt a

végző szépség, jóság, tökéletesség felé, mint egy nép igazi fia, szeretne volna, ha az ő népe valósítja meg azt. De látott egy fenyegető negatív okot is: ők görögök egyedül vannak és minden nép ellenségük! Éppen pánhellénizmusa az, ami mély szeretetre indítja szülővárosa iránt. Szereti polgárait, mert a legigazibb helléneknek tartja őket, akik nem keveredtek barbárokkal.

Vajjon miért foglalkozott Platon, aki annyira hellén, a barbár népekkel? Csak úgy cél nélkül érdeklődött volna irántuk? Nem, Platon gondolkodásában nincsen cél nélkül semmi. Tanulmányozza történelmüket elsősorban, mert a hellenség ellenségei voltak, tehát számolni kellett velük. De azért is, hogy megfigyelje, vajjon milyen következménnyel jártak egyes jelenségek történelmükben, miben múltak felül a helléneket? Egyszóval: hogy az idegen népek történetét is a maga népe számára hasznosítsa, hogy abból is okuljon, meglássa a hiányokat, a túlzásokat, az élet törvényszerűségeit és ezáltal megtalálhassák az igazi, legjobb államformát. Ilyen célt szolgál nála az athéni demokrácia, a spártai népi monarchia s a perzsa deszpotizmus összehasonlítása, melyből szerinte Spárta kerül ki győztesen, mert ott a nép és hatalom harmóniában van. Mivel az idegen népek ismeretével Platon nevelni akar, kézenfekvő, hogy életükben is elsősorban a nevelés után érdeklődik. Hogy mennyire célt lát ebben, mutatja az is, hogy nem tud megmaradni az igazság objektív ábrázolásánál. A történelemből előhozott konzekvenciák továbbvezetésének a vágya oly erős nála, hogy közben elcsavarja a történetet és a saját gondolatait, elképzeléseit szövi bele. Elindul, mint történet s mítosz válik belőle. Épp ezért, ha Platon forrásairól beszélünk, helytelen úgy képzelnünk, mintha művei írása közben elővette volna Herodotost vagy Ktesiaszt. Nála a forrás csak reminiscencia. De éppen ezek a gondolat hevében jött történetátalakítások mutatják, hogy nála mindig élő tudásról van szó.

Vourveris eddig megjelent két munkája értékes alapvetés, amelyhez — reméljük — hamarosan csatlakozni fog a toposzgyűjtemény második fele is: Platonnak a hellenségre vonatkozó történelmi ismereteinek gyűjteménye, ami lehetővé fogja tenni a tanulságok végleges levonását, s tiszta, egységes kép kialakítását Platon történelmi gondolkozásáról. Ezen az úton megint közelebb férközünk az élő Platonhoz.

(Budapest.)

Ifj. Jánossy István.

•

Vourveris hat sich die Aufgabe gestellt, alle Stellen in Platos Dialogen und Briefen, die sich auf die Geschichte beziehen, zu sammeln, systematisch zu ordnen und philologisch und philosophisch in jeder Hinsicht zu erläutern. Das deutsche Werk behandelt die Methodik der vollständigen Sammlung der Topoi und die dabei zu untersuchenden Probleme, und umreißt im Vorhinein das Gesamtbild, das sich voraussichtlich ergeben wird, das andere, griechisch geschriebene Buch legt einen Teil der Sammlung abgeschlossen vor. Das wichtigste Ergebnis dieser Untersuchungen ist die Feststellung, dass Platon die Dreiteilung, die seine Seelenlehre charakterisiert, auf die Völker im Ganzen überträgt, und in der Anwendung und Fortführung der historischen Konsequenzen, die er anführt, oft so weit geht, dass der Gedanke entstellt wird und eigene Vorstellungen und Ideen in das historisch Gegebene willkürlich verwoben werden. Die beiden Bücher von V. sind die wertvolle Grundlegung seines Unternehmens, das wir bald durch die zweite Hälfte der Toposammlung abgeschlossen zu sehen wünschen, welche die auf das Griechentum bezüglichen Topoi in Platos

Werken enthalten soll. Der vollständige Abschluss des Unternehmens wird es ermöglichen, endgültige Folgerungen aus diesen Beobachtungen zu ziehen und so unser Bild von Platos Denken in wertvoller Weise zu bereichern.

I. Jánossy.

Ettore Bignone: *Teocrito*. Studio critico, Bari, Gius. Laterza, 1934. 8°, 389 l. (Biblioteca di Cultura Moderna-sorozat 253. száma.) Ára 30 líra.

E. Bignone a turini Tudományos Akadémiától kitüntetett Empe-doklese (1916.), majd az Accademia dei Linceitől megjutalmazott Epikurosa (1920.) után főleg költői munkákkal foglalkozott. Pompás, színes csokrot nyújtott át az olasz közönségnek a görög költőkből vett szemelvények fordításával (Eros. Il libro d'amore della poesia greca, 1921.), melyet nyomon követett a görög epigrammáról szóló tanulmánya és sok epigramma ügyes, költői fordítása (1921.). Palermóban 1924-ben jelent meg Theokrtios fordítása, mely az eddig legjobbnak tartott Taccone-féle fordítást főleg költőiség tekintetében multa felül. A homerosi és vergiliusi epikával foglalkozó tanulmánya (1929.) után Sophokles Trachisi nőit fordította és magyarázta (1933.). Azután visszatért ismét Theokritoshoz, de szóbanforgó kritikai tanulmányát még megelőzte a Theokritos VIII. mimusának eredetiségét bizonyító értékezése (L'idillio VIII. di Teocrito e la sua autenticità, 1933., Firenze).

E munkájában — melyet bátran nevezhetünk nemcsak kritikai, hanem esztétikai tanulmánynak is — sokkal többet találunk, mint amennyire a címből következtethetünk. Pl. a III. fejezetben rendkívül eleven képet ad Alexandriáról és az egész hellénisztikus-kori költészet-ről, műveltségről. Itt többek között Kallimachos himnuszaival foglalkozva, a költőfejedelemről ilyen megállapításokat tesz: „Nem érdeklik őt a hellénisztikus világot átható idegen kultuszok, azokat észre sem veszi. Túlságosan művelt költő és túlságosan arisztokratikus művész ahhoz, hogy meghallja a buzgó hit szavát, vagy hogy törődjék a tömegek lelkét izgató misztériumokkal. Istenei ugyanazok, mint a Homerosé, Pindarosé és Aischylosé, de a hit már elernyedtt vagy kihalt benne.“ (130. l.) Kallimachos vallásosságáról a továbbiakban is olyan észrevételei vannak, amelyek teljes összhangban állnak mindazzal, amit én Kallimachos első himnusza c. munkám (Győr, 1930.) 15. sk. lapjain mondtam.

Th. szicíliai mivoltának bizonyosságaival kapcsolatban szellemesen ismerteti a szicíliai lélek derűjét, amely a mimusírásnak rendkívüli módon kedvezett. A mimusról, erről a hellénisztikus korban igen népszerű drámai műfajról azt mondja, hogy abban az időben kb. azt a szerepet töltötte be, amelyet ma a modern irodalmakban a regény.

Th. Hieronjából (XVI.), melyet ifjúkori alkotásnak tart, fájdalmas hang fülünkbe csendülését hallja: a költő siratja Szicília ama régi fényt, gazdagságát, irodalompártolását, midőn e tekintetben még Athénnel is versenyre kelt. Ma már a szigetországban nincs talaja a költőknek, a keleti udvarok vonzzák őket magukhoz. De politikailag is lehanyatlott Szicília. Pyrrhos — fényes győzelmei után — családottan hagyja el a szigetet, mert annak lakói nem bírták elviselni a fegyelmet. Th. Hieronban szeretné látni hazája megmentőjét és a bőkezű irodalombarátot. De hiába álmodozik a költő a dicsőség fényéről, nem maradhat Hieron környezetében s így Charisainak (szelleme dallamos alkotásainak) továbbra is a magányos, rideg otthonban kell hervadozniok.

A IV. epigr.-ban látja előfutárát a Thalysianak (VII.), melyet magasan a XVI. fölé helyez: ebben talál Th. igazán önmagára. Még itteni tudakosságában is valami — a kor többi költője előtt ismeretlen — bájt lát. Lykidast nem a krétai Dosiadasszal, hanem a tarentumi Leonidasszal azonosítja. Allitásának helyességéről azonban nem tud meggyőzni. Abban sem adhatunk igazat B.-nak, hogy Th. Philitasra és Asklepiadesre vonatkozó hódoló szavait lekicsinylőknek, sőt gúnysaknak tartja, mint amelyek olyan költőtől származnak, aki sok tekintetben már felülmúlta őket. A mi meggyőződésünk szerint Th. egyik legjellemzőbb vonásának éppen rendkívüli szerénységét kell tartanunk.

Síkraszáll B. — említett értekezésével összhangban — a VIII. mimus eredetisége mellett. Érdekes az a megállapítása, mely szerint a disztichonok részben Th. előbb írott epigrammáit használta fel újra. Tehát ezek a 4—4 soros költemények külön-külön, önállóan is megállhatnának.

Az Enkomionnal (XVII.) kapcsolatban azt mondja B., hogy Th.-t nyilvánvalóan nem érdekelte Egyiptom sorsa, számára Ptolemaios Philadelphos csak idegen, akivel szemben hálásnak kell lennie. Továbbá, hogy Th. a hízelgésben sem feledkezett meg soha költői méltóságáról, benne az udvaronc sohasem alázta meg a művészt. Kallimachos viszont a hivalkodó fejedelmi gőg előtt engedelmesebbnek és alázatosabbnak mutatkozik (136—7. l.).

Herakliskosának (XXIV.) főszereplője nem Amphitryon — mint Pindaros hasonlótárgyú I. nemeai ódájában —, hanem Alkmene, a gyermekeit féltő, gondos édesanya. Th. — mint Kallimachos is Hekaléjában — szakít a hagyománnyal, hogy t. i. csupa férfias jellemű nőket szerepeltessen, amilyen a tragédia Klytaimnestrája, Elektrája, Antigonéja. (A művészetben is: sokáig ephebos fejének tartották Athena Lemnia fejét!) A cselédségből is először a phoinikiai rabnő hűséges szíve szólal meg. Az Antinoéból előkerült legújabb papyruslelet (Hunt, 1930.) igazolta Kallierges és az Editio Juntina megjegyzését (λεῖπει το τέλος), mert itt még vagy 30 sor töredékei maradtak fenn. Ezek Herakles munkáinak diadalmas befejezésével, apothecosisával, Hébével való házasságával foglalkoztak s a költő ama vágyával zárultak, hogy az isteni Herakles juttassa őt győzelemhez költőtársai felett. Ha nem lenne oly töredékes ez a most napfényre került befejezés, talán feltehetően a fátylat Th. életének titkairól!

Th. művészetének B. szerint is egyik fénypontja a falu, másik a szerelem. Ő még valóban a természetet festi bizonytalanság és érzélgősség nélkül. Úgy tekinti Th. idilljeit, mint a pacsirta reggeli dalát az antik költészet utolsó napján. Utána elvész a derű, a napfény és az egészség s a pásztorköltészet beteg lesz. Vergilius pásztorköltészete Th. delével szemben az estét jelenti, melyet már az új korszak búskomorságának árnyképei népesítenek be. Igen nagyra tartja B. Th.-t mint szerelmi költőt. Olyan szerelmes lelkeket teremtett, akiknek mind külön-külön megvan a maguk törvénye és végzete. Mintha egy-egy alkotás után örökre széttörte volna modelljét. De Th.-ban a költő s nem az ember szerelme a tisztább, szebb, örökéletűbb. A Varázslónők (II.) Simaitháját s az I. mimus Daphnisának fájdalmát tárgyalja Bignone — mindvégig emelkedett hangú tanulmányában is — a legnagyobb lelkesedéssel és szeretettel. Rendkívül finom lélektani elemzéssel boncolgatja Simaitha érzelmeit. Költő még nem rajzolt nőt ily közvetlenséggel — mondja —, semmi mást nem keresve benne, csak a nőt, királyi méltóság és a mítoszok ragyogása nélkül. (334. l.) Amennyi

vonzódással rajzolta meg Th. ennek a kispolgári leánynak, ennek az elbukott kis senkinek s mégis örök nőnek a sorsát, éppoly érdeklődéssel tárja fel előttünk Th. nyomán B. is e megtévedt teremtes ragyogó lelkének ritka szépségeit. Th.-nál Simaitha — a címet meghazudtolva — nem varázslónő, csak szerelmes leány. Th. utánczóiban azonban ezt nem vették észre, csak a külsőségekben követték Th.-t, a varázslás ritusára fordították figyelmüket s elhanyagolták a szenvedély megnyilatkozásának azt a rendkívül finom rajzát, amelyben Th. oly kiváló.

Összehasonlítja B. Simaitha és Dido szerelmét. Simaithában, ebben a kis vadonban az utolsó antik nőt látja, aki még érzékeinek tüzésén keresztül, egész lényével szereti a délceg atlétát. Dido, a pulcherrima Dido pedig már az első modern nő, akiben összeütközik meghalt férje iránt vállalt hűsége s az Aeneasszal kapcsolatban a részvétből és csodálatból kibontakozó szerelem. De összehasonlítja Simaitha fájdalmas dalát „A leány panaszával“ is (Crusius, Herondae mimiambi, 124. sk.) s ennek széttagoltságával szemben kiemeli Th. alkotásának művészi egységét, csodálatos zeneiségét, eleven ritmusát. Simaitha szerelmi panasza úgyszólván az egyetlen az egész ókori költészetben, amelyben nincs hangzatos szónokiasság. Az egész csupa mélos.

A Varázslónők (II.) és Daphnis szenvedése (I.), e két leghosszabb mimikus költemény közötti kapocs sokkal erősebb, mint első pillanatra gondolnók. Mindkettőben van egy-egy mimikus és egy-egy lírai rész. Mindkettőben fájdalmas szenvedés emelkedik fel az ének szárnyán a legteljesebb megtisztulásig s mindkettő csodálatos művészi katharsissal zárul. Simaitha a fájdalomban és a szerelemben Daphnis nővére, azzá teszi Th. költői lelke, amely képes volt vigaszt nyújtani ennek a két bánkódó szerelmesnek.

A Syrinxet — figyelmen kívül hagyva Bergk, P. L. LXVIII. sk. és Wilamowitz, De Lyc. Alex. 12. sk.-ben kifejtett s ma már általában elfogadott megállapításait — mint izetlen játékot Th.-hoz annyira méltatlannak tartja, hogy még csak nem is foglalkozik vele.

A tanulmányhoz utolsó fejezetként, függeléként csatolt részben Th. kronológiáját tárgyalja. Főként a mellett a vélemény mellett száll síkra s sorakoztatja fel a már nagyrészt egyébként is ismert, de nem feltétlenül meggyőző érveket, hogy Hieron (XVI.) megelőzte a Ptolemaiosra írott Enkomiont (XVII.).

B.-nak nagy lelkesedéssel és szépen megírt kitűnő Th.-tanulmányát, mint a klasszikus filológiai irodalom kétségtelen nyereségét üdvözljük.

Módi Mihály.

•

E. Bignone dopo la traduzione poetica ed eccellente di Teocrito (Gli idilli di Teocrito, 1924.) e dopo la dissertazione Pautenticità dell'idillio ottavo di Teocrito dimostrante (L'idillio VIII. di Teocrito e la sua autenticità, 1933.) con questo studio critico ed estetico—scritto in lingua molto poetica — ha regalato la letteratura classica filologica.

Anche fra tutti capitoli bellissimi dobbiamo accentuare il settimo, nel quale in relazione alla Fattura (l'idillio II.) possiamo leggere l'analisi finissima dell' amore di simpatica Simeta. Benché non ci abbia potuto sempre convincere dalla verità del suo parere (p. e. quando il Licida delle Talisie identifica col Leonida, o nella data d'Ierone), con grande gioia salutiamo lo studio suo di molto valore.

Michele Módi.

Eduard Norden: *Aus altrömischen Priesterbüchern.* Acta Reg. Societatis Humaniorum Litterarum Lundensis XXI; Lund, C. W. K. Gleerup, 1939, XIV + 300 lap.

A tudós és sokoldalú Mesternek, az „Ennius und Vergilius” élesszű magyarázójának és élesszemű rekonstruktorának ez a legutóbbi, legértetebb ilyenemű alkotása mindössze két rövid, de ősinék látszó szöveggel foglalkozik: a Varro de l. l. VII, 8 megőrzött igéknek, amelyeket az augur mondott el „in arce”¹ és a még ismertebb Carmen Fratrum Arvalium-nak adja (ahogy ő nevezi) „vallásfilológiai” magyarázatát.

Sajnos, itten meg sem kísérlelhetjük, hogy a tanulságos gondolatmeneteket és hatalmas anyagcsoportosításokat röviden is bemutathassuk, Legfeljebb sejtetve, „mint tavon a fecske szárnya legyintése” célozhatunk rá, hogy (először is) a Varro-szöveg vigasztalan nehézségeivel szemben — amelyeken Roland G. Kent új kiadása (London, 1938) sem tudott segíteni — mit jelentenek Norden invenciózus és merész javaslatai. Mit jelent a szöveg megértése szempontjából, ha *templum tescumque* a. m. τέμενος και ὄψρας (Templum und Oedland); ha MEITASVNTO — könnyű változtatással (MF mint litterae singulares) — egy tachygraphikus „jelény”-t rejt magában (*mea finis*, illetőleg *meac fines*); ha *eas te* = *easte*, azaz deiktikus pronomen (v. ö. *iste*), az *ollaber* és *ollaner*-féle névmások párja; ha *quirquir* ubicumque-t, *quod* quoad-ot ér, míg a „*quam* me sentio dixisse” mondat egy redaktor kezéről tenne vallomást; és mit jelent főleg az, a középponti jelentőségűnek bizonyulandó meglátás, ha az *ollahoz* tett suffixumok különbözősége nem „elírás”, hanem *a—ber* 'itt', *a—ner* 'ott' értelemmel bír és így *ollaber a.* annyit mondana, hogy 'jene hüben (links)', *ollaner a.* annyit, hogy 'jene drüben rechts'. De azt is meg kell majd mindenesetre fontolnunk (bár talán nagyobb fenntartással), ha szerzőnk az utolsó mondatot — persze megint „elírt” E-vel, „*ea f(ini) rectissime*”-t olvasva (?) — ilyen meglepő irányban véli parafrázálhatni: „Dazwischen (sc. habe ich durch meinen Spruch die für mich gültigen *templa tescaque* festgestellt) mittels Richtens, Sichtens, Betrachtens, wiemassen ich innerhalb dieser Grenze mir aufs richtigste bewusst gewesen bin.” (71. l.)

Hasonlíthatatlanul mégis érdekesebbek szerzőnknek a már-már agyonmagyarázott Carmen értéséhez szolgáltatott adalékai, főleg bizonyos, először 1926-ban, a weimari filológus-napokon felvetett gondolatainak a kifejtései: a *sta berber* talán legtöbbet vitatott cruxának felfogása, amire már céloztunk, jellemzően, már e munkájának megjelenése előtt iskolát csinált. (V. ö. Rud. Stark, *Mars Gradivus und Averruncus*, A. f. RW. XXXV. 1938, 139 ill. 142 kk.) E szerint a *berber* szót — augurformulából ismert *-ber* kettőzésével — a Mars „ottállásá”-nak adverbialis meghatározójaként kell érteni. Amennyiben pedig *Mars* az ókor közönséges hitének megfelelően „bipoláris” istenség (azaz: amiben ártani tud, abban hivatott használni is) és *limen* a. m. 'Landesschwelle' (= Landesgrenze), sőt egyenesen az ager Romanus ama pontja, amelyre a 224. év actái az 5. és 6. mérföldköz közt „in luco deae Diae” céloznak, — valóban el kell fogadnunk, ahogy Norden a *satur — berber* (3. sor) két imperativusos kommajának értelmét, mint a '*satiatus esto Mars*' és a '*respicio nos*' gondolatainak kifejezését látja. „Mars wird gebeten, statt

¹ L. Goetz kiadásában: „[i]tem <pla> tescaque † me ita sunt quoad † eas te lingua[m] nuncupavero. Ullaber arbos quinquir est”... stb. usque ad „... inter ea conregione conspicionē cortumione utique ea erectissime sensi”.

des Verderbens, das er in seiner Wildheit gewähren liess, seinem Volke sich wieder zuzuwenden, indem er auf der Landesschwelle stehend das von Ausland her, *peregre*, gegen den *ager Romanus* andringende Unheil fernhált, ein *custos* und *tutor*" (169. l.). — Am az új kommentárnak talán még ennél a *trouvaille*-nél is nagyobb jelentőség ad a következetesség, amellyel azt igyekszik kimutatni és annak vonja le a következményeit, hogy a *Carmen* számos frázisa, fordulata, egész struktúrája (háromszor *öt* verssor + *ephymnion*), verselése (a '*saturnius*') stb. görög mintát, tehát egy *carmen graecanicum*-ot árul el. Úgy, ahogy az elvet, hogy „görögmentes” Róma tulajdonkép nem volt, illetve a legrégebb hagyományban sem találhatók nyomai, újabban Ed. Fränkel, F. Altheim, G. Pasquali és mások is nyomatekosen vallották. Helyes mértéktartással mégis Norden ezt úgy teszi, hogy emellett a *Carmen*ben az itáliai-római önállóság nyomait, a kifelé rostaként működő, határozott és határos választási készség döntő fontosságát is kellőképp kiemeli és ezzel a paradoxont: az „átvétel” „eredetiségét” az egyedül helyes úton oldja fel.² Így az 1. és 2. sor nehézségeinek (*enos, lue, rue, Marmar, sins-sers* stb.) itáliai és görög analógiákkal és párhuzamokkal megtámogatott magyarázatai még azok számára is nyilván örvendetes értékek lesznek, akik meggyőződésüket talán nem mindenben lennének hajlandók Norden ellenállhatatlanul csábító érveléseinek feltétlenül kiszolgáltatni; s ennyi elég is e próbálkozások kivételes értékének jellemzésére.

Mindezzel szemben legyen szabad Norden bírálaton felülálló tekintélyének sérelme nélkül megjegyeznünk, hogy (minket legalább) kevésbé tudott meggyőzni a 4. sor interpretációja (177 kk.), nevezetesen az *advocapit* apokopált t. sz. 2. szem. futuri-ként való értelése és önfelhívásként való felfogása (*alternei* ehhez képest = *alternis vicibus* stb.). Nem győzött meg annak ellenére, vagy talán éppen azért sem, mert így minden simán „igazolódik”, sőt: a *semones* (*Semo Sancus Dius Fidius* és *Salus Semonia*) és *Mars* lényegének ezzel kapcsolatos tisztázása vallástörténetileg valóban értékes és maradandó eredményekhez is visz. Egy másik ponton viszont (megint csak egyéni érzés szerint) mintha jobban kívánnók a maga helyes elveinek alkalmazását, mint ahogy azt ő látná jónak. Mi nevezetesen hisszük, amit Norden is (271 kk.) észrevesz, hogy a diktei Zeusra költött (1908-ban Palaikastroban megtalált és J. E. Harrisontól olyan felejthetetlenül értékesített) *ἑνωος κλητικός*-nak *θόπε* szava nem véletlenül azonos a római kultuszdal *sali*-jával. Nem hisszük (másszóval), hogy Nordennek a maga megtorpanása magyarázatát mondvacsinált érve — „das auf *sali* folgende *sta* empfiehl ein Festhalten an der konkreten Grundbedeutung” (274. l.) — túlkomoly volna; hanem hisszük, hogy a *sali* a latinban is olyan rituális terminus, mint a *θόπε* illetőleg hogy a *stare* és a görög értelmű *salire* jelentések közt nincs áthidalhatatlan ellentét; ezek az interpretáció nagy nyereségére könnyen összeegyeztethetők.

Mindent összevéve: Nordennek kétségkívül sikerült az eddig eléggé elhanyagolt Varro-féle „concepta verba” problémáját tudományunk sürős kötelességévé tennie és a *Carmen* már inkább elaggott kérdését is új lehetőségek mutatóásával, mondhatnók friss vérrel, meg-

² A dologhoz v. ö. *Ethnographia-Népelet* 1940, 273 kk. és *Társadalomtudomány* 1940, 544 kk. Amiket különben alkalmilag Norden is még feltenni látszik, bizonyos, hogy „változatlan átvétel” és „Sondereigentum” esetei a gyakorlatban legfeljebb ideális posztulátumok; valóságértéke egyedül az „alakítva elfogadás” módjának, illetve feltevésének van.

fiatalitania. Ezen felül — ami persze sokkal jelentéktelenebb, de az ő jólismert lelkiismeretességére és példátlan megértésére nem kevésbé jellemző dolog — sikerült Nordennek a magyar tudományt is azzal, hogy hozzáférhető eredményeit állandóan felhasználta és értékesítette, mély hálára köteleznic.

Marót Károly.

*

Das neue magisteriale Werk von Ed. Norden enthält die „religions-philologische“ Interpretation zwei kurzer, altlateinischer Texte: der Spruchformel des Augurn „in arce“, nach Varro, de l. l. VII, 8; und des weitbekannten Carmen Fratrum Arvalium. Die Ergebnisse werden oben kurz angedeutet, darunter namentlich das für beide Urkunden zentrale: die Erklärung des -ber Suffixes im Sinne 'hier' (neben -ner = 'dorf') und des Wortes berber, als einer Reduplikation desselben Suffixes mit ähnlicher adverbialen Bedeutung. Der Vorschlag ergibt eine höchst anerkennenswerte Lösung des Spruches und auch der dritten Zeile des Arvalliedes. Philologisch glänzend wird auch im Vorschlage des Varro-Textes † me nach Bergk als nicht verstandenes und deshalb verschriebenes tachygraphisches Zeichen gedeutet (MF = mea finis u. ä.), doch die Voraussetzung desselben Schreibfehlers auch im Nachspruch (erectissime = f[ini] rectissime) scheint uns schon nicht bloss für, sondern auch gegen ihre Wahrscheinlichkeit zu sprechen. Lobenswert ist die Ausbreitung bzw. Verwendung auf bzw. für das Arvallied des Ed. Fraenkel'schen Prinzips, dass der „Zustand eines völlig griechenfernen Roms“ mit Sprachurkunden nirgends zu erreichen sei. Misstrauischer steht Rezensent den sehr gelehrten, die vierte Zeile des Carmens betreffenden Hypothesen gegenüber, wie immer auch er die Klärung des Wesens des Mars und der Semones als religions-geschichtlich wertvoll und feststehend begrüssen muss; eher wollte er sich mit einem vorläufigen „Ignoramus“ begnügen. Andererseits glaubt er: sali dürfte im Lied doch, nicht bloss in „konkreter Grundbedeutung“ gut verstanden werden, sondern — ohne Widerspruch — auch im Sinne des ὅρε im ὕμνος κλητικός an Zeus, aus Palaikaistro.

Auch ungarische Literatur wird gewissenhaft berücksichtigt. Alles in Allem verdanken wir dem Altmeister wieder eine genial lehrreiche, anregende tiefe Leistung, die nicht bloss das lange vernachlässigte Problem der Varronischen „concepta verba“ zur dringendsten Pflicht unserer Wissenschaft zu machen vermochte, ja es fast schon erledigte, sondern auch unserem Wissen um das (von Mommsen bis Bickel) so oft und so erschöpfend durchinterpretierte Carmen, neuen Nährstoff beizubringen immerfort im Stande ist.

Karl Marót.

Fritz Taeger: Das Alttertum. Geschichte und Gestalt. 2 köt. Stuttgart, Kohlhammer, 1939.

Taeger előszavában kijelenti, hogy munkája nem lép fel a szak-könyv igényességével; a nagyközönség kezébe akar megbízható és élvez-hető összefoglalást adni. A közel ezeroldalas mű ennek dacára minden fejezetében önálló előtanulmányokra támaszkodik és nemcsak értékes átekintés, hanem egyúttal olyan összefoglalás, mely adja mindazt, amit ma az ókortudomány a földközi-tengeri világ régi történelméről nyuj-tani tud.

Taeger kétségtelen érdeme az egységes szemlélet, melyre csak széleskörű adatanyagának tökéletes ismeretében juthatott el. Az igazán nagy historikus mindig korszerű. A felvilágosodás korának Gibbon-ja,

vagy a liberális korszak Mommsen-je, a századforduló Pöhlmannja egyaránt erősen a jelen élményhatása alatt állottak. Ettől Taeger a legkevésbé mentes és ha lehet itt általánosítani, ez a nagy munka az új német történetírásnak az ókortudomány területén talán az első összefogó kísérlete. Történetfilozófiája a szellemtörténet síkján mozog, de hasonló erővel érvényesíti azokat az új történelmi erőtenyezőket, melyek felé napjainkban fokozottabb érdeklődés fordul, nevezetesen a faji erők fontosságát és a térszemlélet nagy jelentőségét.

Taeger szintézisének mélységeit széleskörű archeológiai ismeretei teszik teljessé, bár tagadhatatlanul sok tévedése is éppen innen származtatható. Gondolunk itt elsősorban a történelmen kívüli őskultúrák kérdésére. Ha igaz az, hogy egyes kultúrkörök formakincse szoros kapcsolatba hozható a körhöz tartozó egyes népek történelmi szerepével, annyira bizonyos az is, hogy az archeológiai leletek egész tömegét is csak a történelem tudja a jelentőségüknek megfelelő helyre állítani.

Azt hisszük, hogy még ma is sokak számára élményszerű emlék az a pompás tanulmány, melyet a filozófus Spengler írt a Kr. sz. előtti 2000 év körüli mediterrán világról. Taeger széles kontúrai sokszor élénken emlékeztetnek a nagy gondolkodóra, bár Taegert szűkebbreszabott tárgyköre históriailag exaktabbá teszi.

Taeger szerint az ókortörténet nem más, mint a mediterrán világ történelme. De ezen a tág kereten belül is a nilusvölgyi és a mesopotamiai kultúrák, bármily sokáig is éltek, csupán csak átmeneti szerepet töltöttek be, az volt a hivatásuk, hogy előkészítői legyenek a nagy északi mediterrán-faj kultúrájának. Ez a faj a világtörténelem-vezetésre hivatott fajta, az ő történelme a valódi világtörténet. Taeger ezen a rasszon kívül csupán csak a mongoloid rassznak ismeri el a történelem-formáló szerepét, ugyanis egyhelyütt kiemeli a nem-árja lovasnomád kultúrnépek államszervezői képességeit.

A nagy keleti kultúrnépek azok, amelyek először fognak egybe széles életttereket nagy világbirodalmakba, ennek dacára Taeger szerint világtörténelmi szerepük pusztán csak annyi, hogy előkészítői legyenek a nagy északi rassz, a mediterrán világot birtokbavevő Herrenvolk világtörténelmi szerepének. Egyiptom és Mesopotamia népei és birodalmai ennek a felfogásnak megfelelően csak az előszót alkotják, a munka onnantól kezdve lesz terjedelmesebb és bőszavúbb, amikor az első északi népek megjelennek a régi keleti birodalmak határain. A tárgyalásnak ilyen formája csupán csak módszertani kérdés s ha Taeger a klaszszikus világ egész területét egységbe tudja összefoglalni és nem tekinti az egyes orientális kultúrákat lezárt egészeknek, ezzel csak nyerünk. Taegert nem lehet azzal vádolni, hogy a keleti kultúrák jelentőségét lebecsülné, hiszen az egész munkáján keresztül minden helyen hangsúlyozza a keleti és nyugati kölcsönhatások fontosságát.

Az, amit Taeger a hellén, perzsa, makedon és római világról elmond, szerencsés és találó összefoglalása az ókortörténet eléggé ismert anyagának. Erdeméül rójuk fel, hogy ahol az egyes kultúrkörök és világbirodalmak egymással érintkeznek, időben vagy térségben, mindenütt összhangba hozza őket egymással. Különösen sikerült része a munkának a hellénizmus korszaka. A mű későbbi részeiben, főleg a Gracchusok korától kezdve. Taeger megjelenítő ereje mintha kissé lankadna, hogy a végén az Imperium Romanum leírásánál valósággal elszíntelenedjen. Ez a fáradtság már az egyes „korszakokra” való beosztásnál is szembetűnik. A római köztársaság utolsó korszakának hatalmas méretű társadalmi forradalmi alig férnek el Taeger szűkreszabott keretei között. Itt korántsem oly magabiztos, mint másutt. Megértjük

öt. Nehéz, sőt a legkiválóbb történészek számára is nehéz korszak ez. Az ókori tőkésrend, demokrácia, a caesari vezérelv és birodalmi gondolat a maguk filmszerűen gyors egymásutánjában és ellentmondásai-ban még a legkitűnőbb ókortörténészek számára is súlyos feladat-tot rónak.

Taeger kitűnő címeket ad a császárkor két nagy időszakának, az egyik a „Das Chaos“, a másik „Ordnung und Deutung“. Csak kár, hogy kevés valószínű tartalommal tölti ki. Bizonyos hiányérzetet vált ki, amikor ezekből a fejezetekből nem látjuk meg a kései antik világ két legnagyobb problémáját, a friss északi népek előretörését és a kereszténységet, az univerzális állam ellen törő nemzeti állam és az új univerzalizmust jelentő vallás nagy ellentétjét. Pedig az antik világ legnagyobb tragédiája, vagy mondhatnánk az északi kultúra tragédiája éppen ebben a korszakban ütközik ki talán az egész világtörténelem folyamán a legszemléltetőbben. Ennek a találynak a megfejtése volna a valódi értelme az új „rendnek“.

Taeger elsősorban szellemtörténész, frappánsak kultúrtörténeti leírásai. Annál kevésbé sikerültek azok a részek, hol gazdaság- és társadalomtörténelmet kellene nyújtani. Ezek iránt nincsen oly eleven érzéke.

Egészenbénve újszerű és értékes összefoglalást, kézikönyvet adott, amelyet minden részletkutató eredményesen forgathat. Ilyen összefoglalások mind gyakoribbak és ez nem véletlenség, hanem ókortudományunk belső és korszerű szükséglete. Jele annak, hogy tudományunk is újabb, szintetikus korszak felé közeledik. A közelmúlt mozaikszemléletét a mediterrán világ egységesebb szemlélete váltotta fel, egy újabb univerzalizmus, amely az előző korszaknál jobban tudja értékelni az antik világ egyetemességre való törekvését, a birodalmi gondolatot. Ehhez a nagy tudománytörténeti munkához Taeger munkája értékes kezdeményezés.

Szász Béla.

Die Arbeit Fritz Tegers „Das Altertum“ ist ein wertvolles Werk der neuen deutschen Geschichtsschreibung. Taeger ist Geisteshistoriker, erkennt aber mit feinem Sinne die Wichtigkeit des Lebensraums und der Rasselemente. Auch dieses Buch beweist, dass der mosaikartigen Forschungsperiode ein neuerer synthetischer Zeitabschnitt auch in der Altertumswissenschaft folgt.

Béla Szász.

Giacomo Devoto: *Storia della lingua di Roma.* Storia di Roma. Volume XXIII. Istituto di Studi Romani. Licinio Cappelli Editore. Bologna, 1940 429 l. 8°.

A latin nyelvtörténet és az általános nyelvtudomány ismét egy új, mintaszerű világossággal és bölcs judiciummal megírt kézikönyvvel gazdagodott. Meillet méltán közismert és nagyrabecsült szintézise, a híres „Esquisse d'une histoire de la langue latine“ (3. kiadás, 1933) után most Meillet tanítványa, Giacomo Devoto firenzei professzor foglalta össze, a „Storia di Roma“ kiváló kiadványsorozatában, Róma nyelvénck háromezeréves történetét. A legfontosabb tanulság, mely mindjárt az első lapok olvasása után megragad, példaadás magyar tudósaink számára is: íme még egy elvont és bonyolult tudományról is, mint az indogermán filológia, lehet olvashatóan, világosan, sőt szinte művészi en írni, műszavak és idegen kifejezések felesleges halmozása nélkül! Senkinek sincs inkább joga, mint Devotónak, felróni sok mai nyelvésznek azt a

„tecnicismo“-t, a szakszerűségnek azt a túltengését, melyet szerzőnk igen szellemes „bibliographie raisonnée“-jában sokszor hibáztat (pl. 384. l.). S ne gondolja senki, hogy Devoto „népszerűsítő“ tudománya eredményeit; erről szó sincsen, csak latin világosság- és arányérzéssel képes csoportosítani azt az anyagot, amelyet nálunk sokan kizárólag német kézikönyvek zsúfolt stílusán át tudnak elképzelni.

Régóta meggyőződésünk, hogy a nyelvtudománynak nem halott képleteket, nem ékalakú jeleket és csillagokat kell rendszerbe foglalnia, hanem a nyelv életét, a nyelvfejlődés dinamizmusát és művelődéstörténeti jelentőségét kell tükröznie. Minden nyelv élete egy „nagy kaland“, melyet azonban nem egy ember, hanem egy nyelvközösség él át, századok és évezredek folyamán. Egyetemi ifjúságunk előtt semmisen lehet tanulságosabb, mint egy-egy ilyen „nagy kaland“ feltárása, különösen ha az kitorölhetetlen nyomot hagyott kultúránk történetében. Ezért meggyőződésünk az is, hogy a klasszikus nyelveknek, elsősorban az egész művelődésünk alapját képező görögnek és latinnak *önálló, autonóm történetét* sokkal inkább egyetemi tananyaggá kell tenni, mint ahogyan az eddig történt. Feltétlenül szükséges és tiszteletreméltó, hogy kellő figyelemben részesüljenek az indogermán előzmények is, de — még a tanárképzés szempontjából is — kétségtelenül fontosabb, hogy a görög és latin nyelv *önálló életéről* is kapjon teljes, a lényegét megragadó képet a tanárjelölt, érezze át, adatszerű tudása elmélyülése alapján, azt a művelődéstörténeti tanulságot, mely a görög és latin szókincs sokgyökerű rétegződésében rejlik, s így tegye magáévá a „nagy kalandot“, a görög és a latin nyelv elevenen átélt történetét, az első nyelvemlékektől a középkori latinságig s a görögség esetében, napjaink helénizmusáig.

Örvendetes tény, hogy Devoto még jobban alárendelte az eddig mindenütt, még Meillet-nél is indokolatlanul előtérbe helyezett hang- és alaktant szintézise általános elveinek, és a hangsúlyt, kissé Marouzeau „*Traité de stylistique*“-jének ösztönzése nyomán, elsősorban a szókincs történetére helyezte. Túlzásba azonban — említett arányérzéke révén — itt sem esett, hanem mindvégig szilárdan ragaszkodott ama négy elvhez, melyet mint az igazi latin nyelvtörténet vezérfonalát, állított fel. Tudós szerzőnk célkitűzése tehát a következő volt (vö. 380. l.):

1. Meghatározni ama nyelvi rendszer eredetét, mely a történelem küszöbén megjelent;
2. Keresni azokat a belső erőket, melyek a nyelv fejlődésében érvényesültek;
3. Megállapítani, milyen nyelvi szükségletnek feleltek meg azok az idegen elemek, amelyek fokozatosan jelentkeztek;
4. Meghatározni azt a folyamatot, melynek révén a latin megszűnt élő nyelvnek lenni.

Íme az elvek, tömören és világosan megfogalmazva! Lássuk már most alkalmazásukat, illetve azt, mi a valóban újszerű Devoto szempontjaiban.

A nyelvi rendszer eredetével kapcsolatban Devoto igen élesen kidomborítja ama mediterrán környezet hatását, mely az Itáliába érkezett óslatinokra rendkívül mély befolyást gyakorolt. Eszünkbe jut Tamás Lajos egyik megállapítása, mely szerint a Balkán romanizált lakosságára a szláv hatás oly jelentős bélyeget ütött, hogy enélkül az ósoláhság jóformán el sem képzelhető. Valahogy így vélekedik Devoto is a latinságnak a mediterrán környezettel való érintkezéseiről, amikor határozottan kijelenti: „il nuovo ambiente dato un'impronta così

nuova e ha permesso contatti così caratteristici, che *il problema delle origini mediterranee merita attenzione non minore di quello parallelo delle origini indoeuropee*" (69. l.). Persze, ennek a sajátos környezetnek lényeges vonásait Devoto csak nagy óvatossággal meri megragadni, s ami a prae-latin itáliai nyelvek genetikus hovatartozását illeti, nem köti le magát sem Marr „jafetikus“, sem Oštir „alarodikus“, sem Trombetti baszk-kaukázusi elmélete mellett, hanem inkább arra törekszik, hogy kiválasszon bizonyos itáliai tájakat és pontokat („alcuni poli o punti“), ahol azonos jelenségek sajátos egyöntetűséggel jelentkeznek. Így alakul ki szemünk előtt, elsősorban az olasz helynévanyag alapján, a tირréni, a ligur, a picén, stb. „substratum“ szükségszerű létezése és néhány ismertető jele (pl. a *-te* végű „picén“ helynevek, mint *Tergeste > Trieste, Ateste > Este*, stb.).

Ami a „belső erők“ pozitivisták számára kissé metafizikai problémáját illeti, Devoto ezt is óvatosan, körültekintően és a lehető legkonkrétebb formájában ragadja meg. Elveinek alkalmazását legjobban az a fejezet illusztrálja, ahol a klasszikus nyelv kialakulásának feltételeit taglalja; különös figyelmet érdemel, amit a „rusticitas“ fogalmáról mond (148. l.), mert itt bizonyítja be a legjobban, hogy a nyelvtörténet nem lehet csak száraz betű-filológia, hanem ha kell, szociológiai problémákat is fel kell ismernie a nyelvi jelenségek hullámozásában. S milyen meggyőző az is, amit a cicerói nyelv kifinomultságáról mond, megvédvén azt a Nordennél olvasható „elszegényedés“ vádjával szemben (Antike Kunstprosa, 190. kk. l.). Nagyon helyesen mondja Devoto, hogy „l'ideale di una lingua non sta nella ricchezza nè nella povertà aritmetica degli elementi lessicali che la costituiscono“ (155. l.). Megszívlelhetnék ezt a tanácsot mindazok is, akik a francia klasszikus stílus, egy Corneille vagy egy Racine „szószegénységén“ szoktak szomorkodni... Devoto az egész klasszikus nyelvfejlődés mögött bizonyos „severitá“-t fedez fel (u. o.), melynek megnyilvánulásai a „semplicazione“ és a „normalizzazione“ (150. l.), a „ritmo“ és a „simmetria“ (157. l.), tehát mindaz, ami a stabilitás, az örökérvényűség eszményét szuggérálja. Ebből a tömörítésből, ebből az egyensúlykeresésből vezeti le Devoto az alárendelő szerkezetek fokozatos bonyolódását is, melyet ő, igen helyesen, egyszerűsödésnek fog fel (pl. amikor ez a catói mondat: *homines defoderunt in terram dimidiatos ignemque circumposuerunt, ita interfecerunt* így alakul klasszikus periódussá: *homines in terram defossos igni circumposito interfecerunt* (157. l.).

Az idegen hatások kérdésében legérdekesebbek a görög jövevényszavakról mondtak. Nagyon fontosnak tartjuk, hogy Devoto a lehetőséghez képest megjelöli az átadás módját is, illetve a közvetítő nyelvet. Figyelmet szentel az etruszkon át jött görög szavaknak (ilyennek tartja a *persona* szót is, mivel az etruszk *phersu*-t a görög πρόσωπον másának véli, 90. l.) és megemlékezik a népi úton, valószínűleg szóbelileg átkerült régi görög elemekről. Érdekes, hogy a görög ἀντλήω régi, népies átvétele *anclabatur* volt s később ugyanez az ige Plautusnál *exantlavit* alakban fordul elő (128. l.). A régebbi átvétel már a *tl > cl*-változást mutatja, mint később a híres *vet(u)lus > veculus*-féle esetek (vö. vecchio, stb. Tagliavini ehhez kapcsolja az oláhban is meglévő *hiclean* < magyar *híllen*, *hüllen*-féle eseteket). Természetesen szó esik sok más helyen is a görög hatásról: különösen jelentős az a fejezet, melyet Devoto a görög-latin kölcsönös befolyásnak szentel (247. kk. l.). Szerzőnk a párhuzamosságon túl kifejezett ráhatást is szívesen fogad el; az *ille* névelőszerű használatát, ha kissé bizonytalan fogalmazásban is, de szintén a görögből származtatja („appena di un cenno è meritevole l'ade-

guamento del latino all'uso greco dell'articolo per quanto riguarda *ille* da dimostrativo trasformato in articolo determinativo", 253. l.).

Romanisztikai szempontból nagyon tanulságos a befejező rész: a latin nyelv „halála”. Sokkal részletesebb, mint Meillet megfelelő fejezete, de érzésünk szerint nem domborítja eléggé ki azt a tényt, ami-ben nálunk Gombocz Zoltán is annyira hitt, hogy t. i. az olasz, a francia és a többi román nyelv tulajdonképpen azonos a latin nyelvvel, annak történeti kontinuitásába van beleágyazva. Devoto kissé könnyedén mellőzi a neolatin nyelvek tanúságtételét. Amikor például azt mondja, hogy a klasszikus korban *externus* kiszorította *extraneus*-t (155. l.), hozzá kellett volna tennie, hogy ez az irodalmi norma az élő nyelvre kevéssé hathatott, amint azt az olasz *strano* és a francia *étrange*, *étranger* bizonyítja. A neolatin nyelvek elválásával kapcsolatban igen helyes volt végre nyíltan szakítani H. F. Muller tarthatatlan elméletével (346. l.), melyet még Wartburg is túlzottan tett magáévá. A romanizmus továbbélésével kapcsolatban megjegyzendő még, hogy Devoto habozás nélkül elfogadja a dáciai latin-oláh kontinuitás elméletét (281, 348. l.). Egyébként, a középkori latinság rövid elemzése során megemlíti, hogy a *continuitas* szót először Scotus Eriugena használta a IX. században (355. l.). Kis statisztikája a skolasztika szóalkotásairól mindenkép szellemes: Eucken nyomán (vö. Geschichte der philosophischen Terminologie, 63—69. l.) azt is megtudjuk, hogy az *identitas* Abélard alkotása, az *actualitas* pedig Duns Scotus-é.¹ — Mindent összevéve, Devoto műve nemcsak nagy előhaladást jelent a latin nyelvtudomány és kultúrtörténet terén, de szép tanúbizonyságot tesz a mai olasz tudomány magas színvonaláról is.

Gáldi László.

*

L'excellent manuel de M. Devoto reflète avec une clarté remarquable la carrière tri-millénaire de la langue latine. Toujours limpide et très facile à lire, cette nouvelle synthèse met dument en relief l'importance de l'apport méditerranéen, souligne le rôle des forces internes de l'évolution linguistique, et place l'histoire de la langue latine, considérée sous l'angle des théories sociologiques de l'école genevoise, dans le cadre d'une vaste histoire de la civilisation italique. C'est là une belle preuve non seulement de la perspicacité de l'auteur, mais aussi du haut niveau de la science italienne d'aujourd'hui.

Ladislas Gáldi.

Antonio Viscardi: *Le origini.* (Storia letteraria d'Italia. Vallardi, 1939.)

A Vallardi-féle nagy olasz irodalomtörténet új átdolgozott kiadásának most, utolsónak, jelent meg első kötete, mely valamennyi közt a legsúlyosabb kérdést, az eredet problémáját vizsgálja. Írója a fiatal olasz irodalomtörténész-gárda egyik legkiválóbb, de egyben legfiatalabb tagja. Ez meg is érzik az imponálóan nagy filológiai apparátus kissé egyenlőtlen kezelésén és abban a „régí iskolával” polemizáló hangban, mi hasonló szintézisekben szokatlan.

¹ Bölcs tanácsai vannak a latin nyelv modern használatát illetőleg is. Elgondolása láthatóan inkább a középkor szóalkotó készsége, mint a merev ciceronianizmus felé hajlik. Mindenekfelett a latin szóképzés hajlékonyságát („un meccanismo di derivazione elastico”) szeretné továbbfejleszteni, de int a természetrajzi nyelvben meghonosult korcs görögösségek felesleges utánzásától (vö. 365. l.).

Antonio Viscardi azonban tényleg egészen más utakon is jár, mint Novati és Monteverdi, az előző kiadás e kötetének szerzői. A VII—XI. századi olaszországi latin irodalom története, melyet az utóbbiak amott a pozitivizmus apró részletességével tárgyaltak, itt az első könyv 150 oldalán van összefoglalva s egyetlen főszempontból megvilágítva. A második, sokkal terjedelmesebb részben — a munka 555 oldalt számlál — ugyanez a szempont nyer alkalmazást az egész középkori olasz művelődés vizsgálatára. E szellemtörténeti kép azonban irodalmi emlékek mellett számontart már ediktumokat, káptalani végzéseket, kancelláriai és kúriai okmánygyűjteményeket, egyházi és világi ítéleteket, liturgikus szövegeket és magánokmányokat; a filológia mellett pedig szóhoz juttat jogi, paleográfiai, dogmatörténeti, liturgiai, epigráfiai, stilustörténeti stb. tanulmányokat is.

A szempont, vagyis inkább bizonyítandó tétel ez: Nem igaz, hogy a humanisták által egy purista nyelv- és stílusfelfogás jegyében lenézett, a protestáns és felvilágosodott történetírás által „sötét”-nek bélyegzett középkor megszakítja a római kultúra hagyományát. E balhítet az emlékek ismeretével áttörték már azok, akik bizonyos kolostor-centrumokban (Tiraboschi), egy laikus iskolahagyományban (Muratori, Giesebrecht), kivételes előfutárok műveltségében (Bartoli), az írországi elszigetelt és később szétsugárzó hagyományban (Roger, Raby) nyomozták egyes klasszikus auktorok ismeretének továbbélését. Oszam pedig már a latin műveltség folyamatoságát vizsgálta a középkori olasz iskolázás történetében. E folytonosság bizonyítására gyűjt V. adatokat az egész középkori olasz művelődés területén.

Az irodalomban V. Paulus Diaconus, Liutprand és S. Pier Damiani munkáinak tárgyalása köré csoportosítja érveit, melyekből kitűnik, hogy a klasszikus auktorok és retorika, valamint a római jog ismerete számos filológiai párhuzammal bizonyíthatóan sokkal általánosabban voltak elterjedve, mintsem ez izolált centrumokkal magyarázható volna. V. e tény okait keresve, részletes vizsgálat során kimutatja, hogy az északolasz városi gócpontokban a latin műveltség szívósabban élt tovább, mint a pusztításnak különösen kitett kolostorokban, sőt, hogy Róma művelődést tovább sugárzó erejét a „minuscola romana”-nak Sickel és Federici által kimutatott használata a városokban világosan bizonyítja. A bobbioi kolostor könyvtárának X. századi jegyzékében szereplő latin auktorok sem az alapító Szt. Columbanussal Írországból, hanem a városi gócpontokból kerültek oda. A legújabb olasz jogtörténeti kutatás (Del Giudice, Mengozzi) eredményeiből az is kiderült, hogy a 643-i rotarii ediktumban s általában a felsőolaszországi longobard és frank jogszolgáltatásban meg közigazgatásban a „lex romana quae omnium est generalis” folytonossága a VII—XI. századokban nem kétes. A szótagrövidítésen alapuló római gyorsírás is így élt tovább a paviai palatiumi iskola gyakorlatában.

A püspöki kúriák viszont továbbra is a Lateránhoz igazodnak. A „Liber diurnum pontificum romanorum”, mely legalább három egymásra következő korba tartozó levélcsoportot mutat fel, a Codex Carolinus és a 7172. sz. vatikáni kódexben fennmaradt himnuszgyűjtemény arról bizonykodnak, hogy a lateráni schola cantorumban a klasszikus grammatikát és az auktorokat, melyekből gyakorlatképen „opus musivum”-okat varrtak össze a növendékek, elég jól ismerték. Viscardi Meillet-vel vallja, hogy a középkori latinság nem is egyéb, mint „a klasszikus latin, melyet a közlatin befolyása erősen módosított”, s bár az utóbbi mind erősebben érvényesül, az iskolák által ébrentartott hagyomány mindvégig a klasszikus latin követésére való

törekvés maradt. Klasszikus latin hagyománynak azonban a középkor mást tudott, mint a humanisták, akik kevés kiválasztott auktorból szűrték le purista stíluseszmenyüket. Az isidorusi stílus ékítményei és ritka szavak használatába burkolózó homálya, a periódusnak bizonyos ritmikai formulák szerint való zárása („cursus planus, tardus, velox”) végignyomozhatók a középkori diplomatika, levélírás és legendaszerzés emlékein. Viscardi kísérletet tesz, hogy ezek alapján megrajzolja stíluskritikai, hagiográfiai, paleográfiai vizsgálatok érvényesítésével a számos városi műhelyközpontnak és sugárzási körzetének térképét. A helyi tradíciókat mindenütt összefogja az a törekvés, hogy az allegorikusan értelmezett klasszikus auktoroktól eltanult stiláris díszítésekkel és retorikai fogásokkal ékesítsék írásaikat. Ezek tehát a retorikai iskolák közös tanítási anyagát képezték.

A középkori latinságból fejlődnek ki azután szervesen a román nyelvek és irodalmak. Viscardi a leghatározottabban foglal állást az ellen a romantika jegyében fogant két elv ellen, mintha a román nyelvek csak a vulgáris latinból, irodalmuk pedig csupán a népi talajból nőttek volna ki intuitív spontaneitással. Megmutatja, hogy az előbb körvonalazott iskolai hagyomány is folytatásra talál bennük. A lateráni iskolázt és klerikálisok közt divó goliardikus költészet áthatalása a népnyelvi verselésre és tavaszdícséreteire kézenfekvő (De Bartholomaeis). De a chanson de geste, az Artus-regény és a trubadurköltészet szerzői is iskolai műveltséggel rendelkező emberek. Hogy nem volt szigorú elkülönülés egyházi-iskolai műveltség és laikus népi irodalom között, mutatja az a tény, hogy a XIII. századi apostoli könyvtár szívesen helyt ad a chanson de geste és az Artus-regény feldolgozásainak. Még világosabb a laikus irodalom és iskolai műveltség összefüggése. A trubadurok szerelemfelfogása, mint motívumról motívumra kimutatható, Ovidiusból öröklődött, technikájuk az iskolában elsajátított retorika nyomait árulja el, ahogyan ez nyomozható az Artus-regények technikájában is. Végül a román irodalmak középkori verselése is az iskoláktól áthagyományozott latin verselésben gyökerezik (D'Ovidio).

A „sötét középkor” tehát nem szakította meg a latin-római műveltség folyamatosságát, hanem épp ellenkezőleg a maga módján tovább plántálta azt, mégpedig nem elszigetelt centrumok, hanem a városi iskolák, kúriák, műhelyek révén. Rajtuk keresztül kerül az át a román nyelvek meginduló irodalmába.

Viscardi könyve annak a két nagy mesternek, Giulio Bertolinak és Vincenzo De Bartholomaeisnek iskolájából került ki, akiknek a munkáját ajánlja. Az általa nyújtott szellemtörténeti kép kiegészíti az előző Origine-kötet gazdag adattárát, de nem helyettesíti, s ha a módszer alkalmazásában gyakran egyenetlen és hézagos is, ha állításai a részletekben olykor nem látszanak is elég szilárdan alátámasztottaknak, tele van új és termékeny kezdeményezésekkel.

Koltay-Kastner Jenő.

Les origines de la littérature italienne constituent un problème très captivant pour les chercheurs. Le récent volume de M. Vallardi s'efforce de battre en brèche un préjugé historique profondément enraciné dans l'histoire littéraire, la croyance à un hiatus séparant l'humanisme du monde antique. En s'appuyant sur de nombreuses citations tirées des oeuvres des écrivains d'Italie du moyen âge et d'observations relatives à l'histoire de l'écriture ainsi qu' à l'histoire du droit, il démontre la

survivance et la continuité de la culture romaine en Italie; mieux encore, selon l'auteur les poètes et écrivains cultivant le vulgaire devaient aux traditions romaines une grande partie de leur culture littéraire. Le livre de M. Vallardi est un beau monument de l'activité critique de l'école de Bertoni et de De Bartholomaeis. Eugène Koltay-Kastner.

G. Bertoni—Fr. A. Ugolini: *Prontuario di pronunzia e di ortografia.* Róma, 1939. E. I. A. R. 414 l.

Kevés országban okoz annyi nehézséget az egységes köz- és irodalmi nyelvi kiejtés megteremtése, mint Itáliában, hol a még mindig igen eleven nyelvjárások az artikulációs bázisra erősen rányomják bélyegüket. Évszázadokon át a „toscanità”, a szép toszkánai kiejtés volt a nyelvhelyességi norma, melyre mint legfőbb kritériumra minden olasz büszkén hivatkozott. Bertoni bevezetése (L'asse linguistico Roma-Firenze) most arról győz meg, hogy a modern Olaszország életének központja, Róma szintén részt kér a nyelvhelyességi norma földrajzi elhatárolásából: „si deve... allargare il problema e tener conto non soltanto di Firenze, ma pure di Roma...” (10. l.). Nem a római dialektus, az ismert „romanesco” normává emeléséről van szó, hanem arról, hogy amint a művelt Párizs nyelve a francia nyelvhelyesség mintája, úgy Olaszországban is mintává kell, hogy váljék „la lingua colta romana”. Bertoni azonban világosan látja, hogy a múlt nagy hagyományával mégsem lehet egyszerre szakítani, s ezért nyelvhelyességi szótárában mindenütt feltünteteti nemcsak a római, hanem mellette a hagyományos firenzei kiejtést is, persze annak a hangsúlyozásával, hogy kívánatos a római ejtészváltozat elterjesztése. A reform még így is meglehetősen mélyen nyúl bele a klasszikus nyelvhelyesség kérdéseibe, hiszen pl. a két magánhangzóközi -s-nek állandó zöngétlen ejtését kívánja, holott ismeretes, hogy Firenzében szinte szavak szerint oszlott meg a zöngétlen sz és a zöngés z hanghasználat (v. ö. G. Malagoli: *Ortoepia e ortografia italiana moderna*, 76. kk. l.). A bevezetés erősen hangsúlyozza a zöngétlen hang általánosításának szükségét: „forse un giorno potrà avvenire in Italia... quel che è avvenuto in Spagna, cioè l'assordimento di tutti gli -s- intervocalici. La lingua nazionale ha sede in tutta la Pensiola e oggi ha il suo centro d'irradiazione a Roma (47. l.). Persze „i pronostici non sono ammessi in sede scientifica” (u. o.).

Rendkívül nagy gonddal tárgyalják a tudós szerzők a nyílt és zárt e és o használatát, s külön táblázatban állítják össze a firenzei és római ejtés idevágó eltéréseit (34. kk. l.). E gondosságra valóban nagy szükség van, hiszen — mint V. Pisaninak egyik legújabb ismeretése bizonyítja (*Archivio Glottologico Italiano*, 1939, 157—9. l.) — még olasz nyelvészek is gyakran követnek el e téren durva tévedéseket. Érdekes egyébként, hogy Malagolihoz képest Bertoniék nem egyszer másképp állapítják meg az e és é használatát (pl. Malagoli: *ginépro*, 56. l. ∞ *Pront.*: *ginépro*, 184. l., stb.).

A bevezetés jól tagolt, rendkívül világos fejezetekben igazít útbá a mai olasz nyelvhasználat minden vitatható kérdésében, s így szerencsésen egészíti ki Bruno Migliorini tanulmányait (*Lingua contemporanea*), melyek a mai olasz nyelv krízisét inkább csak konstatálják, de nem vezetnek praktikus nyelvhelyességi normák kialakítása felé. A példák számát persze tetszés szerint lehetne növelni; a külön hangzóként ejtett *ai* példái közé (*Zaira, aita, faina*, 17. l.), odakívánczik *Aida* neve is, mely feltétlenül három szótagra bomlik. Megközelítően teljes

és igen jól használható a szójegyzék is; a tulajdonnevek közé felveendő *Pannonia*, *Budapest* (az olaszok hosszú u-val ejtik), valamint nemcsak *Romania*, de *Rumania* is (s vajjon *romeno* mellett nem jogosultabb-e *rumeno*?), *Bolzano* nevének ejtését, Bertoniéktól eltérően, zöngés z-vel ajánlja Angelico Prati (*Lingua Nostra*, 1940, 24 l.).

Gáldi László.

Questo „Prontuario di pronunzia“, dovuto a due eccellenti professori dell'Università di Roma, getta una luce particolarmente viva sulle differenze che separano la lingua colta romana da quella fiorentina, e fa prevedere la possibilità di un asse linguistico Firenze—Roma che servirà di transizione alla predominanza definitiva della parlata di Roma, perché la Capitale deve essere, secondo gli autori, non solo „sintesi di pensieri“, ma anche „sintesi di lingua“.

Ladislao Gáldi.

Társasági ügyek.

A Budapesti Philologiai Társaság LXV. évi rendes közgyűlése

a) Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaság 1940. évi január hó 24-én tartott LXV. rendes közgyűléséről.

Elnök: Dr. Eckhardt Sándor.

Jegyző: Dr. Pukánszky Béla.

Jelen vannak: Alföldi András, Alszegehy Zsolt, Balogh József, Bárczi Géza, Bariska Mihály, Bassola Zoltán, Bielek Dezső, Brisits Frigyes, Csengery János, Dercsényi Móric, Dobrovits Aladár, Édes Jenő, Egry Gyula, Elek Oszkár, Esztergomy Ferenc, Fábíán István, Finály Gábor, Förster Aurél, Friedreich Endre, Friml Aladár, Fest Sándor, Gaál László, Gábor Ignác, Galamb Sándor, Garda Samu, Grabits Lajos, Gráf András, Gréb Gyula, Hajnal István, Happ József, Keményfi János, Heinlein István, Heller Bernát, Horváth Endre, Horváth Károly Antal, Irsik József, Ivánka Endre, Jirka Alajos, Juhász Ervin, Kardos Tibor, Kárpáti Győző, Karsai Géza, Kemenes Illés, Kerecsényi Dezső, Kiss Aladár, Kiss Béla, Kniezsa István, Koncz Irén, Kornis Ferenc, Koszó János, Kovács Gyula, Kövendi Dénes, Král Rudolf, Kundt Ernő, Kunszeri Gyula, Lám Frigyes, Láng Nándor, Lazicius Gyula, Lengyel Miklós, Losonczy Zoltán, Lux Gyula, Madzsar Imre, Magyaryné Techert Margit, Marót Károly, Máté Elek, Máté Lajos, Melich János, vitéz Mészáros Ede, Mező Ferenc, Módi Mihály, Moravcsik Gyula, Moravek Endre, Nagy József Béla, Nagy Ferenc, Nagy Lajos, Nyitrai Nagy László, Nagy Pál, Nemes Tivadar, Németh Gyula, Németh Sándor, Ortutay Gyula, Oroszlán Zoltán, Országh László, Pais Dezső, Pápa István, Papp Ferenc, Paulovics István, Pázmán József, Perényi József, Petrich Béla, Petz Gedeon, Pintér Jenő, Pittroff Pál, Pongrácz Aladár, Pornai Gyula, Pröhle Vilmos, Pruzsinszky János, Pukánszky Kádár Jolán, Rados Tamás, Rédey Tivadar, vitéz Réz Henrik, Sötér István, Sági István, Salamon Károly, Schwartz Elemér, Semjén Elemér, Sipos Lajos, Sipőtz Pál, Solymossy

Sándor, Staud Géza, Szabó Miklós, Szász Károly, Szegő Albert, Szemkő Aladár, Szerb Antal, Szidarovszky János, Szigeti Pál, Szinnyi Ferenc, Tamás Lajos, Tomasz Jenő, Tóth László, Thienemann Tivadar, Travnik Jenő, Trócsányi Zoltán, Trombitás Gyula, Várdai Béla, Vass Árpád, Vayer Lajos, Vézner Károly, Viszota Gyula, Wagner József, Waldapfel Imre, Waldapfel József, Zambra Alajos, Zibolen Endre, Zigány Miklós, Zimányi Dániel, Zombory János, Zolnai Béla, Zsigmond Ferenc és Zsirai Miklós.

1. *Elnök* üdvözlí a megjelenteket, és megnyitó beszédében rámutat a Társaság által ápoltt és őrzött szellemi értékekre nemzeti és európai szempontból. Ezeknek az értékeknek ma, a gyökeres változások és gyors átalakulások korában nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk, mint valaha.

2. *Szabó Árpád* felolvassa „Görög történetírás és novellisztika” című tanulmányát. Elnök indítványára a közgyűlés az előadónak köszönetet mond.

3. *Pukánszky Béla* bemutatja titkári jelentését. A közgyűlés a jelentést tudomásul veszi, köszönetet mond a Magyar Tudományos Akadémiának, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak a Társaság támogatásáért, és a titkárnak működéséért.

4. *Travnik Jenő*, a számvizsgáló-bizottság elnöke előterjeszti a számvizsgáló-bizottság jelentését. A jelentés szerint a Társaságnak 1939-ben 7548.75 P bevétele és 7091.98 P kiadása volt. A közgyűlés a jelentést tudomásul veszi. Lelkes István pénztárosnak köszönetét fejezi ki működéséért, és az 1939. évre a felmentést megadja. Lelkes István pénztáros előterjeszti az 1940. évi költségvetést, mely 11.100.— P bevételt és ugyanannyi kiadást irányoz elő. A közgyűlés a költségvetést elfogadja.

5. *Elnök* elrendeli a szavazást a számvizsgáló-bizottság és a választmány megújítására, a szavazatok összegyűjtésére Wagner József és Gáldi László választmányi tagokat kéri fel és a szavazás idejére a közgyűlést felfüggeszti.

6. Elnök újból megnyitja a közgyűlést és felkéri Wagner Józsefet, hogy tegyen jelentést a szavazás eredményéről. A jelentés szerint beadatott összesen 39 szavazat. 39 szavazattal a közgyűlés a számvizsgáló-bizottság tagjaivá Travnik Jenőt, Nagy Ferencet és Bariska Mihályt választotta meg. Választmányi tagokká ugyancsak 39 szavazattal a következők választottak meg: Alföldi András, Alszegehy Zsolt, Antal Imre, Balogh József, Bárczi Géza, Belohorszky Ferenc, Birkás Géza, Császár Ernő, Egry Gyula, Fest Sándor, Förster Aurél, Friml Aladár, Gabriel Asztrik, Gáldi László, Gálos Rezső, Garda Samu, Gulyás József, György Lajos, Gyulai Ágost, Hankiss János, Heinlein István, Horváth Endre, Horváth János, Ivánka Endre, Kardos Tibor, Karsai Géza, Kemenes Illés, Koltay-Kastner Jenő, Koszó János, Kövendi Dénes, Kristóf György, Lám Frigyes, Magyariné Techert Margit, Marót Károly, vitéz Mészáros Ede, Módi Mihály, Molnos Lipót, Moravcsik Gyula, Pap Károly, Papp Ferenc, Prácser Albert, Pröhle Vilmos, Pukánszky Kádár Jolán, Rados Tamás, Schmidt Henrik, Schwartz Elemér, Staud Géza, Szabó Miklós, Szidarovszky János, Szinnyi Ferenc, Tamás Lajos, Thienemann Tivadar, Tomasz Jenő, Vayer Lajos, Vektorisz József, Wagner József, Waldapfel József, Zlinszky Aladár, Zolnai Béla, Zsigmond Ferenc.

7. Elnök üdvözlí a megválasztottakat, a jegyzíkönyv hitelesítésére felkéri Horváth Endre és Moravcsik Gyula választmányi tagokat, és a közgyűlést berekeszti.

Kelt Budapestén, 1940. évi január hó 24-én.

Dr. Pukánszky Béla s. k.
I. titkár.

Dr. Eckhardt Sándor s. k.
elnök.

Hitelesítik:

Dr. Horváth Endre s. k., Dr. Moravcsik Gyula s. k.

b) Titkári jelentés.

Tisztelt Közgyűlés! Társaságunk elmúlt munkaesztendeje hű tükörképe volt az egyetemes magyar élet hullámzásának. Az európai helyzetből adódó gazdasági bizonytalanság, a szükség-parancsoltá védelmi készség Társaságunk szűkebb életében is éreztette hatását. Katonai szolgálatra bevonult fiatalabb tagtársaink többször kénytelenek voltak bejelentett felolvasásaikat lemondani, a tagdíjak is a szokottnál nehezebben folytak be, és a rendkívüli helyzettel járó kormányintézkedések is kisebb-nagyobb feladatok elé állították Társaságunk elnökségét. A nehéz viszonyok ellenére nyugodt lelkiismerettel és hálás elismeréssel munkatársaink iránt, elmondhatjuk, hogy becsületesen dolgoztunk. Társaságunk folyóirata, az „Egyetemes Philológiai Közlöny”, az elmúlt esztendőben is az maradt, ami a szellemi élet legzavartalanabb éveiben volt: a magyar tudományos élet egyik legjelentősebb szerve. Magas színvonala, változatos tartalma egyre több érdeklődőt és barátot szerez Társaságunknak. A Közlöny kitűnő irányítása elsősorban a két alelnök-szerkesztő, Huszti József és Eckhardt Sándor érdeme; önzetlen, minden ellenszolgáltatás nélkül végzett, fáradtságot nem ismerő munkájukkal az egész magyar tudományos világ elismerésére és Társaságunk őszinte hálájára szolgáltak rá. De hálás elismerés illeti meg Társaságunk másodtitkárát, Jirka Alajost is, aki a szerkesztés technikai teendőit végezte lelkiismeretes odaadással.

Felolvasó-üléseink keretében az elmúlt évben sikerült Társaságunk munkakörét csaknem teljesen felölelő változatosságot biztosítanunk. Közgyűlésünkön kívül az év folyamán hét felolvasó-ülést tartottunk. Január havi közgyűlésünket a visszacsatolt Felvidéknek szenteltük: Társaságunk elnöke, Láng Nándor megnyitó beszédében Marcus Aureliusnak, a nagy római filozófus-császárnak az ősi magyar föld egysége mellett szóló tanúságtételéről emlékezett meg; utána Knieza István „A cseh nyelv a Felvidéken”, Pukánszky Béla pedig „Magyar-német szellem a Szepességen” c. tanulmányát olvasta fel. Februárban Gáldi László „Az oláh verselés görög-olasz gyökerei” és Balázs János „A gazai iskola Thukydides-tanulmányai” címen olvastak fel, márciusban Heinlein István „Megjegyzések Sulla diktatúrájához” és Istványi Géza „A magyarországi középletin filológia” c. értekezései szerepeltek üléssünk tárgysorozatán. Április havában Gábríel Asztrik „A Pozsonyikódex eredeti kézírata” és Borzsák István „Martialis, a római öntudat költője” címen tartottak előadást; májusban Horváth Endre „Újgörög könyvek Magyarországon” és Harmatta János „Forrástanulmányok Herodotosz Skythikájához” címen olvastak fel. Októberi ülésünk tárgyai Ivánka Endre „Konstantin császár kereszténysége és a Hagia Sophia” és Gál István „Angol-magyar szellemi érintkezések a XVI.

században" című dolgozatai voltak. Novemberben Balogh Károly „Martialis és a régi Róma topográfiája" és Koczogh Akos „Stefan George és a görög szellem" c. tanulmányaikat mutatták be. Végül december havi ülésünkön Tomasz Jenő „A Guillaume Budé-Társaság és a klasszika-filológia" c. beszámolóját olvasta fel és Staud Géza „Racine dramaturgiája" címen emlékezett meg a nagy francia drámaíróról születésének háromszázados évfordulóján. Felolvasó-üléseinket tagtársaink és a közönség általában öröndetes érdeklődéssel fogadták.

Társaságunk anyagi helyzetéről a számvizsgálóbizottság jelentése nyujt tájékoztatást. A tagdíjak befizetése — mint már megjegyeztük — nehezen és egyenlőtlenül folyt, hátralékos és késedelmesen fizető tagjaink száma igen nagy. Tisztelettel kérem tagtársainkat, hogy a súlyos gazdasági helyzetben is tartsanak ki mellettünk és pontosan tegyenek eleget tagdíjfizetési kötelezettségüknek, hiszen Társaságunk akcióképessége, főképen folyóiratának további fejlődése a Társaság anyagi erejétől, s így tagjaink áldozatkészségétől függ. Jóltevőink közül első-sorban a vallás- és közoktatásügyi minisztériumnak és a Magyar Tudományos Akadémiának kell hálás köszönetünket kifejeznünk; mindkettő jelentős segélyben részesítette Társaságunkat, utóbbi ezenkívül a hagyományos készséggel engedte át heti üléstermét felolvasó-üléseink számára.

A halál az elmúlt évben erősen megritkította tagtársaink sorait. Legnagyobb halottunk XI. Pius pápa, még mint Achille Ratti Társaságunk tiszteleti tagja. Róla márciusi felolvasó-ülésünk elején Társaságunk elnöke tartott szép, a nagy halott nemes szelleméhez méltó megemlékezést. Örökre elhagyott bennünket Társaságunk egy másik tiszteleti tagja is, Werner Adolf, a cisztercita rend zirci főapátja; alapos szakképzettségről tanúskodó dolgozataival, „Goethe és Kármán", „Kisfaludy Sándor levéltregénye" méltán keltett figyelmet. Társaságunk munkájában, amíg hivatalos elfoglaltsága engedte, élénken résztvevett, folyóiratunk tevékeny munkatársa volt, később pedig, magas rendi méltóságában nemes adományaival is támogatta munkánkat. Elhunyt a magyar irodalomtörténetírók érdemes nesztora, Badics Ferenc; sokáig, gazdag munkásságát itt nem ismertethetjük, csak megemlítjük mintaszerű filológiai módszerességgel készült Gyöngyösi- és Bajza-tudósunk haláláról a folyó évről szóló beszámolómban emlékezem majd meg, mert már 1940-re esik. Elvesztettük még régi, évtizedeken át hűséges tagtársainkat, Köblös Samu gimn. igazgatót, Perényi József piarista és Fejér Adorján Géza cisztercita-rendi tanárokat. Halottaink emlékét kegyelettel fogjuk megőrizni.

Tisztelt Közgyűlés! Következő munkaévünk előreláthatólag fokozott munkát, nagyobb igyekezetet, súlyosabb áldozatokat követel tőlünk. Minden erőnkkel azon kell lennünk, hogy az elődeinktől kapott nagy értékeket, Társaságunk több mint hat évtizedes hagyományait csorbitatlan épségben adjuk át az utánunk jövőknek. Ha nehéz napokat kell átelnünk, gondoljunk Társaságunk gazdag multjára, gondoljunk arra, hogy Társaságunk célkitűzéseit tekintve egyedül áll a magyar tudomány nagy munkaközösségében. Tudományos társaságaink között egy sincs, mely a Budapesti Philológiai Társaság funkcióját és munkakörét akár csak részben is kielégítő módon át tudná venni. Az egész magyar tudománnyal szemben viselt felelősségünk teljes tudatában kell tehát örködnünk azon, hogy Társaságunk munkafolytonossága meg ne szakadjon. Ha mindnyájan összefogunk, tisztességgel meg-

felelhetünk a reánk rótt nagy feladatnak: ezzel az érzéssel kérem a közös munkában Társaságunk minden rendű tagjának támogatását. Tisztelettel kérem, méltóztassék titkári jelentésemet tudomásul venni.
Pukánszky Béla, I. titkár.

Az irodalmi műfajok.

— Beszámoló a III. irodalomtörténeti kongresszusról. —

A budapesti (1931) és amsterdami (1935) kongresszus után 1939 tavaszán Lyonban rendezte az irodalomkutatók III. kongresszusát a Nemzetközi Irodalomtörténeti Bizottság. Ezúttal is olyan általános témát tűzött maga elé, amelynek nyilvános megvitatása közérdek s tisztázása a korral haladó történetírás alapfeltétele. Budapesten az irodalomtörténet módszerei körül folyt parázs vita, Amsterdamban az irodalomtörténet korszakai (s mögöttük az irodalmi áramlatok, az -izmusok) álltak az érdeklődés központjában, Lyonban pedig az irodalmi műfajokra került a sor. Mint eddig minden kongresszus, ez is az iskolás poétika felszínéről a világnézet legmélyebb mélységeibe szállt le s fenekestül fölkaparta az irodalmi alkotás egész problematikáját.

A műfaj kérdése különösen alkalmas a vita elmélyítésére, de megtermékenyítésére is. A műfaj valami viszonylag kézzelfogható keret, — sokkal kézzelfoghatóbb, mint a korszak! — de azért nem merev sablon, aminek nem volna érdekessége az irodalmi alkotás keletkezése és mélyebb értelme szempontjából. Mintegy középen áll az egészen érzéseink alá eső „külső forma“ (pl. szerkezet, versforma stb.) és az alkotás indító mozzanatai (pl. ihlet, intuíció, alaphangulat, alapeszme stb.) között.

Ez magyarázza egyfelől a téma iránt megnyilvánuló igen nagy érdeklődést,¹ másfelől a vita úgyszólván filozófiai gyökérverését. Különösen a középkorkutató Gustave Cohen s a többségi véleményt megszerencsésebben fogalmazó Pierre Kohler jó előre figyelmeztetik a kongresszust, hogy az alapvető kérdés ez: van-e műfaj, vagy nincs? Realisták legyünk-e vagy nominalisták, mint a középkor bölcselei? Ebben a harcban csekély kivétellel minden felszólaló résztvevő s kifejezte a felfogások skálájának csaknem minden árnyalatát. A skála egyike végletében a „józan“ realisták álltak, akik a műfajt erején és hatásán mérhető valóságnak tartják; a másik végletben a romantikus irodalom-szemléletnek Benedetto Croce új erőre kapott folytatói a művész nevében megvetéssel utasították el a műfaj létének és jelentőségének még a gondolatát is, vagy legfeljebb az epigonokra s a törpe tehetségekre nézve ismerték el (Zaleski, Siciliano, Etienne). Volt olyan álláspont is, hogy a műfajra nem is az írónak van szüksége, mégcsak nem is a kritikusnak és a tudósnek (akit különben e kritikusokból és tudósokból álló előkelő társaság kemény szigorral kezelt),² hanem a közön-

¹ A háború alacsonyán lógó felhői sem riasztották vissza a vendéglátó franciák hívására Lyonba utazó németeket, lengyeleket, magyarokat, belgákat, svájciakat, hollandusokat, olaszokat, jugoszlávokat.

² Dicséretes önmegtartózkodással, — de elfelejtkezvén arról, hogy az újabb szemlélődések az irodalmi élet szétválaszthatatlan egységében összeforrvá szinte homogénnek mutatják az író, a kritikus, a tudós, néha az olvasót is.

ségnek. S üdítően eredeti volt a mindig elmés Servais Etienne liége-i professzor vezérmotívumának³ az a változata, hogy az egyetemi *tanításra* hivatkozva foglalt állást az állítólag pedagógiai értékű műfajtan ellen, hangoztatván, hogy tanítványainkkal éreztetnünk kell, hogy minden mű valami egészen új, önmagában zárt s semmihez sincs szorosabb köze. Nincs „vígjáték“, nincs „molière-i vígjáték“, csak „Tartuffe“ van és „Tudós nők“, meg „Képzelt beteg“ és így tovább...

Az orosz „formalizmuson“ nevelkedett lengyel kutatók is erősen hajlottak „a művész szabadsága“ tisztán romantikus, vagy „l'art pour l'art“-szerű felfogása felé.⁴ Ezt a szabadságot pedig nincs miért félteni a műfajtól, a műfaj-fogalomtól meg még kevésbbé.

Mint valamennyi kongresszusunkon, a lyoni is hamar kialakult az úgynevezett „elméleti“ problémák elvi ellenségeinek kicsiny és inkább csöndes, de időnkint makacsul ellenálló csoportja, akik érzik a kongresszus rendezőinek igazát: az alapkérdések tisztázásának időszzerűségét s nevelésük, foglalkozásuk⁵ mégis tiltakozik ellene. Jelen vannak, vitáznak, védik az elhagyott oltárt, amelyet nem támad senki, s a szűkebb álláspontot, amely őket is feszélyezte, de már beletörődtek. Az amsterdami kongresszuson a francia tudomány egyik jelese fejezte ki nagyon udvariasan azt a véleményét, hogy „lehet, hogy más irodalmakban van jelentősége és nehézsége is a korszakbeosztásnak, de az ő általa tanulmányozott idegen irodalomban mindez rendkívül egyszerű, szinte problémamentes“. A lyoni kongresszuson is akadtak felszólalók, akik a műfajok örökölt meghatározását annyira megszokták, hogy nem akarták észrevenni a felosztási alapok zűrzavarát, ami a műfaj ellen eddig is hangulatot keltett — és joggal. Nem akarják meglátni, hogy a műfaj annyira féltett tekintélyét csak azzal lehet fenntartani, hogy minden eszközzel igyekezzünk igazolni a műfajoknak mint „viszonylag legjobb részletmegoldásoknak“ jelentőségét. Bizonyos formák fennmaradtak száz és ezer éveken keresztül; lángelmék is éltek velük. Véletlen volt-e ez? vagy darwini kiválasztódás? Megfelelnek-e örök emberi „attitűdöknek“, a lelki kielégülés bizonyos irányainak?⁶

³ A *Défense de la Philologie* szerzője egyben a modern szöveg-magyarázat egyik legeredetibb mestere is. Az egyes mű magyarázata és teljesebb élvezése nézete szerint az irodalomtudomány egyetlen célja. Egyfelől tiszta pozitivistá, másfelől minden körülmények között részletmegoldásoknak⁴ az irodalmi alkotás elvi kérdéseinek szemléletétől a történelmi szemlélet elhomályosodásától fél

⁴ Grabowski a lengyel irodalomszemléletről adott érdekes körképében, Zaleski a kritikáról szóló szellemes előadásában s még Kridl is a lírai alkotások beosztásában. Sokszor közel áll hozzájuk a belgrádi Marković is.

⁵ Pl. munkájuk szoros értelemben vett filológiai vagy történeti természete.

⁶ L. a kongresszus bevezető előadását: J. Hankiss: *Les genres littéraires et leur base psychologique*. — V. ö. még: *Az irodalmi műfajok*. Debreceni Szemle, 1939.

A vitát érdekesebbé és a félreértéseket izgalmasabbá tette az a minden kongresszusunkon nyilvánvalóbbá váló tünet, hogy az irodalomtörténet terén számbajövő nemzeteknek ma már mindenütt többé-kevésbé zárt, „nemzeti” hagyományuk van, ami főképp azt jelenti, hogy bizonyos idegen irodalmakat ismernek, másokat futólag vagy egyáltalában nem, s ez áll irodalomelméleti műveltségükre is. Egészen másképp mérlegeli a balladát egy francia vagy olasz kutató, mint egy angol vagy egy középeurópai. A történeti regény lehetőségeit sokkal teljesebben értékelheti az, aki Kemény Zsigmondot ismeri, mint az, aki ma is úgy látja, hogy a történeti regény „romantikus” műfaj, sőt „faux genre”. Érdekes volt látni, hogy a felhozott példák mennyire másképp színezték az elméleti fölismerést is. A szlávok sokszor gondoltak orosz regényre, a svájciak és franciák angolra; ilyenkor a többiek kissé bizonytalanul tekintettek maguk elé, abban a meggyőződésben, hogy az, ami nem áll saját kutatásaik mindennapos központjában, kevésbé jelentékeny elméleti következtetéseket is enged meg. Legjellemzőbb volt e tekintetben az a rövid vita, amely az óda és az elégia körül fejlődött ki. Nem egy francia tudós nem tudta elhinni, hogy a klasszikus irodalmakból örökölt megállapítás, hogy ezt a két műfajt csak a strofikus és osztatlan szerkezet különbözteti meg, más nemzetek poétikájában már régen nem lényeges s magában a francia irodalomban is van ezzel a dogmával ellentétes gyakorlat.

Kurt Wais tübingai professzor a nemzeti különbségeket, a nemzeti jelleget négy drámai hagyományon vizsgálva, erősebb nyomatékot adott ennek a felismerésnek.⁷

Abból a helyes megállapításból kiindulva, hogy a folyamatot kezdő és végső stádiumában különösen kedvező körülmények között tanulmányozhatjuk, Paul Van Tieghem, a Bizottság alelnöke a történeti regény és a falusi regény keletkezéséről, Raymond Lebègue a misztériumdrama csődös bukásáról, Zolnai Béla a ballada túlméretezett diadaláról s elsőkélyesedéséről rajzolt nagyon tanulságos képet.

Herbert Cysarz, a kongresszus egyik alelnöke⁸ a töle megszokott mélységretörékvéssel mutatott rá arra, hogy műfajok mindig keletkeznek, s Paul Van Tieghem szellemes pohárköszöntőjét az „elfeledett” műfajnak, a tósztnak szentelte. Vannak-e félműfajok? a küszöb előtt összeomló műfajjelöltek? — és hol ez a küszöb? A műfajcsoportok-e az igazi műfajok?⁹ És a „forme fixe” átmenet-e igazi, hangulatilag vagy „tartalmilag” meghatározható műfajba, amint azt a szonett körül támadt vita sejtette?¹⁰ Hogy kell elképzelni a műfajok autonómiáját? Egymást részint elfedő körök-e? Vékony kéreg választja-e el őket, amelyen keresztül folytonos az átszivárgás? — Vagy fémszelencébe vannak zárva, mint örökre különálló tartalmak?

⁷ *Die nationalen Typen des neueren Dramas*, etc. Helicon, II. köt. 2—3. sz.

⁸ A másik Gustave Charlier volt, míg az elnöki széket Wladyslaw Folkierski töltötte be. H. Cysarz előadásának címe: *Die gattungsmässigen Form-Möglichkeiten der heutigen Prosa* (Helicon, u. o. 169. l.).

⁹ U. o. 119. s. 11.

¹⁰ U. o. 126, 128. l.

A hozzászólások közül különösen érdekesek voltak: M. Koskoé, aki azt vitatta, hogy a történeti regény voltaképpen az időben visszahelyezett társadalmi regény; — G. Lafourcade-é, aki szerint a lírikus a — legkevésbé „őszinte“ minden írófajta között, mert legtöbb pózt, „álarcot“ kell fölvennie; — M. Cottazé, aki a misztérium és az azt látszólag folytató vallásos tragédia között húzott határt stb.

Ezek a kérdések is sok vitát kavartak. S a viták látszólag éles ellentétei nevelő, egységesítő hatással voltak valamennyiükre. A kongresszus nem juthatott el dogmatikus megállapításokig, nem is volt ez a célja. De világnézeti, lélektani és történeti párhuzamosainkról bizonyossággal érezhettük, hogy érvényes rájuk valami magasabb euklidesi tétel s a távolban kétségkívül találkozunk.

Ezt a találkozást kell előmozdítani az irodalomtörténeti terminológia egyeztetésére vonatkozó munkálatoknak, amelyeket a Bizottság megkezdett.¹¹ Örvedetes, hogy a Bizottságban, illetve a kongresszuson a helyzeténél fogva nemes és szívós eklekticismusra utalt magyarság aránytalanul nagy szerepet játszhatott. Zolnai Béla és Thienemann Tivadar részvétele a kongresszuson az a tény, hogy a kongresszus aktái a Debrecenbe megjelenő *Helicon* kiadásában váltak hozzáférhetővé a szakkörök számára, a magyar kutatók bizonyára egyre nagyobb tömegeit nyerek meg a közös munkának, amelyből nemzeti irodalmunkra is annyi nyereség származott és származhatik.

Hankiss János

Jean Hankiss rend compte du IIIe Congrès international d'Histoire Littéraire qui a eu lieu à Lyon, au printemps 1939, et dont les actes viennent d'être publiés par Helicon, organe placé sous les auspices de la Commission Internationale d'Histoire Littéraire Moderne. Les Communications et les débats témoignent du progrès de plus en plus rapide de la collaboration des savants, appartenant aux nations et aux écoles les plus diverses, en faveur de l'harmonie ou, tout au moins, de la connaissance mutuelle des principales prises de position sur le terrain des idées générales. Cette nouvelle bataille des „réalistes“ et des „nominativistes“ a éclairé le problème des genres littéraires des points du vue de la psychologie collective, de l'histoire, de l'utilité pratique et de l'enseignement supérieur. La naissance et la décadence des genres, l'endosmose entre genre littéraire et „forme fixe“, l'utilité et le danger du genre pour le créateur et beaucoup d'autres questions ont reçu des solutions précieuses au cours d'une discussion toujours vive et élevée, présidée par MM. Van Tieghem, Folkierski, Charlier et Cysarz.

Régi magyarországi Horatius-idézetek.

Hajnóczy Iván figyelmét (I. E. Ph. Közlöny 1940, 76.) elkerülte, hogy az első, Szent István ú. n. kisebb legendájában olvasható magyarországi Horatius-idézetre már 1881-ben rábukkant Mátyás Flórián, amint erre Közlönyünk 1936. évfolyamában (183.) utaltam, hozzátéve, hogy

¹¹ U. o. 224. l.

1244 táján Rogerius is idéz, mégpedig az *Ars poeticából*. A kis Szent István-legendából egyébként Bartoniek Emma 1938-ban (Szentpétery *Scriptores* II. 398.) egy második horatiusi idézetet is megemlített, magam pedig arra utalok itt, hogy Ladomér esztergomi érsek egy 1288-i oklevelében (Századok, 1910, 2) az epistolák egy helyét (I, 18, 82) idézi, mint ezt Karácsonyi János (u. o. 24.) észrevette. Ugyanebben az oklevélben (I, a kiadás 20. és 21. sorait) juvenalisi és liviusi idézetek is találhatók. A Bitay Á. idézte 1302-i oklevelet ezek szerint eddigi ismereteink alapján időrendben nem a harmadik, mint négy éve írtam, hanem az ötödik hely illeti meg horatiusi idézeteink között. *Madzsar Imre.*

Beküldött könyvek:

Bárdos, Joseph: La Hongrie dans les encyclopédies françaises (XVIIe et XVIIIe siècles). Études Françaises p. p. l'Institut Français de l'Univ. de Szeged, n° 20. Szeged, 1939; 80 l. (Belül magyar címmel is: Magyarország a XVII. és XVIII. századi francia enciklopédiákban.)

Kitűnő értekezés a franciák magyar képének „ancien régime”-beli forrásairól. Helyesen ismeri fel a szerző az enciklopédiák forrásait részben a latinnyelvű magyar történetírásban, részben a közkezdelt népszerű történetírókban. Jól különbözteti meg a különféle tendenciájú források lerakódásait: hol a Habsburg-párti, hol meg a magyar felkelésekkel szimpatizáló kép domborodik ki, a források színezése szerint. A nagyszámú geográfiai leírások közül hiányzik Don Joseph Vaissette *Géographie historique*-ja (1755), melyet pedig Besse nyei is használt. Végül az igen heterogén anyagból ügyesen kerekíti ki a szokásos magyar-képet, melynek alapvonásai ekkor alakultak ki a legjobban elterjedt munkák alapján. A dolgozatban feldolgozott könyvvanyag igen tekintélyes, de valószínűleg még bővíthető.

Bonkáló Sándor: A rutének. Franklin-Társulat. Budapest (1940); 184 l. (Magyarságismeret).

Boronkay, A. von —: Einführung in das Ungarische. Leipzig, Harrassowitz, 1940, 144 l.

Kellemes alakú és ügyesen szerkesztett magyar nyelvkönyv németek számára. Nem rendszeres, hanem gyakorlati nyelvtan, úgyhogy első látszatra kissé szétszóródik az anyag, melyet a tartalomjegyzék tart össze. Kedves, hogy a szerző saját élményeit teszi bele az olvasási gyakorlatokba. Így a 69. lapon egy kollégiumi mosdóban folyik a beszélgetés, az első összefüggő szöveg pedig így hangzik: „Horváth professzor úr tart előadást. — Milyen ember a professzor úr? Okos ember és jó előadó is; keveset beszél, de sokat mond. A hallgatóság figyel, nem unatkozik senki.” A 96. lapon a Himnusz kivonata helyett talán helyesebb lett volna az első strófa pontos szövegét közölni. A Magyarországon alak mellett jó lenne az általános Németországban alakot is idézni.

Holler András: Verhaeren költészete. Spec. Diss. Fac. Philos. Reg. Hung. Univ. Elisabethinae Quinqueecclesiensis. Pécs, 1940; 40 l.

Jenei Ferenc: Győr a humanizmus korában. Kny. Győri Szemle. 24 l.

Érdekes összeállítás a Győr késő középkori életére vonatkozó művelődési adatoknak. Részletesen ismerteti Salánki Agoston, Zólyomi Benedek, Csúpor Demeter és Gosztonyi János püspök politikai és irodalmi tevékenységét.

Kardos Tibor: Mátyás király és a humanizmus. Franklin, Budapest (1940). Kny. Mátyás-Emlékkönyv, 104 l.

Kerecsényi Dezső: Kölcsény Ferenc. Franklin-Társulat, Budapest (1940); 142 l. (Magyar Írók. Szerkeszti: Eckhardt Sándor).

Lajos Árpád: A magyar nép játéka. Franklin-Társulat (1940); 136 l. (Magyarságismeret).

Lakatos István: A román népdal és irodalma. Kny. Apollo-kt. 10. Budapest, 1939, 15 l.

Mátrai László: Élmény és mű. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1940, 200 l.

(Németh Gyula): A Budapesti Kir. Magy. Pázmány Péter-Tudományegyetem bölcsészeti kar Magyarságtudományi Intézetének működése az 1939/40. tanévben. Budapest, 1940, 17 l.

Pukánszky Béla: Német polgárság magyar földön. Franklin-Társulat, Budapest (1940); 217 l. (Magyarságismeret).

Szigethy Jolán: A Mercure de France és a magyarság. Raoul Chélard. Spec. diss. Fac. Philos. Reg. Hung. Univ. Elisabethinae Quinqueecclesiensis. 187. Pécs, 1940; 78 l.

A dolgozat szerzője arra vállalkozott, hogy a Mercure de France-ban megjelent magyar vonatkozású cikkeket ismertesse s emellett az első csoport „Lettres Hongroises” íróját, Raoul Chélard-t mutassa be, mint Magyarország külföldi ismertetőjét. Szerző az anyag ismertetésén nem igen jutott túl: nem igen ismerte vagy ismerhette személyesen se Chélard-t, se De Gérandot, se Gachot-t, a legutolsó „levelek” íróját, holott mindegyikük szellemi alkátának, írói környezetének ismerete elkerülhetetlen írásaik mérlegre tevésénél. Míg Chélard a fizetett publicista típusa, aki zsoldja szerint fordít köpenyvet és minden valószínűség szerint csakugyan információs szolgálatokat tett országának (emlékszünk nagy magyar „fichier”-jére, akiben, mint dicsekedett, mindenki benne volt), addig De Gérandó fölényes és kissé felületes, de művészi hajlamú fiatalember volt, Cocteau volt titkára, a most is köztünk élő Gachot meg a modern irodalom és művészet iránt kitűnő érzékkel bír és kapcsolatai a Nyugat írói körével közismertek. (Innen az az ítélete, hogy Gyergyai a „magyar Gide”, Babis a „magyar Paul Valéry”, ami különben nem mond semmit. Dicséretet pedig egyáltalán nem.)

Várkonyi Nándor: Magyar katonaköltők. Janus Pannonius-Társaság kiadása. Pécs (1940), 232 l.

E számos képpel illusztrált kötetben a szerző sorba állítja és népszerűen ismerteti mindazokat a magyar írókat, akik a fegyverforgatást gyakorlatban művelték. Tinódi, Balassi, Zrínyi a főrangú lírikusok, kuruc költők, „testőrök és más katonák”, végül Bárd Miklós és Gyóni Géza élete és költészete adja a kötet anyagát. Jó olvasottság és bő szemlvények emelik a különben kissé heterogén összeállítású írógaléria értékét. Az „Attila kardja” című fejezet nem ide való: e helyett szívesebben látnunk volna egy összefoglaló fejezetet, mely a kötet általános tanulságait levonta volna a magyar katonaköltő „lelki alkataráról”.

Zolnai, Béla: Ungarische Literatur. (Kny. Ungarn. Das Antlitz einer Nation. szerk. Baranyai Zoltán c. műből.) Budapest, 1940, 39 l.

„Loyalere Kosmopolitismus u. turanischer Rebellionsgeist ringen in schicksalsschwerer Tragik miteinander. So ist denn auch die ung. Literatur keine müßige Verzierung, nichts „Allgemein-Menschliches“, noch Allerweltsästhetik; sie handelt von dem Sein oder Nicht-Sein der Nation, sie ist vielfach u. oft die einzige Bewusstseinsäußerung eines sich suchenden Volkes.”

Zolnai Béla: A műkedvelő purista lelki alkata. Szellem és Élet ktára. Új sorozat 14. sz. Szeged, 1940; 65 l.

Elvi jelentőségű válasz Tiszamarti Antal Pellengér c. füzetére. Szerző kimutatja a dilettáns nyelvészkedők nyelvészeti tudatlanságát és rátapint túlfűtött buzgalomuk kinővéseire.

Zolnai Béla: A magyar biedermeier. Franklin-Társulat. Budapest (1940); 198 l. (Magyarságismeret).

A kiadásért felelős: Huszti József.

34.588. — K. M. Egyetemi Nyomda. Budapest. (F.: Thiering Richárd.)

ARCHIVUM PHILOLOGICUM
LXIV

EGYETEMES
PHILOLOGIAI
KÖZLÖNY

SZERKESZTI

HUSZTI JÓZSEF és ECKHARDT SÁNDOR

1940

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG KIADÁSA

64. ÉVF.

MÁJUS

I.

Szerkesztőség: **Huszt József** (görög-latin és keleti filológia) Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8; **Eckhardt Sándor** (modern filológia) Budapest, XI., Wolff Károly-út 75.

Felolvasások az I. titkárnál, Pukánszky Bélánál (I., Hertelendy-u. 13.) jelentendők be.

Besprechungs- und Tauschexemplare sind an den Leiter des altphilologischen Teiles Prof. Dr. Josef Huszti (Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8) zu senden.

Tout envoi de livres dont il sera rendu compte dans l'Archivum Philologicum, doit être adressé à M. Joseph Huszti, professeur à l'Université de Budapest, Múzeum-körút 6—8, Budapest VIII.

TARTALOM.

	Lap
Huszt József: Némethy Géza emlékezete	1
Erinnerung an Géza Némethy	20
Staud Géza: Színháztudományi alapkérdések	33
Grundfragen der Theaterwissenschaft	43
Bonomi Jenő: A budakörnyéki helységnevek népies magyarázata	43
Die Ortsnamen des Ofner Berglandes und die Volksetymologie	53
Gáldi László: Az újjörög verstörténet mai állása és az újjörög-olasz kapcsolatok	53
Où en sont les études de versification néohellénique? (Les relations italo-grecques)	64

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Szabó Árpád: Az olympiai Hórák	65
Die Horen von Olympia	73
Rác István: Újabb megjegyzések a várnai csatáról szóló görög költeményhez	73
Νεώτεραι σημειώσεις εἰς τὸ περὶ τῆς μάχης τῆς Βάρνης ἑλληνικὸν ποίημα	76
Hajnóczy Iván: A legrégibb hazai Horatius-emlék	76
Nagy Ferenc: Mirtus	76
Myrtle	77
Nagy Ferenc: Az Aeneis és a Kalevala világa	77
The world of Aeneis and Kalevala	78
Ullmann István: Egy XVIII. századvégi magyartárgyú angol regény	78
William Godwin's „St. Leon“	82

(A tartalomjegyzék folytatását lásd a boríték III. oldalán.)

Előfizetés, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíja, felszólamlások, egyes füzetek megrendelése, lakásváltoztatás bejelentése a pénztárhoz, **Lelkes Istvánhoz** (Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8, bölcsészeti kar dékáni hivatal) intézendők. Előfizetési díj évi 8 pengő. Tagsági díj évi 8 pengő. Befizetni a 312. sz. postatakarékpénztári folyószámlára is lehet.

Kiadóhivatal: Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8 (Kir. M. Egyet. Nyomda).

	Lap
Csapláros István: Tótnyelvű magyar szépirodalom	82
La littérature hongroise chez les Slovaques	91
Janesó Elemér: Egy régi magyar szabadkőműves emlék	91
Un souvenir ancien de la franc-maçonnerie hongroise	93
Angyal Endre: Nicolaus Avancinus és Nádasdy Ferenc	93
Nicolaus Avancinus und Franz von Nádasdy	95

HAZAI IRODALOM.

Soltész János: Tanulmányok a görög tragédia hellenisztikus műelméletéhez. (Magyar-görög tanulmányok 10.) (<i>Jirka Alajos</i>)	96
Bibliographia Pannonica V. (<i>Finály Gábor</i>)	97
Aquincum irodalma. Bibliographia Aquincensis. (<i>Finály Gábor</i>)	98
Stand Géza: Magyar színészeti bibliográfia. (<i>Galamb Sándor</i>)	99
Szilády Jenő: A magyarországi tót protestáns egyházi irodalom. 1517—1711. (<i>Sziklay László</i>)	100
Baumgarten Sándor: Marucelli és Magyarország. (<i>Gáldi László</i>)	101
Gyula Alpár: Streit der Alten und Modernen in der deutschen Literatur bis um 1750. (<i>Semjén Gyula</i>)	102

KÜLFÖLDI IRODALOM.

The Oxford Companion to Classical Literature. (<i>Jirka Alajos</i>)	103
P. Lothar Schläpfer: Untersuchungen zu den attischen Staatsurkunden und den Amphiktyonenbeschlüssen der demosthenischen Kranzrede. (Rhetorische Studien 21.) (<i>Borzsák István</i>)	104
A. Brink: De demokratie bij Demosthenes. (<i>Csikay Sándor</i>)	106
E. Drerup: Aus versunkenen Tagen. (<i>Marót Károly</i>)	108
Forschungen zur deutschen Sprache und Dichtung. Heft 7—9. (<i>Angyal Endre</i>)	108
Kurt Hildebrandt: Hölderlin. (<i>Semjén Gyula</i>)	110
Südostdeutsche Forschungen. III. (v. <i>Réz Henrik</i>)	112
Kurt Wais: Mallarmé. (<i>Semjén Gyula</i>)	118
Sir E. Denison Ross: This English Language. (<i>Üllmann István</i>)	120
Cercetări Literare, publicat de N. Cartoian. (<i>Gáldi László</i>)	122
W. A. Dekker: Van Godsdienst en Vaderland. Hoofdpijnen uit de Geschiedenis der Hongaarsche Letterkunde. (<i>Eckhardt Sándor</i>)	124
Dello Cantimori: Eretici Italiani del Cinquecento. (<i>Koltay-Kastner Jenő</i>)	125
Szalay Jeromos: Válasz Gáldi László bírálatára	126
Gáldi László: Viszonzás Szalay Jeromosnak	130
Angyal Endre: Magyar barokk	132
Alszeghy Zsolt: Egy régi magyar verstöredék	134
Gulyás József: Popovics R. pataki diákságáról	134
Gulyás József: Az Árgirus-mese német említése	135
Beküldött könyvek	135
Helyreigazítás	136

ARCHIVUM PHILOLOGICUM
LXIV

EGYETEMES
PHILOLOGIAI
KÖZLÖNY

SZERKESZTI

HUSZTI JÓZSEF és ECKHARDT SÁNDOR

1940

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG KIADÁSA

64. ÉVF.

DECEMBER

II.

Szerkesztőség: Huszti József (görög-latin és keleti filológia) Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8; Eckhardt Sándor (modern filológia) Budapest, XI., Wolff Károly-út 75.

Felolvasások az I. titkárnál, Pukánszky Bélánál (I., Hertelendy-u. 13.) jelentendők be.

Besprechungs- und Tauschexemplare sind an den Leiter des altphilologischen Telles Prof. Dr. Josef Huszti (Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8) zu senden.

Tout envoi de livres dont il sera rendu compte dans l'Archivum Philologicum, doit être adressé à M. Joseph Huszti, professeur à l'Université de Budapest, Múzeum-körút 6—8, Budapest VIII.

TARTALOM.

	Lap
Csengery János: In memoriam Aemilii Thewrewk de Ponor	137
Balogh Károly: Martialis és a régi Róma topografiája	138
Marziale e la topografia di Roma antica	166
Borzsák István: Veterum norma. Az augustusi reformkor hagyomány-kultusza	167
Gáldi László: Mussolini és a modern olasz stílus	181
Mussolini e lo stile italiano odierno	197
Waldapfel József: Magyarország sorsának XVI. századi lengyel visszhangjához. Bielski Joachim epicediuma Balassi apjának halálára	197
L'écho des événements de Hongrie dans la littérature humaniste polonaise	211

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Ivánka Endre: Görög hatások a XII. századbeli Nyugat szellemi életére	211
Griechische Einflüsse im westlichen Geistesleben des XII. Jahrhunderts	216
Bödey József: Rilai Szent Iván legendájának magyar vonatkozásai	217
Die ungarischen Beziehungen der Legende des hlg. Ivan von Rila	220
Salánki József: Egy római feliratos gyűjtemény	221
Madzsar Imre: Missitalius és missitalia	222
Marót Károly: ΙΔΙΟΣ ΕΝ ΚΟΙΝΩΙ. Gondolatok Fedics Mihály meséiről ..	224
ΙΔΙΟΣ ΕΝ ΚΟΙΝΩΙ. Gedanken über die Märchenerzählung von Michael Fedics	233

(A tartalomjegyzék folytatását lásd a boríték III. oldalán.)

Előfizetés, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíja, felszólamlások, egyes füzetek megrendelése, lakásváltoztatás bejelentése a pénztárhoz, Lelkes Istvánhoz (Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8, bölcsészeti kar dékáni hivatal) intézendők. Előfizetési díj évi 8 pengő. Tagsági díj évi 8 pengő. Befizetni a 312. sz. postatakarékpénztári folyószámlára is lehet.

Kiadóhivatal: Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8 (Kir. M. Egyet. Nyomda).

	Lap
Derényi Mária: A Zrínyiász Alderánja	235
L'Aldéran de Zrínyi	242
Josef Happ: Der ungarische Wortschatz in den Nachschlagwerken von Theodor Siebs	242
Váczy Péter: Jean Bodin a középkori magyar királyság és a pápaság viszonyáról	250
Jean Bodin sur le rapport des rois de Hongrie et du Saint-Siège	255
Ullmann István: Morus Tamás Dialógusa a magyar-török háborúról ..	255
Sir Thomas More's dialogue on the Turco-Hungarian wars	259

HAZAI IRODALOM.

A görög bukolikusok (Theokritos, Moschos, Bion) költeményei. Fordította <i>Vértesy Dezső</i> . Magyarázta <i>Módi Mihály</i> . I. kötet. (<i>Borzsák István</i>)	259
Magyar-görög bibliográfia. Írta <i>Horváth Endre</i> . (<i>Hajnóczy Iván</i>)	261
Kardos Tibor: Deák-műveltség és magyar renaissance. (<i>Gáldi László</i>) ..	262
Ladislav Gáldi: Les mots d'origine néo-grecque en roumain à l'époque des Phanariotes. (<i>Tamás Lajos</i>)	264
Fest Sándor: Skóciai Szent Margit magyar származása. (<i>Gábel Asztrik</i>) ..	267
Fekete Antal: Gróf Széchenyi István vallásossága. (<i>Sándor István</i>)	269

KÜLFÖLDI IRODALOM.

K. J. Vourveris: Platon und die Barbaren. (íj. <i>Jánossy István</i>)	270
Ettore Bignone: Teocrito. (<i>Módi Mihály</i>)	273
Eduard Norden: Aus altrömischen Priesterbüchern. (<i>Marót Károly</i>) ..	276
Fritz Taeger: Das Altertum. Geschichte und Gestalt. (<i>Szász Béla</i>)	278
Giacomo Devoto: Storia della lingua di Roma. (<i>Gáldi László</i>)	280
Antonio Viscardi: Le origini. (<i>Koltay-Kastner Jenő</i>)	283
G. Bertoni—Fr. A. Ugolini: Prontuario di pronunzia e di ortografia. (<i>Gáldi László</i>)	286
Társasági ügyek	287
Hankiss János: Az irodalmi műfajok. Beszámoló a III. irodalomtörténeti kongresszusról	291
Madzsar Imre: Régi magyarországi Horatius-idézetek	294
Beküldött könyvek	295

